يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

مۇستاپا كامال

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇستاپا كامال

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-06106-3
K·882 (民文) 定价:18.00元

ISBN 7-228-06106-3

بۇ ئەسىرىمىزنى بۈيۈك تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى،
ئۇلۇغ مىللىي قەھرىمان ئاتاتۈرك مۇستاپا كامال تۇغۇلغانلىقىنىڭ
120 يىللىقىغا بېغىشلايمەن .

ـ ئاپتور

Mustafa Kemal Atatürk

يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى

مۇستاپا كامال

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

穆斯塔法·凯末尔:持金匾的教师:维吾尔文/玉素甫江·艾力著—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.9
ISBN 7—228—06106—3

Ⅰ穆… Ⅱ玉… Ⅲ.基马尔,A.M(1881～1938)—传记—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.K833.747=5

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第71796号

责任编辑:艾尔肯·希力甫
责任校对:艾赫迈提江·穆明
封面设计:努尔买买提·吾买尔

持金匾的教师—
穆斯塔法·凯末尔 (维吾尔文)
玉素甫江·艾力·伊斯拉米 著
新疆人民出版社出版发行
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 11.5印张 2插页
2000年11月第1版 2000年11月第1次印刷
印数:1--3000
ISBN7—228—06106—3/K·882 定价:18.00元

مۇستاپا كامال ئاتا تۈرك

مۇستاپا كامال ئايالى لەتىپە خانىم بىلەن (1923)

ئاتا تۈرك مۇستاپا كامالنىڭ ياشلىق دەۋرى

ئاتا تۈرك مۇستاپا كامالنىڭ ئانسى زۇبەيدە خانىم

مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە ساكاريا جەڭ مەيدانىدا (1921)

مۇھەررىردىن

نەسەفباي ئوغلى موللا ئەيسا خەلپىتىم ئوغلى ئىسلام ئاخۇن ئوغلى ئەلى ئاخۇن ئوغلى يۈسۈپجان 1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاقسۇ شەھىرى يېڭى بازار كوچىسىدا ئۇقۇمۇشلۇق بىر باپكار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك چاغلىرى ئەينى چاغدىكى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئايكۆل يېزىسىدا ئۆتتى. ئۇ ئاۋۋال ئايكۆل يېزىسىنىڭ يېڭى خانىگۈل مەھەللىسىدە[1] باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، كېيىن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدى. 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ كەتكەچكە، ئالىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيالمىدى. 1968 ـ يىلى كۇزدە خىزمەتكە قاتنىشىپ، يېزا ئىگىلىك 1 ـ دىۋىزىيە 1 ـ تۇەن مىللىي دېھقانچىلىق مەيدانى سىياسىي ـ قانۇن ئىشخانىسىدا ئىشلىدى، 1969 ـ يىلى ئاۋغۇستتا چاقىرىققا بىنائەن ھەربىي سەپكە كىرىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 36901 ـ قىسمىدا جەڭچى، ئوتتۇرا لىيە كوماندىرى، شتاب ئوفىتسېرى بولدى. 1976 ـ يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ كاتىبات، ئامانلىق ساقلاش بۆلۈمىدە ئىشلىدى. 1981 ـ يىلى سېنتەبىردە بۇيرۇقتا بىنائەن قىسمىغا قايتىپ، قوراللىق ساقچى قىسىم ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تارماق ئەترىتىدە شتاب ئوفىتسېرى، 1984 ـ يىلى ئاپرېلدا قوراللىق ساقچى قىسىم

---

① ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 1 ـ دىۋىزىيە 1 ـ تۇەن مىللىي مەيدانى، بۇ يەر 1959 ـ يىلى 2 ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان، ھازىرمۇ شۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئەترىتى قوماندانلىق شتا-
بىغا يۆتكىلىپ شتاب ئوفىتسېرى بولدى. 1985 - يىلى سېنتە-
بىردىن باشلاپ، باش ئەترەت سىياسىي بۆلۈم تەشۋىقات - مەدەنە-
يىەت باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاممىۋى خىزمەت باش-
قارمىسىنىڭ باشلىقى، قوراللىق ساقچى قىسىم ئۇرۇمچى ئوفىت-
سېرلار مەكتىپىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى قاتارلىق
ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. 1989 - يىلىدىن 1992 - يىلىغىچە،
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىئەن قۇرۇقلۇق ئارمىيە
ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇرۇمچى شۆبىسىدە مەربىي ئىشلار بويىچە ئىلىم
تەھسىل قىلدى. 1994 - يىلى ئىيۇلدا مەربىي سەپتىن چېكە-
نىپ، 1996 - يىلدىكى ئاپتونوم رايون بويىچە زاپاس ئوفىتسېر-
لارنىڭ مەربىي ئۇنۋانىنى باھالاشتا، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيە-
تى زاپاس ئوفىتسېرلار قانۇنى» غا ئاساسەن، ئەسلىدىكى مەربىي
ئۇنۋانى بويىچە يەنە پولكوۋنىك (شاڭشياۋ) ئۇنۋانى بېرىلدى.
ھازىر ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى
ئىقتىساد تەتقىقات مەركىزى (سىياسەت تەتقىقات ئىشخانىسى)
ئۇنىۋېرسال كاتىبات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى.

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى 1983 - يىلىدىن باشلاپ تەتقىقات
ساھەسىگە كىرىپ كەلدى. ھازىرغىچە ئۇنىڭ «بالىلارنى كىچە-
كىدىن باشلاپ ئەخلاقلىق تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرەيلى»،
«يۇەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق سىياسىئون»، «ۋاھابىيە
مەزھىپى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا»، «يۇ-
سۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ھەققىدە»، «قوراللىق
ساقچى قىسىملىرىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدا قانۇن -
تۈزۈمنى باشلامچىلىق بىلەن ئىجرا قىلىش مەسىلىسى»، «پاك-
لىق قۇرۇلۇشىدىكى قانۇن مەسىلىلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە»،
«ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەت قانۇنى — ‹تۆرۈ› ھەققىدە تەتقىقات»،
«19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن

ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن جەدىدچىلىك مە-
سىلىسى» قاتارلىق ئەدەبىيات، تارىخ، قانۇن، دىن ۋە ئېتنوگرا-
فىيىگە ئائىت 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ھەرقايسى
مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى.

1993 ـ يىلى فېۋرالدا، ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ۋە قا-
نۇن» ناملىق تۇنجى يىرىك ئەسىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائە-
مىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۆمۇر داۋامەت بۇ كىتابقا
كىرىش سۆز يېزىپ، يۇقىرى باھا بەردى. شىنخۇا ئاگېنتلىقى
خەۋەر تارقىتىپ، «جۇڭگو قانۇنچىلىقى» ۋە «كۇندىلىك خەۋەر-
لەر» گېزىتلىرىدە بۇ كىتابنى ئېلىمىزدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن
ئىدىيە تارىخى شەرھلەنگەن تۇنجى مەخسۇس ئەسەر» دەپ تونۇش-
تۇردى. يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامىنىڭ بۇ ئەسىرى 1994 ـ يىلى
شىمالىي جۇڭگودىكى 15 ئۆلكە، شەھەر بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن
كىتاب باھالاشتا پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن تۈرى بويىچە مۇنەۋۋەر
كىتاب مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭ 1993 ـ يىلى 10 ـ ئۆكتە-
بىردە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي
مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇغان «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق
ئىدىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن ماقالىسى ئىنگلىزچىغا تەر-
جىمە قىلىنىپ، خەلقئارا «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە
يىغىنى ماقالىلىرى توپلىمىغا كىرگۈزۈلدى. ئۇ شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتىنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن، ئىمىن ئەخمەدى بىلەن بىللە
تەرجىمە قىلغان «قۇتادغۇبىلىك» ۋە شەرق غەرب مەدەنىيىتى»
دېگەن ئەسەر 1994 ـ يىلى نەشر قىلىنىپ، كىتابخانلارنىڭ
ئالقىشىغا ئېرىشتى. 1994 ـ يىلى ئۇ شىنجاڭ ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، «جۇڭگودىكى ھەر-
قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئېنسىكلوپېدىيىسى»
نىڭ ئۇيغۇر قانۇنچىلىقىغا ئائىت قىسمىنى يازدى. جۇڭگو خەلق

قوراللىق ساقچى قىسىملىرى باش شتابى 1993 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئەمگەكلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇنى 3 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ئەنگە ئالدى ۋە ئۇنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ، ئىختىساسلاشقانلىقىنى تەقدىرلەپ، ئورـ دىن بىلەن مۇكاپاتلىدى.

تەتقىقاتچى يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى يازغان بۇ كىتابتا تۇرـ كىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى، تۇنجى رەئىس جۇمھۇر، تۇرك خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مىللىي قەھرىمانى ئاتا تۈرك مۇستاپا كامالنىڭ تۈركىيىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە راھبەرلىك قىلىپ جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا باتۇرانە قارشى تۇرۇپ، 600 يىل سەلتەنەت سۈرگەن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى خارابىسى ئۈستىگە مۇستەقىل، دېموكراتىك يېڭى جۇمھۇرىيەتنى بەرپا قىـ لىش جەريادىكى جاپالىق كۈرەشلىرى يۈرتۈپ بېرىلگەن.

ئاپتور يېقىندا 20 يىللىق ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەھسۇلى بولـ غان «مازار ھەققىدە قىسسە» ناملىق ئەسىرىنى پىششىقلاپ ئىشـ لەپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا سۇندى. ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي خىزمەت سىياسەتلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە، يەنە «شەرقىنىڭ يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخى»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر قانۇن تارىخى»، «ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭغا ئائىت بەزى ۋەقەلەر تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۈستىدە جىددىي ئىشلىمەكتە.

ئۇ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقات جەمئىيىتى، قانۇنشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، دىنـ شۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، ئۆزبېك مەدەنىيەت تەتقىقات جەمـ ئىيىتى، غەربىي ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاـ سى، جۇڭگو سىياسەت ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

مۇندەرىجە

سۆز بېشى ..... (1)

بىرىنچى باب ئىنقىلاب ئۇرۇقى..... (1)

ئىككىنچى باب پارتلاش ئالدىدىكى يانار تاغ ..... (32)

ئۈچىنچى باب ئىمپېرىيە ئۈچۈن زەپەر قۇچقان گېنېرال... (66)

تۆتىنچى باب ئەنۋەر پاشا گېرمانلار بىلەن بىللە..... (103)

بەشىنچى باب نەس باسقان ئىستانبۇل ..... (143)

ئالتىنچى باب ئاناتولىيىدە ئۆتكەن كۈنلەر..... (160)

يەتتىنچى باب ساكاريا دەرياسى بويىدىكى جەڭ ..... (185)

سەككىزىنچى باب سۇلتان ئوردىدىن چىقىپ كەتتى ..... (215)

توققۇزىنچى باب ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك ..... (226)

ئونىنچى باب تۈرك ژەتتىدە جۇمھۇرىيىەت ..... (260)

ئون بىرىنچى باب ئالتۇن دەستەكلىك ئۇستاز..... (272)

ئون ئىككىنچى باب مۇستەقىل سوت ھەربكەتتە..... (310)

ئون ئۈچىنچى باب زەمبىرەك ھارۋىسىدىكى جەسەت..... (321)

سۆز بېشى

20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا، بۇيۇك ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە مۆجىزە خاراكتېرلىك بىر ئىنقىلاب يۈز بەردى. ئۇ بولسىمۇ كىتابىمىزنىڭ باش قەھرىمانى مۇستاپا كامال باشچىلىقىدىكى تۈركىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تۈرتكىسى ئار-قىسىدا فېئودال مۇستەبىتلىككە ۋە تەرەققىي تاپقان ياۋروپا كۈچ-تۈكگۈرلىرىنىڭ ئاسارىتىتە قالغان دۆلەت ۋە خەلقلەرنى تالان ـ تاراج قىلىشنى مەقسەت قىلغان جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا قارشى ئېلىپ بارغان مىللىي مۇستەقىللىق ئىنقىلابى ئىدى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە باشچىلىقىدە-كى جاھانگىر دۆلەتلەر تۈركىيىنى پارچىلاش ۋە بۆلۈشۈۋېلىش ئۈچۈن گرېتسىيىنى قوراللاندۇرۇپ، تۈركىيىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى، تۈركىيە ئەڭ ئېغىر كۈنلەرگە دۇچ كەلدى. مانا مۇشۇ ھالقىلىق پەيتتە، تۈرك خەلقىنىڭ باتۇر ئوغلانى، مىللىي قەھرىمان، ئىستېداتلىق سىياسىئون ۋە ھەربىي ئالىم مۇستاپا كامال كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، تۈركىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلدى.

تۈركىيىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلىرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەربىيلەر تەبىقىسى ئاناتولىيە بۇرژۇئا ئىدىيىسىنىڭ تارقاتقۇچىلىرى، شۇنداقلا جاھانگىرلىككە قارشى ھەرىكەتنىڭ تەشكىلاتچىلىرى ئىدى. تۈركىيە خەلقىنىڭ مىللىي كۈرىشىنىڭ رەھبىرى بولغان مۇستاپا كامال مانا مۇشۇ تەبىقىدىن كېلىپ چىققان. شۇڭا، تۈركىيە بۇرژۇئا مىللىي ئىنقىلابى تارىختا ئۇ-

نىڭ نامىغا بېغىشلىنىپ كامال ئىنقىلابى دەپ ئاتالدى.

مۇستاپا كامالنىڭ ئىنقىلابى باشلىنىۋاتقان چاغدا، رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدا، جاھان مالىيە ئېكسپىلاتاتسىيە مەركىزى بىلەن مۇستەملىكە رايونلار زۇلۇم سەھنىسى ئوتتۇرىسىدا كۈچلۈك سوۋېت ئىتتىپاقى مەيدانغا كەلگەنىدى. كامال ئىنقىلابى باشلىنىش بىلەنلا، بۇ ئىككى ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت بىلەن ئىككى دۆلەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلارنىڭ مۇداخىلىسىگە قارشى ئورتاق ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى بىر - بىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشتى. گەرچە ئوسمانىيلارنىڭ سۇلتانلىرى، گېرمانىيە، شۇنىڭدەك ئانتانتا دۆلەتلەر گېزىت - ژۇرنالچىلىق ۋە ئۇچۇر مۇلازىمىتىگە ناھايىتى قاتتىق چەك قويۇپ، خەلقنى نادان تۇتماقچى بولغان بولسىمۇ، ئازادلىققا تەشنا تۈركىيە خەلقى رۇسىيىدە بولغان ئۆزگىرىشتىن بەربىر خەۋەر تاپتى.

«ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تۈركىيىنى بۆلۈشۈۋېلىش ھەم ئۇنى يوقىتىۋېتىش سىنىقىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى مىللىي مەسىلىنى بارلىق مۇستەملىكە رايونلىرىغىچە كېڭەيتىۋەتتى. ئۇ ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ ئۇچقۇنىنى يانغىنىغا ئايلاندۇرۇپ، پۈتكۈل يەر شارىنىڭ ھەممىلا جايلىرىغا تۇتاشتۇردى. تۈركىيە دۆلەت تۈزۈلمىسى جەھەتتە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەت لەر ئىچىدىكى بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان دۆلەت بولۇپ، ئۇلار بۇنداق ئىستىقبالغا چىداپ تۇرالمىدى ۋە كۈرەش تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، شەرقتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئۆز ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشتۇرۇپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇردى»[1]. نەتىجىدە، «مۇشۇنداق قارشىلىقنىڭ بولغانلىقىدىن، ئەڭ قۇدرەتلىك ھېسابلانغان جاھانگىر دۆلەتلەر ئىبلىس قولىنى بۇ جايدىن تارتىشقا

---

① «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 5 - توم، 30 - بەت.

مەجبۇر بولدى»①.

كامال ئىنقىلابى لېنىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ يار-دەمى ماددىي جەھەتتە بولۇشتىن تولاراق ھەققانىيەت يۈزىسىدىن ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ تۈركىيىنىڭ چەت ئەل قوراللىق مۇداخىلىچىلىرىگە قارشى كۈرىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. خۇد-دى كېيىن ئەنگلىيىنىڭ مەشھۇر تارىخ ئالىمى توينبىي ئارنولد-نىڭ ئېيتقىنىدەك، «كۈرەشنىڭ ھالقىلىق پەيتىدە، ئۇلار (تۈر-كىيىلىكلەر) رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىگە سۇنغان قولىنى مەھ-كەم سىقتى. بۇ يارەدەم ئۇلارنىڭ ئىشلىرىدا ناھايىتى زور قىممەت-كە ئىگە ئىدى. ماددىي ئەشيا ۋە پۇل قاتارلىق ئىقتىسادىي جەھەت-تىكى يارەدەمدىن باشقا . . . تۈركىيىلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ غەلىبە قىلغان ئانتانتا دۆلەتلەر بىلەن يەككە - يېگانە جەڭ قىلىۋاتماي-غانلىقىنى، بەلكى مەغلۇبىيەت بىلەن بەختسىزلىككە دۇچ كەلگەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ، غايەت زور يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە بۇيۇك بىر دۆلەتنىڭ ئۇنىڭغا ئارقا تىرەك بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ جاسارىتى مەسىلىسىز دەرىجىدە ئې-شىپ باردى».

كامال ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر بەلگىسى شۇكى، ئۇ دۇنيادا ئەڭ كۈچلۈك دەپ قارالغان ئەنگلىيە باشچىلىقىدىكى جا-ھانگىرلارغا قارشى قەتئىي ئېگىلمەي - سۇنماي كۈرەش قىلىپ، تۈركىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى ھەمدە تارىختا 600 يىل سەلتەنەت سۈرگەن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، ئورنىغا تۈركىيىدە مۇستاپا كامال تۈزگەن ئالتە بۇيۇك سىياسەت يولىغا قويۇلغان دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنى

---

① «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 32 - توم، 139 - بەت.

② مۇستاپا كامالنىڭ بۇ سىياسىتى دۇنيا تارىخىدا «كامالىزم» دەپ ئاتىلىدۇ. تۈركىيە-لىكلەر كامالىزم دەپمۇ، ئاتا تۈركچىلىك دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ جۇمھۇرىيەتچىلىك، مىللەتچىلىك، خەلقچىللىق، دۆلەتچىلىك، لايىقلىق، ئىنقىلابچىلىقتىن ئىبارەت ئالتە مەزمۇندىن تەشكىل تاپىدۇ.

ئورناتتى[2]. دۆلەت ۋە مىللەت ئۇقۇمىنى قايتىدىن شەرھلەپ، «بىر قاتار ئىسلاھاتلار ئارقىلىق، تۈركىيىنى ئىلگىرىكى ئىسلام ئىمپېرىيىسىدىن مىللىي دېموكراتىك تۈركىيە دۆلىتى قىلىپ ئۆزگەرتتى، ئوتتۇرا قەدىمكى زامان ئىلاھىي ھاكىمىيەت دۆلىتىدىن ئاساسىي قانۇن تۈرغۇزۇلغان جۇمھۇرىيەت قىلىپ ئۆزگەرتتى، فېئودالىلىق بيۇروكرات ئىگىلىكىنى زامانىۋى كاپىتالىستىك ئىگىلىككە ئۆزگەرتتى، ئۆزگەرمەي بىر ئىزدا توختاپ قالغان، سىرت بىلەن ئالاقە قىلماي، بىكىنمە ھالەتتە تۇرغان ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنى ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان، پۇقرالار ھاكىمىيەتكە قاتنىشىدىغان زامانىۋى جەمئىيەتكە ئايلاندۇردى»[1].

ستالىن ئەينى چاغدا «كامالچە بولغان ئىنقىلاب تۈركىيە، پارس، ئافغانىستانغا ئوخشاش سانائەت پرولېتارىياتى بولمىغان ۋە ئاساسەن بولمىغان ھەم قۇدرەتلىك دېھقانلار يەر ئىنقىلابىمۇ بولمىغان دۆلەتتىلا ئىشقا ئېشىشى مۇمكىن» دەپ كۆرسەتكەنىدى[2]. دەل ستالىنىڭ ئېيتقىنىدەك، بۇ ئىنقىلاب ئۆز زامانىسىدا ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ياۋروپادىكى مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ئەللەرنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ ھازىرقى زامان دۇنيا مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابى تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

جۇڭگو بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ بۇيۇك داھىيسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى مۇستاپا كامال ئىنقىلابىغا كۆپ قېتىم ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەنىدى.

جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى مەشھۇر داھىيلىرىدىن بىرى سەي خېسىن 1922 ـ يىلى «باشلامچى»[3]

---

① خەن لىن: «مۇستاپا كامالنىڭ ئىسلاھاتى پەتكۈزۈپ بەرگەن تەجرىبىلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئەقىقاتى»، 1988 ـ يىل 6 ـ سان (ئىچكى ژۇرنال)، ئۇيغۇرچە.

② «ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 9 ـ توم، 231 ـ بەت.

③ «باشلامچى» ھەپتىلىك گېزىتى — ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ نەشر ئىپكارى، 1922 ـ يىلى 13 ـ سېنتەبىردە شاڭخەيدە نەشر قىلىنىپ، 1927 ـ يىلى 18 ـ ئىيۇلدا ۋۇخەندە نەشردىن توختىغان.

ھەپتىلىك گېزىتىنىڭ 3 ـ سانىغا ماقالە يېزىپ، ئاتا تۇرك مۇستاپا كامالغا ئىنتايىن يۇقىرى باھا بېرىپ، «ئۇلۇغ، جاسا-رەتلىك، پاراسەتلىك ھەم ئەڭ ئىنقىلابىي روھلۇق» گېنېرال مۇستاپا كامال «تۇركىيە ۋە يېقىن شەرقتىكى نەچچە 10 مىليون-لىغان مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ ھاياتىنى قۇتۇلدۇرۇپلا قالماس-تىن، يەنە پۈتۈن دۇنيادىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ئۈلگە تىكلەپ بەردى ۋە تەسىر كۆرسەتتى» دېدى ھەمدە ئۇنىڭ تۇرتكىسىدە جاھانگىرلار تەرىپىدىن «شەرقىي ئاسىيا كې-سەلمەنلىرى» دەپ مەسخىرە قىلىنغان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، «شەرقىي ئاسىيادىكى گىگانت ئادەم» گە ئايلىنىپ، «جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگو خەلقىگە سالغان زۇلمە-نى ئاغدۇرۇپ تاشلاش» قا چاقىردى.

1982 ـ يىلى، خۇ ياۋباڭ تۇركىيىلىك مۇخبىرلار بىلەن سۆھبەت ئۇيۇشتۇرغەندە، «مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا سىلەرنىڭ دۆ-لىتىڭلاردىن بىر ئۇلۇغ داھىي ـــ مۇستاپا كامال چىقتى، بىز-نىڭ دۆلىتىمىزدىنمۇ بىر ئۇلۇغ داھىي ـــ سۇن جۇڭشەن چىق-تى» دېدى. 1988 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى تۆمۈر داۋا-مەت تۇركىيە جۇمھۇرىيىتىگە قىلغان سەپىرىدە، ئاتا تۇرك مۇس-تاپا كامالنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلىپ، «ئاتا تۇرك مەقبە-رىسىگە مۇھەببەت» دېگەن شېئىرىنى يازدى ۋە چوڭقۇر ھېسسە-يات بىلەن مەدھىيە ئوقۇدى. شېئىرنىڭ تولۇق تېكىستى مۇنا-داق:

تۇرىمەن
ماڭدە ـ مارتىلىپ تۆپىلىكىدە،
كۆمۈلگەن بۇ يەرگە ئۇلۇغ بىر ئادەم،
يەلپۈيدۇ
چۈشۈلگەن چېچىمنى يېنىك،
سوۋۇتۇپ

يۇرتىمىنىڭ قاياق قېنىنى،
مەيدان ۋە سالقىن تاغ شامىلى شۇ دەم،
قەدىمىي قورغانغا ئوخشايدۇ ئەجەب
بۇ قەبرە،
ئالدىمدا قەد كېرىپ تۇرغان
شۇنچىلا ئېگىز ۋە شۇنچىلا ھەيۋەت.
گويا بىر مويسىپىت تارىخىي ئاتا
ياغدۇرۇپ بەستىدىن سۆلەت، ئادالەت.
بىر مىللىي قەھرىمان كەچۈرمىشىدىن
سۆزلەيدۇ رىۋايەت كەبى ھېكايەت.
سۆزلىنەر يارىتىش - بەرپا قىلىشنىڭ
ئۇلۇغۋار تۆھپىسى، ئاجايىپ شۆھرەت.
تۇركىيە ئاتىسى سىز ئاتا تۇرك،
ھەم تۇرك خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلى،
خەلقىگە بىلدۇرگەن چەكسىز ساداقەت.
بۇ گۈزەل تۇپراقنى چەيلىگەن چاغدا،
جاھانگىر زالىملار تۆمۈر تاپاندا،
قاراقچى خۇمپەرلەر قىلىچ ئوينىتىپ،
بىگۇناھ جانلارنى قىرىپ چاپقاندا؛
رىيازەت، ئازابلار چەككەندە خەلق،
مىللەتنىڭ تەقدىرى قېيىپ خەتەردە؛
چىقتىڭىز، مۇستاپا كامال ئۆزىڭىز،
دەس تۇرۇپ ئاتىلىنىپ مۇشكۈل سەپەرگە.
ئىقتىدار، ئەقىل ۋە ئەرلىكتە ھامان،
پۈتۈن بىر مىللەتنى باشلاپ ماڭدىڭىز،
يېڭى بىر ئەسىرنىڭ تاڭلىرى تامان.
تۇغىنى ھۆرلۈك ۋە مۇستەقىللىقنىڭ
كۆتۈرۈپ ئېگىزگە،
قوغلىدىڭىز تېز

يۇرت - ۋەتەن باغرىدىن زالىملارنى سىز.
دەم ئالماي، ئۆزىڭىزنى ئوڭشاپمۇ تۇرماي
خارابلىق ئىچىدە يانقان تۇپراقتا
قايتىدىن گۈللەتتىڭىز سەلتەنەتنى
ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ،
قالماي ئۇزاققا.
ئىسلاھات قىلدىڭىز دادىللىق بىلەن،
جىمىكى مەينەتنى، سېپىق ئەخلەتنى
قالدۇرماي قومۇرۇپ، تازىلاپ بەلەن.
دۇنيا مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدۇرۇپ،
چىقتىڭىز ھارماستىن قوراللاندۇرۇپ
بىلىمدە، ئىرپاندا، مەدەنىيەتتە
بۇ قەدىم مۇسۇلمان ئەھلىنى ھەيۋەت.
ياۋروپا، ئاسىيا چېگرىسى ئارا،
قەد كەردى مۇنەۋۋەر باتۇر بىر مىللەت.
تۇرىمەن
مالتەپەدە مارتىپى تۆپىلىكىدە،
ئاستا قەدەمدە زىيارەتچىلەر
پەلەمپەي ئۈستىگە ئۆرلەيدۇ ھامان،
ئېتىقاد، چوقۇنۇش، تەقۋادارلىق ھەم
ئىشەنچ ۋە تۇغمەس قۇدرەت ئىلكىدە.
ئويلىدىم ئۇنچىقماي كۆڭلۈمدە شۇ ئان:
تىنچ يانقىن،
ئەي ئاتا تۇرك، ئال ئارام.
سەن باقمي ئالەمدە مەغرۇرلۇق بىلەن،
كۈلۈۋەر، تەبەسسۇم ئەيلە خىرامان.
چۈنكى
سەن كۈرەشلەر قىلغان دىياردا،
گۈللەنگەن تۇركىيە

ئاستا ـ ئاستا

زەبەردەس قەددىنى كۆتۈردى شادمان[1].

1994 ـ يىلى، پرولېتارىيات ئىنقىلابچىسى، ھەربىي ئالىم، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالىي قوماندانى گېنېرال ياڭ چىڭۋۇ «ھەربىي ئىشلار تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىسلاھات نەزەرىسىنى كېڭەيتەيلى» دەپ بېغىشلىما يازغان «چەت ئەللىك 100 ھەربىي ئالىم» دېگەن كىتابتا، مۇستاپا كامالنىڭ بۈيۈك ئىنقىلابىي تۆھپىلىرى «ئەڭ ئىنقىلابىي روھلۇق گېنېرال» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا تونۇشتۇرۇلدى[2].

1988 ـ يىلى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى خەن لىن خانىم «مۇستاپا كامالنىڭ ئىسلاھاتى يەتكۈزۈپ بەرگەن تەجرىبىلەر» ناملىق ماقالە يېزىپ، مۇستاپا كامال ۋە ئۇنىڭ سىياسىي، قانۇن، ئىقتىساد، دىن، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق ساھەلەردە ئېلىپ بارغان بىر يۈرۈش ئىسلاھاتنىڭ يۇقىرى باھا بەردى ۋە ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھاتى جەريانىدا ئۇنىڭدىكى بەزى تەجرىبىلەرنى ئۇلۇغ قىلىشىمىز، ئەملىيەت جەريانىدا سىناپ كۆرۈشىمىز ۋە راۋاجلاندۇرۇشىمىزنى تەۋسىيە قىلدى.

بۇلاردىن باشقا، يەنە ئېلىمىزدە يېقىندا نەشر قىلىنغان ئالتە جىلدلىق «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» دا، مۇستاپا كامال ئىنقىلابنىڭ ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىلدى[3].

بۇ يىل ئاپرېلنىڭ 18 ـ كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى جىياڭ زېمىن تۈركىيىنىڭ رەئىس جۇمھۇرى سۇلايـ

---

① تۆمۈر داۋامەت: «ھايات مەشئىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992ـ يىل 12ـ ئاي 1ـ نەشرى.

② «چەت ئەللىك 100 ھەربىي ئالىم»، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 400ـ بەت.

③ «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، ھازىرقى زامان قىسمى، 296 ـ، 319 ـ بەتلەر.

مان دەمرەلىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، دۆلەت ئىشلىرى زىيارىتى ئۇچۇن تۈركىيىنىڭ پايتەختى ئەنقەرەگە كېلىپ، ئەتىسى ئەتىگەن- دە ئاتا تۈرك قەبرىسىگە گۈل چەمبىرەك قويدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتا تۈرك مۇزېيىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى. جىياڭ زېمىن ئىمزا قويۇش دەپتىرىگە «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەشھۇر قۇرغۇچىسى كامال ئاتا تۈرك مەڭگۈ ھايات» دەپ بېغىشلىما يازدى، كەينىدىنلا رەئىس جۇمھۇر مەھكىمىسىدە ئۇنىڭ شەرىپىگە ئاتاپ ئۆتكۈزۈلگەن قارشى ئېلىش مۇراسىمىدا نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

«تۈركىيە خەلقى ئىشچان، باتۇر خەلق، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۈركىيە خەلقى مىللىي قەھرىمان، گېنېرال مۇستاپا كامالنىڭ رەھبەرلىكىدە مىللەتچىلىك ئىنقىلابى قوز- غاپ، كۈچلۈك جاھانگىرلارغا قارشى تۇرۇپ، مىللىي مۇستەقىل- لىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىق- تى. بۇ ئىنقىلاب تۈركىيىنىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپلا قالماي، دۇنيادىكى ئېزىلگەن، قۇل قىلىنغان خەلقلەرنىڭ مىللىي مۇستە- قىللىقى ۋە ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگىمۇ ناھايىتى زور ئىلھام بەردى. بىز شۇنى مەمنۇنىيەت بىلەن كۆردۇقكى، تۈركى- يە خەلقى ئىشچان ئىككى قولى بىلەن ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىش جەريانىدا كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى، تۈركىيىدە جەمئىيەت داۋاملىق ئالغا باستى، ئىقتىساد تېز تەرەق- قىي قىلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن- كۈنگە ياخشىلاندى، تۈركىيە خەلقئارادا كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان دۆلەتكە ئايلاندى»①.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ماۋارىپ، پەن ـ مەدەنىيەت مەھكىمىسى 1978 ـ يىلى 28 ـنويابىر ئاتا تۈرك تۇغۇلغانلىقى-

① «خەلق گېزىتى»، 2000 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ، 21 ـ كۈنلىرىدىكى خەتنۇچە سانىغا قارالسۇن.

نىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرلەش يۈزىسىدىن قارار چىقىرىپ، 1981 - يىلىنى «دۇنيا ئاتا تۈرك يىلى» دەپ بېكىتكەنىدى. 1981 - يىلى 5 - يانۋار تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى گېنېرال كەنئان ئەۋرەن مىللەت مەجلىسىدە ئۆتكۈزگەن «ئاتا تۈرك يىلى» نىڭ باشلىنىش مۇراسىمىدا سۆزگە چىقىپ، مۇستاپا كامالغا يۈكسەك باھا بەردى. 1981 - يىلى 30 - سېنتەبىر د ت نىڭ باش شتابىدا ئۆتكۈزۈلگەن مۇستاپا كامال تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرلەش مۇراسىمىدا ئۇنىڭ ھەربىكىتىنىڭ ھەرقاچان خەلقئارا تىنچلىق، ئۆزئارا چۈشىنىش ۋە كىشىلىك ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى ھەمدە خەلقئارا تەشكىلاتلار ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدە ئاگېنتلىقلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇستاپا كامالنىڭ تىنچلىق، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقئارا ئىناقلىققا قوشقان تارىخىي تۆھپىلىرىنى ئەسلەش ئۈچۈن، ئاتا تۈرك مۇكاپاتى تەسىس قىلىنىدى. بۇ مۇكاپاتقا رەئىس جۇمھۇر گېنېرال كەنئان ئەۋرەننىڭ ئىمزاسى چۈشتى، ئارقىدىن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ئەلتىر تۈركمەن ئۈنى ب د ت نىڭ باش كاتىپى كارت ۋالدھېينگە تاپشۇرۇپ بەردى.

مۇستاپا كامال ھەققىدە ئۇنىڭ ۋەتىنى تۈركىيىدە ئەينى چاغدا ئۇنىڭغا ئاتاپ نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلغانىدى. بۇلاردىن جاھىت بۇرھانىنىڭ «غازى مۇستاپا كامال» (1930 - يىلى ئىستانبۇل نەشرى)، رۇشەن ئەشرەفنىڭ «ئاتا فارتالار كوماندانى مۇستاپا كامال ئىلە مۇلاكات» (‹ئاتا فارتادىكى ئارمىيە قوماندانى مۇستاپا كامال بىلەن سۆھبەت›، 1930 - يىلى ئىستانبۇل نەشرى)، تاھسىن سۇئاتنىڭ «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە خالىكى غازى مۇستاپا كامال» (‹تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى غازى مۇستاپا كامال›، 1933 - يىلى ئىستانبۇل نەشرى)، ئايقۇت شەرەفنىڭ «كامالىزم» (1936 - يىلى ئىستاڭ-

بۇل نەشرى) ، ئەنگىن سافەتنىڭ «كامالىزم ئىنقىلابىنىڭ پرىنسىپلىرى» (1938 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى) ، شاكىر زەـ يانىڭ «كامال ئاتا تۈرك ـــ دۇغۇمۇندان ئۇلۇمۇنې كادار، خۇسۇسي ـ ئەسكىرې ـ سىياسي هاياتى» («كامال ئاتا تۈركـ نىڭ تۇغۇلۇشىدىن ۋاپاتىغىچە بولغان خۇسۇسي، هەربي، سەـ ياسي هاياتى» ، 1938 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى) ، سەرتەل ئىسكەندەرنىڭ «دۇنيا ئاغليور ئاتا تۈرك» («پۇتۇن دۇنيا ئاتا تۈرك ئۈچۈن يىغلىماقتا» ، 1939 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى) ۋە ئۇلۇغ ئىغدەمىرنىڭ «ئاتا تۈرك» (1939 ـ يىلى ئەنقەرە نەشرى) قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

مۇستاپا كامال دۇنياۋى مەشھۇر شەخس بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ياۋروپالىقلارنىڭ تەتقىقات تېمىسىغا ئايلاندى. 1937 ـ يىلى ئالىپ تېكىنىنىڭ «كامالىزم» دېگەن ئەسىرى پارىژدا فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىنـ دى. 1939 ـ يىلى ئارمىستروڭ خارولد كورتېننىڭ «كۆك بۆرە ـ مۇستاپا كامال: بىر مۇستەبىت ئادەم ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرى لوندوندا 9 ـ قېتىم نەشر قىلىندى (بۇ ئەسەر 1933 ـ يىلى فرانسۇز تىلىدا « قوماندان مۇستاپا كامال» دېگەن نام بىلەن پارىژدا نەشر قىلىنغانىدى) . 1936 ـ يىلى م. بورگۇـ ئىنىڭ «ئاتا تۈرك تۈركىيىسى» دېگەن كىتابى پارىژدا فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىندى. 1929 ـ يىلى گىنتزۇن پائولىنىڭ «مۇس ـ تاپا كامال ۋە ئىلگىرىلەۋاتقان يېقىن شەرق» دېگەن ئەسىرى پارىژدا نەشر قىلىندى. 1921 ـ يىلى گ. گ. بېرتېننىڭ «ئەنقەرە ـ كونستانتىنوپۇل ـ لوندون: مۇستاپا كامال ۋە ئەنگـ لىيىنىڭ شەرق سىياسىتى» دېگەن ئەسىرى پارىژدا فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىندى. ئىسمەت ئىنۆنۇنىڭ «كامال ئاتا تۈرك ـــ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى» دېگەن ماقالىسى 1937ـ يىلى فېۋرالدا نەشر قىلىنغان «پۇل مۇئامىلە ۋاقىت گېزىتى»

نىڭ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىگە بېغىشلانغان مەخسۇس سانى ـــ 149 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. كىرال ئاۋگۈست ژوننىڭ «كامال ئاتا تۈرك دۆلىتى» دېگەن ئەسىرى 1935 ـ يىلى لېپسىگدا نېمىس تىلىدا نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەرنىڭ كېنىنىس بىنتون دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى 1938 ـ يىلى ۋېنادا نەشر قىلىندى. ك. كرويگرنىڭ «كامال تۈركىيىسى ۋە ئوتتۇرا شەرق» دېگەن ئەسىرى 1932ـ يىلى لوندوندا، مارشاند رېنېنىڭ «بىر مىللەتنىڭ ئويغىنىشى» مۇستاپا كامال تۈركىيىسى» دېگەن ئەسىرى 1927 ـ يىلى پارىژدا، مىلياجئاننىڭ «مۇستاپا كامال ۋە تۈركىيىنىڭ قايتا گۈللىنىشى» دېگەن ئەسىرى 1929 ـ يىلى پارىژدا، مېلزىگ خېرىپنىڭ «كامال ئاتا تۈرك: تۈركىيىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زەئىپلىشىشى» دېگەن ئەسىرى 1937 ـ يىلى فرانكفورتتا نېمىس تىلىدا، مىكوش داگوبرت ژوننىڭ «غازى مۇستاپا كامال: ياۋروپا ـ ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا» دېگەن ئەسىرى 1929 ـ يىلى لېپسىگدا نېمىس تىلىدا، راغىپ ھۇسەيىننىڭ «تۈركىيە مىللىي ھەرىكىتى ۋە مۇستاپا كامال پاشا» دېگەن ئەسىرى 1922 ـ يىلى پارىژدا فرانسۇز تىلىدا، گېنېرال شىررىل چارلېز ھىچكوكنىڭ «مۇستاپا كامال يېنىدا ئەلچىلىكتە تۇرغان بىر يىل» دېگەن ئەسىرى 1934 ـ يىلى نيۇ ـ يوركتا ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىندى (بۇ ئەسەرنىڭ پېررى كارولد تەرىپىدىن فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى شۇ يىلى پارىژدا نەشر قىلىندى). بۇلاردىن باشقا، ياۋروپادا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەردىن يەنە تونگاس گرانىدنىڭ «ئاتا تۈرك ۋە ھازىرقى زامان تۈركىيىسىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى» دېگەن ئەسىرى (1937 ـ يىلى پارىژدا، 1939 ـ يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان)، ئى. ب. دونالدنىڭ «ئاتا تۈرك تۈركىيىسى» (1939 ـ يىلى فلادېلفىيە ئىنگلىزچە نەشرى)، ئى. خ. ژورىسامىنىڭ «تۈركىيىنىڭ مۇستاپا كامالى» (1930 ـ

يىلى لوندون ئىنگلىزچە نەشرى) ، شۇنداقلا دې. زارا. فىلىپىنىڭ «مۇستەبىت مۇستاپا كامال» (1936 ـ يىلى فرانسۇزچە نەشرى) قاتارلىق ئەسەرلەر بار.

مەن ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال ھەققىدە ئىلگىرى بەزى يۇزەكى ساۋاتلارغا ئىگە بولغان بولساممۇ، ئەمما «شەرقنىڭ يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخى» (قىسقارتىپ ، شەرق تارىخى، دېيىلىدۇ) دېگەن كىتابىمنى يېزىۋېتىپ، ئاندىن تۈرك خەلقىنى ئەڭ ئېغىر كۈنلەردىن شۆھرەتلىك غالىبىيەتلەرگە ئۈلاشتۇرغان بۇ بۈيۈك زات ھەققىدە بىرقەدەر ئەتراپلىق، ئىشەنچلىك ۋە مول تارىخىي ماتېرىياللارغا ئېرىشتىم. ئۇنىڭ تەرەققىي تاپقان غەرب دۇنياسىنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، مىللەتنى دىنىي خۇراپاتلىقلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھۆرلۈك يولىغا باشلاش، كونا دىنىي مائارىپ تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، زامانىۋى پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىش قاتارلىق بىر يۇرۇش نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىي پائالىيەتلىرى مېنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ماتېرىيال يېغىش، تۈرلەرگە ئايرىش ۋە تەھلىل قىلىشلار جەريانىدا، مۇستاپا كامالنىڭ ۋەتىنى تۈركىيە بىلەن يۈرتىمىز شىنجاڭنىڭ ئارىلىقىنى نۇرغۇن تاغ ـ دەريالار ئايرىپ تۇرسىمۇ، ئەمما جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتى، كونا دەۋردىن قېپقالغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئىزلىرى، دىن، مەدەنىيەت ۋە روھىي ھالەت قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەردىكى تەبىئىي ئوخشاشلىقلارنىڭ كۆپلۈكىنى، ئىسلاھات دەۋرىدە كېتىۋاتقان ۋاقتىمىزدا، مۇستاپا كامال تۈركىيىسىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىنى ئوبدان تەتقىق قىلىپ چىقىشنىڭ ناھايىتى زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدىم. نەتىجىدە تاماملىنىشقا ئاز قالغان «شەرق تارىخى» نى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرۇپ، قولىڭىزدىكى بۇ كىتابنى يېزىشقا تۇتۇش قىلدىم. 20- ئەسىردىكى دۇنيانىڭ سىـ

ياسىي، مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن زور رول ئويناغان ئۇلۇغ، جاسارەتلىك، پاراسەتلىك، ئەڭ ئىنقىلابىي روھلۇق گېنېرال كامال ئاتا تۈركنى ۋە ئۇنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى 21- ئەسىرگە كىرىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان خەلقىمىزگە بىلدۈرۈش، ئۇنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى بۈيۈك ھەربىي مۆجىزىلىرىنى، جۇمھۇرىيەت قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئىسلاھاتلىرىنى ۋە دۆلەتنى ئۇنۇتۇلماس باشقۇرۇش جەھەتتىكى بىر يۈرۈش نەزەرىيىلىرىنى، دۇنيا تىنچلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتە كۆرسەتكەن ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى ئەسلەپ، ئۇنىڭدىن ئېلىمىز ۋە رايونىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىرىنى تېپىپ چىقىپ، ئۆزىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇرۇش - مېنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشتىكى بىردىنبىر مۇددىئايىم.

ئاتا تۈرك ئۆز دەۋرىدە، ۋاپاتىدىن كېيىن ھەم ھازىرقى دۇنيادا ئۆزىنىڭ شانلىق ئىنقىلابىي ھاياتى، ئەسەرلىرى، مەشھۇر نۇتۇقلىرى بىلەن ۋەتىنى تۈركىيىدە شۇنداقلا خەلقئارادا زور دەققەت قوزغاپ، ئىلىم ئەھلىلىرى، سىياسىئون ۋە ھەربىي ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىدىغان بىر قىزىق نۇقتىسى بولۇپ كېلىۋاتقىنى بىلەن، بىزدە تېخى يېڭى، يەنە كېلىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك يورۇتۇپ بېرىش قىيىن بولغان بىر تېما. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇستاپا كامالغا ئوخشاش ناھايىتى ئۇستۇن ئابرۇيغا ئىگە تالانتلىق سىياسىئون، داھىي، ھەربىي ئالىم، پەيلاسوپ ۋە ئىسلاھاتچىنىڭ تارىخىي تەرجىمھالىنى يېزىپ چىقىش مەندەك ئورنى تۆۋەن، ئىقتىدارى چاغلىق، كۆپ ئوقۇمىغان، ئەلەمدىمۇ، قەلەمدىمۇ چولتا بىر ئادەمدي ئادەمگە تازا مۇناسىپ كەلمەيتتى. شۇ ۋەجىدىن كىتابنى يېزىۋېتىپ، كەمىنە كىچىك يۈسۈپ بىرقانچە رەت قەلەمىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدۇم. مۇستاپا كامال تۈرك خەلقىنىڭ ھۆرلۈكى ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن ۋەتەن ساتقۇچ سۇلتان ھاكىمىيىتىنى

مىيىتى بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، كۆپ قېتىم مەنسىپىدىن ئېلىنىپ، يەنە كۆپ قېتىم مەنسەپتە ئولتۇرغان، شۇنداقلا ھايات ـ ماماتنىڭ قاتتىق سىناقلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن بەرداشلىق بېرەلمەگەنىدى. بۇلارنى ئويلىغىنىمدا ئىنسانىيەتكە پايدىلىق بىرەر ئىش قىلىپ بېرەلمىگەنلىكىمنىڭ ئۇستىگە بارلىقىنى تۇرك خەلقىنىڭ بەخت ـ سائادىتىگىلا ئاتاپ، ئۆمۈر بويى سىياسىي سەھنىدە ھەربىكەت قىلغان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئادەمنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىنى تونۇشتۇرۇپ كىتابچە بولسىمۇ يېزىشقا ئاجىزلىق قىلسام، مېنى نېمە دېگۈلۈك؟ دەپ ئۆزۈمنى قاتتىق تۇزەتتىم. ئىلگىرى ئۆتكەن تارىخشۇناسلاردىن بىرى «ئىنسان يالغۇز ئۆزى ئۈچۈن دۇنياغا كەلگەن بولماستىن، ئۆزىنى تۇزىتىپ بولغانلىقى سىرتىدا باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈشكە تەكلىپ قىلىنغان» دېگەنىكەن. مەن ئاخىرىدا شۇنداق قىلىپ، ياخشى تەنبىھلىك بۇ تارىخچىنىڭ رىغبىتى بىلەن بىزنىڭ بۇ تەرەپلەردە مەيلى ئىلگىرى ياكى ھازىر بولسۇن، كامال ئاتا تۇرك ھەققىدە بىرەر ئەسەرنىڭ يېزىلمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «تارىخ ۋە تەرجىمھال ئىلمىنى باشقىلار ئۈچۈن بىر كىشى ئادا قىلىپ قويسا بولىدۇ» دېگەن چۈشەنچە بويىچە غەيرەتكە كېلىپ قايتىدىن قولۇمغا قەلەم ئالدىم. خەيرى-يەت، مۇستاپا كامال ئاتا تۇرككە بېغىشلانغان بۇ تارىخىي تەرجىمھال ئاخىرى مەيدانغا كەلدى.

مەن بۇ كىتابىمنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخچىسى ئان ف. مىۋللېرنىڭ «تۇركىيىنىڭ ھازىرقى زامان قىسقىچە تارىخى» (1973 ـ يىلى بېيجىڭ نەشرى)، ئەنگلىيىنىڭ ھازىرقى زامان پەلسەپە پەنلىرى دوكتورى بىرنارد لېۋىسنىڭ «ھازىرقى زامان تۇركىيىسىنىڭ راۋاج تېپىشى» (سودا نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى)، «تۇركىيە 1923 — 1973 ئېنسىكلوپېدىيىسى» (ئىستانبۇل نەشرى، 1 ـ توم)، تۇركىيىلىك ئىنسانشۇناس گۇربۇز. د. تۇفەكچىنىڭ «ئاتا تۇرك پەلسەپىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال-

لىقى» (ئەنقەرە، 1981 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى)، ئامېرىكا-لىق ش. ن. فىسچېرنىڭ ئىككى تومлۇق «ئوتتۇرا شەرق تارى-خى» (سودا نەشرىياتى، 1979 ـ يىلى نەشرى)، ئەنگلىيىنىڭ ئۇرۇش تارىخچىسى جېك ۋېرىننىڭ «بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى چوڭ جەڭلەر» (شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى)، سۇرىيە تارىخ پەنلىرى دوكتورى ئىززەت ئەل نۇسسىنىڭ «سۇرىيە جۇغراپىيىسى ۋە تارىخى» (1974 ـ يىلى بېيجىڭ نەشرى)، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخچىسى م. ئىۋانوفنىڭ «ئىران تارىخىنىڭ ئوچېركلىرى» (1973 ـ يىلى بېيجىڭ نەشـ-رى)، ئەنگلىيە ھەربىي ئىشلار تارىخچىسى پېرس سەيكسنىڭ تۆت تومлۇق «ئافغانستان تارىخى» (1972 ـ يىلى بېيجىڭ نەشرى)، گېرمانىيىلىك ۋ. روخنىڭ ئۇچ تومлۇق «گېرمانىيە تارىخى» (1976 ـ يىلى بېيجىڭ نەشرى)، گېرمانىيىلىك كارل بىروككلمانىنىڭ «ئىسلام خەلقلىرى ۋە دۆلەتلىرى تارىخى» (سودا نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى)، ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇش تا-رىخچىسى داۋېد. خ. زوكنىڭ «قىسقىچە ئۇرۇش تارىخى» (سودا نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى)، ئالتە تومлۇق «دۇنيا ئومۇ-مىي تارىخى» (جۇڭگو خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىل 1ـ نەشـ-رى)، ئەنگلىيە كامبرج ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن يېقىندا قايتا تۈزۈلگەن 14 تومлۇق «دۇنيا يېقىنقى زامان تارىخى» (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 1 ـ نەشرى)، «جۇڭگو ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» (1994 ـ يىلى چېڭدۇ نەشرى) ۋە «قىسقىچە جۇڭگو ھەربىي ئېنسىكلوپېدىيىسى» (1985 ـ يىلى بېيجىڭ نەشرى) قاتارلىق تارىخىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىقتىم.

كامال ئاتا تۈرك 1881 ـ يىلى 19 ـ مايدا تۇغۇلۇپ، 1938ـ يىلى 10ـ نويابىر ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. ئويلاپ باقسام 2001 ـ يىلى بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 120 يىللىق

خاتىرىسى ئىكەن. شۇڭا، بۇ ئەسىرىمنى ئۇنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 120 يىللىقىغا ھۆرمەت بىلەن بېغىشلىدىم. كىتابتا كامال ئاتا تۇرکىنىڭ سىياسىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە، ئىقتىسادىي ۋە ئىلمي جەھەتتىكى پائالىيەتلىرىگە كۆپرەك ئورۇن بەردىم. ئۇنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشىغا ئائىت ۋەقەلەرنى ئازراق سۆزلىدىم ياكى سۆزلىمىدىم. مۇستاپا كامال ئىنقىلابى ئەسلىدىلا ئالاھىدە بولغان مۆجىزە خاراكتېرلىك ئىنقىلاب بولۇپ، باشتىن سۆزلەنمەي تومۇتاق بايان قىلىنسا، نۇرغۇن مەسىلىلەر چىگىش پېتى جاۋابسىز قالاتتى. شۇڭا، بۇ ئىنقىلابنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى كىتابخانلارغا ئوبدان يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، تەرجىمھالنىڭ ئالدىنقى ئىككى بابىدا ئۇنىڭ تەۋەللۇتىدىن ئاز كەم 100 يىل بۇرۇنقى ئەھۋاللارنى قىسقىچە بايان قىلدىم. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى بايان قىلىش بۇ كىتابىمنىڭ ۋەزىپىسى بولمىغاچقا، ئۇ ھەقتە توختالمىدىم. كىتابىمدا مۇستاپا كامالنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋەقەلەرنى ئىمكانقەدەر توغرا بايان قىلىشقا، يەر ـ جاي، ئادەم ناملىرىنى توغرا ېيكىتىشكە تىرىشتىم. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تارىخى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تارىخى ۋە جۇغراپىيىسىدىن خەۋىرى بار بەزى ئالىم، مۇتەخەسسىس، سىياسەتچى، تارىخچى، يازغۇچى، تىلشۇناسلارنىڭ، شۇنداقلا پۇرستى كېلىپ جاھان كەزگەن ئىلمىي سەيياھلارنىڭ پىكىرلىرىنى ئالدىم. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماڭا خالىس يارەدەم قىلغان ياخشى نىيەتلىك ئۇستاز ۋە بۇرادەرلىرىمگە، كىتابىمنى رويابقا چىقىرىپ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن شۇنداق خەلق نەشرىياتىغا، ئەجرى كۆپ جۇانمەرد مۇھەررىرلەرگە چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن. قەدىناس ئايالىم خۇرشىدە مۇھەممەد ئەلى قىزى ۋە پۈتۈن ئائىلەم قوللاپ قۇۋۋەتلىمىگەن بولسا، بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىقىشىمغا ئىمكان بولماس ئىدى. شۇڭا، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغىمۇ رەھمەت ئېيتىمەن.

مەن بۇ ئەسىرنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى پەلسۇپانى ۋە جاھالەتكە قارشى قەھرىمانى بولغان ئۇلۇغ ئىنقىلابچى كامال ئاتا تۈركنى خەلقىمىزگە تونۇشتۇرۇشقا نائىل بولغانلىقىمدىن پەخىرلىنىمەن. بۇ ئەسىرنىڭ نەشر قىلىنىشى ئارقىلىق تۈركىيە خەلقى بىلەن ئېلىمىز خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى باردى - كەلدى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلىشىپ، بىر مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يېڭى دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، ئۆزئارا ئۆگىنىش، چۈشىنىش كەيپىياتى شەكىللەنسە ۋە دوستلۇق كۈچىيىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. كونا بىر گەپتە، جاھاندىكى ئىنسانلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرىگە قەرزدار، دېيىلىدۇ. مەن بۇ ئەسىرنىڭ ئۆز خەلقىمگە قىلىنغان بىر تېگىشلىك خىزمەت، 21- ئەسىرگە سۈنۇلغان سوۋغا، دۇنيا تىنچلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلغان بۈيۈك تۈركىيە خەلقىگە بېرىلگەن دوستانە سالام بولۇپ قېلىشىنى بەكمۇ ئۈمىد قىلىمەن.

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى
2000 - يىل 19 - ماي جۈمە، ئۈرۈمچى

بىرىنچى باب

ئىنقىلاب ئۇرۇقى

مىلادىيە 1789 - يىلى پارتلىغان فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسىدە، ئىنسانلار تۇنجى قېتىم بۇيۇك ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە بىر يېڭى ئۇلۇغ ئىدىيە ھەرىكىتىنىڭ دائىلھەرپ بىلەن دائىلئىسلام ئوتتۇرىسىدىكى توسۇقنى بۆسۈپ كەتكەنلىكىنى كۆردى ھەمدە مۇسۇلمان رەھبەرلىرى بىلەن مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرلىرى ئارىسىدىن ھۆرىيەت ئۇچۇن كۇرەشكۇچى داھىيلارنى ئىزدەشكە باشلىدى.

تۇرك تىلىدىكى «ھۆرىيەت» كەلىمىسى ئەرەبلەردىكى «ھۆرىيە»، يەنى «ھۆر» (مەنىسى ئەركىن) دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن ئابستراكت ئاتالغۇ بولۇپ، 1800 - يىلىدىن بۇرۇن، ئۇ ئىسلام لۇغەتلىرىدە قانۇن ۋە جەمئىيەت دېگەنىنلا بىلدۇرۇپ، «قۇل» نىڭ قارىمۇ قارشىسىدا كېلەتتى. 19 - ئەسىردە ئۇ ياۋروپادىن ئۆزىگە بىر سىياسىي مەنە تاپتى ۋە مەملىكەت ئىچىدە سىياسىي تۇزۇلمىگە، مەملىكەت سىرتىدا جاھانگىرلارغا قارشى كۇرەش قىلىۋاتقان ئاممىنى قوزغايدىغان شوئارغا ئايلاندى.

16 - ئەسىر تۇرك تارىخىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر ئەسىر بولۇپ، بەزى غەرب تارىخچىلىرى بۇنىڭغا «تۇرك ئەسىرى» نامىنى بەرگەنىدى، ئەمما 1699 - يىلىدىكى قارلۇقچا شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى بىلەن «يېڭىلمەس تۇرك» دەيدىغان كۆزقاراش ياۋروپادا تۇغىدى. فېئودالىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى، نۇرغۇن ۋە-

لايەتلەرنىڭ مەركەزگە ئىتائەتچانلىقىنىڭ سۈسلىشىشى ئىمپېرد-
يىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن
مەرپەتچىلىك ھەرىكىتىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى دەل ۋاقتىدا
ئىگىلىيەلمىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرى مال ئېكسپورت قىلىپ
كەلگەن ئوسمانلىلار ئەمدى ياۋروپادىن مال سېتىۋېلىشقا مەجبۇر
بولدى. ئىسلاميەت ئۇرۇش سەنئىتى جەھەتتە، بولۇپمۇ سافيور-
نى قىسىم ۋە توپچى قىسىم قاتارلىق يۇقىرى تېخنىكىنى تەلەپ
قىلىدىغان تارماقلاردا خرىستىئان دۆلەتلىرىنىڭ ئوقۇغۇچىسى بو-
لۇپ قالدى.

18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى
ئۆزلىرى تەرىپىدىن بۇرۇن كۆزگە ئىلىنمايا كەلگەن خرىستىئان
رەقىبلىرىنىڭ قولىدا كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ كەتكەد-
لىكى ئۈچۈن، ئارمىيىنى، ئارمىيىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى ۋە تە-
لىم- تەربىيە ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ يېڭىلاپ، زامانغا لايىق-
لاشتۇرمىسا بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. مىلادىيە 1792 ـ
يىلى، ياۋروپا ھەدەپ فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى مەسىلىسىدە ئۆز
ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇۋاتقان بىر چاغدا، ئاقىل ھۆكۈم-
ران سۇلتان سەلىم① III پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، قوراللىق قد-
سىملارنى ئىسلاھ قىلىش ھەققىدە بىر لايىھە ماقۇللىدى. لايىھە
1791 ـ يىلى سىلتىرەدە بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان ئارمىيە
قوماندانلىرى، سىياسىي ۋە دىنىي ساھەدىكى 22 نەپەر كاتتا
ئەربابنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتىشى بىلەن رۇياپقا چىقتى.
مۇتەئەسسىپلەر ئوسمانلىلارنىڭ بۇرۇنقى ئالتۇن دەۋرلىرىدىكى
ئۇسۇل ـ چارلەر بىلەن ئىمپېرىيىنىڭ بۇرۇنقى شۆھرىتىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئويلايتتى، رومانتىزمچىلار فرانسىيىنىڭ
يېڭى تەلىم ـ تەربىيە ئۇسۇلى بىلەن يېڭى تېپتىكى قورال ـ

① تولۇق ئىسمى سەلىم ئىبنى مۇستاپا ئىبنى ئەھمەد (سەلتەنەتتىكى ۋاقتى 1789~1807 ـ يىللار) بولۇپ، ئوسمانلىلارنىڭ 28 ـ سۇلتانى.

ياراغلىرىنى كىرگۈزۈشنى تەكىتلەيتتى، رادىكاللار بولسا كونا ئارمىيىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىپ ئورنىغا ياۋروپاچە بولغان يېڭى ئارمىيە قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. سۇلتان ئۇچىنچى خىل پىكىرنى لايىق تاپتى ۋە 1792 ـ يىلىدىن 1793 ـ يىلىغىچە ھەرقايسى تەرەپلەردىن كېلىۋاتقان توسقۇنلۇق ۋە قارشىلىقلارنى يېڭىپ، يېڭى ئارمىيىنىڭ يېڭى تەلىم ـ تەربىيە بۇيرۇقى بىلەن يېڭى نىزامنى جاكارلىدى. بۇ «نىزامى جەدىد» دەپ ئاتالدى.

سۇلتان سەلىم III توپچى قىسىم، سافيورنى قىسىم ۋە دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش بىلەن بىللە، يېڭىدىن قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋە دېڭىز ئارمىيە مەكتەپلىرىنى قۇردى. دەرس ئۆتۈشكە فرانسىيىدىن ھەربىي ئوقۇتقۇچى، گېنېرالالارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدى. ئاناتولىيىدە مەخسۇس بىر نىزامى جەدىد ئارمىيىسى تەشكىللىدى. سۇلتاننىڭ بۇ ئىسلاھاتى ئۇزاق ئۆتمەي رۇمىلىيىدە تۇرۇشلۇق ئوھاپىزەتچى قىسىملارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. 1807 ـ يىلى مايدا، قاپۇغچى ئوغلى مۇستاپا ئىستانبۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ بەيگە مەيدانىدا ئىسلاھاتچىلارنى قىرغىن قىلدى، 29 ـ ماي كۈنى قوراللىق ھەربىي ئۆزگىرىش قىلغۇچىلار شەيخۇلئىسلامنى تۇتۇۋېلىپ، سۇلتاننىڭ شەرئىتكە خىلاپلىق قىلدى دەپ پەتىۋا بېرىشكە قىستىدى، شەيخۇلئىسلام مۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئوسمانلىلار ئوردىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، سۇلتاننىڭ تەختتىن چۈشىشۇن دەپ پەتىۋا بەردى. يېڭى ئارمىيە دەرھال تارقىتىۋېتىلىدى، ھايات قالغان بەزى ئىسلاھاتچىلار چەت ئەللەرگە قاچتى، سۇلتان سەلىم III دارغا ئېسىلدى، فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابىنىڭ تۇرکىيىگە بولغان تەسىرى ئۆز جايىدا شۇ پېتىچە تۇنجۇقتۇرۇلدى.

تەرەققىيپەرۋەر ئىسلاھاتچىسى سۇلتان سەلىمنىڭ قىلىپ بولالمىغان ئىشى ئۇزاق ئۆتمەي سىلىستىرەلىك دونايى دەرياسى ئال-

دىنقى سەپ قوماندانى ئەلەمدار مۇستاپا پاشا تەرىپىدىن دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇ يېڭىدىن «سەكبانى جەدىد» (تەرەققىيـ پەرۋەر يېڭى چېگرا قىسىملىرى) تەشكىللەپ، لەۋەند قىشلىقىدا تەلىم ـ تەربىيىنى باشلىدى، نىزامى جەدىدنىڭ ئاۋۋالقى ئوفىتـ سىرلىرىدىن ئاماۋۇت مۇستاپا سەلىمىيدە چېرىكلەرنى تىزىمـ لاشقا قويۇلدى، تاللانغان كاتىپ بەھىچ ئەپەندى ئۇمۇرى جىھادىيە نازىرلىقىغا تەيىنلەندى، نىزامى جەدىدنىڭ كەتخۇداسى[1]سۇلايمان ئاغا سەكبانى جەدىدنىڭ ئاغالىقىغا تەيىنلەندى. ئەمما، ئۇنىڭ ئىسلاھاتى ناھايىتى قىسقا بولدى. 1808 ـ يىلى نويابىردا ئىسلاـ ھاتقا قارشى مۇتەئەسسىپ ھەربىيلەر ئۇنى قونالغۇسىغا ئوت قوـ يۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى.

«نىزامى جەدىد» بىلەن «سەكبانى جەدىد» نىڭ قۇرغۇچىلـ رى يوقىتىلىپ سۇلتان مەخمۇد II (ئەدلى)[2]تەختكە چىقتى. ئۇ 1826 ـ يىلى 28 ـ مايدا يېڭى ئارمىيە قۇرۇش ھەققىدە پەرمان جاكارلاپ، ئارمىيىنى مەشىققە سالىدىغان مەشقاۋۇللارنى چەت ئەلدىن ئەكەلدى. بۇ ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى سۇلتان سەلىمنىڭ ۋاقتىدىكى «نىزامى جەدىد» نىڭ ئۆزى ئىدى. مۇتەئەسسىپ ھەرـ بىيلەر يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ، 1807 ـ يىلىدىكىگە ئوخشاش بەيگە مەيدانىنى يەنە بىر قېتىم قانغا بويىماقچى بولدى. ئەمما سۇلتاننىڭ قاتتىق قوللۇق بىلەن تەدبىر تۇزۇشى ئارقىسىدا، قوراللىق ھەربىي ئۆزگىرىش قىلغان بەش باتالىئون ئەسكەر ئۇـ زۇل ـ كېسىل يوقىتىلدى. قوماندان ئاغا ھۈسەين پاشا شەيخۇلـ ئىسلامدىن پەتىۋا ئېلىپ، ئىسيانچى ھەربىيلەرنىڭ ئۇچ نەپەر كاتتىبېشىغا ئۆلۈم جازاسى بەردى، قالغانلىرىنى سۈرگۈن قىلـ دى.

---

① ئورۇنباسارى دېگەن مەنىدە.

② سۇلتان مەخمۇد II (1808~1839 ـ يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن) ئوسمانلىلارنىڭ 30 ـ سۇلتانى، بەزىدە ئۇ ئوسمانلى تارىخىنىڭ ئىمپېراتورى پېتىرى دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

سۇلتان مەخمۇد II 1773 ـ ۋە 1793 ـ يىللىرى قۇرۇ-
لۇپ، كېيىن تاقىۋېتىلگەن دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيە سافيور-
نى مەكتەپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. مۇتەئەسسىپلەرنىڭ كۈچ-
لۈك قارشىلىقىغا قارىماي چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقاردى. ئۇ-
نىڭ ۋاقتىدا مېدىتسىنا ئىنستىتۇتى (1827 ـ يىلى)، مۇزىكا
ئىنستىتۇتى ۋە ھەربىي ئاكادېمىيە (1831 ـ يىلىدىن 1834 ـ
يىلىغىچە) قۇرۇلدى ۋە مەخسۇس فرانسۇز تىلى ئۆگىتىلىدىغان
تەييارلىق سىنىپلىرى تەسىس قىلىندى. 1838 ـ يىلىدىن باش-
لاپ، ئۇ ھەربىي خاراكتېرىنى ئالمىغان باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا
مەكتەپ ماتېماتىكا كۆكۈل بۆلۈپ، «رەشىدىيە مەكتىپى» دەپ
ئاتالغان ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ نام ئەرەبچە-
دىكى «رۇشد» كەلىمىسىدىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى ياش،
ئۆسمۈرلەر دېگەنلىك بولاتتى. سۇلتان يەنە ئىستانبۇلدىكى سۇل-
تان ئەخمەد مەسچىتى بىلەن سۇلايمانىيە مەسچىتى يېنىدا «مەك-
تەبى ماتېماتىكا ئەدلىيە»[1] ۋە «مەكتەبى ئۇلۇمى ئەدەبىيە» نامىدا
ئىككى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ تەسىس قىلدى. بۇ مەكتەپتە
ئەنگەنىۋى دەرسلەر ئوقۇتۇلۇشتىن تاشقىرى، يەنە فرانسۇز تىلىدا
زامانىۋى پەنلەردىنمۇ دەرس ئۆتۈلەتتى، بۇ ئىككى مەكتەپنىڭ
مەقسىتى ھۆكۈمەت خادىملىرى بىلەن تەرجىمانلارنى يېتىشتۇ-
رۇش ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ بەزىلىرى كېيىن-
كى بىر ئەۋلاد رەھبەرلەر بولۇپ چىقتى.

غەربنىڭ يېڭىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى سىناق قىلىش، يېڭى
دەرسلىكلەرنى تۈزۈش ۋە كىرگۈزۈش، يېڭى ئىدىيە، يېڭى بىلىم
ۋە يېڭى شەيئىلەرنى قوبۇل قىلىش جەھەتلەردە ئىككى كىشى
سۇلتانغا ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدى. ئۇلار ئاتاۋۇللا مۇھەممەد
(1767～1826 يىللىرى) بىلەن خۇاجە ئىسھاق ئەپ-

---

① ئەدلىنىڭ ماتېرىيال مەكتىپى دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ سۇلتاننىڭ ئادلى دېگەن تەخەللۇسىغا قارىتىلغان.

ـەندى (1834 ـ يىللىرى ژاپات بولغان) لەر ئىدى. ئاتاژۇللا مۇھەممەد (تەخەللۇسى شەنىزادە) ياۋروپانىڭ بىرقانچە تىللىرىنى تولۇق بىلىدىغان ئالىم ئادەم بولۇپ، تارىخ، مېدىتسىنا پەنلىرىدە ئىلىم ئىھاتىسى كەڭرى ئىدى. ئۇ «تارىخ» نامىلىق كىتابىدا «مەجلىسى مەشۋىرەت» (كېڭەش يىغىنى) ھەققىدە توختالدى. ئەمما، ئۇنىڭ تۆھپىسى سىياسىي جەھەتتە بولۇشتىن تولاراق ئىلىم ـ پەن جەھەتتە ئىدى. ئۇ «ئاۋىستىرىيە مېدىتسىنا ئىلمى» دېگەن دەرسلىك كىتابىنى ئىتالىيان تىلىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلدى. بۇ ئەسەرگە يەنە ئۇنىڭ فىزىئولوگىيە ۋە ئاناتومىيە ھەققىدىكى بىر پارچە ئىلمىي ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ دەرسلىكى تۈركىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مېدىتسىنا ئىلمى بىلەن غەربنىڭ ھازىرقى زامان مېدىتسىناسىنى بىرلەشتۈردى. ئۇنىڭ تۇنجى قېتىم ئىجاد قىلغان بىر يۈرۈش تۈركچە مېدىتسىنا ئاتالغۇلىرى مۇستاپا كامالنىڭ يېزىق ئىسلاھاتىغىچە بولغان 100 يىل مابەينىدە سىجىل قوللىنىلدى. خۇاجە ئىسھاق ئەپەندى تۈركچە، ئەرەبچە، پارسچە، فرانسۇزچە، لاتىنچە، گرېكچە ۋە ئىبرانىچىنى بىلەتتى. ئۇ 1815 ـ يىلىدىن باشلاپ، دەسلىپىدە ماتېماتىكا مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، كېيىنرەك باش ئوقۇتقۇچىسى ۋە ئىدىيە يېتەكچىسى بولدى. ئۇ ماتېماتىكا ۋە فىزىكا پەنلىرىنى ئوقۇتۇشقا ئائىت تۆت جىلدلىق ئوقۇتۇش پروگراممىسى تۈزۈپ، ئىمپېرىيە تارىخىدا تۇنجى قېتىم ياۋروپانىڭ ماتېماتىكا، فىزىكا ۋە ماشىنىسازلىق ئىلمىغا ئائىت بىلىملەرنى تۈرك ئوقۇغۇچىلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ يەنە ھەربىي ئىشلار ئىلىمى ۋە ھەربىي سافىيورنىلىققا ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى ۋە تەرجىمە قىلدى.

1839 ـ يىلى ئىيۇلنىڭ 1 ـ كۈنى، سۇلتان مەخمۇد II ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا 16 ياشلىق ئوغلى ئابدۇلمەجىد تەختكە چىقتى. سۇلتان ئابدۇلمەجىد I (1839~1861 يىللىرى) مۇتىدىل مىجەزلىك، ئىسلاھاتقا مايىل، فرانسۇزچە سۆزلەيدىغان،

ئۆز تەبىئىسى ئىچىدە تۇنجى قېتىم غەربچە تىل ئىشلەتكەن سۇلتان ئىدى. ئۇ تەختكە چىقىپ تۆت ئايدىن كېيىن، يەنى 1839-يىلى 3 - نويابىردا ئىستانبۇلدىكى گۈلخانە سارىيىدا ھەيۋەتلىك مۇراسىم ئۆتكۈزدى. مۇراسىمدا 1832 - يىلى ئىمپېرىيە دىپلوماتىيە ۋەزىرىنىڭ مۇدىر كاتىپى، 1834 - يىلى پارىژدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى، 1839 - يىلى سۇلتاننىڭ لوندوندا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى بولغان مۇستاپا راشىد پاشا سۇلتانغا ۋەكالەتەن «ھاتتى شارىف» (ئالىي يارلىق) جاكارلىدى. بۇ ئوسمانىيلار تارىخىدا «تەنزىمات» دەپ ئاتالغان ئۇلۇغ ئىسلاھات ھۆججىتىنىڭ تۇنجىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا جىنايەت ۋە جازا، ھەق تەلەپ ئىشلىرى، باج تۈزۈمى ۋە ئەسكىرىي ئىشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغاندى. ئىلگىرى ئوسمانىيلارنىڭ سۇلتانلىرى مەخمۇد II زامانىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا قانۇنلارنى جاكارلاپ كەلگەنىدى. ئەمما، ئۇ قانۇن تۈزۈش تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن قانۇنلار بولماستىن، ئەسلىدە بار بولغان قانۇنلارنى رەتلەپ تۈپلەپ قويغان دېگەندىلا ئىبارەت ئىدى. 1840 - يىلى مايدا، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يېڭى تۈزۈلگەن «جازا قانۇننامىسى» ئېلان قىلىندى، ئەمما ياندۇرقى يىلى جاكارلانغان فرانسىيىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە تۈزۈلگەن يېڭى سودا قانۇنى مۇسۇلمان ئەمەسلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئۇلار بۇ قانۇن شەرىئەتكە خىلاپ، دەرھال توختىتىلسۇن، دېيىشتى. 1841 - يىلى ياش سۇلتان ئابدۇلمەجىدخان ئامالسىز ئىككى ۋەزىرىنى ئەمىلدىن ئېلىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن «ھاتتى شارىف» ئارقىلىق بەرپا قىلىنغان يېڭى قانۇن - تۈزۈملەر بىكار قىلىنىپ، ئاۋۋالقى ئىشلار ئەسلىگە كەلدى.

1845 - يىلى، مۇستاپا راشىد پاشا قايتىدىن تەختكە چىقىپ دىپلوماتىيە ۋەزىرى بولدى، ياندۇرقى يىلى سادرازاملىققا[1] ئۆس-

① سادرازام — ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى زامانىدىكى باش مىنىستىر.

تۇرۇلدى. مۇتەئەسسىپ كۆچلەر تەرىپىدىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچىرىتىلغان ئىسلاھات ئۇنىڭ سادىرازاملىققا تەيىنلىنىشى بىلەنلا، قايتىدىن يەنە بىر قېتىم يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. مۇستاپا راشىد پاشا تەختكە چىقىپلا، 1839 ـ يىلىدىكى «ھاتتى شارىف» نى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتى مۇسۇلمانلارنىڭ قەدىمكى ئۇسۇلى بويىچە ئېلىپ بېرىلىپ، تارىخ-تا «تەنزىمات» دەپ ئاتالدى.

1845 ـ يىل مارتتا، ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتى ئەدلىيە، ھەربىي، ھەق تەلەپ قانۇنىدىن تولۇق خەۋىرى بار يەتتە كىشىدىن تەشكىل تاپقان ھەيئەت تەشكىل قىلدى ۋە شۇ چاغدىكى بار مەكتەپلەرنى ئېنىقلاپ چىقىپ، جەدىد مەكتەپلىرى (يېڭى مەكتەپلەر) قۇرۇشنىڭ تەييارلىقىنى ئىشلەشكە كىرىشتى. بۇ ھەيئەتلەر ئىچىدە دىپلوماتىيە ۋەزىرىنىڭ ئورۇنباسارى، قوشۇمچە دۆلەت ئىشلىرى مەجلىسى ئارخىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئەلى ئەپەندى[1] بىلەن دۆلەت ئىشلىرى مەجلىسىنىڭ باش تەرجىمانى فۇئات ئەپەندىلەر[2] بار ئىدى. 1846 ـ يىلى بۇ ئىككىيلەننىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىلگىرى قۇرۇلغان مېدىتسىنا، يېزا ئىگىلىك، دېڭىز ئارمىيىسى، مەمۇرىي باشقۇرۇش، شۇنداقلا مال دوختۇرلۇق ئىنستىتۇتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە مەخسۇس بىر مەجلىس تەسىس قىلىنىپ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئومۇملاشتۇرۇلىدىغان، مەجبۇرىي يولغا قويۇلىدىغان ۋە ھەق ئېلىنمايدىغان مائارىپنى تەنقىد قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1851 ـ يىلىغا بارغاندا، مۇشۇنداق ھەر خىل مەكتەپلەر ئالتە يەردە قۇرۇلدى. شۇ يىلى فۇئات پاشا شۇ ۋاقىتتىكى ئىلىم ساھەسىنىڭ رەھبىرى ئەخمەد جەۋدەت پاشا (1822 —

---

① ئەلى پاشا(1815 ـــ 1871) دەپنۇ ئاتىلىدۇ.
② فۇئات پاشا(1815 ـــ 1869) دەپنۇ ئاتىلىدۇ.

1895 ـ يىللىرى) بىلەن بىرلىشىپ «قەۋائىدى ئوسمانىيە» نى نەشر قىلدۇردى. بۇ مەتبەئىدە بېسىلغان تۈرك تىلىنىڭ تۇنجى گرامماتىكا دەرسلىكى بولۇپ، يېزىق ئىسلاھاتىدىكى بىر نامايانده ئىدى.

مىلادىيە 1852 ـ يىلى، ئالتە يىل سادرازام بولغان مۇستاپا راشىد پاشا تەختتىن چۈشتى. ياندۇرقى يىلى ئىيۇن ئېيىدا رۇسىيىنىڭ 80 مىڭ ئەسكىرى دونايدىكى ئىمپېرىيە ھۆكۈمراڭلىقىغا قاراشلىق مولداۋىيە ۋە مالاخىيە كىنەزلىكلىرىنى بېسىۋالدى. شۇ يىلنىڭ نويابىر ئېيىدا، ئادمىرال ناخىموفنىڭ فلوتى (ھەربىي كېمىلەر قىسمى) قارا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى سىنوپ پورتىنىڭ ئاغزىدا تۈرك كېمىلىرىنى سۇغا چۆكتۈرۈۋەتتى. رۇس فلوتى ناھايىتى چوڭ غەلىبە قازاندى. تۈركىيىنىڭ قۇدرەتلىك ئىتتىپاقچىسى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە 1854 ـ يىلى كۈزدە 36 ھەربىي كېمە، ئەسكەر ۋە زەمبىرەك ئارتقان ترانسپورتلاردىن تۈزۈلگەن بىر ھەربىي فلوتىنى قارا دېڭىزغا كىرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن قىرىم ئۇرۇشى باشلاندى. قىرىم ئۇرۇشى رۇسىيىنىڭ قارا دېڭىزدىكى دېڭىز سېپىلى — سېۋاستوپولدا 349 كۈن داۋام قىلدى. ئۇرۇشتا رۇسىيىنىڭ سېۋاستوپولنى قوغداشقا ئەۋەتكەن قوماندانلىرىدىن ئادمىرال ناخىموف بىلەن كورنىلوفلار كەينى ـ كەينىدىن ئۆلدى. ئوسمانىيلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ساردىنىيە قوشۇنلىرى گەرچە 1855 ـ يىلى سېنتەبىردە سېۋاستوپولنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما غەلىبە قىلغان ئىتتىپاقچىلارغا قانغا بويالغان خارابىلىقلار قالدى. چار پادىشاھ نىكولاي I ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. رۇسىيە ياندۇرقى يىلى مارتتا پارىژدا تۈزۈلگەن تىنچلىق شەرتنامىسىگە قول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ تىنچلىق شەرتنامىسىدە، رۇسىيە قارا دېڭىز ياقىسىدىكى بارلىق سېپىللارنى ۋە دېڭىز قورال ـ جابدۇقلىرىنى چىقىرىدىغان جايلارنى يوق قىلىشقا، شۇنداقلا قارا دې-

كۆزدا ھەربىي كېمىلەرنى ساقلىماسلىققا مەجبۇرلاندى.

قىرىم ئۇرۇشى كرىپوستنويلۇق رۇسىيىنىڭ ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق غەرب ئەللىرىدىن كۆپ قالاق ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسەتتى. بىلەن بىللە، يەنە ئوسمانلىلارنىڭمۇ قۇدرەتلىك ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ پار ۋە يەلكەن بىلەن ماڭىدىغان فلوتلىرىنىڭ يارىمسىز رۇسىيىگە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسەتتى. ئىسلاھاتنىڭ قەدىمى قىرىم ئۇرۇشى تۈپەيلىدىن تېخىمۇ تېزلەشتى. ئىستانبۇلدا تېخىمۇ كۆپلىگەن ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئىتالىيە ئەسكەرلىرى، ھۆكۈمەت خادىملىرى، سودىگەر، مۇخبىر ۋە سایاھەتچىلەر پەيدا بولۇپ، ئوسمانىيلار جەمئىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. شەرق بىلەن غەربنىڭ ئۇچرىشىشى ئەلمىساقتىن بېرى مۇنداق مىسلىسىز بولۇپ باقمىغانىدى. بىرلەشمە ئارمىيىنىڭ تۈركىيىدە ھەددى - ھېسابسىز ئالتۇنلارنى بۇزۇپ - چېچىپ خەجلىشى تۈركىيىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەرنىڭ ياۋروپاغا سایاھەتكە بېرىش، ئۆگىنىش، شۇنىڭدەك ياۋروپا ئاقارتىش ھەرىكىتى بىلەن تونۇشۇش ئارزۇلىرىنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى تەمىن ئەتتى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپا مائارىپىنى قوبۇل قىلىش دەۋرىنىڭ تەلىپىگە ئايلىنىپ، ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە، ئىنتىلىشچانلىقى كۈچلۈك بولغان ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرى پارىژ، گېنىريا، لوندونلارغا كەتتى.

1856 - يىلى 18 - فېۋرالدا، سۇلتان ئابدۇلمەجىد I سادرازام مۇستاپا راشىد پاشا غۇلىتۇپتىلگەندىن كېيىن، ئىسلاھاتقا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان ئەلى پاشا ۋە فۇئات پاشالارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە گۈلخانە سارىيىدا «ھاتتى ھۇمايۇن» (مۇقەددەس يارلىق) جاكارلاپ، بۇنىڭدىن 17 يىل بۇرۇن جاكارلانغان «ھاتتى شارىف» بىلەن 10 يىل بۇرۇن يولغا قويۇلغان «تەنزىمات» نى قايتىدىن مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇ ھۆججەت كىشىلىك ھوقۇقى (ئىنسان ھوقۇقى) نى كاپالەتلەندۈرىدىغان بولغاچقا،

«گۈلخانه هاِتتی هۈمايۈن» ، «ئىسلاهات پەرمانى» ۋە «پەرمانى ئادالەت» دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالدى.

گۈلخانه ساريىدا جاكارلانغان ئادالەت پەرمانى ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ غەيرىي ئىسلام ئاھالىلىرىگە مۇسۇلمانلار بەھرىمەنلىنىۋاتقان ياكى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ ئۆزلىرىچە بەھرىمەنلىنىشكە تېگىشلىك، دەپ قارىغان هوقۇق ۋە ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەنلىنىش هوقۇقىنى بەردى. كاتولىك دىنى جەمئىيەتلىرىدىكى باش روهانىيلار ۋە ئاقساقاللار ئۆمۈرۋايەتلىك ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىنىدىغان، هەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرى سايلاپ چىققان پارلامېنت بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان مەمۇرىي ئورگانلىرىنى ئۆز قولىدا تۇتىدىغان بولدى. پەرمان دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى جاكارلاپ، هەرقانداق ئادەمنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلانمايدىغانلىقى، دىنىي ئېتىقاد ۋە دۆلەت تەۋەلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىنىش - قالدۇرۇلۇشنىڭ چەكلىمە ۋە توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايدىغانلىقى، هەرقانداق كىشىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش، مەكتەپتە ئوقۇش، ئەسكەر بولۇپ هەربىي مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىش قاتارلىق هوقۇقلىرىنىڭ بارلىقىنى بەلگىلىدى. پەرماننىڭ جاكارلىنىشى بىلەن مۇسۇلمانلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغانلار ئارىسىدىكى مەزهەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى هەل قىلىنىشقا تېگىشلىك هەر خىل دەۋالار بىردەك ئارىلاشما سوتقا تاپشۇرۇلۇپ، بىر تەرەپ قىلىش نەتىجىسى جامائەتكە ئوچۇق ئوقتۇرۇلدىغان بولدى. پەرمان تەن جازاسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، جازا تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلدى، ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ باج تاپشۇرۇش ۋە هەربىي ۋەزىپە ئۆتەش جەهەتتىمۇ باراۋەر ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. پەرمان جاكارلىنىش بىلەن تەڭلا، پۈتۈن ئىمپېرىيە تەۋەسىدە چەت ئەللىكلەر ئۆزلىرىنىڭ

مۇقىم مۇلۇكلىرىنى ئېلىپ يۇرەلەيدىغان، ساتالايدىغان ۋە بىر تەرەپ قىلالايدىغان بولدى. پەرماندا يەنە ھەر يىلدا بىر قېتىم دۆلەت خامچوتى تۇزۇش، بانكا ۋە مالىيە ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش، كونكرېت قەدەم - باسقۇچلارنى قوللىنىپ پۈل ۋە ئالتۇن تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىش قاتارلىق ئىشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. تاشىيول ۋە قاتناش ئىشلىرىغا ئېتىبار بېرىلىپ، سانائەت ۋە دېھقانچىلىق رىغبەتلەندۈرۈلدى، ھەرقانداق مىللەت ئۆز ئالدىغا مەكتەپ ئاچسا يول قويۇلدى. ياۋروپا جەمئىيەتلىرىنىڭ ئىمپېرىيە تەۋەسىدە ئىلىم - پەن، سەنئەت ۋە باشقا ئىشلارنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مەبلەغ سېلىشىغا رۇخسەت قىلىندى. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، «گۈلخانە ھاتتى ھۈمايۇن» ئوسمانىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن ئاساس سالدى. ئەمما، ئۇ مۇسۇلمان بولمىغانلار ئارىسىدا كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان مىللەتچىلىككە سەل قارىغانىدى، شۇڭلا دەسلىپىدىلا مەغلۇبىيەتلىك تەقدىردىن قۇتۇلالمىدى.

مىلادىيە 1861 - يىلى 25 - ئىيۇندا، سۇلتان ئابدۇلمەجىد I ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئىنىسى ئابدۇلئەزىز تەختكە چىقتى. سۇلتان ئابدۇلئەزىز (1861～1876 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن) ئاكىسى ئابدۇلمەجىد خانغا ئوخشىمايدىغان، مەجەزى چۈس، ئۆزگىرىشچان، زالىم ۋە قاتمال ئادەم ئىدى. ھەقىقىي ساپ نىيەت بىلەن ئۆزىنى نىزامى جەدىدنىڭ ئەملگە ئاشۇرۇلۇشىغا بېغىشلىغان كىشىلەرنىڭ كەمچىل بولغانلىقىدىن، ئابدۇلمەجىدنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئاجىز، زەئىپ ئىنىسى ئابدۇلئەزىزنىڭ زامانىسىدا چۈشكۈنلۈك بىلەن ئۇمىدسىزلىك ھۆكۈم سۈردى. ئاز ساندىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر يېڭىلىقنى كۆچۈشنى تەكىتلەپ تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار دۆلەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، پارىخورلوق، خىيانەتچىلىكنى جان بېقىشنىڭ يولى قى-

لمۇالغان ۋە ئىمپېرىيە سىياسىتىنى يېڭىلىماي بىر ئىزدا توختىمىتىپ تۇرۇۋالغان بۇ مۇتەئەسسىپ ھۆكۈمرانلىقنى بېسىپ تۇرۇشى بىلەن زۇۋان سۆزەلمىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئەلى پاشا ۋە فۇئات پاشالار ئىسلاھاتنا قەتئىي چىقىپ تۇرۇپ، 1864 - يىلى فرانسىيىدىكى نشىنىقى ۋالىيلىقىنى ئۆتەۋاتقان مىدھەت پاشا (1822~1883) نى ئىستانبۇلغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە «ۋىلايەت قانۇنى» نى تۈزۈپ چىقىپ پۈتكۈل ئىمپېرىيىنى 26 ۋىلايەتكە بۆلدى.①تۆت يىلدىن كېيىن، يەنى 1868 - يىلى ئاپرىل ئېيىدا، ئىمپېرىيىنىڭ ئەڭ ئالىي دۆلەت ئىشلىرى مەجلىسىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، «دىۋانى ئەھكامى ئەدلىيە» ۋە «دىۋانى ھۇمايۇن» دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. ئالدىنقىسى بۇرۇنقى ئەدلىيە مەجلىسىنىڭ كۆچۈرمىسى، كېيىنكىسى فرانسىيە پارلامېنتىنىڭ كۆچۈرمىسى ئىدى. ئالدىنقىسى ئەدلىيە ئورگىنى، كېيىنكىسى بولسا مەمۇرىي دەۋالارغا قاراپ چىقىدىغان ئالىي سوت ئىدى. «دىۋانى ئەھكامى ئەدلىيە» گە رەئىس بولغان ئەخمەد جەۋدەت پاشا (ئۇ ئەمەلىيەتتە ئەدلىيە مىنىستىرى ئىدى) يېڭىدىن «نىزامىيە سوتى» دېيىلىدىغان بىر ئۆرپ - ئادەت سوتىنى قۇرۇپ چىقىپ، سوت قىلىشنىڭ ھوقۇق ۋە تەرتىپلىرىنى بېكىتتى، شۇنىڭدەك «دىۋانى ئەھكامى ئەدلىيە» دە ئاغزاكى دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان بىر قاتار يېڭى تۈزۈملەرنى ئورناتتى. شۇ يىلى ئىستانبۇلدىكى گالاتا سارىيىدا ئوسمانلىلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلۇپ، فرانسۇز تىلىدا دەرس باشلىدى، ئارقىدىن ئۇلاپلا ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرىنى فرانسۇزچە ئوقۇتۇش سىناق قىلىندى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلار دەسلىپىدە ئوسمانىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ، كېيىن يېڭى قۇرۇلغان تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرى ۋە ھاكىمىيەت

① بۇ قانۇن ئوسمانلىلار ئىمپېرىيىسى تارىخىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە يولغا قويۇلدى.

ئورگانلىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

بۇ ۋاقىتتا، ئوسمانلىلار ئىمپېرىيىسى تېز سۈرئەتتە بەربات بولۇۋاتماقتا ئىدى. قىرىم ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئوسمانلىلارنىڭ غەربىي ياۋروپادىن ئالغان قەرز سوممىسى 10 مىليارد تىن ئېشىپ كەتتى، بۇ چاغدا قەرزدىن باشقا نەرسىنىڭ بۇنچىۋالا سانىنى ئىپادىلەشكە قۇربى يەتمەيتتى. باج تۈزۈمى كۈندىن - كۈنگە چىرىكلەشتى، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى ۋە ئابدۇلمەجىد بىلەن ئابدۇلئەزىزنىڭ بۇزۇپ چېچىشى ئۈچۈن قىلىنىدىغان چىقىمغا بەرداشلىق بېرىشكە غەرب دۇنياسىدىكى ئالتۇن بازىرىدىن كۆپ مىقدارىدا قەرز ئالمىسا بولمايتتى. بۇ چاغدىكى ئىمپېرىيە خۇددى زىيا پاشانىڭ ئېيتقىنىدەك «ناۋادا ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلىدىن 1255 - يىلىغىچە (مىلادىيە 1259 - يىلىدىن 1839 - يىلىغىچە) زەئىپلىشىش يولىدا ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋىدەك ماڭغان بولسا، ھىجرىيىنىڭ 1255 - يىلىدىن 1285 - يىلىغىچە (مىلادىيە 1839 - يىلىدىن 1869 - يىلىغىچە) خارابلىشىش يولىدا پويىزدەك ئۇدۇل چاپتى». بۇنداق يېتەرسىزلىك ۋە كەمتۈكلۈكنى تولۇقلايدىغان بىردىنبىر چارە مەجلىسى مەشۋەرەت (ئاساسىي قانۇن جاكارلانغان مەجلىس) ئىدى.

ئەلقىسسە، سۇلتان سەلىم III زامانىسىدا جەدىد دېگەن بۇ يېڭى ئۇقۇمنى بەزىلەر قوبۇل قىلىشنى ئانچە خالىمىدى. مىلادىيە 1798 - يىلى دىپلوماتىيە ۋەزىرى ئاتىف فرانسىيە ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى ئادرىئاتىك دېڭىزى بويىدىكى جايلاردا قوللىنىلۇاتقان ئۇسۇلى جەدىدلەر توغرىسىدا دوكلات بەرگەندە، «ئۇلارنىڭ بۇ يەردە قەدىمكى يۇنانچە بولغان بىر ھۆكۈمەتنى قايتا قۇرۇش ۋە بىر ھۆر سىياسىي تۈزۈلمىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن قوللانغان ھەربىكەتلىرى ئۇلارنىڭ يامان غەرىزىنى ئىپادىلەپ قويدى» دېدى. دەرۋەقە، ئاتىفنىڭ بايقىغىنى ھەقىقەتەن راست بولۇپ، مىللەتچىلىك بىلەن ھۆرىيەتچىلىك 19 - ئەسىردىكى فېئودال مۇستەبىت

ئوسمانىيلار ھاكىمىيىتىنى پاچاقلاپ تاشلاشقا مۇناسىۋەتلىك ئىك-
كى زور كۈچ ئىدى. گەرچە مۇتەئەسسىپ كۈچلەر فرانسىيىچە
ھۆرلۈككە ئىنتىلىدىغان ئىنسان ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈدىغان،
ھاكىممۇتلەقلىققە چەك قويىدىغان ھەربىكەتلەرنى توسقان ۋە باسقان
بولسىمۇ، ئەمما ھۆرىيەت دەرىخىدىن يىرىۋېتىلگەن بۇ ياش نوتا
ئىسلامىيەتنىك ئەڭ مۇستەھكەم قورغىنى تۈركىيىدە بەربىر
يىلتىزلىدى.

19- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، تۈركىيىلىكلەر ئىچىدە
تېخىمۇ نۈرغۇن كىشىلەر، بولۇپمۇ پۈرستى كېلىپ غەرب ئەللە-
رىگە چىقىپ ساياھەت قىلغان كىشىلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ قالاق ۋە
كەمبەغەللىكىنى، ئەكسىچە ئادەمنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغمىغۇدەك
دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ بېيىپ كەتكەن ياۋروپانىڭ بولسا پۈتۈن
دۇنيانى ئالىقىنىغا كىرگۈزۈپ ئوينىتىۋاتقانلىقىنى قاتتىق ھە-
سەت ئىچىدە كۆردى. ئىلگىرىكى «ئىمپېرىيە نېمىشقا راۋاج
تاپمايدۇ؟» دېگەن كونا مەسىلە بىردىنلا «ئىمپېرىيە نېمىشقا
زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ؟ ئەكسىچە ياۋروپا نېمىشقا ئىلگىرىلەپ كې-
تىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ؟ ياۋروپانىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش-
تىكى سىرى زادى نەدە؟» دېگەن مەسىلىگە كۆچتى.

1837 - يىلى، ئوسمانىيلارنىڭ ۋېنادا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى
سادىق رىفات پاشا (1807~1856 - يىللىرى) «ياۋروپانىڭ
ئەھۋالى توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق ماقالە يېزىپ، ياۋروپا بىلەن
تۈركىيىنى سېلىشتۇرۇپ، ئوسمانىيلارنىڭ ياۋروپادىن قالداق
ئۆگىنىشى ۋە نېمىلەرنى ئۆگىنىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قوي-
دى. رىفات پاشانىڭ ئاساسلىق كۆزقارىشى ئىسلامىيەتنىڭ سىيا-
سىي - ئىدىيىۋى ئەنئەنىسىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتەلمىدى.
ئۇنىڭ ئەھمىيەت بەرگىنى ئادالەت بولۇپ، ھۆرلۈك ئەمەس ئە-
دى. ئۇنىڭچە بولغاندا ھۆكۈمرانلاردا قانۇن ئارقىلىق ئەلنى ئىدا-
رە قىلىش مەسئۇلىيىتى بولۇشى، پۇقرالارنىڭ ئادىل ۋە سېخىي-
لىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشى لازىم ئىدى. ئۇنىڭ بۇ كۆزقارىشى

ئەرەبلەردىكى «خەلىپە ئادىل بولسا ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت ئېيتىش، ئادىل بولمىسا ئۇنىڭ بۇ گۇناھىغا تەخىر قىلىپ تۇرۇش» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنىڭ يېڭىچە ئوتتۇرىغا چىقىشى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ كۆزقارىشىغا شۇ چاغدا ئوسمانىيلارنىڭ پارىژدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسىنىڭ مۇدىر كاتىپى بولغان سەئىد مۇستاپا سامى 1840 - يىلى يازغان بىر پارچە ماقالىسى بىلەن يانداشتى. بۇ ئىككى دىپلومات يازغۇچى ماقالىلىرىدە ئىلىم - پەننىڭ دۆلەتنى روناق تاپتۇرۇشتىكى مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، ئىلىم - پەن بىلەن ھۆرلۈكنىڭ مۇناسىۋىتىنى يەشتى. ئۇلارچە بولغاندا، ھۆرلۈك ئىنسانلارنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى ۋە كاپالەتكە ئېرىشىشىدىن دېرەك بېرەتتى. تەنزىمات دەۋرىنىڭ سىياسىئونلىرىمۇ مۇشۇنداق كۆزقاراشتا بولۇشقان بولۇپ، ئۇلار ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىلىرىنىڭ خەلقنى خالىغانچە بوزەك ئېتىشىنى يېڭى قانۇن تۈرغۇزۇش ۋە يېڭى سوت تەسىس قىلىش ئارقىلىق چەكلەش لازىم، دەپ قارىغاندى. سەيدۇللا پاشا (1838 ~ 1891- يىللىرى) ئۆزىنىڭ «19 - ئەسىر» دېگەن شېئىرىدا ئىلىم - پەننىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى، دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ۋە مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇشنى ماختىدى، ئۇ يېڭىلىققا كۆچۈشنىڭ ئاۋانگارتى ئىدى، ئۇ شېئىرىدا مۇنداق دەيدى:

نىزامى جەدىد ئېلىپ كەلدى مەرىپەتلىك بىر زامان،
كىشىلىك ھوقۇق، مال - دۇنيا قوغدىلىدىغان تىنچ، ئامان.

ئەمەس قۇل زەيىدكە ئامۇر، زەيىد ئامۇرغا ھەم خوجا[1]،
ئاساس سالدى تەڭلىككە بىر دانىشمەن ھۆكۈمران.

---

① ئامۇر بىلەن زەيىدلەر ئىسلام دىنىنىڭ شەرىئەت كىتابلىرىدا ئەنئەنىۋى يوسۇندا ئەقىل كەلتۈرۈلىدىغان ئادىللىق بىلەن زالىملىققا ۋەكىلىك قىلىدىغان ئىككى شەخس بولۇپ، «ئىنجىل» دىكى John Doeb بىلەن Richard Roe لەرگە تەڭ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىز ھېكايىسى بار.

ئىسلام - پەن تارقىلىپ كىرگەچ تەپەككۇر كەڭ قانات قاقتى، مەتبەئىچىلىك ئاتا قىلدى بىر بوشلۇققا يېڭى جان.

غەرب دۇنياسىدا تاڭ ئاتتى ئىسلام - ھېكمەت نۇرى بىرلە، رۇم، ئەرەب، مىسر، ھىرات شۆھرىتى سۇنۇپ يەكسان.

تەرەققىيات دەۋرى بۇ، دۇنيا ئىسلام دۇنياسى،
نادان بىلەن نە چىقىشسۇن ئەمدى بىزنىڭ بۇ جاھان[1]؟

بۇ دەۋردە سۇلتان ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىرلىرى سولتان بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىچە شەرھلەنگەن مۇناسىۋەتلەرنى مەلۇم جەھەتتىن ئېتىراپ قىلدى. ئەمما، پۈتكۈل 19- ئەسىردە سولتانىنىڭ ھاكىممۇتلەقلىقى ئاجىزلىدى ئەمەس، بەلكى داۋاملىق چىڭىپ باردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياش پەرەڭلەر (فرانسۇزلار)، ياش ئىنگلىزلار، ياش گېرمانلار ھەدەپ ياش تۈركلەرگە تەسىر كۆرسەتتى.

19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغا كەلگەندە، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تارىخىدا زور بىر بۇرۇلۇش يۈز بەردى. بۇ چاغدىكى مۇنازىرىنىڭ توگۈنى غەربلەشتۈرۈشنى قوبۇل قىلىش كېرەكمۇ ياكى رەت قىلىش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلە بولماي، قانداق قوبۇل قىلىش كېرەك؟ دۆلەتنىڭ ھاكىممۇتلەق تۈزۈلمىسىگە قانداق چەك قويۇش كېرەك؟ دېگەن مەسىلە بولۇپ قالدى. نەتىجىدە مەكتەپلىرىدە تەربىيە كۆرگەن بىر تۈركۈم ئىلغار زىيالىيلار بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ياردىمىدە مۇتەئەسسىپ، بيۇروكرات ئۆلىمالارنىڭ ئولگارىخ مۇستەبىت ھۆ-

---

① كەنئان ئاقيۈز: «باتى تەسىرىندە تۈرك شېئىرى ئانتولوگىيىسى» («غەربنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى تۈرك شېئىرلىرىدىن تاللانما»)، بۇ ھەقتە ئەبۈزىيا تەۋپىق (1849 - 1913) نىڭ «نۇمۇنىيى ئەدەبىياتى ئوسمانىيە» («ئوسمانلى ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى») دېگەن ئەسىرىنىڭ 134-بېتىگە قارالسۇن.

كۆمرانلىقىغا قارشى دولقۇن قوزغىدى. بۇ يېڭىلىق ئەمدى ئىلـ
گىرىكىدەك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئىسلاھات قىلىش شەكلى ئارقـ
لىق ئەمەس، بەلكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مەدەنىيەت ساھەسىدە
كى مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى بىلەن باشلاندى.

ئوسمانلىلار تارىخىدىكى مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ يول باشچىلىرى ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ئەدەبىياتى جەدىد (يېڭى ئەدەـ بىيات) نىڭ پىرـ ئوستازلىرى دەپ قارالغان ئىبراھىم شىناسى (1826~ 1871 ـ يىللىرى)، زىيا پاشا (1825~ 1880ـ يىللىرى) ۋە نامىق كامال (1840~1888 ـ يىللىرى) قاتارلىق ھۆرمەتكە سازاۋەر ئۇچ كىشى ئىدى.

ئىبراھىم شىناسى ئۆز دەۋرىنىڭ شائىرى، دراماتورگى ھەم مۇخبىرى ئىدى. ئۇ 1848 ـ يىلى پارىژدا ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا فرانسىيىدە فېۋرال ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، شۇ دەۋرنىڭ قەھرـ مانلىق روھىنى ئۆزىگە سىڭدۈردى، ئاتاقلىق شەرقشۇناسلار بـ لەن ئۇلپەتلەشتى. فرانسىيە فېۋرال ئىنقىلابىدا يېڭىدىن قۇرۇلـ غان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى يەتتە نەپەر جۇمھۇرىيەتچـ نىڭ بىرى، شائىر لامارتىن (1790~1869 يىللىرى) بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرىنى قوبۇل قىلدى، ۋەتەنگە قايتـ قاندىن كېيىن «دىۋان ماۋارىپ» (ماۋارىپ مىنىستىرلىكى) نىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولدى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ بېسىمى بىلەن ئۇ يەردىن ھەيدەلدى. ئاخباراتچىلىق كەسپى ئوسـ مانىيلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تېخى يېڭى ساھە بولۇپ، جەدىدچىـ لىكىنى نامايان قىلىدىغان ۋاستە ھەم مۇنبەر ئىدى. شىناسى تەرەققىيات ھۆرلۈك ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ، ھۆرلۈك جامائەت پىكرىگە تايىنىپ مۇستەھكەملىنىدۇ، دەپ قارايتتى. ئۇ، «دىۋان ماۋارىپ» تىن ھەيدەلگەندىن كېيىن ئەدەبىيات ۋە ئاخبارات ساھەسىگە يۈزلىنىپ، بارلىق كۈچى بىلەن پارىژ ۋە لوندوندىكىگە ئوخشاش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدىغان جا-

مائەت پىكرىگە ئەھمىيەت بەردى. بۇ ئارزۇنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا گېزىت ئاساسلىق رول ئويناپتتى. ئۇ دەسلىپىدە «جىرىدەئى ھاۋادىس»[1] (ئاخبارات گېزىتى) ھەپتىلىك گېزىتىگە ماقالىلەر يازدى. 1860 ـ يىلىغا كەلگەندە، مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرجىمانلار بۆلۈمىدىكى چاپانزادە ئاغا ئەپەندى بىلەن بىرلىشىپ «تەرجۈمانى ئەخۋال» (چۈشەندۈرۈش) ھەپتىلىك گېزىتىنى چىقاردى. ئۇزاق ئۆتمەي جەمئىي 25 سان چىققان بۇ گېزىت زىيا پاشانىڭ يازغان بىر پارچە ماقالىسى تۈپەيلىدىن «يول قويۇلغان ھۆرلۈك دائىرىسىدىن چىقىپ كەتتى» دەپ پېچەتلەندى. 1862ـ يىلى شىناسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم «تەسۋىرىي ئەپكار» (جامائەت پىكرىنى چۈشەندۈرۈش) ناملىق گېزىتنى نەشر قىلدى. گېزىتنىڭ ئىلغارلىقى مەدەنىيەت جەھەتتە بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە ئەمەس ئىدى.

زىيا پاشا سۇلتان مەخمۇد II زامانىسىدا سۇلايمانىيە مەسچىتى يېنىدا ئېچىلغان «مەكتەبى ئۇلۇمى ئەدەبىيە» دە ئوقۇغان، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مۇستاپا راشىد پاشا تەرىپىدىن سارايغا چاقىرتىلىپ سۇلتاننىڭ 3 ـ كاتىپى بولغان، مۇستاپا راشىد پاشا ۋاپاتىدىن كېيىن سارايدىن ھەيدەلگەن. زىيا پاشا 1867 ـ يىلدىن 1872 ـ يىلىغىچە پارىژ، لوندون، جەنۇبىي ئامېرىكا قاتارلىق خىرىستىيان دۇنياسىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ھەيران قالىق ئىچىدە ئىنچىكە كۆزىتىپ، تۈركىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىسلام دۇنياسىنىڭ ياۋروپادىن كۆپ ئارقىدا قالغانلىغىنى چوڭقۇر ئېچىنىش ئېچىدە بايقىدى. ئۇ 1870 ـ يىلى جەنۇبىدە يازغان مەشھۇر بىر شېئىرىدا بۇ ھەقتىكى ئازاپلىق تەسىراتىنى مۇنداق بايان قىلدى:

---

① ئەنگلىيىلىك ۋىللىيام چۈرچىل تەرىپىدىن 1840 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ھەپتىدە بىر قېتىم چىقىدىغان تۇنجى تۈرك يېزىقىدىكى گېزىت بولۇپ، ئاخبارات، ماقالە ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاتارلىق سەھىپىلىرى بولغان، 1846 ـ يىلى چۈرچىل ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى باشقۇرغان، گېزىت جەمئىي 20 يىل نەشر قىلىنغان.

دىيارى ئىسلامى كەزدىم پۈتۈن ۋەيرانلەر كۆردۈم،
دىيارى كۇفرى كەزدىم خانلەر، كاشانلەر كۆردۈم[1].

زىيا پاشا بۇ شېئىرىدا يەنە ئىسلام دۇنياسىدىكى ئۆزى ـ ئىمارەتلەرنىڭ تەرەققىياتسىزلىقتىن خۇددى مۇشۇك ياپىلاقنىڭ ئۇۋۇسىغىلا ئوخشايدىغانلىقى، مۇسۇلمانلارنىڭ نادانلىق ۋە نامراتلىقتىن خەلقئارادا پۈت دەسسەپ تۇرالمايۋاتقانلىقى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ ھالىنى بىلگىدەك ئاڭ سەۋىيىدىنمۇ مەھرۇم ئىكەنلىكى، بۇنىڭغا ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلمىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ سەۋەپچى بۇلۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە توختالسا، يەنە بىر شېئىرىدا دىنى تونغا ئورىنىۋېلىپ ئۆزىنى ئىسلامىيەتنىڭ سادىق مۇرىتى قىلىپ كۆرسىتىدىغان، ئەمما ئىچى بىلەن تېشى، دىلى بىلەن تىلى باشقا رىياكار ئۆلىمالارنى تەنقىت قىلىپ مۇنداق دەيدى:

سادىق كۆرۈنۈر كىشىۋەدە ئەربابى خىيانەت،
مۇرىشىد سانىلۇر ۋەھلىدە ئەربابى زالالەت،
ئەكسەر كىشىنىڭ سۇرىتىگە سىرتى ئويماس،
يارەب بۇنىمۇ بىكمەتتۇر ئىلاھىي بۇنىمالەت[2].

زىيا پاشا ياۋرۇپادىكى مۇساپىرچىلىق ھاياتىدا ئەلى پاشا ۋە فۇئات پاشالار ھاكىمىيىتىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلاھاتىغا قارشى

---

① كەنئان ئاقيۈز: «باتى تەسىرىندە تۇرك شېئىرى ئانتولوگىيىسى» («غەربنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى تۇرك شېئىرلىرىدىن ئاللانما»)، 1953 ـ يىلى تۇركچە نەشرى، 29 ـ بەت. بۇ ھەقتە مەشھۇر تاتار ئالىمى رىزائىددىن بىنىنى فەخرىددىننىڭ 1916 ـ يىلى قازان تاتارستان كىتاب نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «جەۋامىئۇلكەلىم شەرھى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 271 بېتىگە قارالسۇن.

② رىزائىددىن بىنىنى فەخرىددىن: «جەۋامىئۇلكەلىم شەرھى» قازان تاتارستان كىتاب نەشرىياتى، 1916 ـ يىلى قازان نەشرى، 148 ـ بەت.

نۇرغۇنلىغان ماقالىلەر يازدى. 1868 - يىلى زىياپاشا ئوسمانىيە-
لارنىڭ كونا يېزىق نۇسخىسىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ لوندوندا
يازغان «شېئىر ۋە ئىجادىيەت» دېگەن مەشھۇر ماقالىسىدە، ئوس-
مانىيلارنىڭ كلاسسىك ئوردا ئەدەبىياتىنى «زورمۇزور قۇراشتۇ-
رۇلغان ياسالمىلىق» ، «ئەرەب، پارس ھەرپلىرىنىڭ باشقىچە بىر
ۋارىيانتى» دېدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، تۈرك يازغۇچىلىرى بۇنداق
يېزىق بىلەن يېزىلغان ئوردا ئەدەبىياتىنى قەتئىي تاشلىشى، ئې-
تىبارغا ئېلىنمايۋاتقان، ئەمما ھەقىقىي بولغان تۈرك فولكلورى
ئارىسىدىن ئىلھام ئېلىشى لازىم ئىدى. شۇنداق بولغاندىلا، ئاد-
دىن ئۇلار ئۆز خەلقىنىڭ ھەقىقىي تالانتلىقلىرىنى ۋە ئۆز خەلقە-
نىڭ ھەقىقىي تىلىنى تاپالايتتى. ئۇنىڭچە بولغاندا، ھۆكۈمەت
ئورگانلىرىدا قوللىنىۋاتقان، خەلق چۈشەنمەيدىغان ھېلىقى مۇج-
مەل ۋە ياسالما تىل بىلەن يېزىلغان پەرمانلاردىن ئېكسپىلاتاتسىيە
ۋە مۇستەبىتلىك پەيدا بولاتتى، پۇقرالار ھوقۇقسىز كاپالەتكە
ئىگە بولسۇن دېسە، قانۇنلارنى ۋە دۆلەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى-
نى ئۆز ئانا تىلى بويىچە ئوقۇپ چۈشىنەلىشى لازىم ئىدى، شۇ
چاغدا ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىۋاتقان نەرسە-
نىڭ نېمىلىكىنى پەرق ئېتىپ چەكلىيەلەيتتى.

زىيا پاشانىڭ بۇ دەلىللىرى ناھايىتى تېزلا جامائەتنىڭ ئالقى-
شىغا ئېرىشتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ تېخىمۇ ئاممىبابلاشقان ۋە مۇكەم-
مەللەشكەن تىل توغرىسىدا چىقارغان مۇراجىئەتنامىسى تېخىمۇ
كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ياقتى. گرامماتىكا ۋە سۆزلۈك-
كە دائىر كىتابلار ئارقىمۇئارقىدىن نەشر قىلىندى. بۇرۇنقىدەك
ئوسمانلى تىلى دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلماي، ئەمدى تۈرك تىلى
دېگەن سۆز قوللىنىلىدىغان بولدى.

زىيا پاشا غەربنىڭ تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملى-

قىنى تەكىتلەيتتى، ئەمما غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى دوراشنى قەتئىي تەشەببۇس قىلمايتتى. چۈنكى ئۇ بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ چوقۇم ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تۈغما ئەقىللىقلىرى بولىدۇ، دېگەنگە ئىشىنەتتى. ئۇ مەدەنىيەت ۋە دىن جەھەتتە قانچىلىك ئەنئەنىچى بولۇشتىن قەتئىينەزەر پەرەڭلەرنىڭ ھەر خىل ئىدىيە-لىرىنى قوبۇل قىلىشنى چەتكە قاقمايتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ئاساسىي قانۇن تۈرغۇزغان ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى مۇساپىرچىلىقتا يۈرۈپ ياز-غان ئىككى پارچە ئەسىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئۇنىڭ بىرى «رۇيا» (چۈش) ئىدى، يەنە بىرى رەسۇلىللانىڭ «ئۇممەتلىرىم ئارىسىدا پىكىر ئىختىلاپلىرى چىقسا ئاللا بەخت ئاتا قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسىنى ئاساس قىلغان ئەسەر بولۇپ، زىيا پاشا ئۇنىڭغا يېڭىچە تەبىر بەردى ۋە ئۇنى مەجلىسى مەشۇرەتنىڭ ئاساسى قىلدى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا بۇ ھەدىس كۆپ جايلاردا نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، فىقھ ئىلمى مەزھەپلىرىنىڭ ئۆزئارا ئىختىلاپلە-شىش ئارقىلىق تەڭ باراۋەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى قانۇنلاش-تۇراتتى. شۇڭا، ئۇ ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىڭ بىر - بىرىگە قاتتىق ئۇرۇلۇشىدىن ھەقىقەت چېقىندىلىرى چاقنايدۇ، مۇشەق-قەتلىك ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان سىياسىئونلار ئۆزىنى تەنقىد بىلەن قارشىلىقنىڭ كۆچلۈك سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدە-غان قىلىپ چېنىقتۇرۇشى لازىم، دەپ ھېسابلىدى.

زىيا پاشانىڭ بۇ تەشەببۇسى ئەدەبىياتى جەدىدنىڭ ئەڭ مەش-ھۇر ۋەكىلى نامىق كامالنىڭ ھۆرلۈك ۋە دېموكراتىيە كۆيلەنگەن ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. نامىق كامال تەجىردا دېگەن يەردە سۈنغان بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئوس-مانىيلار ئوردىسىنىڭ تەرجىمە بۆلۈمىدە ئىشلەيتتى، فرانسۇزچە،

پارسچه ژه ئەرەبچىنى ناھايىتى پۇختا بىلەتتى. ئۇ ئاخبارات ساھەسىگە 1863 ـ يىلى مارتتا ئېلان قىلىنغان تۇنجى ماقالىسى بىلەن كىرىپ كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەمدىلا 23 ياشقا كىرگەن نامىق كامال «مىرات» (ئەينەك) ژه «تەسۋىرىي ئەفكار» قاتارلىق گېزىتلەردە زىيا پاشا بىلەن بىللە فرانسىيىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرۇ ژه بۇرژۇئا دېموكراتچىسى مونتېسكيۇ (1689～1755) ژه رۇسسو (1712～1778) نىڭ «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ گۈللىنىشى ژه خارابلىشىشىنىڭ سەۋەبلىرى»، «قانۇننىڭ روھى»، «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ مەنبەسى ژه ئاساسى ھەققىدە»، «ئىجتىمائىي پۇتۇم ھەققىدە» قاتارلىق دۇنياغا مەشھۇر ئەسەرلىرىنى تۇركچىگە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدى ھەم ئۆز ئېلىگە تەتبىقلاپ شەرھلىدى. ئۇنىڭ مىجەزىدىن قارىغاندا، ئۇ شىناسىدەك ئېھتىياتچان ئەمەس ئىدى. ئۇ دەسلەپىدىلا سىياسىي ئىشلار ئۈستىدە گەپ ئاچتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ دۆلەت ئىچى ژه سىرتىدىكى مەسىلىلەر ھەققىدە ئېلان قىلغان كەسكىن، جەڭگىۋار ماقالە ژه ئوبزۇرلىرى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قاتتىق دىققىتىنى قوزغىدى.

1865 ـ يىلى، سۇلتان ئابدۇلئەزىزنىڭ ھۆكۈمىتى مۇستەبىتلىككە قاراپ ماڭدى. شۇ يىلى ئوسمانىيلارنىڭ تۇنجى ئاخبارات قانۇنى ئېلان قىلىنىپ، ئىلغار پىكىرلەر باستۇرۇلدى، گېزىتلەر پېچەتلەندى، بۇنداق ئاق تېررورلۇق ئۆكتىچىلەرنى چېنىقتۇردى. ئۆكتىچىلەر ئاياتۇللابەي، شاھزادە مۇرات، مۇستاپا پايسال، ئەلى سۇئاۋى ئەپەندى ژه نامىق كامال قاتارلىق نامدار كىشىلەر ئىدى. مۇستاپا پايسال مىسىر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىن بولۇپ، بۇ چاغدا ئۇ فرانسىيىدە ئىدى. ئۇنىڭ پارىژدىن سۇلتانغا ئەۋەتكەن سىياسىنى يېڭىلاپ ئاساسىي قانۇن جاكارلاش ھەققىدە-

كى ئوچۇق خېتى نامىق كامال، ئەبۇ زىيا تەۋپىق ۋە سەيدۇللا پاشالار تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، نامىق كامال مۇھەررىرلىكىدىكى «تەسۋىرىي ئەپكار» گېزىتىدە ئېلان قىلىندى. شۇ يىلى ئىيۇندا «ئىتتىھاتىيە ئوسمانى» (ئوسمانلى ئىتتىپاقداشلىرى) ياكى «يېنى ئوسمانىيلار» (يېڭى ئوسمانلار) نامىلىق بىر ئىنقىلابىي تەشكىلات نامىق كامالنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىستانبۇلدا رەسمىي قۇرۇلدى. ئەمما، ياندۇرقى يىلى پاش بولۇپ قالغاچقا، بىر قىسىم ئەزالىرى قولغا ئېلىندى، بەزىلىرى يىراق جايلارغا پالاندى، بەزىلىرى چەت ئەللەرگە چىقىپ كەتتى. نامىق كامال دەسلىپىدە سىپرۇس، ئارزۇرۇملارغا پالاندى، ئۇ 1867 ـ يىلى مايدا فرانسىيەگە بېرىپ، 1871 ـ يىلى قايتىپ كەلگەنگە قەدەر بولغان ئۇچ يىلنى لوندون، پارىژ ۋە ژېنالاردا مۇساپىرچىلىقتا ئۆتكۈزدى.

1868 ـ يىلى 28 ـ ئىيۇندا، نامىق كامال باشچىلىقىدىكى ئوسمانلى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ ئورگان گېزىتى ـ «ھۆرىيەت» ياۋروپادا دۇنياغا كەلدى. گېزىتنىڭ تۇنجى سانىغا بېسىلغان مۇھىم ئىككى ماقالىنى نامىق كامال يازدى. بىرىنىڭ ماۋزۇسى «ھوببەل ۋەتەن مىنەل ئىمان» (ۋەتەننى سۆيۈش ئىمانىنىڭ جۈملىسىدۇر)، يەنە بىرىنىڭ ماۋزۇسى «مەشۋەرەت» (پىكىر قىلىش، كېڭىشىش) بولۇپ، ئالدىنقىسىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك سۆزلەنگەن، كېيىنكىسىدە بولسا «قۇرئان كەرىم» دىكى «ۋەئەمرە ھۇم شۇرا بەينەھۇم»[1] (مەنىسى: ئىشتا ئۇلار بىلەن كېڭەشكىن) دېگەن ئايەت ئارقىلىق مەسلىھەتچىلىك شەكلىنى ئالغان كېڭەش تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمەت قۇرۇش مۇراجىئەت قىلىنغانىدى.

«ھۆرىيەت» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان مەشھۇر ماقالىدە،

① «قۇرئان كەرىم»، 42 ـ سۈرە (شۇرا)، 38 ـ ئايەت.

نامىق كامال ھۆرلۈك ۋە ۋەتەن دېگەن ئىككى يېڭى ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى تۈرك ئوقۇرمەنلىرىگە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆز قارىشىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر شەكىل بىلەن سۇندى. نامىق كامالچە بولغاندا، ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئار-قىدا قالغانلىقى نىسپىي بولۇپ، مۇتلەق ئەمەس ئىدى، يەنە كېلىپ بۇنداق قالاقلىق ئىسلامىيەتنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن بەلگىلەن-گەن كەمتۈكلۈك بولماستىن، بەلكى غەرب كۇچتۇكگۇرلىرىنىڭ ئىسلامىيەت ئىقلىمىغا زورمۇزور ئارىلىشىۋالغانلىقى، تىزگىنلە-ۋالغانلىقى ھەم شەرقنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەرەققىي قىلدۇرۇش پۇرسىتىنى تارتىۋالغانلىقىدىن بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئىسلام ئەل-لىرى زامانىۋىلىشىمەن دەيدىكەن، بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشى، ھەرگىزمۇ ياۋروپالىقلارنى قارىغۇلارچە دوراپ، ئۆزىنىڭ قانۇن، ئېتىقاد ۋە ئەنئەنىلىرىدىن ۋاز كەچمەسلىكى لازىم، دەپ ھېسابلە-دى. نامىق كامالنىڭ قارىشىچە، شۇ چاغدىكى ئەھۋال دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئەسلىدە بارلىق ياۋروپا مەدەنىيىتى ئىچىدىكى ئەڭ ئېسىل نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كلاسسىك ئىسلام مەدەنىيە-تىدىن كەلگەن ئىدى ياكى بولمىسا ئۇلارنى كلاسسىك ئىسلام مەدەنىيىتى ئىچىدىن تاپقىلى بولاتتى. ئۇ مانا مۇشۇنداق بولغاندىلا مۇسۇلمانلار ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئەنئەنىۋى بولغان، ئەڭ چوڭقۇر ۋە ئەڭ راستچىل ماھىيىتىگە قايتقان بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

نامىق كامالنىڭ سىياسىي نەزەرىيىسىنىڭ كۆپىنچىسى فرانـ-سىيىلىك مونتېسكيۇ بىلەن رۇسسودىن كەلدى، ئۇنىڭ بەزى سىياسىي ئاپپاراتلار توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرى لوندون ۋە پا-رىژ پارلامېنتلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىش ئاساسىدا يارىتىلغانىدى. مونتېسكيۇنىڭ «قانۇننىڭ روھى» دېگەن ئەسىرى ئۇنىڭ سىيا-

سي ئىدىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆر-
سەتكەن بولۇپ، كېيىنرەك ئۇ مونتسكيۇ ئىدىيىسىنى شەرىئەت
پرىنسىپلىرى بىلەن مۇڭاپىقلاشتۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ خىزمەت
خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنىڭ ئارىستوتېل
پەلسەپىسى بىلەن «قۇرئان كەرىم» نىڭ دىنىي نەزەرىيىسىنى يې-
قىنلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنغىنىدەك ئۇنۇم ھاسىل قىلىپ، ھەر ئىك-
كىلا تەرەپكە زۆرۈر بولغان بەزى چۈشەنچىلەرنى ئاتا قىلدى،
نامىق كامالنىڭ قارىشىچە، شەرىئەتنىڭ ئادىل قانۇن تۈزۈش
پرىنسىپى مونتسكيۇنىڭ تەبىئەت قانۇنى پرىنسىپى بىلەن ماھە-
يەتتە ئوخشاش ئىدى.

نامىق كامال ئىسلامىيەتنىڭ بۈيۈك ئىلىم قەسىرىسىدىن
كېچەش تۈزۈمىدىكى مەشرۇتىيەت (بىر ھۆكۈمدارغا بويسۇنىدە-
غان پارلامېنت رەھبەرلىكى) تەشكىل قىلىشقا ئائىت ئاساسلارنى
دادىللىق بىلەن ئىزدەپ تاپتى. ئاللا «قۇرئان كەرىم» دە «ۋەشا-
ۋىرھۇم فىل ئەمرى»① دەپ رەسۇلىللادىن ئۇممەتلىرىگە كەڭ
قورساق بولۇشنى، ئۇلارنىڭ پىكىر ـ تەلەپ، ئارزۇلىرىنى ئاڭ-
لاشنى تەۋسىيە قىلغانىدى. شۇ چاغدا نامىق كامال، زىيا پاشا
ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ئاللانىڭ بۇ سۆزىنى دائىم نەقىل كەلتۈ-
رۈپ ھۆكۈمرانلارنىڭ سەمىگە سالاتتى. دېمىسىمۇ بۇنداق نەقىل-
چىلىك 19 ـ ئەسىردىكى ئوسمانىيلار ۋە باشقا جايلاردىكى مۇ-
سۇلمان ھۆرىيەتچىلىرى ئارىسىدا بىر ئېقىمغا ئايلانغانىدى.

ياۋروپادىكى پارلامېنت تۈزۈمىنى ئىسلام ئەنئەنىسى بىلەن
ئورتاقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنىدىغان بۇنداق كۆزقاراشنىڭ مۇسۇلماڭ-
لارنىڭ فىقھ (قانۇن)، دىن ئىلمى ۋە تارىخ مەۋقەسىدىن قارە-
غاندا ئەيىبلەشكە ئۇچرايدىغانلىقىدا گۇمان يوق ئىدى. ئەمما

① «قۇرئان كەرىم»، 3 ـ سۈرە، 159 ـ ئايەت.

شۇنداق تۇرۇقلۇق نامىق كامالنىڭ بۇ ئىدىيىسى بەزى جايلاردا قوبۇل قىلىندى. چۈنكى، ئۇلار ئىسلام ئەنئەنىسى بىلەن دەۋر-نىڭ تەلىپىنى قاندۇرالماي، غەربنىڭ يېڭى ئۆلچىمى ۋە يېڭى ئۇسۇلى (ئۇسۇلى جەدىد) ئارقىلىق ئىسلام ئىتىقادى ۋە مىراسىغا قايتىدىن چۈشەنچە بېرىپ ئىسپاتلىمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقانىدى.

مىلادىيە 1871 - يىلى سېنتەبىر ئېيىدا، سادرازام ئەلى پاشا ئالەمدىن ئۆتتى. ئەزەلدىن ئىلغار، توغرا ۋە سەمىمىي كۆزقاراشلىرى بىلەن ھەق - ناھەققە باھا بېرىدىغان، ئەمما مۇستەبىتلىك تۈپەيلىدىن چەت ئەللەرگە چىقىپ كېتىپ مۇساپىر بولۇشقا مەجبۇر بولغان بارلىق ھۆرىيەتچىلەر ئەلى پاشانىڭ ئۆلۈ-گەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، كەينى - كەينىدىن ئىستانبۇلغا قايتىپ كېلىشتى. نامىق كامال ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1872 - يىلى «ئىبرەت» گېزىتىنى نەشر قىلدى. بۇ چاغدا ئىستانبۇلدا تۈركچە چىقىدىغان گېزىت - ژۇرناللار خېلى كۆپە-يىپ قالغانىدى.

نامىق كامال مەشرۇتىيەت تۈزۈمىگە ئىسلام قانۇنى — شەرىئەت بىلەن تارىختىن بېرەر ئۆرنەك تاپالمىدى، نەتىجىدە چەت ئەللەرنىڭكىدىن ئىزدىمىسە بولمىدى - دە، ئاخىرى لوندوننى تاللىدى، ئۇ شۇ يىلى نويابىردا «ئىبرەت» گېزىتىدە ئېلان قىلغان «تەرەققىيات» دېگەن ماقالىسىدە، لوندوندىكى مەكتەپ، ئىنستى-تۇت، كۈتۈپخانا، تىياتىرخانا، دوختۇرخانا ۋە پارلامېنتلار ئۈس-تىدە توختالدى. ئۇ ئەنگلىيە پارلامېنتىنى مەدھىيىلەپ، «دۇنيا-دىكى مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان ئوخشاشمايدىغان سىيا-سىي پارتىسىپلارنىڭ بۆشۈكى»، «ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن ئېگىلمەي - سۇنماي ئېلىشىدىغان جامائەت پىكرىنىڭ ئۆلمەس

ئابىدىسى» ، «ناۋادا لوندوننى دۇنيانىڭ ئۇلگىسى دەيدىغان بول-
سا، قىلچىمۇ زىيادە بولمايدۇ» دېدى. نامىق كامالچە بولغاندا،
بۇلار ئوسمانىيلارنىڭ زاۋاللىققا كېتىۋاتقان ھالىتىنى قۇتۇلدۇرد-
ىغان بىردىنبىر ھاكىمىيەت شەكلى، شۇنداقلا ۋاستە ھەم ئۇ-
سۇل ئىدى.

نامىق كامالنىڭ «ئىبرەت» گېزىتىدە ئېلان قىلغان ماقالە-
لىرى بارلىق گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تېزلا دىققىتىنى قوزغىدى.
بۇ ئوسمانىيلارنىڭ ئاخباراتچىلىق تارىخىدىكى مۇھىم بىر بۇرۇ-
لۇش بوپقالدى. ئەمما، نامىق كامال «ئىبرەت» گېزىتىنىڭ
مۇھەررىرلىكىنى ئۆتەپ بىر يىل بولا ـ بولماي، 1873 ـ يىلى
ئاپرېلدا يۇز بەرگەن كرىزىستا يەنە قايتىدىن بالاغا قالدى. كرد-
نىس گىدىك پاشا تېياتىرخانىسدا ئوينالغان «ۋەتەن ياخۇت
سلىستىرە» دېگەن دراما‌دىن كېلىپ چىقتى. تۆت پەردىلىك بۇ
سەھنە ئەسىرى نامىق كامالنىڭ بولۇپ، ئۇ بۇ ئەسىردە 1854-
يىلىدىكى قىرىم ئۇرۇشى مەزگىلىدە تۈرك قەلئەسى سلىستىرەنى
رۇسلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن قوغداش جېڭى تەسۋىرلەنگەندى، نامىق
كامال ئۆزىنىڭ «ھۆرىيەت» ۋە «ئىبرەت» گېزىتلىرىدە ئېلان
قىلغان ماقالىلىرىدىكى ئاساسلىق كۆزقارىشىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك
تېما قىلىنغان بۇ دراما‌دا جانلىق ۋە يارقىن ئوبرازلاشتۇردى.
دراما سەھنىدە ئوينىلىشى بىلەنلا ئالقىشقا ئېرىشتى، «ئىبرەت»
گېزىتى ئەتىسىدىن باشلاپ بۇنىڭغا ئاتاپ ئەۋەتىلگەن مەدھىيە
خەتلىرى بىلەن ئوبزورلارنى ئېلان قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى
ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ نەزەرىدە ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس
ئىدى. نامىق كامال تېخى يېقىندىلا سۇلتاننىڭ ئىجازىتى بىلەن
ۋەتەنگە قايتقانىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇنىڭغا ياكى‌راتقان ئالقىش
سادالىرى گۈمانخور سۇلتان ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان نارا-

زىلىقىنى كۆچەيتىۋەتتى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ نەزەرىدە بۇنداق جۇشقۇن، قىزغىن كەيپىيات مۇشۇنداق ھۆرلۈك ئىدىيىسى بىلەن بىرلىشىپ كەتسە، خەلقنىڭ سۇلتان بىلەن ۋەزىرگە بولغان ساداقىتى سۇسلاپ، ئەكسىچە ساداقەتمەنلىك ۋەتەن دېگەن ئۇقۇمغا مەركەزلىشىپ قالسا بولمايتتى. شۇڭا، بۇ دراما ھەققىدە يېزىلغان بىر پارچە كەسكىن خەۋەرنىڭ «ئىبرەت» گېزىتىدە ئېلان قىلىنىشى بىلەن تەڭ، سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى «مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىپ تېخ ئۇچىنى ھۆكۈمەتكە قارىتىپ جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزدى» دېگەننى باھانە قىلىپ «ئىبرەت» گېزىتىنى يېپىۋەتلىدى. نامىق كامال ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى قولغا ئالدى. گېزىت جەڭ ئېلان قىلىش خاراكتېرلىك باش ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. نامىق كامال بۇ چاغدا ئەڭ خەتەرلىك ئادەم دەپ قارالدى، شۇڭا قاتتىق نازارەت ئاستىدا سىپروس ئارىلىدىكى ماگۇسا زىندانىدا 38 ئاي قاماقتا ياتتى.

دېموكراتىك ئىدىيىلەرنىڭ تېز بىخ سۈرۈپ راۋاجلىنىپ، نامىق كامال قاتارلىق مۇجەددىدلەر باشلىغان ھۆرىيەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە قارشى ئېگىلمەي ـ سۇنماي كۈرەش قىلىشى، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت قاتلىمىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئىسلاھاتچى كۆچلەرنىڭ زاۋاللىقتىن قۇتۇلۇش ئارزۇسىنىڭ بارغانسېرى چىڭىپ بېرىشى ئارقىسىدا، 1869 ـ يىلىدىن 1876 ـ يىلىغىچە بولغان بىرقانچە يىلدا، ئوسمانىيلارنىڭ تۇنجى ئاساسىي قانۇنى ـــ « مەجەللەئى ئەدلىيەئى ئوسمانىيە» (قىسقارتىپ «مەجەللە» دېيىلىدۇ) تۈزۈلۈپ دۇنياغا كۆز ئاچتى. بۇ ئوسمانىيلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ بىرىنچى مەشرۇتىيەت دەۋرىدىكى ئانايىاساسى (قانون ئاساسى) ئىدى.

«مەجەللە» ـــ شەرىئەت ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، ھۆ-

كۆمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ھەنەفىيە تەلىماتىنى ئاساس قىلىپ، سۇننىي مەزھەپىدىكى باشقا ئۇچ ئىلمىي تەلىماتنىڭ تەشەببۇسلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان، قەرز، توختام، سودا، ھەق تەلەپ دەۋالىرى، شەرئى مەھكىمە تەرتىپى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان (نىكاھ، مال ـ مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش، ۋەخپە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان)، شەرئى مەھكىمىدىن ئايرىلىپ چىقىپ نىزامىيە سوتى تەرىپىدىن يولغا قويۇلىدىغان، ھەق تەلەپ دەۋالىرى بىلەن ھەق تەلەپ ھۆكۈملىرىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان بىر ئاساسىي قانۇن ئىدى. بۇ قانۇننى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىچىدە ئوسمانىيلارنىڭ ئىسلاھاتىغا ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىدىغان ئۇسۇلى جەدىدلەر ھەققىدە پائال ئىزدەنگەن يارامليق ئىسلاھاتچى ۋە چىرىكلىك قىلمىشىنىڭ ئاشكارا دۈشمىنى مىدھەت پاشا بىلەن ئالىم، تارىخشۇناس ۋە قانۇنشۇناس، ئىلىم ساھەسىنىڭ رەھبىرى ئەخمەد جەۋدەت پاشا ئورۇندىدى.

نامىق كامال قاماقتىكى ۋاقىتتا، بوسنىيە ـ گىرتسىگوۋىنا، سېلانىك ۋە ئىستانبۇل قاتارلىق جايلاردا ئامما سادرازام مەخمۇد نادىم پاشاغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. پاتمە، بايەزىد، سۇلايمانىيە قاتارلىق دىنىي ئىنستىتۇتلارنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، سۇلتاندىن مەخمۇد نادىم پاشا بىلەن شەيخۇلئىسلام ھەسەن فەخرىمى ئەپەندىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىسىمى ئاستىدا بۇ ئىككى كىشىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋەتتى ھەمدە مۇھەممەد رۇشدى پاشانى سادرازاملىققا، ھۇسەين ئەفەندى پاشانى ھەربىي ئىشلار ۋەزىرلىكىگە، ھەسەن خەيرۇللا ئەپەندىنى شەيخۇلئىسلاملىققا، مىدھەت پاشانى مەجلىس باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى.

1876 ـ يىلى 30 ـ مايدا، ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن «ياش

تۇركلەر» دەپ ئاتالغان «ئىتتىھاتىيە ئوسمانى» دىكى قوراللىق ئىسيانچىلار دولما باغچە سارىيىنى قۇرۇقلۇقتىن ھەربىي قوشۇن-لىرى بىلەن، دېڭىزدىن پاراخوتلىرى بىلەن قورشاپ، ئابدۇلئە-زىزنىڭ تەختتىن چۈشۈشىنى تەلەپ قىلدى. مىدھەت پاشا، ھۇ-سەين ئەفنى پاشا ۋە سۇلايمان پاشالار شەيخۇلئىسلام ھەسەن خەيرۇللا ئەپەندىنىڭ ئىمزالىشىدىكى ئابدۇلئەزىزنىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى يارلىقنى ئېلان قىلدى. 1877 ـ يىلى 19 ـ مارتتا، مەجلىس ئۆزىنىڭ تۇنجى سايلىمىنى ئۆتكۈزدى، ئوسمانىيلار تارىخىدىكى، شۇنداقلا ئىسلام تارىخىدىكى تۇنجى يې-ڭى شەيئى ـــ مەشرۇتىيەت مەيدانغا كەلدى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا، ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش ياسىغۇچىلارنىڭ تولىسى سۇلتانلارنىڭ پەرۋىشىدە يېتىلگەن دۆلەت خىزمەتچىلىرى ئىچىدىكى ئەينى زا-مان غەرب دۇنياسىنى كۆرگەن ئادەملەر ياكى تەرەققىيپەرۋەر سۇلتانلار زامانىسىدا تەسىس قىلىنغان جەدىد مەكتەپلىرىدە بىلىم ئالغان يۇقىرى سەۋىيىلىك ۋە ئىلغار پىكىرلىك ئەدىبلەر، مول كۆرەش تەجرىبىسىگە ئىگە سىياسىئونلار، شۇنداقلا ئۇلار بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشقان ئورتاق پىكىرلىك ئىلغار ئوفىتسېرلار بولۇپ، ئۇلارنى يېتىشتۇرگەن سورۇنلار شۇ چاغدا ئوسمانىيلار ئىمپېراتورلۇقىدىكى ھۆرىيەت ھەرىكىتىنىڭ مەنىۋى ئۇستازى نامىق كامال قاتارلىقلارنىڭ مەشرۇتىيەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ بۆ-شۈكى، شۇنداقلا تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا ئىنقىلاب ئۇرۇقىنى سالىدىغان ئۇرۇق چېچىش ماشىنىسى بولۇپ قالغانىدى.

ئىككىنچى باب

پارتلاش ئالدىدىكى يانارتاغ

سۇلتان ئابدۇلئەزىز تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، ئورنىغا ۋەلىئەھىد مۇرات V سۇلتان بولدى. 1876 ـ يىلى 30 ـ مايى كۈنى تاڭ سەھەردە، ئىستانبۇل خەلقى كېچىلىك ئۇيقۇسىدىن ئويغانغاندا يېڭى سۇلتانىنىڭ تەختتە ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى. مۇراتنىڭ تەختكە چىقىشى ھۆرىيەتچىلەرنىڭ بىر غەلىبىسى ئىدى. ئۇ تەختكە چىقىپلا نامىق كامالنى سپىروستىن ئالدۇرۇپ كېلىپ ئۆزىگە خۇسۇسىي كاتىپ قىلدى، سەيدۇللا پاشا ئوردىنىڭ باش كاتىپى بولدى. ئەمما، بۇنداق ياخشى كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى. ئىيۇننىڭ 5 ـ كۈنى سابىق سۇلتان ئابدۇلئەزىز چىراغان سارىيىدا تۇيۇقسىز قازا تاپتى، ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى ياكى باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ھېچكىم بىلمىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، سۇلتان مۇرات V نىڭ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ھۈسەين ئەفەنى پاشا ۋە باشقا بىرقانچە ۋەزىرلەر ئابدۇلئەزىزنىڭ ئوغلى شاھزادە يەزىتنىڭ مۇھاپىزەتچىسى، شىركاشىنىڭ يۈزبېشى چىركەس ھەسەن تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى. سۇلتان بۇ پاجىئەدىن چۆچۈپ يېرىم ـ يارتا ساراڭ بولۇپ قالدى. ھۆكۈمەت ئىشى تۈرغۇن ھالەتكە چۈشتى. ئاۋغۇستتا مىدھەت پاشا مۇرات V نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، مەشرۇتىيەت تۈزۈمىنى قوبۇل قىلىشقا ۋەدە بەرگەن ئابدۇلھەمىد II نى تەختكە چىقاردى. ئۇ سۇلتان مۇرات V نىڭ ئىنىسى ئىدى. 95 كۈن سۇلتان

بولغان مۇرات چىراغان ساريىدا 28 يىل توتۇپ تۇرۇلۇپ، 1904 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ھۆرىيەتچىلەرنى قوللاشقا ۋە زىيا پاشا بىلەن ناماق كامالنى ئۆزىگە خۇسۇسىي كاتىپ قىلىشقا ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە گېپىدە تۇرمىدى. لېكىن شۇنداق-تىمۇ مىدھەت پاشانى سادرازام قىلدى. 1877 ـ يىلى 24 ـ ئاپرېلدا چارروسىيە ئوسمانىيلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئىيۇندا گېنېرال جىركوف قوماندانلىقىدىكى نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك رۇس ئارمىيىسى دونايى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئادرىئاتىك قەلئەسىگە بارىدىغان مۇھىم قاتناش يولىنى ئىشغال قىلدى. گەرچە ئوسمان پاشا قوماندانلىقىدىكى ئىمپېرىيە ئارمىيىسى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاران 10 ـ دېكابىرغىچە بەرداشلىق بېرە-لىدى. 1878 ـ يىلى 20 ـ يانۋاردا رۇس قوشۇنلىرى ئادرىئاتىك قەلئەسىنى ئېلىپ، ئىستانبۇلنىڭ بوسۇغىسىغا قىستاپ كېلىپ، پايتەختكە 10 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان يېشىل كوي كەنتىدە بارگاھ قۇردى. بۇ ۋاقىتتا، ئەنگلىيە فلوتىمۇ سىكا قولتۇقىدىن ئىستانبۇلغا قاراپ يولغا چىقىپ، بۇيۇك ئاتا دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. ئىستانبۇل ۋە ئىمپېرىيە خەتەر ئاستىدا قالدى. يېڭى سۇلتان ئابدۇلھەمىد II 3 ـ مارتتا دۇشمەنلەر بىلەن يېشىل كوي كەنتىدە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالدى. كېلىشىمنا-مىگە كۆرە، مۇنتىنگرو، سېربىيە ۋە رۇمىنىيىلەرنىڭ مۇستە-قىللىقى ئېتىراپ قىلىنىپ، بوسنىيە بىلەن گېرتسىگوۋىناغا ئاپ-تونومىيە ھوقۇقى بېرىلدى. چارۇسىيە باتۇمنى، كارس ۋە ئاناتو-لىيىنىڭ شەرقىدىكى ترابزۇن ۋە ئارزۇرۇم قاتارلىق جايلارغا ئىگە بولدى. بۇلغارىيىدە كۆچلۈك خرىستىئان كىنەزلىكى قۇرۇ-لۇپ، ئېگەي دېڭىزىدىن قارا دېڭىزغىچە، غەربتە ئالبانىيىدىن ئادرىئاتىك قەلئەسىگىچە بولغان جايلار ئۇنىڭ خەرىتىسىگە كىر-گۈزۈلدى. تۇركىيە چارروسىيىگە 3 مىليارد روبلى (30 مىل-

يۇن فرانك) ئۇرۇش چىقىمى تۆلەيدىغان بولدى.

سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ھۆرلۈك ۋە ئاساسىي قانۇن چىقىرىشقا ناھايىتى ئۆچ ئادەم ئىدى. گەرچە ئۇ مىدھەت پاشا باشچىلىقىدىكى ھۆرىيەتچىلەرگە شەكىلدە مايىلدەك تۇرسىمۇ، ئاساسىي قانۇن ئورناتقان سولتاننىڭ ئادەتتە ۋەزىرلەرنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا ئىش قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ھامان مۇستەبىتلىك تەبىئىتىنى دەرھال ئاشكارىلىدى. 1877 - يىلى 5 - فېۋرال كۈنى، رۇسلار بىلەن بولغان ئۇرۇشنى باھانە قىلىپ، مەجلىسنى تاقاپ قۇرۇلتايىنى تارقىتىۋەتتى. گەرچە ئاساسىي قانۇن «مەجەللە» ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ يىلنامىسىدە 1908 - يىلىغچە ئۇدا ئېلان قىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قىلچىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. سادرازام مىدھەت پاشا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، دەسلىپىدە ئىتالىيىگە پالاندى، كېيىن 1883 - يىلى ئەرەبىستاندىكى بىر زىنداندا بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى①. بۇنىڭ بىلەن ئوسمانلىلارنىڭ تەنزىمات دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ كەسكىن تەنقىدچىلىرىدىن بولغان ھۆرىيەتچىلەرنىڭ ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. تەنزىمات مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «ئىتتىھاتىيە ئوسمانى» دىكىلەردىن بەزىلىرى غايىسىدىن ۋاز كېچىپ، ھۆكۈمەت تارماقلىرىدىن ئىش تېپىپ جېنىنى باقتى، بەزىلىرى سۈرگۈن قىلىندى، بەزىلىرى قامالدى. «مۇخبىر» ۋە «ئۇلۇمى» (پەن) دېگەن گېزىتلەرنى چىقىرىپ ئابدۇلھەمىد II نى تەنقىد قىلغان مۇجەددىد ئەلى سۇئاۋى ئەپەندى ئۆزى ئۈيۈشتۇرغان ئابدۇلھەمىد II گە قارشى ئىسيانداا 1878 - يىلى قازا تاپتى. زىيا پاشا ئىنتايىن ئۇمىدسىزلەنگەن ھالدا 1880 - يىلى ئادانادا ئالەمدىن ئۆتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە نامىق كامال ئەڭ قەيسەر مەدەنىيەت جەڭچىسى ئىدى. ئۇ دەسلىپىدە ئادەتتىكى جىنايەتچى

---

① ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىر تاشقىنىكى چوڭ ئۆلىما ئىبن ئابباسنىڭ قەبرىگاھى يېنىدا.

قاتاردا ئىستانبۇلدا ئالتە ئاي قاماقتا ياتتى، كېيىن سۇاسقا پالاندى، ئۇ يەردە ئىككى يىل تۇتۇپ تۇرۇلغاندىن كېيىن ئېگەي تاقىم ئارىلىغا ئەۋەتىلىپ، ئانچە مۇھىم بولمىغان بىر ئىشقا قويۇلدى. ئۇ بۇ يەردە بىرقانچە يىلنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرى 1888- يىلى 2 - دېكابىردا 48 يېشىدا ئەلەم ئىچىدە ئالەم پانىيدىن ئالەم باقىيغا سەپەر قىلدى. ئۇ جان ئۇزۇشنىڭ ئالدىنقى كېچىسى سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ ئۇنىڭغا چۈشۈرگەن، شۇ ۋاقىتتىدا ئۇ يېزىۋاتقان «ئوسمانلىلار ئىمپېرىيىسى تارىخى» دېگەن كىتابنى يېزىشتىن دەرھال توختاش ۋە ئەشر قىلىشنى مەنئى قىلىش ھەققىدىكى پەرماننى تاپشۇرۇۋالغانىدى.

سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەدەبىياتى جەدىد ناھايىتى قىيىنچىلىق ئاستىدا چېلىشتى. ئىلىم ئەھلىلىرى سىياسىيغا ۋە سىياسىي ئىدىيىلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قاراپ ماڭالمىدى. ئۇ تەرەققىياتقا ئىنتىلگۈچى ياش تۈركلەرنىڭ ساداسىدىن قورقۇپ، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، مۇھاپىزىتى ناھايىتى قاتتىق بولغان يىلدىز سارىيىغا كىرىۋالدى. ئۇنىڭ غالچىلىرى خەلق ئارىسىدا ساغلام تەرەققىي قىلىۋاتقان جەدىدلىك ھەرىكىتىدىن گۇمانلىنىشقا باشلىدى. نەتىجىدە يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى قاتتىق تەقىپ ئاستىدا قالدى. ئابدۇلھەمىد مىجەزى غەلىتىرەك، ئۆزگىرىشچان، ئىچى تار ئادەم ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئۆز زامانىسىدىكى دۇنيانىڭ ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقان تەرەققىيات ئەھۋالىنى تازا چۈشىنىپ كەتمەيتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىنى خۇشامەتچى، ماختانچاق، نادان تەۋەككۇلچىلەر ئورىۋالغان بولۇپ، جاسۇس ۋە پايلاقچىلىرى ھەممىلا يەرنى قاپلاپ كەتكەنىدى، ناۋادا بىراۋ ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ياخشىلاش مەقسىتىدە بىرەر تەكلىپ سۇنىدىغان بولسا، ئۇ چوقۇم ئۆزىنى پوسفور بوغۇزىغا چۆكتۈرۈۋېتىلگەن تاغار ئىچىدە كۆرەتتى.

مىلادىيە 1889 ـ يىلى، يەنى خۇددى بىر تۈرك تارىخچىسى-نىڭ ئېيتقىنىدەك فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ 100 يىللىق خاتىرە كۈنىدە، سۇلتانغا قارشى تۇنجى ئۆكتىچىلەر تەشكىلاتى ئوخولىددىن كەلگەن ئالبانىيىلىك ئىبراھىم تەمو، كاۋكازدىن كەلگەن شىركاشىنلىق مۇھەممەد رەشىد، ئالابەكر ۋە دىيار بەكر-دىن كەلگەن ئابدۇللا جەۋدەت (كارلىداغ) ھەم ئىسھاق شۇجۇت، ئەزەربەيجان باكوسىدىن كەلگەن ھۈسەينزادە ئەلىلەر تەرىپىدىن شۇ يىلى مايدا كونا پادىشاھ ئوردىسى بىلەن يېڭى پويىز ئىستانسى-سى ئارىلىقىدىكى ھەربىي مېدىتسىنا ئىنستىتۇتىنىڭ باغچىسىدا قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە سۇلتان ئابدۇلھەمىد II زالىم پادىشاھ ئىدى. بۇ تەشكىلات ھەربىي ئىنستىتۇت، دېگىز ئارمىيە ئىنستىتۇتى، توپچى قىسىم ۋە سافيورنى قىسىم مەكتىپى، چارۋا دوختۇرلۇق مەكتىپى، خەلق ئىشلىرى ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئىلىم يۇرتلىرىدا مەخپىي ئەزا يېتىشتۇردى. ئۇلار نامىق كامال، زىيا پاشا ۋە شىناسىنىڭ ھۆرىيەتچىلىك ئىدىيىسىنى ئۆزىگە قىبىلىنامە قىلغان بولۇپ، گالاتادىكى فرانسىيە پوچتىخانىسى ئارقىلىق پارىژ ۋە باشقا جايلاردىكى ئوسمانلى ھۆرىيەتچىلىرى بىلەن ئالاقىلىشەتتى. بۇ چاغدا چەت ئەلدە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان ياش تۈركلەر سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ئاساسىي قانۇننى بىكار قىلىپ مەجلىسنى تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن قايتا مۇساپىر بولۇپ چەتكە چىقىپ كەتكەنلەر بىلەن بىللە شۇ يەردە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ تەشۋىقات مۇنبىرى سابىق ئوسمانلى مىللەت مەجلىسى ئەزاسى لۇتۇنلىق خەلىل جانۇمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە پارىژدا نەشر قىلىنىغان «ياش تۈركلەر» گېزىتى ئىدى.

شۇ يىلى بورسا مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئەھمەد رىزا-بەي (1859～1930 ـ يىللىرى) پارىژ يەرمەنكىسىگە قاتناشقىلى فرانسىيىگە بېرىپ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق مۇساپىرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم ئادەمگە

ئايلاندى. ئەھمەد رىزا ياش تۈركلەر ئارىسىدىكى ئەڭ قەيسەر ۋە قورقماس ئادەم ئىدى. ئۇ پارىژدا فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ پەلسەپە ئالىمى ۋە جەمئىيەتشۇناسى ئاۋگۇست كوند (1798 ~ 1857 ـ يىللىرى) نىڭ شاگىرتى پېئېرلافىت ئەپەندىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە دەللىچىلىك ئۇنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسىگە ئايلاندى. 1895 ـ يىلى، ئۇ باشقا مۇساپىرلار بىلەن بىللە پارىژدا «مەشۇرەت» (كېڭەش) يېرىم ئايلىق ژۇرنىلىنى چىقاردى. «مەشۇرەت» دېگەن بۇ كەلىمە «قۇرئان كەرىم» دىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ نامىق كامال تەرىپىدىن تۇنجى ئوتتۇرىغا قويۇلغان كېڭەش تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمەت قۇرۇش ھەققىدىكى سىياسىي غۇلغۇلىنىڭ داۋامى، شۇنداقلا دەللىچىلەر تەشەببۇس قىلغان تەرتىپ، نىزام ۋە تەرەققىياتىنىڭ نەق ئۆزى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئىستانبۇلدىكى ئىبراھىم تەمو باشچىلىقىدىكى مەخپىي تەشكىلات ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى «ئىتتىھاتىيە ئوسمانى»[1] دېگەن نامىنى ئەھمەت رىزانىڭ رەھبەرلىكىدە «ئىتتىھات ۋە تەرەككى»[2] گە ئۆزگەرتتى. ئارقىدىن ئۇلاپلا، بۇ جەمئىيەتنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «مەشۇرەت» چەت ئەل پوچتىخانىلىرى ۋە باشقا يوللار بىلەن ئىستانبۇلدا تارقىلىشقا باشلىدى.

بۇنىڭدىن بىرقانچە يىللار ئىلگىرى، يەنى 1886 ـ يىلى خەلق ئىشلىرى ئىنستىتۇتىنىڭ تارىخ ئوقۇتقۇچىسى داغىستانلىق مۇراد بەي (1853~1912 ـ يىللىرى) تەرىپىدىن ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان «مىزان» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنىڭ تەسىرى دەرسخانىسىدىن جەمئىيەتكە كېڭەيگەنىدى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي ئاخبارات تارىخچىسى ئەھمەد ئەمىن (يالمان) تەرىپىدىن «ئەينى چاغدىكى ئاخبارات ساھەسىدىكىلەرنىڭ رەھبىرى . . . زىيالىيلار-

---

① ئوسمانلى ئىتتىپاقداشلىرى دېگەن مەنىدە.
② «بىرلىك ۋە تەرەققىيات»، يەنى بىرلەشكەن تەرەققىيپەرۋەرلەر كومىتېتى دېگەن مەنىدە.

نىڭ چوقۇنمىدىغان بىر دىنىر مەبۇدى» دەپ ئاتالغان، «دۇيۇنۇ ئۇمۇمىيە ئىدارىسى»①نىڭ سابىق خادىمى مۇراد بەينىڭ «مىزان» ھەپتىلىك ژۇرنىلى 1890 - يىلى سۇلتان ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن پېچەتلەندى.

بۇ ۋاقىتتا، گېزىت - ژۇرنالچىلىق بويسۇنماي داۋاملاشتى، ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى يېڭىلىققا ئىنتىلگۈچىلەرنى دۇنيانىڭ ئەڭ يېڭى تەرەققىياتىدىن خەۋەردار قىلدى ۋە يېڭى ئىدىيەلەرنى تونۇش-تۇرۇش ئارقىلىق مەدەنىيەت سەۋىيىسى بار ئاممىنى تەربىيىلە-دى. نامىق كامالنىڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ بىرى ئەبۇ زىيا تەۋپىق ياۋروپانىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى بىلەن تۇرك يازغۇچىلىرىنىڭ ئەڭ نادىر ئەسەرلىرىنى كەينى - كەينىدىن نەشر قىلدۇردى. ئۇ يەنە «ئەنگلىيە قوش ھەپتىلىك ئوبزورى» ژۇرنىلىغا تەقلىد قىلىپ قوش ھەپتىلىك ژۇرنال چىقىرىپ، غەرب دۇنياسىنىڭ يېڭىلىقلىرىنى تارقاتتى. ئىستانبۇلدىلا 300 خىلدىن ئارتۇق كە-تاب نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ خېلى كۆپ ساندىكىلىرى كىشىلەر-نىڭ يۇرىكىنى زىلزىلىگە سالىدىغان فرانسىيە رومانلىرى ئىدى. رومان تۇركىلەرنى باشقىچە بىر دۇنياغا باشلاپ كىردى. ئابدۇلھە-مىد يېتەرلىك ئىشپيون، پايلاقچىلىرىنى ئىشقا سېلىپ جامائەت پىكرىنى تىزگىنلەپ، ھۆرىيەتچىلەرنى ئۆزۈل - كېسىل يوقىتە-ۋېتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئىنقىلابىي تۇركلەر ئارىسىدىكى يىلتىزلاپ كەتكەن ھۆر پىكىرلەرنى قەتئىي يىمىرىۋېتەلمىدى. مۇراد بەي ئەنگلىيە ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى مىسىرغا بېرىپ «مە-زان» ھەپتىلىك ژۇرنىلىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ ژۇرنال چەت ئەلدە تۇرۇۋاتقان ياش تۇركلەر ئارىسىدا ناھايىتى يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. سۇلتان ئابدۇلھەمىد II مۇراد بەينىڭ ئۆزىگە قارىتىلغان

---

① مىلادىيە 1881 - يىلى 20 - دېكابىردا سۇلتان ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن جاكارلانغان مۇھەررەم پەرمانىغا ئاساسەن قۇرۇلغان يەتتە كىشىدىن تەشكىل تاپقان ئوسمانلىلارنىڭ دۆلەت قەرزىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى.

هۇجۇمىنى ئۇقۇپ، مۇرادنىڭ ئىستانبۇلدىكى يېقىن بۇرادەرلىرى-نى تۇنقۇن قىلدى ۋە ئۆكتىچىلەرنىڭ بارلىق ئۇقۇمۇشلۇق رەھ-بەرلىرىنى قولغا ئالدى. ئىستانبۇلدا ھەرقانداق كەسكىن سىيا-سىي ماقالىلار، مۇھىم ئاخبارات خەۋەرلىرى بىرەك مەنئى قىلى-نىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما يەرلىك گېزىتلەر ئوقۇرمەنلەر ۋە كىتابخانلار ئارىسىدا دائىم ھەر خىل ئۇسۇلى جەدىدلەرنى ئىشقا سېلىپ، تۇرك خەلقىگە تۇركىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تېخىمۇ يېڭى، تېخىمۇ بۈيۈك ھازىرقى زامان دۇنياسىنىڭ بىلىملىرىنى بېرىپ تۇردى.

1896 - يىلى ئاۋغۇستتا، ئۆكتىچىلەر سۇلتان ئابـ-دۇلھەمىد II نى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن جىددى ھەربىي ئۆز-گىرىشكە تەييارلىنىۋاتقاندا، مەخپىيەتلىكنىڭ ئاشكارىلىنىشى بـ-لەن پاش بولۇپ قالدى. گەرچە ئۇلار ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلدى دېگەن گۇناھ بىلەن ھەربىي سوتتا ئەيىبلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆلتۈرۈلمەي ئوسمانلىلارنىڭ كونا ئادىتى بويىچە ئىسيان كۆتۈ-رۈپ غەربنى ئىشقا ئاشۇرالمىغانلار ھېسابلىنىپ، ئاناتولىيە، مۇسۇل ۋە سۇرىيە قاتارلىق يىراق ئۆلكىلەرگە پالاندى. ئەڭ خەتەرلىك دېيىلگەنلىرى لىۋىيەدىكى فىزانغا ئەۋەتىلدى. ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ پىلانلىغۇچىسى، ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيە 1 - دېۋىزىيەسىنىڭ قوماندانى كازىم پاشا جازا ھېسابىدا ئالبانىيەدىكى كوستاينىڭ ۋالىيلىقىغا ئەۋەتىلدى.

سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نى ئاغدۇرۇشقا قىلىنغان بىرىنچى قېتىملىق تەۋەككۈلچىلىك گەرچە ئىشقا ئاشمىغان بولسىمۇ، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ ئىستانبۇلدىكى پائالىيىتى يەنە قانىتىق داۋاملىشىۋەردى. ئۇلار مىسىر ۋە ياۋروپادىكى مۇساپىر-لارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى. بۇ چاغدا فرانسىيىدە پاناھلىنىـ-ۋاتقان سابىق قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى-سى چۈلۈكسۇ ئەھمەد ئۆزىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن مەخپىي

ئالاقه ئورنىتىپ، قۇرۇقلۇق ئارمىيه ئۇنىۋېرسىتېتىدا ھۈسەين ئەفەندى ۋە سۈلايمان پاشا گۇرۇپپىسى دېيىلىدىغان ئىككى تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشىغا سەۋەبچى بولدى. بۇ ئىككىيلەن ئىلگىرى سۈلتان ئابدۈلئەزىزنى تەختتىن چۈشۈرۈشكە قاتناشقان قۇرۇقلۇق ئارمىيه ۋەزىرى ھەم قۇرۇقلۇق ئارمىيه ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىدى.

1897 ـ يىلى ئىيۇننىڭ بېشىدا، «دۆلەت ياشلىرىغا زىيادىكەشلىك قىلغۇچى» دەپ نامى چىققان قۇرۇقلۇق ئارمىيه قوماندانىنى گېنېرال مايۇر رەشىد پاشا باشچىلىقىدا بىر ھەربىي سوت تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدىكى ھۆرىيەتچىلەرنى باستۇرۇش ئىدى. ھەربىي سوت قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، تاش جەزىرە دېگەن جايدىكى ھەربىي گازارمىنىڭ زۇلمەتتىك قاراڭغۇ كاردىورى ۋە كامېرلىرى قولغا ئېلىنغان، تۈتۈپ تۇرۇلغان ۋە سۈرگۈن قىلىنغان ئىنقىلابچىلار بىلەن تولۇپ كەتتى. ئىلگىرى تۈتقۇن قىلىنىپ باشقا جايلاردىكى سولاقخانىلاردا تۇرۇۋاتقان سىياسىي مەھبۇسلار مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنىپ، كېيىن تەرەپ ـ تەرەپلەرگە يولغا سېلىندى، 78 نەپەر قۇرۇقلۇق، دېڭىز ئارمىيه ئوفىتسېرى ۋە ھەربىي دوختۇر بۇ يەردە 102 كۈن نەزەربەندتە تۇرغاندىن كېيىن، 28 ـ ئاۋغۇستتا كەچىلە تاش دېگەن پورتتا «شەرىف» ناملىق پاراخوتقا ئالماشتۇرۇلۇپ، تىرېپولىدىكى ھەرقايسى ھەربىي تۈرمىلەرگە تاشلاندى.

باستۇرۇش قانچە قاتتىق بولغانسېرى پائالىيەت شۇنچە ئۈچەقاندەك تەرەققىي قىلدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» نىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىسھاق شۇجۇت ۋە ئابدۈللا جەۋدەتلەر ياۋروپاغا بېرىپ، 1896 ـ يىلى جەنۈبدە دۇنيارى ھەلىمى ۋە مۇھەممەد رەشىدلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنىڭ جەنۈبدىكى پائالىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» نىڭ ئەزالىرى دۆلەت سىرتىدا

پارىژ، جەنۇە، قاھىرە، فوكستون ۋە لوندونلارغا تارالغان بو-
لۇپ، جەنۇە بۇ چاغدا ئۇنىڭ باش شتابى تۇرۇشلۇق يەرگە ئايلا-
نىپ قالدى. شۇ يىلى مۇراد بەي مىسردىن ياۋروپاغا كېلىپ،
ئەھمەد رىزانىڭ ھوقۇق تالىشىدىغان كۇشەندىسىگە ئايلىنىپ،
ئۇزاق ئۆتمەيلا «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ رەھبىرى بولدى.
گەرچە ئۇنىڭ جەنۇەگە كەلگەندىن كېيىن نەشر قىلغان «مىزان»
ھەپتىلىك ژۇرنىلى ئەھمەد رىزانىڭ «مەشۇەرەت» ژۇرنىلى بە-
لەن بىللە ھۆرىيەت ھەرىكىتىنىڭ ئاۋازىغا ئايلانغان بولسىمۇ،
ئىچكى جەھەتتە پۈت تېپىشىپ ئەھمەد رىزانىڭ ژۇرنىلىنى بې-
سىپ كەتتى.

مۇراد بەينىڭ سىياسىي پروگراممىسى «ئابدۇلھەمىد II
پۇتكۇل ئوتتۇرا شەرقتىكى شۇملۇقلارنىڭ مەنبەسى، ئۇنى ئاغدۇ-
رۇۋېتىپ ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىلا، ھەممە ئىش
ئوڭۇشلىپ كېتىدۇ» دېگەن بىرلا ئاددىي فورمۇلاغا مۇجەسسەم-
لەنگەنىدى. ھىيلىگەر سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ئۆزىگە قارشى غەل-
يانىنىڭ ئاساسلىق تايانچلىرىنىڭ چەت ئەلدە تۇرۇۋاتقان مۇسا-
پىرلار ئىكەنلىكىنى بىلدى ـ دە، مەھبۇسلارنى قويۇپ بېرىش
ۋە ئىسلاھات پىكىرلىرىنى ئاڭلاشقا ۋەدە بېرىش قاتارلىق ئالدام-
چىلىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بۇ تەشكىلاتنى پارچىلىماق-
چى بولدى. سۇلتان تۇنجى قېتىم يۇسۇف زىيا پاشا، ئەبۇزىيا
تەۋپىقلەرنى ياۋروپاغا ئەۋەتىپ نەتىجە قازىنالمىدى. 1897 ـ يىلى
ئاۋغۇستتا، شىركاشىنلىق گېنېرال ئەخمەد جالالىددىن پاشا
سۇلتانغا ۋەكالىتەن ياۋروپاغا بېرىپ، جەنۇەدە مۇراد بەينى سېتە-
ۋالدى. ئەينى چاغدىكى داھىي ۋە ياشلارنىڭ چوقۇنىدىغان مەبۇدى
ئەمدى سۇلھ ـ مادارا قىلىش ۋە تىز پۈكۈپ تەسلىم بولۇشنىڭ
ئۇلگىسى بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن «ئىتتىھات ۋە تەرەققى»
پارچىلىنىپ كەتتى.

1897 ـ يىلى دېكابىردا، ئابدۇللا جەۋدەت جەنۇەدە «ئوس-

مانلى» ناملىق بىر يېڭى ژۇرنال نەشر قىلىپ، تىغ ئۇچىنى بىۋاستە سۇلتان ئابدۇلھەمىد II گە قارىتتى. ئۇ شۇ يىلى بۇ ژۇرنالنىڭ تۇنجى سانىدا ئېلان قىلغان بىر پارچە ماقالىسىدە مۇنداق دەپ كەسكىن كۆرسەتتى: «بىزنىڭ سولتانىمىز ۋە ھۆ-كۈمىتىمىز يۇرۇقلۇقنىڭ ئېلىمىزگە كىرىشىنى خالىمىدى. ئۇ-لار ئاۋامنى مەڭگۈ نادانلىقتا، ئازاب - ئوقۇبەت ۋە پاجىئە ئىچىدە قالدۇرماقچى بولدى. پەنەر يېقىپ مۇسىلەرنىڭ دىلىنى يۇرۇتمە-دى. ھۆكۈمەت پۇقرالاردىن مەڭگۈ ھايۋانغا ئوخشاش ياشاشنى، قويدەك ياۋاش، مۇلايىم بولۇشنى، ئىتتەك ئوخشاش قۇيرۇق شە-پاڭلىتىپ كۈچۈكلىنىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ بىرەر بۇيۇك يېڭى مەپكۇرىلەرنى ھەقىقىي ئىپادىلەپ بېرىدىغان گەپ - سۆز-لەرنى ئاڭلىشىغا رۇخسەت قىلمىدى، ئەكسىچە ئۇلارنى دۆت ۋە نادان ژاندارمىلارنىڭ زۇلۇم قامچىسى بىلەن پەسكەش، قۇپال، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا تاشلاپ قويدى.»

ئابدۇللا جەۋدەت (كارلىداغ) ئىلىم ساھەسىدىكى بىر ئاتاق-لىق ئەرباب بولۇپ، ئۇنىڭ نەزەرىدە سۇلتان تۆۋە قىلىپ دەرھال تەختتىن چۈشۈشى لازىم ئىدى. ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىقى شۇ-كى، ئابدۇللا جەۋدەت ئازراقلا گۇلدۇرماما چىقىرىپ قويۇپ تىزلا پەسكويغا چۈشتى. ئۇ سۇلتان بىلەن ياراشتى ۋە ئىمپېرىيىنىڭ ۋېنادا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىغا خىزمەتكە تەيىنلەندى. ئىسھاق شۇجۇد بىلەن دوننارى ھەلىمەر ئايىرىم - ئايرىم ھالدا رۇم ۋە مادرىد ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتىلدى. ئابدۇللا جەۋدەت ئىلىم ساھە-سىنىڭ رەھبىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇمرىنىڭ ئاخىرىنى سۇلتانغا سېتىلىپ ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلىش بىلەن بۇلغىدى. ئۇنىڭ مۇھەررىرلىكىدىكى «ئوسمانلى» ژۇرنلى كېيىن ئەنگلىيىدە باشقىچە بىر نام بىلەن نەشر قىلىنىپ، 1904 - يىلىغا كەلگەندە نەشردىن توختىدى. بۇ چاغدا ئەھمەد رىزا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھىرى پارىژدا سۇلتاننىڭ ئالدامچىلىقى ۋە ئۇ ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ

ئىككى يۈزلىمىلىكىگە قارىتا دەلمۇ دەل تاقابىل تۇرۇپ، ياش تۈرك مۇساپىرلىرىنىڭ بىردىنبىر نەشر ئەپكارى ـــ «مەشۋە-رەت» نى داۋاملىق چىقىرىپ تۇردى.

1899 ـ يىلى دېكابىردا، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۈچى ئاجىزلاپ بېرىۋاتقان بىر-چاغدا، كۈتۈلمىگەن يەردىن سۇلتان ئوردىسىدىكى داماد مەخمۇد جالالىددىن (1853～1903 ـ يىللىرى) ئىستانبۇلدىن فرانسىيىگە قېچىپ بېرىپ، ھۆرىيەت ھەرىكىتىنى ناھايىتى جانلاندۇرۇۋەتتى. ئۇ ۋەزىرىنىڭ ئوغلى ۋە سۇلتان مەھمۇد II نىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئۇنىڭ خوتۇنى سۇلتان ئابدۇلھەجىد II نىڭ قىزى ۋە سۇلتان ئابدۇلھەمىدنىڭ سىڭلىسى بولۇپ، ئۇنىڭ سۇلتان ئابدۇلھەمىد II بىلەن قوش تۇققانچىلىقى بار ئىدى. داماد مەخمۇد جالالىددىننىڭ ساباھىددىن، لۇتپۇللا دېگەن ئوغۇللىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئوردىدىن چىقىپ كېتىشى سۇلتاننى قاتتىق ۋەھىمىگە سالدى. ئەكسىچە، ياش تۈركلەرنىڭ ئىنقىلابىي روھىغا يېڭىچە جۇشقۇنلۇق ئېلىپ كەلدى. بۇ چاغدا ياش تۈركلەرنىڭ ھەرىكىتى سەل سۇسلاپ قالغانىدى. سۇلتانغا ئەل بولۇپ كەتكەن مۇراد بەي ۋە ئابدۇللا جەۋدەتلەر ياش تۈركلەرنىڭ رەھبىرى ئەھمەد رىزا بەيگە بىر مەزگىل ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، بىر ئاز مېۋىسىنى كۆرگەندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا جىم بولۇپ قېلىشقانىدى.

دادىسى داماد مەخمۇد جالالىددىن بىلەن بىرگە كەلگەن يېڭى يېتەكچى شاھزادە ساباھىددىن (1877～1948 ـ يىللىرى) دەسلىپىدىلا ئەھمەد رىزا بەينىڭ شەخسىي رىقابەتچىسىگە، ئاندىن كېيىن ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى سىياسىي رەقىبىگە ئايلاندى. ئۇلارنىڭ ئىختىلاپى بۇ تەشكىلاتنىڭ ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە 1902 ـ يىلى 4ـ فېۋرالدا ساباھىددىننىڭ رىياسىتى چىلىكىدە فرانسىيىدە ئېچىلغان بىر مەجلىستە پەيدا بولدى. مەجلىستە ئىسمائىل كامال باشچىلىقىدىكى بىر توپ كىشىلەر

«يالغۇز تەشۋىقات ۋە نەشر بۇيۇملىرىغا تايىنىپ ئىنقىلابنى ئو-رۇندىغىلى بولمايدۇ، ئامال قىلىپ ئارمىيىنى ھەربىكەتكە كەلتۈ-رۈش كېرەك» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى. مەجلىستە ئوتتۇرىغا چۈشكەن يەنە بىر مەسىلە ئەرمىنىيىدىن كېلىپ يېغىنغا قاتناش-قانلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان 1894～1896 - يىللىرى-دىكى چوڭ قىرغىنچىلىق[1] مەسىلىسى بولۇپ، يىغىندا شاھزادە ساباھىددىن ئەرمىنىيىلىكلەرنىڭ ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ ئارىلى-شىشى ئارقىلىق ئوسمانلىلارنىڭ ئىسلاھاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك، دېگەن پىكىرىنى قوبۇل قىلدى. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ ھەمراھلىرى بۇ تامامەن ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى ئىشى، چەت ئەل-نىڭ ئارىلىشىشىنىڭ ھاجىتى يوق، ئارىلاشسا زىيانلىق دەپ ئەرمىنىيىلىكلەر بىلەن شاھزادە ساباھىددىننىڭ پىكىرىنى كەس-كىن رەت قىلدى، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ تۈرك مىللەتچىلىرى بىلەن ئوسمان ھۆرىيەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىلمەسلىك ئىدى. نەتىجىدە «مەشۋەرەت» ژۇرنىلىنىڭ ئىلمىي كارامەتچىسى ئەمما ئىستانبۇلدىن يېڭى كەلگەن ساباھىددىن ئىسىملىك بۇ ئابرويلۇق ھەم پرىنسىپچان رەقىبكە دۇچ كەلدى.

شاھزادە ساباھىددىن پارىژغا كەلگەندىن كېيىن، «شەخس-لەرنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە يەرلىك ھوقۇقلارنى تەقسىملەش ئىتتىپاقى» دېگەن نامدا بىر تەشكىلات قۇرغان بولۇپ، ئۇ 876-يىلىدىكى ئاساسىي قانۇن — «مەجەللە» نى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ئالىي نىشانى قىلغانىدى. ئۇنىڭ ھىمايە قىلغان مىللەت-

---

① سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ئىمپېرىيىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىللىق دەۋاسى قىلغان ئەرمەنلەرنى 1894 - يىلىدىن 1896 - يىلىغىچە قانتىنق قىرغىن قىلغان، بۇ چوڭ قىرغىنداً تالاھەزەل 100 مىڭ ئەرمەن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن «قانخور سۇلتان» دەپ ئاتالغان، بۇ قېتىمقى چوڭ قىرغىنداً ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىشىغۇ ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمىگەن، ياۋروپادىكى گېزىت - ژۇرناللار، چېركاۋلاردىكى نۇتۇق مۇنبەرلىرىدە كىشىلەر «قورقۇنچلۇق تۈركلەر» ھەققىدە ھارماي سۆز - چۆچەك قىلىشىدىغان بولۇپ قالغان.

چىلىكى ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى بارلىق مىللەتلەرنى، يەنى تۈرك-لەر، ئەرەبلەر، يۇنانلار، ئەرمەنلەر، كوردلار، ماكېدونلار، ئالبانلار، يەھۇدىيلار ۋە باشقا مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر فېدېراتىپ دۆلەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. ئەمما، ئەھمەد رىزانىڭ مىللەتچىلىكى ئىمپېرىيىنى ئوسمانلىلاشتۇرۇشنى، يەنى ھەر قايسى مىللەتلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ، ئوسمان تۈركلە-رىگە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. شاھزادە ساباھىددىننىڭ قۇرغان تەشكىلاتى ئەھمەد رىزانىڭ «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» سىگە ئوخشاش بارلىق تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا تارقىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي كۈچى ئارزۇرۇم، ترابزۇن، ئىزمىر، ئالانىيە، دەمەشق ۋە لاتاكىيە قاتارلىق جايلاردا ئىدى.

1902 ـ يىلىدىن 1906 ـ يىلىغىچە بولغان بىرقانچە يىلدا، ھۆرىيەت ھەرىكىتى داۋاملىق ئۇلغىيىپ باردى ۋە يېڭى ـ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. جەنۇە، قاھىرەلەردە يېڭى تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. ئىستانبۇلدىكى ھەربىي ۋە سىياسىي مەكتەپلەردە ئىنـ قىلابىي تەشكىلاتلار كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلدى. 1907 ـ يىلى دېكابىردا، ئەرمىنىيەدىكى داشناقلار پارتىيىسى شاھزادە ساباـ ھىددىن بىلەن ئەھمەد رىزالارنىڭ قاتنىشىشىدا سۇلتان ئابدۇلھە-مىد II گە قارشى مەزھەپلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈ-رۈپ، پارىژدا قۇرۇلتاي ئاچتى. قۇرۇلتايدا بارلىق كۆز قاراش ۋە ئىختىلاپلار بىر چەتكە قايرىپ قويۇلۇپ، نۆۋەتتىكى ھەربىكەتكە مۇناسىۋەتلىك بىر كۆرەش پروگراممىسى تۈزۈلۈپ، سۇلتان ئابـ دۇلھەمىد II نىڭ دۈشمەنلىرى بىرلەشتى، ئەھمەد رىزا قۇراللىق ئىنقىلاب قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى ھەققىدىكى پىكىرلەرنى قۇـ بۇل قىلدى. پارىژ ۋە ماكېدونىيەدىكى ھۆرىيەتچى تەشكىلاتلار بىرلىشىپ ئۆزىنى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى دەپ ئاتـ دى. شاھزادە ساباھىددىن بۇ پارتىيىنىڭ رەئىسى بولدى.

1906 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئارمىيىنىڭ غەلىيان كۆتۈرۈشى

ئىمپېرىيىدە داۋاملىق ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. ئاسىيلىقلار ھەر-
بىي تەمىناتنىڭ ناچارلىقى، ئەسكەرلەرنىڭ ئىش ھەققى ئالالمە-
غانلىقى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ شور پىشانىلىكى قاتارلىق سەۋەبلەر-
دىن كېلىپ چىقاتتى. دېمىسىمۇ ئىمپېرىيىدە سۇلتان ئابدۇلھە-
مىد II نىڭ ئارمىيىسى ئىش ھەققى ئالالمىدى، قورسىقى تويمە-
دى، ئۇلارغا كىيىم ـ كېچەك تارقىتىپ بېرىلمىدى. بۇنىڭ بىلەن
ئۇلار ئۆزلىشىگە قارىماي، ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي
ئىنسانىي تەلەپلىرىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىشتى. 1907 ـ
يىلى، ئارزۇرۇم، بىتلىس، ئىزمىر ۋە ئىستانبۇلدا كەينى ـ
كەينىدىن ئىسيانلار كۆتۈرۈلۈپ، شەھەر ئاھالىسى چېرىكلەشكەن
ئەمەلدارلارغا قارشى چىقتى.

ئىسيان ۋە بوران ـ چاپقۇنلار 1908 ـ يىلى ئەتىيازدا
ماكېدونىيەدىكى 3 ـ ئارمىيىگە يېتىپ كەلدى. سۇلتان بۇ
توغرۇلۇق جىددىي دوكلات تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال
تەكشۈرۈش ئۈچۈن سېلانىكقا خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتتى.
تەكشۈرۈش كومىتېتى ۋە جازالاش كومىتېتى دېگەندەك ئورۇنلار-
نىڭ كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلۇشى ۋەزىيەتنى ئىلگىرىكىدىنمۇ
بەكرەك جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى. ھەلىمى پاشانىڭ قول ئاستىدا
ئىشلەيدىغان بىر ئوفىتسېر مەنسەپكە ئۆستۈرۈلگەنلىك ھەققىدىكى
ئىستانبۇلدىن ئەۋەتىلگەن ئۇقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالدى، ئەمما ئۇ
بۇ تەكلىپنىڭ ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيدىغانلىقىنى پەملىدى ـ
دە، لىسنى تاغلىق رايونىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئىسمى ئەنۋەر
بەي ئىدى. 4 ـ ئىيۇل كۈنى بىنباشى[1] ئۇنۋانلىق ئەھمەد نىياز
بەيمۇ ئەنۋەرنىڭ ئارقىسىدىن لىسنى تېغىغا چىقتى. بۇلارنىڭ
ھەربىكتى مەخپىي ئەمەس ئىدى، بەلكى يېتەرلىك ئەسكەر،
ئوق ـ دورا ۋە نەق پۇللارنى بىرگە ئېلىپ بارغانىدى. نىياز بەي

① مايۇر دېگەن مەنىدە.

ئايۇب ئەپەندى بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، بۇ ئىككىيلەن سۇلـ
تان ئابدۇلھەمىد II گە تېلىگرامما ئارقىلىق ئۇلتىماتۇم تاپشۇـ
رۇپ، ئۇنىڭدىن ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ
قىلدى. سۇلتان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئۇلارنى قولغا ئېلىشقا
ئادەم ئەۋەتتى. ئەمما، نياز بەي ۋە ئايۇب ئەپەندى باشچىلىقىدىكى
ئىنقىلابچىلارنى قولغا ئېلىشقا كەلگەن ژاندارمىلار قوماندانى
شەمسى پاشا 7ـ ئىيۇل كۈنى ماناستىر ئۆلكىلىك پوچتا ـ تېلېگـ
راف ئىدارىسىدىن چىقىۋاتقاندا، قول ئاستىدىكى بىر ئوفىتسېر
تەرىپىدىن كۈپكۈندۈزدە ئېتىپ تاشلاندى.

ئىستانبۇلدىكى گالاتا سارىيى پادىشاھلىق ئوتتۇرا مەكتېپىنى
1909 ـ يىلى پۈتتۈرگەن ھېكمەت بايۇرنىڭ قەيتىلىرىگە كۆرە،
ياش تۈركلەر پارتىيىسىنىڭ ئىنقىلابى پارتلاشتىن ئىككى يىل
بۇرۇن بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا سۇلتانغا قارشى
كەيپىيات قاتتىق كۈچەيگەن بولۇپ، سۇلتاننى يوقىتىش ھەققىدە
شوئار توۋلايدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋەزىر ۋە ساراي ۋەزىرلىرىگە
ئوخشاش يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ بالىلىرى ئىدى، ئۇلار
سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نى قىلچە كۆزگە ئىلمايتتى ۋە ھەمايە
قىلمايتتى.

سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئالدىنقى 10 يىـ
لىدا، ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى نارازىلىق كەيپىياتلىرى تازا يۇـ
قىرى بالداقلا كۆتۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتتا ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار
ئۆزلىرىنىڭ بۈيۈك مەنىۋى يېتەكچىسى نامىق كامال بىلەن زىيا
پاشانىڭ چەكلەنگەن ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ۋەتەن ۋە ھۆرلۈك
ھەققىدە غۇلغۇلىلار قىلىشاتتى. ياش ئوفىتسېر ئەھمەد نىياز بەي
شۇ چاغدىكى مانا مۇشۇنداق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەڭ تېپىكلىرىنىڭ
بىرى ئىدى. ئۇ بەنجارت قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا
ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا، ساۋاقداشلىرى بىلەن دۇنيادىكى چوڭ ـ
چوڭ ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشىپ ئۇلۇغ ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر

قەلەمكەش نامىق كامالنىڭ ئەسەرلىرىنى دائىم تىلغا ئالاتتى. ئۇ «ۋەتەننى قوغداش، چەت ئەلگە چىقىش قويۇش بىزنىڭ بۇرچىمىز ئەمەسمىدى؟ شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە نېمىشقا بىزنىڭ ئىلىم-پېنىمىزدە ۋە دەرسلىكلىرىمىزدە ۋەتەن ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك دېگەد-نىڭ شولىسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن بىزگە بېسىم ئىشلىتىپ دىن، ئىدراك ۋە مەنتىقە جەھەتلەردە ئۆزىمىز ئۈچۈن مۇقەددەس بولغان ھېسسىياتنىمۇ بىزدىن يۇشۇرىدۇ؟ ئۇ-لار نېمىشقا مۇشۇنداق ھېسسىياتنى ئۇرغۇتىدىغان كىتابلارنى بىز-نىڭ ئوقۇشىمىزغا بېرمەيدۇ؟» دەيتتى. ئەمەلىيەتتە، ئەھمەد نىياز بەي ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ياردىمىدە نامىق كامال ۋە زىيا پاشالارنىڭ چەكلەنگەن ئەسەرلىرىنى ئوغرى-لىقچە ئوقۇپ، شۇلارنىڭ تەسىردە كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك غا-يىلىرىنى تىكلەپ ئىنقىلابقا ئاتلانغاندى. ئۇ نامىق كامالغا «ئەڭ ئۇلۇغ مىللىي قەھرىمان، ئەڭ ئۇلۇغ سىياسىي داھىي ۋە ئەڭ قىزغىن ئىجتىمائىي پائالىيەتچى» دەپ نام بېرىلگەنلىكى، ئەمما ئۇنىڭ يەنە باشقا ھۆرىيەتچىلەر بىلەن قوشۇلۇپ دۆلەتنىڭ دۈشمە-نى دەپ قارالغانلىقى ھەم ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىشىمۇ كەچۈرگىلى بولمايدىغان بىر گۇناھ بولۇپ قېلىۋاتقانلە-قىدىن قاتتىق ھەيران قېلىپ ھەسرەت چېكەتتى.

ئەھمەد نىياز بەينىڭ ئىسيانى تېزلا ماكېدونىيەدىكى 3 ـ ئارمىيىگە يامراپ، ئەدىرنەدە تۇرۇشلۇق 2 ـ ئارمىيىگە تەسر كۆرسەتتى. سۇلتان ئابدۇلھەمىد II پايلاقچىلارنى ئىشقا سېلىپ ئىلگىرىكى كونا ئۇسۇلى بويىچە ئىنقىلابقا تاقابىل تۇرماقچى بول-دى. ھۆكۈمەت ئوردىن تارقىتىش، ئەمەل بېرىپ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق سېتىۋېلىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ باققان بولسىمۇ، تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەسئۇل بولغان گېنې-رالالار ھېچ ئىش قىلالمىدى، ئەكسىچە قول ئاستىدىكىلەر تەرد-پىدىن دەككىسىنى يەپ ئىزا ـ ئاھانەتكە قالدى. سېلانىك ۋە

ماناستىردا تۇرۇشلۇق ئارمىيە ئاشكارا ھالدا سۇلتانغا قارشى تەرەپكە ئۆتتى ۋە ئەدىرنەدە تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، ھەتتا ئىزمىردىن سېلانىكتىكى ئىسيانچى قۇشۇنغا قارشى ئەۋەتىلگەن، ئەڭ سادىق دەپ قارالغان ئاناتولىيە ئارمىيە-سىمۇ «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» پارتىيىسىدىكىلەرنىڭ تەشۋىقاتى بىلەن ئىككىلىنىپ قالدى. 20 - ئىيۇل كۈنى ماناستىردىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھەربىي ئەشيالار ئىسكىلاتىنى ئىشغال قىلدى. كوسوۋو ئۆلكىسىدىكى فىرزۇۋىكتا غەزەپكە كەل-گەن، ئامما قەسەم ئىچىپ ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا سۇلتانغا ئۇلتىماتۇم تاپشۇردى ھەمدە سۇلتان ئۇلارنىڭ شەرتىگە كۆنمىسە پايتەختكە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇنى تەختتىن چۈشۈرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۇلتىما-تۇم، ھەتتا تەھدىت خاراكتېرلىك تەلەپلەر تېلېگراممىا ئارقىلىق رۇمىلىيىنىڭ باشقا مەركەزلىرىدىن ئۇدۇللۇق يىلدىز سارىيىغا يەتكۈزۈلۈپ تۇردى. قەيتىلەرگە كۆرە، ئەڭ يامان تەھدىت خاراك-تېرلىك بىر تەلەپ سەلىزدىن كەلدى. ئۇنىڭدا دەرھال ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بو-لۇپ، ئەگەر سۇلتان بۇنى رەت قىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ رۇمىلىيىدە باشقا بىر ۋەلىئەھدنى سۇلتان قىلىپ تىكلەپ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىستانبۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ، سۇلتاننىڭ تەختى - پەختىنى ۋەيران قىلىدىغانلىقى ئېنىق يېزىل-غانىدى.

قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ھەيۋىسى ئاستىدا، 1908 - يىلى ئىيۇلدا ماناستىر، سېلانىك ۋە ئىستانبۇللاردا ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن 1876 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ئاساسىي قانۇن — «مەجەللە» نىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكى جاكارلان-دى. ئارقىدىن ئۇلاپلا باشقا بىر قانچە شەھەرلەردىمۇ شۇنداق بولدى. ئىككى كۈنلۈك تىركىشىش ۋە مۇنازىرە ئارقىلىق سۇل-

تان ئابدۇلھەمىد II باش ئېگىپ رېئاللىققا بويسۇندى. ئارمىيە-نىڭ ئاسىيلىقى بىر قېتىملىق ئىنقىلابقا ئايلاندى. ياۋرۇپالىقلار تەرىپىدىن ياش تۈركلەر پارتىيىسى دەپ ئاتالغان «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ ئىنقىلابى ئاخىر غەلىبىگە ئېرىشتى.

1891 ـ يىلى، چەت ئەلدە تۇرۇۋاتقان ياش تۈركلەرنىڭ پائالىيىتى كەسكىنلىشىپ يامانلىشىشقا قاراپ مېڭىشتىن بۇ-رۇن، پۈتكۈل ئىمپېرىيە تەۋەسىدە جەمئىي ئالتە گېزىتخانا بو-لۇپ، قىسقىغىنا بىرقانچە يىلدا سۇلتاننىڭ قاتتىق تەقىپ قىلە-شى ئارقىسىدا سانى ئازىيىپ ئۇچقە چۈشۈپ قالغانىدى.① ئاسا-سىي قانۇن ئەسلىگە كېلىشى بىلەنلا سۇلتاننىڭ قاتتىق بېسىمى ئاستىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە بۇرۇختۇم بولۇپ قالغان ئىدىيىۋى پىكىرلەر كەلكۈن سۈيىدەك ئۆركەشلەپ كەتتى. ئىيۇلنىڭ 25-كۈنى «ئىقدام» گېزىتى بۇرۇنقى 15 مىڭ نۇسخىدىن 60 مىڭ نۇسخىغا، «ساباھ» گېزىتى بۇرۇنقى 12 مىڭ نۇسخىدىن 40 مىڭ نۇسخىغا كۆپەيسە، چۈشتىن كېيىن قولدىن قولغا ئۆتۈپ، ئاۋۇالقى باھاسىدىن 40 ھەسسە ئۆرلەپ بازار تاپتى. ئەدەبىيات-سەنئەت، سىياسىي ۋە باشقا مەزمۇنلاردىكى بىر قاتار يېڭى گېزىت ـ ژۇرناللار يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك كۆپەيدى. «ئىتتى-ھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئورگانلىرى ۋە ئۇالر-نىڭ چەت ئەلدىكى نەشر ئەپكارلىرىمۇ مۇساپىرچىلىق ھاياتىنى تاماملاپ دەرھال ئىستانبۇلغا كۆچۈرۈپ كېلىندى. ئۇزۇن مۇد-دەت بېسىلىپ قالغان ئاۋازلار بىراقلا سادا بېرىپ، خۇددى گاچا قىزغا تىل چىققاندەك ياڭراپ كەتتى.

1908 ـ يىلىنىڭ ياز پەسلى ئاساسەن دېگۈدەك «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئارزۇسىغا ئا-

① «تەرجۈمانى ھەقىقەت» («ھەقىقەتنى سۆزلەش»)، «ئىقدام» («تىرىشچانلىق») ۋە «ساباھ» («سەھەر») قاتارلىق ئۇچ گېزىت بولۇپ، بۇ گېزىتلەرنى ھۆكۈمەت راسخوت ئاجرىتىپ چىقىراتتى ۋە كونترول قىلاتتى.

ساسەن سايلام ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىق كۆرۈش ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى تەڭشەش بىلەن ئۆتتى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيەسىنىڭ پروگراممىسىدا گەرچە سۇلتاننى ئەمەلدىن قالدۇرۇش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ پارتىيە ئاممىنى ئوبدان يېتەكلىمىگەن ۋە تەربىيىلىمىگەنىدى. شۇڭا، ئاساسىي قانۇن ئەسلىگە كەلگەندە، ئاممانىڭ «ياشىسۇن ئاساسىي قانۇن!»، «ياشىسۇن سۇلتان!»، «پايلاقچىلارنى يوقىتايلى!» دېگەندەك شۇئارلارنى توۋلىدى. بۇنىڭدىن ئاممىنىڭ سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىنىڭ چىرىشچانلىقى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەنمەيدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئابدۇلھەمىد II ئىنقىلابتىن كېيىنكى بىرىنچى جۈمە كۈنى ئاياسۇفىيە مەسچىتىدە ئاشكارا ناماز ئۆتكەندە، ئاممانىڭ ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇشتى. ئۇ چاغدا، ئۇ ئاممىنىڭ يەنىلا ئۆزىنى ھىمايە قىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ، ئىتتىھاتچىلار مېنى ئاغدۇرۇۋېتەلمەيدىكەن دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى.

1908 ـ يىلى 17 ـ دېكابىر كۈنى، بۇنىڭدىن 31 يىل بۇرۇن مىدھەت پاشا مەجلىسكە رىياسەتچىلىك قىلغان ئاياسۇفىيە مەسچىتى يېنىدىكى مەجلىسخانىدا سۇلتان ئابدۇلھەمىد II بەش ئوغلىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئىمپېرىيە كاتتىلىرى ۋە چەت ئەللىك ۋەكىللەر ئالدىدا مىللەت مەجلىسگە رىياسەتچىلىك قىلدى ھەم دۆلەتنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيىتى، شۇنداقلا ھاكىمىيەت مەسىلىسى ھەققىدە دوكلات بەردى. مەجلىسكە تۈركلەردىن 142 ۋەكىل، ئەرەبلەردىن 60 ۋەكىل، ئالبانلاردىن 25 ۋەكىل، گرېكلاردىن 23 ۋەكىل، ئەرمەنلەردىن 20 ۋەكىل، يەھۇدىيلاردىن 5 ۋەكىل، بولغارلاردىن 4 ۋەكىل، سېربلاردىن 3 ۋەكىل، ۋالاخلاردىن 1 ۋەكىل قاتناشتى. مەجلىسكە ئەڭ ياخشى ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەپ كەلگەنلەر تۈركلەر ئىدى. تۈركلەر ئۆمىكىنىڭ داڭ-

لىق مۇنازىرىچىسى، پارتىزدىن كەلگەن ئەھمەد رىزا بۇ قېتىمقى مەجلىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

مۇستەبىت ئابدۇلھەمىد II نىڭ تۈيۈقسىزلا ئاساسىي قانۇننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى پۈتكۈل ئىمپېرىيىنى زىلزىلىگە سېلىپ شاد- خۇراملىققا چۆمدۈردى. ئىنقىلابىي ياش تۈركلەر پارتىيە- سى[1] يېڭى ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلىش ئارقىلىق، پۈتكۈل ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىل- لەت ۋە خەلقلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشكىلى بولـ- دۇ، يېڭى ئاساسىي قانۇننىڭ غايىسى بارلىق سىنىپ، دىن ۋە مىللەت ئايرىمىچىلىقىنى يوقىتىدۇ، ئاساسىي قانۇن جاكارلە- نىپ ئادىل ئىش بېجىرىدىغان سەمىمىي، سادىق بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلغان ھامان ئوتتۇرا شەرقنىڭ بارلىق مەسىلىلىرى تۈگەي- دۇ، ھەممە ئاق كۆڭۈل كىشىلەر قەدىمىي رۇسلاپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇلىغان كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈشكە باشلايدۇ، دېگەن شېرىن خىياللارغا پاتقاندى. ئەمما، سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ياش تۈرك- لەر پارتىيىسىدىكىلەر بىلەن ھاسىل قىلغان تىنچلىق كېلىشىمـ- نى ئۇزاققا بارمايلا ئىجرا قىلىشتىن يالتايدى. نەتىجىدە ئەس- كەرلەرنىڭ تەمىناتى ياخشىلانمىدى، ئىشلار بۇرۇن قانداق بولغان بولسا يەنە شۇ پېتى قېلىۋەردى. ئوتتۇرا شەرق خەلقى مىللەت ئايرىمىچىلىقى تۈزۈمى تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان روھىي ھالەت- لەرنى پاچاقلىۋېتىشكە قادىر بولالمىدى، تۈركلەر، گرېكلار، ئەرمەنلەر، بۇلغارلار، يەھۇدىيلار، ئەرەبلەر، ئالبانلار، شۇنداقلا ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ قانۇن ئالدىدا ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشىغا يول قويۇلمىدى.

ياۋرۇپالىقلار ياش تۈركلەر پارتىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ ئاۋۇالقى شان - شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ،

① شۇ ۋاقىتتا ئۇلار شۇنداق ئاتالغان ئىدى.

دەپ ئەنسىرىشەتتى، لېكىن، ياش تۈركلەرنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ئېغىر ۋەزىپە ئۇلارنىڭ ئەڭ تەجرىبىلىك مەمۇرلىرىنىمۇ گاڭگىر-راتتىپ قويدى. 1908 - يىلى 5 - ئۆكتەبىر كۈنى بۇلغارىيە شاھزادىسى فېردىناند سۇلتان بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى. 7 - ئۆكتەبىردە ئاۋستىرىيە، ۋېنگرىيىلەر بوسنىيە بىلەن گىرتسىگوۋىنانى قوشۇۋالدى. 12 - ئۆكتەبىر كۈنى كىرت ئارىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ گىرېتسىيىگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى جاكارلىدى. بۇلار ئوسمانلى ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئانچە مۇھىم ۋە ھەيران قالارلىق ئىش بولماستىن، بەلكى بىرقانچە يىلنىڭ ئالدىدىكى دەپتەردىن ئۆچۈرۈۋەتكەن كونا ھېسابات بولسىمۇ، ئەمما سىياسىي جەھەتتە ئىتتىھاتچىلارنىڭ ئىناۋىتىگە قاتتىق زەربە بەردى.

تۈركىيىدىكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالە ۋە گۇرۇھلار كونكرېت ھەرىكەت باشلاپ، كۆپ مىللەتلىك ئوسمانلىلار ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىشلارنىڭ تازا يۈرۈشمەيۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاۋاتقان بىر چاغدا، تۈركلەر مەركەزدىكى كونترولۇق ھوقۇقنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققان بەزى خەتەرلىك ئالامەتلەرنىڭ بەلگىلىرىنى ئېنىق كۆرۈشكە باشلىدى.

1909 - يىلى 13 - فېۋرالدا، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن سادرازاملىققا قويۇلغان كامىل پاشانى ئاغدۇرۇۋېتىپ، ئورنىغا ھۈسەين ھەلىمى پاشانى تەختىكە چىقاردى. ھۆسەين ھەلىمى پاشا شۇ چاغدىكى كونا ھۆكۈمەت ئورگىنىدىن قېچىپقالغان ئىتتىھاتچىلار قوبۇل قىلالمىغۇدەك يەنە بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ تەختكە چىقىپ سادرازام بولۇشى سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنى تەشۋىشكە سالدى، ئەمما ئىتتىھاتچىلار ھەدەپ پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ ھۆكۈمەتنىڭ ھەر خىل تەيىنلەش بۇيرۇقلىرىنى ئاستىرتتىن تىزگىنلەپ سىياسىي رەقىبلىرىگە سۇيىقەست پىلانلىدى. 1909 - يىلى 7 - ئاپرېلدا، «سەر-

بەستى» (ئەركىنلىك) گېزىتىنىڭ ھۆرىيەتچى تەھرىرى ھەسەن فەخمى ئىستانبۇلدىكى گالاتا كۆۋرۈكىدە قەتلى قىلىندى. بىر ھەپتىدىن كېيىن، يەنى 12 ـ ئاپرېل كۈنى ئىتتىھاتچىلار ئۆزلىرىنى ئاشكارا ھالدا سىياسىي پارتىيە دەپ جاكارلىدى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى، يەنى كامىل پاشا تەختىدىن غۇلىتىۋېتىلىپ بىر ئاي ئۆتكەن كۈنى مۇھەممەدلەر ئىتتىپاقى دېگەن تەشكىلات ئىسيان كۆتۈردى. بۇ ئۇچىغا چىققان شەرىئەتچىلەر بولۇپ، 5 ـ ئاپرېل كۈنى ئاياسۇفىيە مەسچىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن بىر يىغىلىشتا قۇرۇلغانىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ بىكتاشىيە سۇلۇكىدىكى ۋاھىدەدى مۇھەررىرلىكىدە «ۋولقان» نامىلىق ئورگان گېزىتى بار ئىدى. ۋاھىدەدى ئۆزىنى ھەقىقىي مۇسۇلمان ۋە «ئىنقىلابىي بەينەلمىلەل»[1]نىڭ قوغدىغۇچىسى دەپ ئاتايتتى. توپىلاڭ ھەربىي ئۆزگىرىش شەكلىنى ئالدى، ئۇنىڭ قاتناشقۇچىلىرى ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق 1 ـ ئارمىيەدىكى ئالبانىيەلىك جەڭچىلەر بولۇپ، ۋەقە ئاپرېلنىڭ 12 ـ ۋە 13 ـ كۈنى كېچىسى يۈز بەردى. ھەربىكەتلىنىش ئەترەتلىرى ۋە پىيادە قىسىملار گازارمىلاردا ئالىتوپىلاڭ كۆتۈرۈشكە باشلىدى. تاڭ يورۇشى بىلەنلا ھەربىي ئۆزگىرىش قىلغۇچىلار گالاتا كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، مەجلىس بىناسى سىرتىدىكى ئاياسۇفىيە مەيدانىغا توپلاندى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىرى ئۆزىنى دالدىغا ئالدى، ئىسيانچىلار ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن ھەربىي، دىنىي ئۆلىمالار ۋە تالىپلار بىلەن بىرلىشىپ شەھەرنىڭ ھەرقايسى مۇھىم مەركىزىي كوچىلىرىدا نامايىش توپى ھاسىل قىلدى. ئىسيانچىلارنىڭ تەلىپى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، بەزىلىرى «شەرىئەت خەۋپ ئىچىدە قالدى»، «بىزگە شەرىئەت كېرەك، ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغان ئوفىتسېرلار

---

① ئىنقىلابىي ئىسلام ئىنتېرناتسىئونالىزمى.

كىرەك ئەمەس» دەپ چۇقان ـ سۇرەن سالسا، يەنە بەزىلەر «ئاسا-سىي قانۇننى يوقىتايلى» ، «كومىتېتنى يوقىتايلى» ، «ياشىسۇن مۇقەددەس شەرىئەت!» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى توۋلايتتى.

ئىسيانچىلار قوزغىغان توپىلاڭ يالغۇز ئىستانبۇل بىلەن چەكلەنمىدى، بەلكى ئوخشاش بىرلا ۋاقىتتا پۈتكۈل ئاناتولىيىنى قاپلىدى. ئەڭ يامىنى شۇ بولدىكى، ئادانا رايۇنىدا ئەرمەنلەر قىرغىن قىلىندى.

ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ دولقۇننى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتتى. سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ئىسيانچىلارغا ھېسداشلىق قىلىپ، مۇقەددەس قانۇن — شەرىئەتنى قوغداشقا ۋە شەرىئەتنى قوغدايمىز دەپ ئاتلانغان ئىسيانچىلارنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشكە ۋەدە قىلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، يېڭىدىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان سادرازام تەۋپىق پاشا ھەرقايسى ئۆلكە، ۋىلايەتلەرنىڭ نائىپلىرىغا پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۇلارنىڭمۇ شەرىئەتنى قوغدىشىنى بۇيرۇدى. ئارقىدىن ئۇلاپلا، ئىنقىلابتىن بۇيان ئىزچىل ھالدا مىللەت مەجلىسىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقان ئەھمەد رىزا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا ئىسمائىل كامال مىللەت مەجلىس باشلىقى بولدى.

بۇ خەۋەر تېزلا سېلانىكقا يېتىپ كەلدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ناھايىتى كەسكىن تەدبىر قوللاندى. ماكېدونىيىدە تۇرۇشلۇق 3 ـ ئارمىيە قوماندانى نى گېنېرال مەھمۇد شەۋكەت پاشا قوماندانلىقىدا ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىيىسى تەشكىللىنىپ، بۇيرۇقلا بىنائەن ئىستانبۇلغا كىرىپ ئاساسىي قانۇننى قوغداشنى ئۇستىگە ئالدى. سېلانىكتا تۇرۇشلۇق ئارمىيە قوماندانى ھۇسەين ھۇسنى پاشا ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىيىسىنىڭ شىتاب باشلىقى مۇستاپا كامالنىڭ ھەمراھلىقىدا پايتەختكە يۇرۇش قىلىپ، 23 ـ ئاپرېل كۈنى يېشىل كوي كەنتىگە يېتىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا يېڭىدىن مىللەت مەجلىسىنىڭ

باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن ئىسمائىل كامال بۇ يەردە ئەزالىرى تېخى تولۇق كېلىپ بولالمىغان مىللەت مەجلىسىگە رياسەتچىلىك قىلىۋاتاتتى. مەھمۇد شەۋكەت پاشانىڭ ھەربىي ئىدارە قىلىش بۇيرۇقىنى جاكارلىشى بىلەنلا پۈتۈن سەپ ئۇنىڭ ئىتائىتى ئاستىغا ئۆتتى. ئارقىدىن ئۇلاپلا، ئىستانبۇل ئىشغال قىلىنىپ قىسقا بىر جەڭدىن كېيىن 25 - ئاپرېلدا تەرتىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

گېنېرال مەھمۇد شەۋكەت پاشا بىلەن بىللە يولغا چىققانلار ئىچىدە ئەھمەد نىياز بەي ۋە ئەنۋەر بەيلەرمۇ بار ئىدى. ئەنۋەر بەي بۇ چاغدا ئىمپېرىيىنىڭ بېرلىندىكى ئەلچىخانىسىدىن توپلاڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ ۋەتەنگە قايتقانىدى. ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىيىسى ئىستانبۇلغا كىرگەندىن كېيىنكى بىر يەكشەنبىدە، ئىستانبۇلنى ئېلىش جېڭىدە قۇربان بولغان 50 جەڭچىنىڭ جەسىتى بىر گۆرلۈككە دەپنە قىلىنىدى، شۇ كۈنى ئەنۋەر بەي قەبرىستانلىققا نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

«مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار بۇ يەردە تىنچ ياتسۇن، بۇ ئۇلارنىڭ ھايات - ماماتلىق كۈرەشلەردە مىللەت ۋە ئېتىقاد ئايرىمای مەقسەت - مۇددىئالىرى بىر بولغان ۋەتەنپەرۋەرلەردىن ئىكەنلىكىنى نامايان قىلسۇن!»

27- ئاپرېل كۈنى، مەجلىس شەيخۇلئىسلامدىن سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ تەختىنى بىكارلىغانلىق ھەققىدە پەتىۋا ئالدى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى مۇھەممەد V (رەشات) نىڭ سۇلتان بولغانلىقى جاكارلاندى. سۇلتان مۇھەممەد V مۇلايىم، ئاق كۆڭۈل ۋە دۆلەتمەن كىشى بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا 65 ياشتا ئىدى. ئۇ 20 يىلنىڭ مابەينىدە بىرەر ۋاراق گېزىتمۇ ئوقۇمىغان، ئاكىسىنىڭ پايلاقچىلىرى، ۋەزىرلىرى، ھەتتا ھەرەم ئاغىلىرىنىڭ قاتتىق تۇتۇپ تۇرۇشى ئارقىسىدا ھەممە ھوقۇقتىن مەھرۇم قالغان ئادەم بولۇپ، ياش تۈركلەر پارتىيىسىدىكىلەر ئۈچۈن

ئېيتقاندا، ئۇ ئاساسىي قانۇن ئورناتقان پادىشاھلىق- مەشرۇتىيەت- نىڭ سۇلتانى بولۇشقا تازا مۇناسىپ كېلەتتى.

سۇلتان مۇھەممەد تەختكە چىققاندىن كېيىن، 1908 - يىلىدىكى ئىنقىلابتىن ئامان قالغان سۇلتان ئابدۇلھەمىد II يۇز خاتىرە قىلىشنى بىلمەيدىغان ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىيىسى قوماندانلىرى تەرىپىدىن سېلانىكقا ئېلىپ كېتىلدى، سېلانىك بۇ ۋاقىتتا ياش تۈركلەر پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ پارتىيىنىڭ شۇ يەردە ئېچىلغان قۇرۇلتىيىدا مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتى تۈرغۇزۇپ چىقىلىپ، ساراي ئەمەلدارلىرى پۈتۈنلەي ئالماشتۇرۇلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ پارتىيە ئىمپېرىيىنىڭ ھەقىقىي خوجايىنىغا ئايلاندى.

ياش تۈركلەر پارتىيىسىدىكىلەرنىڭ ئىسلاھات ئارزۇلىرى ناھايىتى كۆچلۈك بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ بارلىق تۈزۈملىرىنى تەپتىش قىلىپ، دەۋرگە ماس كەلمەيدىغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزگەرتىش ئۇلارنىڭ مۇددىئاسى ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ غەرب دۇنياسىدا ئۆگەنگەنلىرى ۋە كۆرگەنلىرى ئاساسىدا خەلق تۈرمۇشىنى ياخشىلاپ بايىاشات قىلىشنى ئويلايتتى، تۈركىيىنىڭ ۋە ئوتتۇرا شەرقنىڭ نامرات، قالاق بولۇپ غەرب دۇنياسىدىن خېلى ئارقىدا قالغانلىقىدىن ئىچى پۇشاتتى، مەنىۋى جەھەتتە خەلق بىلەن بىللە جاپا چېكىشنى، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىپ خەلقئارادا پۈت دەسسەپ تۇرۇشنى ۋە ئىززەت - ھۆرمەتلىك بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمما، ئوتتۇرا شەرقتىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى پەۋقۇلئاددە مۇرەككەپ بولۇپ، مىللەتلەر بىلەن مىللەتلەر، مۇسۇلمانلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغانلار، يېزىلار بىلەن شەھەرلەر، كەمبەغەللەر بىلەن بايلار، زىيالىيلار بىلەن ئاۋام خەلق ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭ بولغانلىقتىن بىر مەركەزگە ئىنتىلىدىغان بىرلىك تېخى شەكىللەنمىگەنىدى. شۇڭا، ئەمدى بىر ئىشنى قىلىشقا تەمشىلسىلا ئۇنىڭدىن چاتاق چىقىپلا تۇراتتى.

1909 ـ يىلى 16 ـ ئاۋغۇستتا «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى «نامايىش قانۇنى» نى، 27 ـ سېنتەبىردە «بۇلاڭچىلىقنى ۋە ئامانلىققا زىيان سېلىشنى مەنئى قىلىش قانۇنى» نى جاكارلىدى. بۇ قانۇنلارغا ئاساسەن، ئىرق، مىللەت ياكى ئۇنىڭ نامىدا تەشكىللىنىپ سىياسىي يېغىلىش ئۆتكۈزۈش مەنئى قىلىنىپ، رۇمىلىيەدىكى گرېكلار، بۇلغارلار، شۇنىڭدەك باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۇلۇب، ئاممىۋى تەشكىلاتلىرى تارقىتىۋېتىلدى. قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىگە قوغلاپ زەربە بېرگۈچى باتالىئونلارنى تەشكىللەپ، قۇراللىق ئۆكتىچى كۇچلەرنى شۇنىڭدەك مەشھۇر بالقان «كومىتادچى»[1] لىرىنى تارقىتىۋېتىش ۋە باستۇرۇش ھوقۇقى بېرىلدى. «كومىتادچى» لارنىڭ ئىشلىرىنى بىلىپ تۇرۇپ مەلۇم قىلمىغانلار ياكى تەستىقسىز ئۆز ئالدىغا قورال ئېلىپ يۈرگۈچىلەر قاتتىق جازالىنىدىغان بولدى.

ئىتتىھاتچىلار يولغا قويغان ھوقۇقنى سارايغا مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتى ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلەر بىلەن چەكلەنمىدى، مەيلى رۇمىلىيەدە بولسۇن، مەيلى ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە بولسۇن، ئۇلار تۈركلەشتۈرۈش سىياسىتىنى يولغا قويدى. تۈرك تىلى ئەرەبلەر، ئالبانلار ۋە باشقا غەيرىي تۈرك مۇسۇلمانلىرىغا مەجبۇرىي تېڭىلدى. بۇ ۋاقىتتا پايتەخت ئىستانبۇلدا ئۇلارنىڭ ئۆكتىچى پارتىيەلەرگە قوللانغان قاتتىق قوللۇقلۇقى ۋە رەھىمسىزلىكىگە ھېچنېمە توغرا كەلمەيتتى. سۇلتان ئابدۇلھەمىد II زامانىسىدا ئۆزى تۈرك ۋە مۇسۇلمان بولسىلا ھەرقانداق چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزۈشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلۇمگە ھۆكۈم قىلىنمايتتى، بەزىدە ھەتتا سۇلتان ئۆزىگە قارشى تۇرغانلارنىمۇ ئەپۇ قىلغانىدى، ئۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشنى خا-

---

① مەخپىي تەشكىلات خادىملىرى.

لىمايىتتى. ئەمما، ئۆزى ياش، ۋەتەنپەرۋەرلىكى كۈچلۈك، كۆزدە-گە ھېچنېمە كۆرۈنمەيدىغان بۇ باتۇر ئىتتىھاتچىلار ئۇنداق قىلمە-دى. 1909 ـ يىلى سېنتەبىردىكى مۇھەممەدىلەر دەپ ئاتالغان شەرىئەتچىلەرنىڭ ئىسيانى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، توپىلاڭ-چىلار ۋە ئۆكتىچىلەر ھەربىي سوت تەرىپىدىن دارغا ئېسىلدى، تۈنجى بولۇپ بۇنداق جازاغا ئۇچرىغىنى سۇلتان ئوردىسىدىكى ئىشىك ئاغىسى نادىر ئاغا ئىدى. بىرىنچى نۆۋەتتە ئۇچ ئارمىيە باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەن گېنېرال مەھمۇد شەۋكەت پاشا-نىڭ جاكارلىغان ھەربىي ھالەت بۇيرۇقى ئىستانبۇلدا توپتوغرا ئىككى يىل ئىجرا قىلىندى، ئۇنى زاماناشلىرىدىن بەزىلىرى مۇستەبىت دەپىشەتتى.

باش قوماندان مەھمۇد شەۋكەت پاشانىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى سىياسىي كۆرەش ئەمەس، بەلكى دۆلەت مۇداپىئەسى ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئارىلىششى بىلەن مەيدانغا كەلگەن سىياسىي تە-سىرلەر ئاخىرىدا «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» پارتىيىسىنى سەھنىگە چىقاردى. بۇ پارتىيە 1909 ـ يىلى ۋە 1911 ـ يىللىرى ئاۋۇال پېشقەدەم ئەمەلدارلار ۋە سىياسىئونلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى، ئاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ۋە جەمئىيەتتىكى ئارقا تىرىكىگە تايە-نىپ تەدرىجىي ھالدا ئىمپېرىيىنى تىزگىنلىگۈدەك سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. بىراق ئۇلارنى چوڭ ھوقۇقنىڭ ئېگىسى بولغاد-لىقى ئۈچۈن ئۆزلىرىگە ئۇرۇش ئېلان قىلالىغۇدەك رەقىبلەرگە دۇچ كەلمەيدۇ، دېگىلى بولمايىتتى. 1910 ـ يىلى ئىيۇلدىن باشلاپ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر تۈركۈم ئۆكتىچىلەر مەيدانغا كەلدى. ئەڭ ئاۋۇال بايقالغىنى ژاندارما قىسىم ئوفىتسېرى ئەلى كامال① باشچىلىقىدىكى ئەكسىيەتچى سۇ-

① ئەلى كامال (1867～1922 ـ يىللىرى) كېيىن داماد فەرىد پاشا كابىنېتىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولغان، ئۇ پان ئوسمانىزم بىلەن شۇغۇللانغان. 1922 ـ يىلى نوياېبردا پېرادا قولغا ئېلىنغان، ئىنقەرەدىكى سوتقا ئېلىپ كېتىلىۋاتقاندا، ئىزمىتتا تامما تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن، فەيياملى سافا «ئوسمانىزم ئەلى كامالنىڭ ئىزمىتتا ئۇرۇپ ئولتۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ ئۆلدى» دەپ يازغانىدى.

يىقەست پىلانلاش تەشكىلاتى بولدى. 1911 ـ يىلى مىللەت مەجـ
لىسى تەرەپتىن كەلگەن ئۆكتەچىلىك ئالامەتلىرى ئاساسىي قانۇن
ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىنكى 1 ـ سانلىق مەجلىستە ئوتتۇرىغا
چىقتى، بىر قىسىم كىشىلەر ئالباي[1]سادىق ھەم ئابدۇلئەزىز
مەجىد بەينىك رەھبەرلىكىدە «يېڭى پارتىيە» قۇرۇپ، «ئىتتە-
ھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ ئەمەل قىلىپ كەلگەن تۇرلۇك
سىياسىي پروگراممىلىرى ۋە سىياسەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى، بۇ
يېڭى تەشكىلات ناھايىتى تېزلا قوللاشقا ئېرىشتى. ئۇلار 10
ماددىلىق بايانناتنامە ئېلان قىلىپ، دىنىي ئەخلاق ۋە مىللىي
تەربىيىلىنىشنى ساقلاپ قالغان ئەھۋالدا غەربنىڭ ئىلغار مەدەنـ
يىتى ئارقىلىق ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنى گۈللەندۇرۇش، ئاسا-
سىي قانۇندا بەلگىلەنگەن دائىرە ئىچىدە ئوسمانلىلارنىڭ تارىخىي
ئەنئەنىسىنى ساقلاش ۋە قوغداش، ئاساسىي قانۇننىڭ بەزى ماددـ
لىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، خەلىپە ۋە سۇلتاننىڭ مۇقەددەس
ھوقۇقىنى كۈچەيتىش قاتارلىق مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.
ئابدۇلمەجىد بەينىك قارىشىچە، بۇ چاغدا دۆلەت ئىچىدە مۇنداق
ئۈچ چوڭ كۈچ تىركىشىۋاتاتتى: ئۇلار ئەسەبىيلەشكەن رىئاكسـ
يون ئۇنسۇرلار، ئۆلە ـ تىرىلىشىگە قارىماي تېز بولۇشنى تە-
كىتلەۋاتقان تەرەققىپەرۋەرلەر ھەم ئەنئەنىۋى ئادەتنى ساقلاپ
قېلىش ئاساسىدا مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەر ئىدى. بۇ-
نىڭ ئۈچىنچىسىگە ئابدۇلمەجىد بەي ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ۋە-
كىللىك قىلاتتى.

تىركىشۋاتقان ئۈچ كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە 1911 ـ
يىلى ئاۋغۇست ۋە سېنتەبىر ئايلىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن پارتىيە ۋە-
كىللەر قۇرۇلتىيىدا ھەل قىلىندى. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي مۇشۇ
پارتىيىنىڭ سېلانىكتا مەخپىي ئېچىلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر قۇـ

---

① ئالباي ~ پولكوۋنىك، شىاڭشياۋ دېگەن مەنىدە.

رۇلتىيى بولۇپ، شۇندىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي سېلانىك ئوسماڭ-لى ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى بولۇشتىن قالدى. قۇرۇلتاي خۇد-دى بىر تۈرك يازغۇچىسىنىڭ ئېيتقىنىدەك «جىددىي كەيپىيات ۋە بەس - مۇنازىرە ئىچىدە ناھايىتى قىزغىن» ئۆتكۈزۈلدى. دەل مانا مۇشۇ قۇرۇلتاي مەزگىلىدە ئىتالىيىنىڭ تريپولتانىيىگە تاجا-ۋۇز قىلىش ۋەقەسى يۈز بەردى. گەرچە ۋەكىللەر ئىتالىيىنى ئەيىبلەپ مىللىي ۋەتەنپەرۋەرلىك خىتابنامىسى ماقۇللىغان بول-سىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئېچى قەغەز، قارىسى سىياھ بۇلۇپ قالدى. شۇڭا، نۇرغۇن كىشىلەر قۇرۇق گەپ قىلىدىغان بۇ پارتىيىدىن چېكىندى.

1911 - يىلى 21 - نويابىردا، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىگە قارشى بارلىق سىياسىي پارتىيە، تەشكىلات ۋە شەخسلەر بىرلىشىپ ھۆرىيەتچىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ ئىتتىپاقنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلگىرىكى سابىق مىللەت مەجلىسە ئەزالىرى بولۇپ، رەھبىرى داماد فەرىد پاشا ئىدى. پايتەخت ئىستانبۇلدىكى جامائەت پىكرى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرغۇچى ئۆكتە-چىلەرگە پايدىلىق بولۇپ، ئاتاقلىق پېشقەدەم دۆلەت رەھبەرلىرى-نىڭ بىرى كامىل پاشا ئىتتىھاتچىلارغا قارشى كۈرەشتە ھۆرىيەت-چىلەرنى قوللىدى. ئۇ بۇ چاغدا مىسىردا قىشلاۋاتاتتى. شۇ يىلى دېكابىرنىڭ 20 - كۈنى مىسىردىن سۇلتانغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇگۈنكى ئۇسال ئەھۋالىغا چۈشۈپ قېلى-شى ئىتتىھاتچىلارنىڭ كاساپىتىدىن بولدى، دېدى ھەمدە سۇلتان مۇھەممەد V تىن مەھمۇد شەۋكەت پاشا جاكارلىغان ھەربىي ھا-لەت بۇيرۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنى تارقىتىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. ئىتتىھاتچىلار دەر-ھال تەدبىر قوللىنىپ، كامىل پاشانىڭ سۇلتانغا يوللىغان مەك-تۇپىغا قارشى ماقالە يېزىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. ھۇسەين

جاهید یالچین (1874～1957) نىڭ «قەۋرىدىن چىققان ساداﻫ» ماۋزۇلۇق ماقالىسى بۇنىڭ بىر مىسالى ئىدى.

1912 ـ يىلى يانۋاردا، ھۆرىيەتچىلەر ئىتتىپاقى مىللەت مەجلىسىنى تارقىتىۋېتىپ، ئاپرېلدا چوڭ سايلام ئۆتكۈزدى، 275 نەپەر مەجلىس ئەزاسى ئىچىدە يەنە 6 نەپەر ئۆكتىچى توردىن چۈشۈپ قالدى. ئۆكتىچىلەر بىرىنچى قېتىملىق تولۇقلاپ سايلاشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ھوقۇقدارلارنىڭ بېسىمى ئاستىدا يەنە بىر قېتىم چوڭ سايلام ئۆتكۈزدى، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي ئىمپېرىيە تارىخىدا ئەڭ چوڭ قۇرۇلتاي دەپ نام ئالدى.

ھۆرىيەتچىلەر ئىتتىپاقى باش شتابىنى سېلانىكتىن ئىستانبۇلغا يۆتكىدى، بۇ يەردە گەپ ئاڭلايدىغان مەجلىس بىلەن قۇلىقى يۇمشاق بىر سۇلتان تۇراتتى. ئۇلار بۇ يەردە ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولۇۋالدى، ئەمما خەلقئارا ۋە ئىچكى قىسىمدىكى قىينىچىلىق ھەم زىددىيەتلەر كۆپەيمەكتە ئىدى. ئىتتىھاتچىلارمۇ جىم ياتمىدى، ئۇلار ھۆرىيەتچىلەر ئىتتىپاقى تەرىپىدىن غۇلىتىۋېتىلگەن كونا مەجلىس ئورنىغا قايتىدىن يەنە بىر يېڭى مەجلىس تەشكىللىدى. بۇنىڭ بىلەن، ھۆرىيەتچىلەر غۇلاپ چۈشتى. ئىتتىھاتچىلارنىڭ بۇنداق قانۇنسىز ۋاستىلەر بىلەن قانۇنلۇق ئۆكتىچىلەرنى غۇلىتىۋېتىشى ئاخىرى بېرىپ دېموكراتىيىسى بولمىغان ھەم غەيرىي مەجلىس شەكلىنى ئالغان ھەربىي سۇيىقەستچىلىك خاراكتېرىدىكى يېڭى ئۆكتىچىلەرنى ـ «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىلگىرىكى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

1912 ـ يىلى ماي ۋە ئىيۇن ئايلىرىدا، ئىستانبۇلدا «مۇداپىەرزلىكتىن قۇتۇلغۇچى ئوفىتسېرلار» دېگەن بىر تەشكىلات مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭ رۇمىلىيىدە ئىسيان كۆتۈرگەن ئوفىتسېرلار بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈچلۈك بولۇپ، قانۇنسىز ھۆكۈمەت بىلەن مەجلىسنى يەڭگۈشلەش، ئىتتىھاتچىلارنىڭ ھوقۇقىنى بە-

كار قىلىپ ئىختىيارلىقنى ئاساس قىلغان ھالدىكى سايلام ئۇتكۇ-
زۇش، شۇنىڭدەك ئاساسىي قانۇننىڭ قانۇنلۇق خاراكتېرىنى ئەس-
لىگە كەلتۈرۈش قاتارلىقلارنى ئەڭ ئاخىرقى مەقسەت قىلاتتى.
ھەربىيلەردىن ئۈيۇشقان بۇ سۈيىقەستچىلەر گۇرۇھى تەشكىللىنىد-
شى بىلەنلا «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» دەۋرىدىكى بارلىق ئۆكتىچى-
لەرنىڭ تەلىپىدىكىگە ئوخشاش ئارمىيىدىن سىياسىي كۇرەشكە
قاتناشماسلىق تەلەپ قىلىندى. ئۇلارچە بولغاندا، ئارمىيە تەبىئىي
ھالدا ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى زىيانلىرىنى تولدۇرۇشى، ئۇنىڭدىن
كېيىن ئىمپېرىيىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئەسلىدىكى بۇرچىنى
ئادا قىلىشقا قايتىشى، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى سىياسىئونلار
بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ قىلىشىغا قويۇپ بېرىشى كېرەك ئىدى.
بۇ تەشكىلات مانا مۇشۇنداق پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلغانلىقتىن،
ھەرقانداق شەكىلدىكى مۇلكىي جەھەتتىكى تەيىنلەشنى رەت قىل-
دى، شۇنداقلا ئەزالىرىنىڭمۇ ھەرقانداق شەكىلدىكى ھۆكۈمەتلەر-
نىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلىشىنى مەنئى قىلدى.

ئالبانىيە ۋەزىيىتىنىڭ كۇنسايىن كەسكىنلىشىشى ۋە غۇلاپ
چۈشكەن ھۆرىيەتچىلەرنىڭ سەئىد پاشا تەرىپىدىن قايتا كۆتۈرۈ-
لۈپ چىقىشى نەتىجىسىدە، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى مەھمۇد
شەۋكەت پاشا 14 ـ ئىيۇلدا ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى. بۇنداق
قۇربان بېرىشلەرمۇ ھەرقايسى جەھەتلەردىن كېلىۋاتقان تەنقىدلەر-
نى توختىتىپ، ئىتتىھاتچىلار بىلەن ھۆرىيەتچىلەردىن ئىبارەت
بۇ ئىككى رىقابەتچى كۇچنى ياراشتۇرالمىدى.

«مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلغۇچى ئوفىتسېرلار» گېزىتلەردە
ئۆزلىرىنىڭ خىتابنامىسىنى ئېلان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە
قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى سۇلتانغا بايانات نامە سۇنۇپ، تېزلا نەتىجىگە
ئېرىشتى. سەئىد پاشا ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى مىللەت مەجلىسىنىڭ
24 سائەت داۋام قىلغان ئىشەنچىلىك ئاۋاز بېرىشىدىن كېيىن
ئىستېپا بەردى. بىر قانچە كۇندىن كېيىن، سۇلتان ئۇنىڭدىن

«سىز نېمىشقا ئىستېپا بېرىسىز؟ ئۇلار سىزگە ئۇششۇنداق تەسىر قىلغۇ؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ «شۇنداق، ئۇلار ماڭا ئىشەنمەيدۇ، ئەمما مەن ئۇلارغا ئىشەنمەيمەن» دەپ جاۋاب بەردى. سەئىد پاشا ھۆكۈمىتى ئىستېپا بەرگەن كۈنى «مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلغۇچى ئوفىتسېرلار» بوستانسىدا مەجلىس ئاچتى، يىغىندىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنمەكچى بولغان ئۇچ نەپەر پاشادىن تەركىب تاپقان ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى ئۆمىكى بوستانسىغا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى ئاڭلىدى. ئۇلارنىڭ تەلىپى نازىم پاشانى قورۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرلىكىگە قويۇش، كامىل پاشانى ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇش، سادرازامنى سۇلتان ئۆزى بەلگىلەش دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

تەۋپىق پاشانىڭ سەييارە نۇتقى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمەگەندىن كېيىن، يېڭى ھۆكۈمەت 1912 ـ يىلى 21 ـ ئىيۇلدا قورۇلۇپ، غازى ئەھمەد مۇختار پاشا (1839～1918 ـ يىللىرى) نى سادرازاملىققا، نازىم پاشانى قورۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرلىكىگە، كامىل پاشانى مىللەت مەجلىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى. غازى ئەھمەد مۇختار پاشا ئالىم ۋە ھەربىي ئادەم ئىدى.

غازى ئەھمەد مۇختار پاشا ھۆكۈمىتىنى تۈركىيىلىكلەر بۇيۇك ئەربابلار ھۆكۈمىتى دەپ ئاتاشتى. بۇ ھۆكۈمەت ۋاقتىدا ئۆكتىچىلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەلىپى قاندۇرۇلۇپ ئىتتىھاتچىلار غۇلىتىلدى، ھەربىي ھالەت بۇيرۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدىكى مەجلىس تارقىتىۋېتىلدى. ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان بارلىق زاپاس ھەربىيلەردىن يازما كاپالەتنامە ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق شەكىلدىكى سىياسىي تەشكىلاتلارغا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا قاتناشماسلىقى تەلەپ قىلىندى.

1912 ـ يىلى ئۆكتەبىرنىڭ ئاخىرىدا، ئاران ئۇچ ئاي سادرازاملىقتا ئولتۇرغان غازى ئەھمەد پاشا تەختتىن چۈشۈپ، ئور-

نىغا كامىل پاشا چىقتى. بۇ ۋاقىتتا ھەرقايسى بالقان دۆلەتلىرى ئوسمانلىلار ئىمپېرىيىسىگە ئۇرۇش ئېلان قىلغانىدى. كامىل پاشا ھۆكۈمىتىنىڭ دۈشمەنلىك بىرلەشمە ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى بولمىغانلىقتىن، بۇلغارىيىلىكلەر ئەدىرنەنى قورشۇۋالدى، گرېكلار سېلانىكنى ئىشغال قىلدى. ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان ھۆرىيەتچىلەر ئىتتىپاقى ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالاپ ئەدىرنەنى بۇلغارلارغا بېرىۋېتىشنى مۇزاكىرە قىلىشتى. 1913 ـ يىلى 23 ـ يانۋاردا ھۆرىيەتچىلەر دەل مانا مۇشۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلىۋاتقان ۋاقىتتا، ئىتتىھاتچى بىر توپ ئوفىتسېرلار بۇنىڭغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ، ئەنۋەر بەينىڭ باشچىلىقىدا مىللەت مەجلىسخانىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى نازىم پاشانى ئېتىپ ئۆلتۈردى، ياشتا چوڭىيىپ قالغان سادرازام كامىل پاشا قورال ئۆزىگە تەڭلىنىپ تۇرغان ئەھۋالدا ئىستېپانامە يازدى. ئەنۋەر بەي ئۇنىڭ ئىستېپانامىسىنى دەرھال سۇلتان مۇھەممەد V كە تاپشۇردى. بۇ چاغدا ئىتتىھاتچىلار ھەربىي قىسىم، ساقچى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا تولۇق تەييارلىنىپ بولغانىدى. شۇڭا، پۇختا قەدەملەر بىلەن ئىش كۆرۈپ ئاستا ـ ئاستا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالدى. مەھمۇد شەۋكەت پاشا قايتىدىن تەختكە چىقىپ سادرازام بولدى. ئەمما، بىر قانچە ئايدىن كېيىن سۇيىقەستكە ئۇچراپ قەتلى قىلىندى. بۇ ۋاقىتتا قېنى قىزىق ئۆكتىچىلەرنىڭ ۋەتىنى بولغان تۇركىيە خۇددى پارتلاش ئالدىدا تۇرغان يانار تاغقىلا ئوخشاپ قالغانىدى.

ئۇچىنچى باب

ئىمپېرىيە ئۇچۇن زەپەر قۇچقان گېنېرال

مىلادىيە 1881 ـ يىلى 19 ـ ماي كۈنى، بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى سېلانىك (ئەينى ۋاقىتتا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە قارايتتى، ھازىر گىرېتسىيىگە تەۋە جاي) تىكى ھاللىق بىر مۇسۇلمان تۇرك ئائىلىسىدە خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. بۇ كىتابىمىزنىڭ باش قەھرىمانى ئاتا تۇرك مۇستاپا كامال ئىدى.① ئۇ دۇنياغا كۆزئاچقاندا، دادىسى ئەلى رىزا ئەپەندى (1845～1892) بىلەن ئانىسى زۇبەيدە خانىم (1865～1923) لار مەسلىھەتلىشىپ ئۇنىڭغا ھەزرىتى مۇھەممەد سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ مۇبارەك سۇپەتلىرىدىن بىرى بولغان مۇستاپا دېگەن ئىسىمنى ئات قىلىپ قويدى.

ئەلى رىزا ئەپەندى ئەسلى سېلانىكلىق بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى شۇ يەردىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇنتۇچىلىق قىلاتتى. ئەلى رىزا چوڭ بولغاندىن كېيىن، دەسلىپىدە سېلانىك تاموژنىسىنىڭ قوغداش بۆلۈمىدە ئىشلىدى، كېيىن خىزمەتتىن بوشىتىلىپ ياغاچ ماتېرىياللىرى سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. زۇبەيدە خانىم تۇركىيىدىكى بىر تۇركمەن ئايمىقىدىن كەلگەن ئائىلىنىڭ

① تارىخىي ماتېرىياللار ۋە سېلانىكلىقلارنىڭ قەيتلىرىگە كۆرە، ئۇنى 1881 ـ يىلى 13ـ مارتتا تۇغۇلغان دېيىشىدۇ، ئەمما مۇستاپا كامال ئۆزى ئاپىام مېنى مايدا تۇغۇلغان ئىدىمۇ دەيدۇ، ئۇنداقتا مەن نېمىشقا 19 ـ مايدا تۇغۇلمايدىكەنمەن، دېگەن. 19 ـ ماي مۇستاپا كامالنىڭ ئىستانبۇلدىن ئاناتولىيىگە يېتىپ بارغان كۈنى ئىدى. ئۇ تۇركىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن، سامسۇندا قۇرۇقلۇققا چىققان بۇ كۈننى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان كۈنى قىلىپ بېكىتكەن.

قىزى ئىدى. بۇ ئىككىيلەن سېلانىكتا تونۇشتى. ئۇلار بىر - بىرىدىن 20 ياش پەرقلىنەتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ياش زۆبەيدەنى ياقتۇرۇپ قالغان ئەلى رىزا مەكتىپىنى توقاچتەك قىپقىزىل، خۇش تەبىئەتلىك ۋە مېھىر - شەپقەتلىك بۇ تۇركمەن قىزىدىن زادى ۋاز كېچەلمىدى. ئۇ قىز ئائىلىسىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى ھۆسەين ئاغانىڭ ياردىمى بىلەن يەكتى.

ئاتاتۇركنىڭ تۇغۇلغان ئۆيى

مۇستاپا تۇغۇلغان كۈنى، ئۇلارنىڭ ئائىلىسى پەۋقۇلئاددە خۇشاللىققا چۆمدى. مۇستاپا دادىسىغا خۇددى چاپلاپ قويغاندەك ئوخشايتتى، زۆبەيدە ئۇنىڭغا ناھايىتى ئامراق ئىدى. ئائىلىدىكى بۇ خۇشاللىق كۈنلەر ئانچە ئۇزاققا بارمىدى، مۇستاپا سىلانىكتىكى شەمسى ئەپەندى باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇنىڭ دادىسى ئەلى رىزا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ۋەيران بولۇپ كەتتى ۋە 1892 ـ يىلى 47 يېشىدا ئۇچەي تۇبېركىلىوز كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ ۋاقىتتا مۇستاپا 11 ياشتا ئىدى.

زۆبەيدە خانىم ئەلى رىزا ئەپەندىدىن پاتمە، ئۆمەر، ناجىيە، مۇستاپا ۋە ماقبۇلە دەپ بەش بالىلىق بولغانىدى. ئالدىنقى ئۇچەيلەن ئەلى رىزا ئەپەندى هايات ۋاقتىدىلا ئۆلۈپ كەتتى. ئەلى رىزا ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا، زۆبەيدە خانىم ئەمدىلا 27 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئىككى يېتىم پەرزەنتى ۋە قېرىق كۇرۇش[1] بىلەنلا تۇل قالدى. بۇ ئىككى يېتىم مۇستاپا بىلەن ماقبۇلە ئىدى. مۇستاپا سىلانىكتىكى مومىسىنىڭ[2] ئۆيىگە ئېلىپ كېتىلىپ بېقىلدى.

ئائىلىدىكى نامراتلىق مۇستاپانى كۆپ تېگىرقانتان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ 1893 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈردى ۋە ئانىسىنىڭ توسۇشىغا ئۇنماي، شۇ يەردىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىر ھەربىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردى.

زۆبەيدە خانىم ناھايىتى تەقۋادار ئايال ئىدى، ئۇ ئوغلى مۇستاپانىڭ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ موللا ياكى قازى بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى، ھەربىي كىيىم كىيگەن ئادەملەرنى كۆرسە ناھايىتى قورقاتتى. بۇ ۋاقىتتا، بۇلارنىڭ قوشۇنىسى مىڭبېشى قەدىر بەينىڭ ئوغلى ئەھمەدنىڭ ھەربىي فورما كىيىپ، ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇشى ياش مۇستاپاغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى.

---

① بىر كۇرۇش بىر لىرانىڭ يۇزدىن بىرىگە باراۋەر.
② دادىسىنىڭ ئاپىسى.

مۇستاپادا ھەربىي فورمىغا نىسبەتەن كۆچلۈك ھەۋەس پەيدا بولـ
دى. ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن چوقۇم ھەربىي بولۇش لازىم
ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ھەربىي مەكتەپكە كىرىش ئىمتىھانىنى
ئالىسىدىن يوشۇرۇنچە بەردى. بۇ ئۇنىڭ تۇنجى قېتىم ئالىسىنى
رەنجىتىشى ئىدى.

زۆبەيدە خانىم ئوغلى مۇستاپانىڭ قىزغىنلىقىغا ئاخىرى قا-
يىل بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇشىغا يول قويدى.
مۇستاپا كېچىكمىنلا زېرەك ۋە تىرىشچان ئىدى. ئۇ بالىلىق
چاغلىرىدا ئائىلىسىنىڭ تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرىنى تازا ھېس
قىلالمىغان بولسىمۇ، ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويۇش بىلەنلا چوڭ-
قۇر ھېس قىلىشقا باشلىدى. شۇڭا، ئۇ ھەربىي مەكتەپتە پۈتۈن
زېھنى بىلەن ئوقىدى، ئەتراپتىكى ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلار
بىلەن بولغان ئالاقىسىنى پۈتۈنلەي ئۈزدى. مەكتەپتە مۇستاپا
يۇزبېشى دەيدىغان بىر ماتېماتىكا ئوقۇتقۇچىسى بار ئىدى. بىر
كۈنى، ئۇ كېچىك مۇستاپاغا «ئوغلۇم، سېنىڭمۇ ئىسمىڭ مۇستا-
پا ئىكەن، مېنىڭمۇ شۇ، ئۇنداقتا تازا ئوبدان بولمايدىكەن، پەرق
بولۇش كېرەك، بۈگۈندىن باشلاپ سېنىڭ ئىسمىڭ مۇستاپا كا-
مال بولسۇن» دېدى. «كامال» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى
تونۇلغان، يېتىلگەن، پىشقان دېگەنلىك بولاتتى. ئوقۇتقۇچىسى
مۇستاپا يۇزبېشىنىڭ ئۇنىڭغا «كامال» نامىنى بەخشىندە قىلىشى
بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئىسمىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بولغان
بولسا، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ ماتېماتىكا دەرسىدىكى نەتىجىسىنىڭ
پەۋقۇلئاددە ياخشىلىقىدىن بولغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ
ئىسمى مۇستاپا كامال دەپ ئاتالدى.

مۇستاپا كامال تولۇقسىز ئوتتۇرا دەرىجىلىك ھەربىي مەك-
تەپتە ئوقۇۋاتقان بۇ مەزگىلدە، ئۇنىڭ ھاياتىدا باشقىچە بىر
ئۆزگىرىش يۈز بەردى. زۆبەيدە خانىم چەت ئەللەر بىلەن تاماكا
سودىسى قىلىدىغان غالىب بەي بىلەن توي قىلدى. ئەلى رىزا

ئەپەندىنىڭ ئورنىنى باشقا بىرىنىڭ ئىگىلىشى ئۇنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن، مۇستاپا كامال بىر مەزگىل ئۆيدىن يىراقلاشتى. ئەمما، ئانىسىنىڭ بىراۋغا ياتلىق بولۇشىنىڭ تەبئىي بىر ئەھۋال ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، چۈشەندى ۋە ئاستا ـ ئاستا ئۆگەي دادىسىنى ياخشى كۆرۈپ قالدى.

1895 ـ يىلى، مۇستاپا كامال سېلانىكتىكى ماناستىر ھەر-بىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىردى. بۇ ۋاقىتتا ئۇ 14 ياشقا كىرگەنىدى. بۇ مەكتەپتە ئۇ يۇرەكلىك، جەسۇر ئىن-سانلار بىلەن تونۇشتى. دوستلۇقنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام-لاشتۇرۇپ كەلگەن سالىھ بوزۇك (1881～1941)، نۇرى جۇن-كەر، فۇئاد بۇلجا، ئىسمائىل ھاككىلەر بىلەن مانا مۇشۇ مەكتەپ-تە تونۇشتى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ھاياتىدا ئۇنتۇغا ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكەن ئادەم ئۆمەر ناجى (1878～1916 ـ يىللىرى) بولدى. ئۇ بۇرسا ھەربىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدىن سۈرگۈن بىلەن بۇ يەرگە كەلگەن بولۇپ، سۆزى ۋە بىلىمى ئارقىلىق باشقىلارغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئادەم ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا، ئوسمانىيلار ئىمپېرىيىسى سىياسىي ۋە ئىجتى-مائىي جەھەتتە ھۆرىيەت ۋە مەشرۇتىيەت پىكىرلىرىنىڭ ئايىغى چىقمايدىغان زىددىيەتلىرىگە پېتىپ قالغانىدى. يىراقتىكى ۋىلا-يەت، شەھەر، ناھىيىلەردە سىياسىي گۇرۇپپىلاردىن كۆرە، تولا-راق ئېتنىك گۇرۇپپىلار بۇ خىل پىكىرلەرنى ئۆز مەنپەئەتلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشتى. مۇستاپا كامال ماناستىر ھەربىي مەكتىپىگە كىرە ـ كىرمەيلا بۇ قاينامغا دۇچ كەلدى. ئۆمەر ناجى مەكتەپتە دائىم تەۋپىق فىكرەت بىلەن نامىق كامالنىڭ ھۆرىيەتچى پىكىرلىرىنى تەشۋىق قىلاتتى. ناھايىتى قىسقا بىر ۋاقىت ئىچى-دە، مۇستاپا كامال ئۆمەر ناجىغا يېقىنلىشىپ، ۋەزىيەت ھەققىدە سۆزلىشىدىغان بولۇپ قالدى. ئىمپېرىيىنىڭ بالقان قىسمىدىكى

بۇ خىل مۇھىت ئەمدىلا 16 ~ 17 ياشلارغا كىرگەن مۇستاپا كامالنى مۇشۇ مەملىكەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش چارىلىرى ئۈستىدە ئويلاندۇرۇشقا يېتەكلىدى.

1899 - يىلى 13 - ئاپرىل كۈنى، مۇستاپا كامال ھەربىي ئاكادېمىيە[1]نىڭ پىيادە ئەسكەرلەر فاكۇلتېتىغا ئىمتىھان بېرىپ ئىستانبۇلغا كەلدى. بۇ ئۇنىڭ ھاياتىدا مەركىزىي شەھەرگە تۇنجى قېتىم ئاياغ بېسىشى ئىدى. ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرى سېلانىكتە- كى تولۇقسىز ئوتتۇرا دەرىجىلىك ھەربىي مەكتەپتە، ياشلىقى بولسا ماناستىر ھەربىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئۆتتى. مۇستا- پا كامالنىڭ ھەربىي ئىشلارغا قىزىقىشى ئىستانبۇلدا سېلانىكتە- كىدەك يۇقىرى بولالمىدى. ئۇ بۇ بىر مەزگىلدە تەۋپىق فىكرەت ۋە نامىق كامالالارنىڭ شېئىرلىرىگە بېرىلىپ كەتكەن بولۇپ، كۈن بويى شۇلارنىڭ شېئىرلىرىنى يادلايتتى، سىياسىي ئىشلارنى ئۇنتۇغانىدى. ئىش بۇنداق داۋاملىشىۋەرسە ئوبدان بولمايتتى. شۇڭا، ئۆمەر ناجى ئۇنى قەتئىي توستى. بىراق، ئۇنىڭ شۇ بىر مەزگىلدىكى شېئىر بىلەن ئەدەبىياتقا بولغان ھەۋىسى ئۇنى ئاخىر- قى ھېسابتا ناھايىتى پاساھەتلىك سۆزلەيدىغان، مىليونلىغان كە- شىلەرنى جەلپ قىلالايدىغان بىر مەشھۇر ناتىق قىلىپ يېتىشتۈر- دى. ئۇنىڭ ئىستانبۇل ھەربىي ئاكادېمىيىسىدە ئوقۇۋاتقان چېغە- دا نۇقتىلىق ئۇزۇپ چىققان پېنى قانۇن بولدى. ئۇ 1902 - يىلى 10 - فېۋرالدا ھەربىي ئاكادېمىيىنى 8 - دەرىجىلىك نەتىجە بىلەن تۈگەتتى. ئەمما، ئاكادېمىيە ئۇنى يەنە داۋاملىق ھەربىي شتاب ئوفىتسېرى كەسپىدە ئوقۇشقا بەلگىلىدى.

1905 - يىلى يانۋاردا، مۇستاپا كامال ئوقۇش پۈتتۈردى. ئاكادېمىيە تەرىپىدىن ئۇنىڭغا تۇنجى قېتىم قۇرۇقلۇق ئارمىيە بويىچە يۇزبېشىلىق[2]ھەربىي ئۇنۋانى بېرىلدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇ 24

---

① قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنۋېرسىتېتى.
② يۇزبېشى — شاۋۇبي، ستارشىي لېيتېنانت.

ياشقا كىرگەنىدى.

1902 ـ يىلىدىن 1906 ـ يىلىغىچە بولغان تۆت يىلدا «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» پارتىيىسىنىڭ ھەربىرى ناھايىتى ئۇل-غىيىپ كەتتى. مۇستاپا كامالنىڭ ئىستانبۇل ھەربىي ئاكادېمى-يىسىدە ئوقۇغان ۋاقتى دەل سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ زوراۋاز-لىقى ئەڭ قاتتىق بولغان دەۋرگە توغرا كەلدى. گەرچە بۇ ۋاقىت-تا، ئىستانبۇلدىكى گالاتا سارىيى نامىدىكى پادىشاھلىق ئوتتۇرا مەكتىپى، بەنجارت قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنۋېرسىتېتى قاتارلىق داڭلىق ئىلىم يۇرتلىرىدا سۇلتان ئابدۇلھەمىدكە قارشى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئىس-تانبۇل ھەربىي ئاكادېمىيىسى يەنىلا سۇلتانغا قارشى مەخپىي قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان ئاساسلىق مەركەزلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى.

ئىستانبۇل ھەربىي ئاكادېمىيىسى تۈرك ھەربىي ئوفىتسىر-لىرىنى يېتىشتۈرىدىغان ئوچاق ھەم تەنقىقات بىلەن كېلەچەكنىڭ تەييارلىقىنىمۇ قىلىدىغان ئاساسلىق يەر ئىدى. بۇ يەردە ستۇ-دېنتلار مەكتەپ دائىرىلىرىنىڭ قوللانغان بىر قاتار ئىنتىزام ۋە تەدبىرلىرىگىمۇ پىسەنت قىلماي، نامىق كامال ۋە زىيا پاشالارنىڭ جەدىدچىلىك تەرغىب قىلىنغان ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئىمپېرىيە-لىنىڭ ئىللىتى ۋە ئۇنى تۈگىتىشنىڭ يوللىرى ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرۇشاتتى.

مۇستاپا كامال سېلانىكتىكى ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىشتا قوللانغان ئۇسۇللىرىنى تەھلىل قىلىپ، بەزى ئەركىن مۇنازىرىلەرنى باش-لىۋەتكەن بولۇپ، ساۋاقداشلىرى ئارىسىدا ئەڭ يېڭى قاراشلارغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇ ھەربىي ئوفىتسىر بولسىمەن، باشلىق بولسىمەن دېگەنگە ئوخشاش خۇسۇسىي ئويدا ئەمەس، بەلكى كېلە-چەكتە قىلىدىغان ئىشلار، ئىمپېرىيىنىڭ تەقدىرى قاتارلىق زور

مەسىلىلەردە خېلى چوڭقۇر ۋە ئۆزگىچە پىكىردە ئىدى. ئەلى فەتھ، جائفەر تايار، ئەلى فۇئاد، نۇرى جۇنكەر، ئىسمائىل پازىل پاشا (ئەلى فۇئادنىڭ دادىسى) ۋە تۆۋەن سىنىپتىكى كازىم قارا بەكرگە ئوخشاش يېقىن - يۇرۇقلىرى بىلەن دائىم سۆھبەتلىشەتتى، ھەتتا سۇلتاننى تەنقىدلەيدىغان گەپ - سۆزلەرنىمۇ قىلىشاتتى. ئۇ ستۇدېنتلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ نۇتۇق سۆزلەپ ئۇلارنىڭ تارىخ بىلىمىگە بولغان ھەۋىسىنى قوزغايتتى، «ئۆزىنىڭ تارىخىنى بىلمىگەن مىللەتمۇ مىللەت ھېسابلىنامدۇ»، «ھۆرلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن مەملىكەتنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم» دەيتتى. ئۇ بارا - بارا دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلىرىدە ھەر خىل مەسىلىلەرنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىنى بايقىدى. ئۇنىڭ يۇرىكىنى بىر ئوت دائىم كۆيدۈرەتتى. بۇ ئوت ئىنقىلاب ئوتى ئىدى.

ئۇنىڭ ھەربىي ئاكادېمىيىنىڭ ئاخىرقى سىنىپىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرى ئىدى، ئۇ لۇتفى مۇفىت ئۆزدەش (1874～1940 - يىللىرى) ۋە ئۆمەر ناجىلار بىلەن بىللە ماقالە يېزىشقا كىرىشتى. ئۇ بايقىغانلىرىمنى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئوقۇغۇچىلار تېز ئارىدا بىلىسە ئىكەن، دەيتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن گېزىت چىقىرىشقا توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ مۇستاپا كامال يازغان ماقالىلىرىنى ئۆزى چىقارغان قولىيازما گېزىتتە بۆلۈپ - بۆلۈپ ئېلان قىلىشقا باشلىدى. ئەمما شۇ ۋاقىتتىكى ئىمپېرىيە دائىرىلىرىنىڭ مۇستاپا كامالدەك ھۆر پىكىرلىك ياشلارنى كۆزدىن قاچۇرۇپ قويۇشلىرى ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

كۇنلەرنىڭ بىرىدە، مەكتەپ مۇدىرى رىزا پاشا مەكتەپتىكى قولىيازما گېزىتىنى تەييارلاۋاتقان مۇستاپا كامالنى نەق مەيدانda تۇتۇۋالدى، ئۇ سوراقنىڭ دەسلىپىدە ناھايىتى دەھشەتلىك كۈنلەرنى باشتىن كەچۈردى. قوماندان پاشا ئۇلارنىڭ جىنايىتىنى رۇخسەتسىز ھەربىكەت قىلغان دېگەنگە ئۆزگەرتىپ قويۇپ بەردى.

ئۇ قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ئىدىيە - پىكىرلىرىنى تەشەبـ
بۇس قىلىشتىن ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاش يولىغا قاراپ ماڭدى.
بۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ بەدەل تۆلەشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ
لۇتفى مۇفىت قاتارلىق ساۋاقداشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىسـ
تانبۇلدا بىر ئىش بىناسى سېتىۋالدى. ئۇ «پەقەت ھۆر پىكىر-
لىك ئادەملەرلا ئۆز ۋەتىنىگە پايدىلىق ئادەم بولالايدۇ» دەيتتى.
ئۇ قىلماقچى بولغان ئىشلارنى ئىش بىناسىدا ئالدىن پىلانلاپ
تەييارلايتتى. ئۆزى بىلەن بىللە ھەربىي ئاكادېمىيىنى پۈتتۈرگەن
ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىزىملىكىگە قاراپ تۇرۇپ، ئۆزى ئۈچۈن كېـ
رەكلىكلىرىنى تاللىدى ۋە: «بۇلارنىڭ ھەممىسىنى يارامليق
ئوفىتسېرلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ دېگىلى بولمايدۇ، بۇـ
لارنىڭ ئىچىدىن بەزىلەر بىزدىن ئاۋۋال قۇرۇقلۇققا چىقىشى
مۇمكىن، ئۇلار ئالدىن كېتىدۇ ۋە بىزنىڭ ئىشلىرىمىزغا زىيىـن
ھازىرلايدۇ» دېدى. ئۇ دېگەن قۇرۇقلۇق ئاناتولىيە ئىدى.
مۇستاپا كامالنىڭ كەلگۈسى پىلانىچە بولغاندا، ئىستانبۇل
ھەربىي ئاكادېمىيىسىنى پۈتتۈرگەن ئاشۇ بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچـ
لارنىڭ قانداق جاي ۋە قايسى قىسىملارغا تەقسىم قىلىنىشى
ئۈنىڭ كېلەچەكتە قىلماقچى بولغان ئىشلىرىغا بىۋاستە تەسىر
كۆرسىتەتتى، شۇڭا ئاناتولىيە قۇرۇقلۇقى بىلەن ئىمپېراتورلۇق
ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم بولغان ئىستراتېگىيىلىك جاي سېلانىكقا
مۇھىم خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرماقچى بولدى. ئەمما، كۈتۈلمـ
گەن بىر ئىش ئۇلارنىڭ بۇ پىلانىنى بۇزۇۋەتتى. ھەربىي مەكتەپـ
لەر مۇپەتتىشى ئىسمائىل پاشانىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئېلىپ بېرىلـ
غان بىر قېتىملىق قاتتىق ئاختۇرۇشتا بۇلار يېغىن ئۇستىدىلا
تۇتقۇن قىلىندى. مۇستاپا كامالالرنىڭ مەخپىي يېغىن ئېچىۋاتـ
قانلىقىنى شۇ تەشكىلاتتىكى فەتھى دېگەن بىرى پاش قىلىپ قويغان
بولۇپ، ئۇلار سۇلتان ئابدۇلھەمىدكە بومبا تاشلاپ سۇيىقەست
قىلماقچى دېگەن بەدنام بىلەن قولغا ئېلىندى. مۇستاپا كامال ۋە

سەپداشلىرى تاش قىشلاق قەلئەسىگە قامالدى. سوراق قىلىشنى ئىسمائىل پاشا ئۇستىگە ئالدى.

دەھشەتلىك كۈنلەر يەنە باشلاندى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇ يەردە تۇرۇپ بىرەر ئىش قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئۇلارنىڭ ھەربىي-لىكتىن قوغلىنىپ پەرىشان ۋە يارىماس كىشىلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى، مۇستاپا كامال بەش ئاي قاماقتا ياتتى، ئەمما قولغا ئالغۇدەك دەلىل - ئىسپات بولمىغاچقا قويۇپ بېرىلدى ۋە گۇمانلىق كىشىلەر قاتاردا شامنى[1]قوغداۋاتقان 5-ئارمىيىگە ئەۋەتىلدى. بۇ ۋاقىتتا، لىۋان تاغلىرىدا ياشايدىغان دىروز مەزھىپى[2]مۇرتىلىرى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە قارشى غەلىيان كۆتۈرمەكتە ئىدى. بۇيرۇقتا بىنائەن 5 - ئارمىيە دىروز-لارنىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇشقا قاتناشتى، مۇستاپا كامال ھايا-تىدا تۇنجى قېتىم جەڭنى باشتىن كەچۈردى.

مۇستاپا كامال شامدا ئويلىمىغان يەردىن نام - شەرىپىنى كۆپ ئاڭلىغان، ئەمما تونۇشۇشقا ئۇلگۇرەلمىگەن بىر ئادەم بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇ ئىسيانچى تۈركلەرنىڭ ھەربىكەتلىرىگە ھېسداشلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن سۈرگۈن قىلىنىپ بۇ يەرگە كەل-گەن تېببىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى، ياش دوختۇر مۇستاپا جان تېگىن (1878～1955) ئىدى. ئۇ شامغا كەلگەندىن كېيىن، دەمەشقتە بىر دۇكان ئېچىپ تىرىكچىلىك قىلىۋاتاتتى. مۇستاپا كامالنى جان تېگىن ئۆزى ئىزدەپ تاپتى ۋە شۇ ھامان دوست بولۇشۇپ كەتتى. لۇتفى مۇفتىمۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىغا قوشۇلدى. مانا بۇ چاغدا ئۇلار يوشۇرۇن ھالدا «ۋەتەن ۋە ھۆرىيەت جەمئىيە-تى» دېگەن بىر تەشكىلاتنى قۇردى. بۇ تەشكىلات قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي بېيروت، جەنۇبىي ۋە ئىروسالىم قاتارلىق جايلاردا

---

① سۈرىيىنىڭ پايتەختى دەمەشق.

② دىروز مەزھىپى —— سۈرىيە ۋە لىۋان مۇسۇلمانلىرىنىڭ فاتىمى ئىلەۋى تارمىقىدىن ئايرىلىپ چىققان ئالاھىدە ئىشەنچكە ئىگە جامائەت. ئۇ ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ تارمىقى بولۇپ، مىلادىيە 11 - ئەسىردە بارلىققا كەلگەن.

ئۇنىڭ شۆبىلىرى بارلىققا كەلدى.

مۇستاپا كامال قۇرغان «ۋەتەن ۋە ھۆرىيەت جەمئىيىتى» نىڭ مەقسىتى ئوسمانلى تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا ھۆرىيەتچى ھەم خەلقچىل بىر ئەۋزەل يېڭى تۈزۈم ئورنىتىش بولۇپ، مۇستاپا كامال بۇ مەقسەت يولىدا ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا بەل باغلىغان-دى. شۇڭا، ئۇ ھەمراھلىرىغا ھەر دائىم: «كىمكى خورلۇقتا ياشىمايمەن دەيدىكەن، بۇ ھەربىكەتكە قاتناشسۇن» دەيتتى. ئۇنىڭ-چە بولغاندا، بۇ ئىشلارنى قىلىشتىكى ئەڭ ياخشى جاي شام ئەمەس، بەلكى ماكېدونىيە ئىدى. مەقسىتىگە كۆرە، مۇستاپا كامال سېلانىكقا كەلتتى[1] ۋە 1906 - يىلى سېنتەبىردىن باشلاپ شۇ يەردە تۈركۇشلۇق 3 - ئارمىيىدىكى ئوفىتسېرلار ئىچىدە بىر ھۆرىيەتچى تەشكىلاتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس سالدى. شۇنداق قىلىپ، سېلانىكتا ئىسمائىل كەنبۇلات ۋە مىدھەت شۇكرۇلەر باشچىلىقىدا «ئوسمانلى ھۆرىيەت جەمئىيىتى» دېگەن بىر شۆبە تەشكىلات مۇستاپا كامالغا قارام ھالدا دۇنياغا كۆز ئاچتى.

1907 - يىلى 13 - ئۆكتەبىر كۈنى مۇستاپا كامالغا قۇرۇقلۇق ئارمىيە بويىچە بىنباشى ئۇنۋانى بېرىلىپ، ماكېدونىيىدە تۇرۇشلۇق 3 - ئارمىيىنىڭ قوماندانلىق شتابىدا شتاب ئوفىتسېرلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. مۇستاپا كامال بۇ يەردە باشقىچە بىر مۇھىتقا دۇچ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» جەمئىيىتى ئەنۋەر پاشانىڭ يېتەكچىلىكىدە ئومۇمىيۈزلۈك ھەربىكەت قىلىپ، ناھايىتى يۇقىرى سىياسىي پائالىيەتلەرگە كىرىشىپ كەتكەنىدى. مۇستاپا كامالنىڭ ئەلى فۇئادقا ئوخشاش ئەڭ يېقىن دوستلىرى «دەرنەك» دەپ ئاتىلىدىغان، ئەمەلىيەتتە سىياسىي

---

① ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ دەم ئېلىش ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئىزمىر ئارقىلىق يۇرتى سېلانىكقا مەخپىي بېرىپ، ئۇ يەردە بىر تەشكىلات قۇرغانىكەن. ئۇنىڭ بۇ ئىشى پاش بولۇپ قالمىغاندىن كېيىن، سۇرىيىگە بېرىپلا ياقابادىكى يۈيۈنتاۋلىق قىلغان ئەسكەرلەرنى باشقۇرىدىغان چېگرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر شتابقا يۆتكىۋېتىلگەن، ئۇ يەردە ئۈچ يىل تۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن سېلانىكتىكى رۇمىلىيە ئارمىيە ئالىي قوماندانلىق شتابىغا خىزمەتكە تەينىلەنگەن.

پارتىيە تۈسىنى ئالغان بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەتراپىغا توپلانغانىدى. مۇستاپا كامال ھەربىي ۋەزىپىسىنى ئۆتەش بىلەن بىللە، يەنە «ۋەتەن ۋە ھۆرىيەت جەمئىيىتى» نى كېڭەيتىپ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشتى، ئەمما بۇنىڭ ناھايىتى تەسلىكىنىمۇ ھېس قىلدى. شۇ يىلى 29 ـ ئۆكتەبىردە، ئۇ ئۆزىنىڭ ھېلىقى تەشكىلاتى بىلەن بىللە «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» سېپىگە قوشۇلدى. بۇنداق قىلىش ئۈنىڭ غايىلىرىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە قولايلىق ئېلىپ كېلەتتى.

مۇستاپا كامالنىڭ «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» گە قوشۇلۇشى بىلەن تەڭ، تەلئەت ۋە ئەنۋەر پاشالار بۇرۇنقىدىنمۇ بەك چوڭچىلىق قىلىپ كۆرەڭلەشكە باشلىدى. مۇستاپا كامال ئوخشاش مەقسەتلەر يولىدا بىرلەشكەن ئادەملەرگە بۇنداق قىلىش دۇرۇس ئەمەس دەپ قارايتتى ۋە ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلمىشلىرىغا قەتئىي قارشى ئىدى. ئەمما، ئورتاق مەنپەئەت ئۈنى ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى بىر مەزگىل كۆزىتىپ بېقىشقا، ھەتتا چەتكە قېقىلىشتىنمۇ قورقماسلىققا ئۆگەتتى. مۇستاپا كامال 1909ـ يىلى ئىستانبۇلدا پارتلىغان 31 ـ مارت ۋەقەسىنى باستۇرغان ھەرىكەتچان ئارمىيىنىڭ شتاب باشلىقى بولغان ۋە ئالبانىيە قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىق شتابىدا ئىشلىگەنىدى. ئەمما، ئۇ ئۆز ئىسمىنىڭ ئەڭ ئاخىرىغا قويۇلۇشىغا، ھەتتا تىلغا ئېلىپ قويۇلماسلىقىغمۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرىۋەردى.

1908 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، مۇستاپا كامال سىياسىي كۆرەشنى تاشلاپ ھەربىي ئىشلارغا يۈزلەندى، 1909ـ يىلى گېنېرال لىسمانىنىڭ «پىيادە ئەسكەرلەر ئىنزىۋوتىنىڭ جەڭ قائىدىسى» («تاكېمىن مۇھاربە تالىمى») دېگەن كىتابىنى نەمىسچىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلدى. شۇ يىلى ئۈنىڭ «جۇمالى ئوردوگاھى» («جۇمالىدىكى ئارمىيە شتابى») دېگەن ئەسىرى سېلانىكتا نەشر قىلىندى. 1910 ـ يىلى «پىيادە ئەسكەرلەر

روتسىنىڭ جەڭ قائىدىسى» («بۆلۈگۈن مۇھاربە تالىمى») دېگەن كىتابىنى نېمىسچىدىن تۇركچىگە تەرجىمە قىلدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تۇركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي تەلىم - تەربىيىسىگە يېڭى ۋە زامانىۋى مەزمۇن قوشتى. ئۇ شۇ يىلى ياۋروپاغا بېرىپ پىكاردىدا ئۆتكۈزۈلگەن فرانسىيە دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ چوڭ كۆلەملىك ھەربىي مانېۋىرىغا قاتناشتى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ھەربىي تالانتى بىلەن ئىمپېرىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىستاۋبۇلدىكى باش قوماندانلىق شتابىدا ئىشلەۋاتاتتى.

1911 - يىلى، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ھۆكۈمەتلىرى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي ئافرىقىدىكى تىرىپولىتانىيە[1] ۋە كېرىنائىكا قاتارلىق ئىككى ئۆلكىسىنى ئىتالىيىنىڭ بېسىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. شۇ يىلى 28 - سېنتەبىر كۈنى، تۇركىيە ھۆكۈمىتى ئۇلتىماتۇم تاپشۇرۇۋالدى، ئۇلتىماتۇمدا تۇركىيەدىن ئىتالىيىنىڭ بۇ ئىككى جايغا قاراتقان ھەربىي ھەرىكەتىگە قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك تەلەپ قىلىنىدى.

ئىتالىيە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ناھايىتى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىردى. مۇنۇپول بۇرژۇئازىيە دۆلەت ئىچىدە ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى باستۇرۇپ زوراۋانلىق قىلسا، سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. ئىتالىيە ئافرىقا قىتئەسىدە بىر كۆچلۈك ئىمپېرىيە قۇرۇپ، يېقىن شەرق، رۇسىيە ۋە بالقان دۆلەتلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرماقچى ئىدى.

ئۇرۇش باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئىتالىيە قۇرۇقلۇق، ھاۋا ۋە دېڭىز ئارمىيىلىرىنى تەڭ ئىشقا سېلىپ، لوت ۋە دودىكانس تاقىم ئارىلىنى ئىشغال قىلدى ۋە ئارقىدىن ئۇلاپ داردانىل بوغۇ-

---

① تىرابلۇس غەرب دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھازىرقى لىبىيىنىڭ مەركىزى تىرىپولى.

زىنى بومباردىمان قىلدى. ئۇرۇشقا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تەۋە-سىدىكى ئەرەبلەر ئولتۇرۇشلۇق جايلارنىڭ ھەممىسى جەلپ قى-لىندى. تۈركىيە خەلقى ئىتتالىيىلىكلەر تەرىپىدىن بوزەك بولۇش-نى خالىمايتتى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىدىكىلەر قىسقا مۇددەت بولسىمۇ، دېڭىز بوغۇزىنى قامال قىلدى. ئەمما، ئەنگلىيە ۋە رۇسىيىنىڭ قاتتىق نارازىلىقى تۈپەيلىدىن بۇ ۋاقىت-لىق چارىمۇ بىكار قىلىندى. ئىتالىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىغان ۋە ئىشغال قىلىنغان جايلاردا پارتىزان-لار ئۇرۇشلىرى ئەۋج ئالدى.

بۇ ۋاقىتتا، مۇستاپا كامال بۇيرۇق بويىچە تىرابلوس فرونـ-تىغا كېلىپ دەرنە جەئفەسى (گۇرۇپپىۋوي ئارمىيە) قوماندانلى-قىغا تەيىنلەندى. ئۇ مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن ئافرىقىغا كەلدى ۋە لىۋىيىدە سەنۇشى مەزھىپى مورتىلىرىنىڭ ئىتالىيە تاجاۋۇز-چىلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنى تەشكىللىدى ۋە ئۇ-نىڭغا رەھبەرلىك قىلدى.

1913 ـ يىلى 29 ـ ئىيۇندا ئىككىنچى قېتىملىق بالقان ئۇرۇشى پارتلىدى. ئۇرۇشتا بۇلغارىيە ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن گرېتسىيە، سېربىيە، مۇنتىنگرو ۋە كىيىنرەك قوشۇلغان رۇمىنىيىلەرگە يېڭىلدى. بۇخارىست شەرتنامىسىگە كۆرە، بالقان يېرىم ئارىلىدىكى كۈچلەر قايتىدىن تەڭشەلدى ۋە خەلقئارا زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ، دۇنيا ئۇرۇ-شىنىڭ يېتىپ كېلىشى تېزلەشتى. ئۇرۇش ئارىن 41 كۈن داۋا-لىشىپ، شۇ يىلى 10 ـ ئاۋغۇستتا ئاخىرلاشتى.

مۇستاپا كامالنىڭ غەربىي تىرابلوس فرونتىدىن قايتقان ۋاق-تى 1912 ـ يىلى دېكابىردا ئىمزالانغان لوزان كېلىشىمنامىسى ئارقىلىق تىرىپولىتانىيە ۋە كېرىنائىكالارنىڭ ئىتالىيىگە بۆلۈپ بېرىلىشى بىلەن خۇلاسىلەنگەن تۈركىيە ـ ئىتالىيە ئۇرۇشىنىڭ تاماملىنىپ، ماكېدونىيىدىكى قاياناشمىلارنىڭ بالقاندا ئۇرۇش

هالىتىنى ئالغان بىر ۋاقتىغا توغرا كەلدى. مۇستاپا كامال چاتال-جا ۋە گاللىپولى فرونتلىرىدا ئۇرۇش قاينىمى ئىچىگە كىرىپ كەتتى. بۇ چاغدا بۇلايىردا تۈرۈشلۇق شۆبە ئارمىيىنىڭ قوماندا-لىق شتابىدا ئىشلىدى. دۇشمەننىڭ چاتالجىدىن چىكىنىشىگە ۋە ئەدىرنەنىڭ ئازاد بولۇشىغا قەدەر بۇلايىردا تۇرغان مۇستاپا كامال ئەگە يېقىن سەپدىشى فەتھە بەي (ئوكيار) بىلەن سىياسىي ۋەزىيەت-نى تەھلىل قىلدى ۋە تەجرىبە - ساۋاقلارنى بىر دوكلات ھالىتىدە تەييارلاپ چىقتى، ئاندىن كېيىن دەرىجە ئاتلاپ ھەربىي ئىشلار نازارىتىگە يوللىدى. دوكلاتتا مىللەتنىڭ ۋە ئومۇمىي خەلقنىڭ ئالدىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ئوچۇق-ئاشكارا كۆرسىتىلگەنىدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ ئەگ كۆچلۈك ئادىمى تەلئەت بەي دوكلاتنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، بۇلايىرغا كېلىپ بۇ ئىككى قوماندان بىلەن كۆرۈشتى. بۇ كۆرۈ-شۇشتىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي، فەتھە بەي ھەربىيلىكتىن ئايرى-لىپ «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى بولدى. ئەنۋەر پاشا ۋە تەلئەت پاشالار ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان-دىمۇ مۇستاپا كامال ئۆزىنىڭ سۆكۈناتىنى ساقلىدى. فەتھە بەي سۇفىيە باش ئەلچىخانىسىغا ئەلچىلىككە تەيىنلىنىپ بۇلغارىيىگە ماڭىدىغان چاغدا، مۇستاپا كامالنى ئىمپېرىيىنىڭ شۇ يەردە تۇ-رۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەپ بىللە ئېلىپ كەتتى. مۇستاپا كامال بۇ چاغدا ياربای[1] لىققا ئۆستۈرۈلۈپ، بېلگراد[2] ۋە قاراتاغ[3] ئاتەشلىكلىرىدە (مەسلىھەتچىلەر ئورنى) ھەربىي مەسلىھەتچى بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ پايتەختتىن يىراقلاشتۇرۇلۇشى ئۈچۈن قىلىنغان بۇ مەقسەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، ھەرگىز شەپە بەرمىدى.

---

① پود پولكوۋنىك، جۇڭشياۋ.
② يۈگوسلاۋىيىدىكى جاي.
③ يۈگوسلاۋىيىدە بولۇپ، ھازىر چېتنە دېيىلىدۇ.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، مۇستاپا كامال پەيت كۈتۈپ ئەھۋال كۆزەتتى. ئۇ يېڭى سۇلتانلىقنىڭ ئاجىزلىقى ۋە ئەنۋەر پاشالارنىڭ غەلىبىگە مەست بولۇپ ھەددىدىن ئارتۇق كۆرەڭلەپ كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە پەتھ بەيگە يۇرەك سۆزىنى ئېيتتى ۋە ئۇلارغا بەك ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەسلىكنى ئالاھىدە ئەسكەرتتى، ئۇنىڭ بۇ ئەندىشىسى ئورۇنلۇق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئەنۋەر پاشا باشچىلىقىدىكى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى كومىتېتى ئارمىيىنى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن گېرمانىيىدىن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنى ئېلىپ كېلىپ، دۇنيا ئۇرۇشى قىلىش ھەققىدە ئۆزئارا ئىتتىپاق تۈزۈشمەكتە ئىدى. مۇستاپا كامال بۇلغارىيىدە تۇرۇپ بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپتى ۋە ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆزقاراش ۋە چۈشەنچىلىرىنى تەۋپىق رۇشتۇ بەيگە يازغان خېتىدە ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. مۇستاپا كامال ناھايىتى تىت ـ تىت بولاتتى. ئۇ ئەمدى ۋەتەندە بۇنداق ئىشلار بولۇۋاتقاندا چەت ئەلدە تۇرۇشنى خالىمىدى ۋە ئۆزىنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشتى.

1915 ـ يىلى يانۋارنىڭ 13 ـ كۈنى، ئەنگلىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرى ۋىنستون چېرچىل دۆلەت ۋەزىرلىرى، مارشال ۋە دېڭىز ئارمىيە ئادمىرالىرى يىغىندا دارداناللىق بوغۇزىغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئەنگلىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ھەربىكەت باشلىدى. پېشقەدەم گېنېرال ۋە ئەنگلىيىنىڭ تۇنجى دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرى جون فېشېر 74 ياشقا كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، قايتىدىن ھەربىي قىسىمغا چاقىرتىلدى. ئوتتۇرا دېڭىز فلوتى قوماندانى ئادمىرال ساكۇھېركاتون چېرچىلنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن دارداناللىنى ئېلىشقا مەسلىھەت كۆرسىتىپ، «بۇ پىلان ئانتانتا دۆلەتلەرگە دارداناللىق بوغۇزىنى ئېچىپ بېرىدۇ» دېدى.

1915 ـ يىلى 19 ـ فېۋرال كۈنى، ھەر بىرىگە 15 ئىنگلىز

سۇئى كالبىرلىق چوڭ تېپتىكى زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەنگلىيىنىڭ «خانىش ئېلىزابېت» ناملىق ئەڭ يېڭى تېپتىكى 18 ئۇرۇش پاراخوتى، فرانسىيىنىڭ تۆت ئۇرۇش پاراخوتى ۋە يەنە نۇرغۇن ياردەملەشكۈچى پاراخوتلاردىن تۈزۈلگەن 570 مىڭ كىشىلىك ئەنگلىيە ـ فرانسىيە بىرلەشمە دېڭىز ئارمىيىسى ئادمىرال ساكۆېر كاتون ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسى جون دىروبىكنىڭ قوماندانلىقىدا داردانىل ۋە پوسفور بوغۇزىنى توپقا تۇتتى.

ئانتانتا دۆلەتلەر ھەربىي فلوتلىرىنىڭ تەھلىكىسى ئىستانبۇلنى قاتتىق ۋەھىمىگە سالدى. پايتەخت ئىستانبۇلدا ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە سۇلتان ئوردىسىدىن ئايرىلىۋاتقانلارنىڭ سانى كۈنسايىن كۆپەيدى. ئارخىپ ۋە ئالتۇن ـ كۆمۈشلەر كىندىك رايون ھېسابلانغان كونياغا يۆتكەپ كېتىلدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» نىڭ بەزى ھەيئەتلىرى ئانتانتا دۆلەت ۋەكىللىرى بىلەن مەخپىي سۆزلەشمىنىڭ كويىغا چۈشتى.

ئەنگلىيىنىڭ تۈركىيىگە قارىتقان سىياسىتى ناھايىتى چوڭ چىلىق ۋە كۆزگە ئىلماسلىق ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار نىڭ نەزەرىدە تەۋرىنىپ تۇرغان ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۇرۇشنىڭ دەسلىپىدىكى بىرقانچە ئايدىلا ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيىنىڭ شىددەت بىلەن قىلغان دەھشەتلىك ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. داردانىلنىڭ كونىراپ كەتكەن مۇداپىئەسى بەكمۇ ئاجىز بولۇپ، ئىستانبۇلنىڭ يېنىدىكى ئىككى ھەربىي قورال ـ ياراغ زاۋۇتىمۇ ئانتانتا دۆلەتلەر ھەربىي فلوتلىرىنىڭ كۈچلۈك ئوت كۈچى ئاستىدا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركىيىلىكلەرنىڭ نەزەرىدە، ئانتانتا دۆلەتلىرىنىڭ داردانىلنى ئېلىپ ئىستانبۇلغا قاراپ يۈرۈش قىلىشى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارلىقىدىكى ئىش بولۇپ، خۇددى ئوسمانلى ھۆكۈمەت تەرەپ تارىخنىڭ ئوچۇق ـ يورۇقلۇق بىلەن ئېتىراپ قىلغىنىدەك «2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىگىچە (1915 ـ يىلى) يېرىم ئارالنىڭ ھەرقانداق بىر جايى-

دىن قۇرۇقلۇقتا مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىش ۋە ئۇ يەرنى ساقلاۋاتقان ئارمىيە بىلەن دېڭىز بوغۇزىنى ئېلىش بىرقەدەر ئاسان ئىدى» .

تۈركىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىغا جايلاشقان گاللىپولى ئارىلى 60 ئىنگلىز چاقىرىم ئۇزۇنلۇق بىلەن 4 ~ 13 ئىنگلىز چاقىرىم كەڭلىكتىكى بىرقاقاس تاغلىق رايون بولۇپ، 1915 - يىلى بۇ يەردە ئاران ھارۋا ماڭالايدىغان بىر پانتاق يول بار ئىدى. دېڭىز ساھىلىدىكى تاغ، تىك قىيا ۋە ئېدىرلىقلار تەبىئىي مۇداپىئە ئىستېھكامىنى ھاسىل قىلىپ، داردانىل بوغۇزىنىڭ ياۋروپا تەرىپىنى قوغداپ تۇراتتى. ئۇزۇنلۇقى 40 ئىنگلىز چاقىرىم، كەڭلىكى 1400 ما①دىن 4 ئىنگلىز چاقىرىمغىچە كېلىدىغان بىر ئېقىن مەرمەر دېڭىزىدىن ئېگەي دېڭىزىغا قۇيۇلاتتى. قەدىمدە ھەلەسسفت دەپ ئاتالغان بۇ ئېقىندا ھەرگىز مۇز توڭلىمايتتى. ئەمما كۆپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان شامال يۆنىلىشى ۋە شىددەتلىك بوران - چاپقۇن دېڭىزدا يۈرۈشنى قىيىنلاشتۇراتتى.

1915 - يىلى 18 - مارتتىكى تۇنجى ھۇجۇمدا ئەنگلىيە - فرانسىيە دېڭىز ئارمىيە بىرلەشمە فلوتى داردانىل بوغۇزىدا قاقشاتقۇچ زەربىگە ئۇچراپ، ئەنگلىيىنىڭ «بۇۋى» ، «يېڭىلمەس» ۋە «تىز پۈكمەس» ناملىق ئۇرۇش پاراخوتلىرى كاپىتان ۋە ماتروسلىرى بىلەن بىللە قوشۇلۇپ سۇغا چۆكۈپ كەتتى. يېقىن ئەتراپتا تۇرۇپ كۆزەتكۈچىلەردىن بەزىلەر بۇ پاراخوتلارنى تۈركىيە تەرەپتىن ئېتىلغان زەمبىرەك ئوقى چۆكتۈرىۋەتتى دېسە، يەنە بەزىلىرى پاراخوت سۇ مىناسىغا تېگىپ كەتتى، دېيىشەتتى. ھودۇقۇپ كەتكەن قوماندان ئادمىرال جون دىروبىك دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بارلىق پاراخوتلارنى ئېگەي دېڭىزىغا چېكىنىدۇردى. داردانىل بوغۇزىدىن ئۆتۈۋاتقاندا يەنە ئۇچ پاراخوت سۇ

① 1 ما 3 ئىنگلىزچىسى، يەنى 91.4 سانتىمېتىرغا توغرا كېلىدۇ.

مناسىغا تېگىپ كېتىپ پاچاقلاندى.

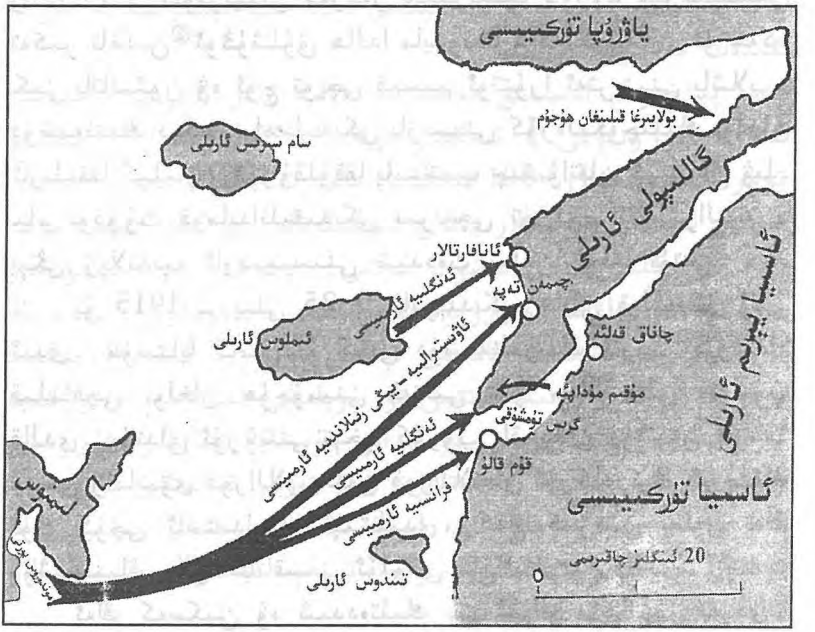
تۇنجى جەڭدە زور چىقىمغا ئۇچرىغان ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرى چىرچىل ئادمىرال باتۇن بىلەن دىروبىكنىڭ ئورنىغا 1899 ـ يىلىدىن 1902 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا جەنۇبىي ئافرىقىدىكى بور ئۇرۇشىدا كىچېنېر (Kitchener) غا شتاب باشلىقى بولغان گېنېرال پېئىر خامىلتوننى داردانىلغا يۆتكەپ كېلىپ، داردانىلنى ئېلىش جېڭىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى.

گېنېرال خامىلتوننىڭ قول ئاستىدا ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە، فرانسىيە ۋە ھىندىستانلىقلاردىن تەشكىل قىلىنغان 78 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن بولۇپ، ئۇ مۇشۇ قوشۇن بىلەن گېرمانىيىلىك گېنېرال لىمان فون ساندېرس قوماندانلىقىدىكى يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان 84 مىڭ جەڭچىسى بار تۇركىيە 5ـ گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىگە زەربە بەرمەكچى ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا، تۇركلەرنىڭ تارىخىي دۇشمىنى ۋە كونا رەقىبى گرېتسىيە ئۇچ دېۋىزىيە ئەسكەر چىقىرىپ، ئاۋۋال داردانىلغا كىرىپ، ئاندىن ئىستانبۇلنى ئالماقچى بولدى. ئەمما، چار رۇسىيە قوشۇلمىدى، چۈنكى چار رۇسىيە گرېتسىيىنىڭ ئۇنچىلىك ئىشىنى قىلالايدىغانلىقىغا ئىشەنمەيتتى ياكى ئۇلارنىڭ تۇرك تۇپرىقىدا تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ خېيىمخەتەرگە يولۇقۇشىنى خالىمايتتى.

گېنېرال دىروبىكنىڭ دېڭىز ئارمىيە فلوتلىرى چېكىنگەن 48 كۇن جەريانىدا، گېرمانىيىلىك گېنېرال ساندېرس مۇداپىئە تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ئۆزىچە دۇشمەن ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇققا چىقىش مۇمكىنچىلىكى بار دەپ قارىغان جايلارنىڭ ھەممىسىگە تۇرك دېۋىزىيىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولدى. ئۇ تۇركىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى ئەنۋەر پاشانىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولۇپ، بۇ چاغدا ئۇرۇشتىكى ئىككىنچى مۇھىم

شەخس، يەنە كېلىپ ئەڭ مۇھىم شەخس مۇستاپا كامال بولۇپ قالدى. ۋاقىت گېنېرال ساندېرس بىلەن ئەنۋەر پاشاغا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك بولغان تەييارلىنىۋېلىش پۇرسىتىنى بەردى.

گاللىپولى ئارىلى ئۇرۇشى خەرىتىسى

1915 ـ يىلى 23 ـ ئاپرېلدا، لېمنوس ئارىلىنىڭ موندوروس پورتىدا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى دارداناللىغا قاراپ يولغا چىقتى ۋە دېگۈز ساھىلىدىكى بىر-بىرىگە تۇتاشمايدىغان تۆت جايدىن بىرلا ۋاقىتتا قىرغاقلا چىقىش توغرىسىدا بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى.

دۇشمەن ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقلا چىققانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەن چاغدا، مۇستاپا كامال قىرغاقتىن بىرقانچە ئىنگلىز چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئېچكى قۇرۇقلۇقتا تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ

تەلىپىگە بىنائەن، 20 ـ يانۋاردا يېڭىدىن قۇرۇلماقچى بولغان 19 ـ تۈمەن[1]گە قوماندان بولۇپ تەيىنلىنىپ قۇرۇش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ پۈتتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، 25 ـ فېۋرالدا 19 ـ دىۋىزىيىنى مەرمەر دېڭىزىنىڭ ياۋروپا قىرغىقىدىكى تەكىر تاغدىن[2]ئوڭۇشلۇق هالدا مايدوسقا ئەكەلگەنىدى. ئۇ سەكەكىز باتالىئون ۋە ئۇچ توپچى قىسىم ئوتتۇرا ئەترىتىنى باشلاپ، دۇشمەننىڭ دېڭىز ساهىلىدىكى بازىسىنى كۆرەلمىگۈچىلىك بولغان ئارىلىققا كېلىپ، قۇرۇقلۇققا يامىشىپ چىقىۋاتقان گېنېرال ژىلىيام بودۇئۇت قوماندانلىقىدىكى بىرىنچى تۈركۈم ئاۋستىرالىيە ـ يېڭى زېلاندىيە ئارمىيىسىنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتتى.

بۇ 1915 ـ يىلى 25 ـ ئاپرېلدىكى چاناق قەلئە ئۇرۇشى ئىدى. مۇستاپا كامال بۇ كۈنى دۇشمەنلەرنىڭ ئارىيى بۇرنىغا[3] قىلماقچى بولغان هۇجۇمىنى قەتئىي بىر جەڭ بىلەن توسۇپ قالدى. بۇنداق ئۇرۇشنى تېخى كۆرۈپ باقمىغان دۇشمەن ئارمىيىسى زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان تۈركلەرنىڭ كۈچلۈك ئوت كۈچى ئاستىدا يەر چىشلىدى، كەچ كىرىشى بىلەن تەڭ دۇشمەننىڭ سان ساناقسىز ئۆلۈكى تاغ باغرىدا قالدى.

ئەڭ كەسكىن ۋە شىددەتلىك بىر جەڭ مايدا يۈز بەردى. ئەنگلىيە ئارمىيىسى 29 ـ دىۋىزىيە قوماندانى گېنېرال خېنتر ۋىستون ئۆزىگە توسقۇنلۇق ۋە قۇلايسىزلىق ئېلىپ كېلىۋاتقان ئېدىرلىقتىكى بازىسىنى تاشلاپ، باشقا يېڭى بازا قۇرۇش ئۈچۈن 6 ـ ماي كۈنى هۇجۇمغا ئۆتتى، ئەمما بىر قەدەممۇ ئىلگىرىلىيەلمىدى. هەر ئىككىلا تەرەپتىن قان تۆكۈلۈش بەك كۆپ بولۇپ كەتتى. گېنېرال خامىلتون جەڭگە ئۆزى بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەهۋالدا قىلچە ئۆزگىرىش بولمىدى.

---

① دىۋىزىيە.
② يەر ئىسمى.
③ يەر ئىسمى

ئۇچ كۈنلۈك قاتتىق ئېلىشىش، قۇچاقلاشما جەڭ، قىلىچ‌ۇزلىق‌لار نەتىجىسىدە ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسىم ئەسكىرى قىرىلىپ تۈگىدى. ئەمما، مۇستاپا كامال قوماندانلىقىدىكى تۈركىيە ئارمىيىسى يەنىلا شۇ ئېگىزلىكتە ئاۋۋال‌قىدەك مەزمۇت تۇراتتى.

پىژغىرىم ئىسسىق دەستىدىن ئەسكەرلەر ئاغرىپ ئۆلمەكتە ئىدى. ئۇزۇنلۇقى 1 ئىنگلىز چاقىرىمىنىڭ تۆتتىن ئۈچىگىمۇ توغرا كەلمەيدىغان، 100 ئىنگلىز چاقىرىم كەڭلىكتىكى، ئىككى تەرىپى تەبىئىي توسۇقلار بىلەن ئىھاتىلەنگەن بۇ كىچىككىنە جەڭ‌گاھ ئۆلۈكلەر بىلەن توشۇپ كەتتى. ئۆلۈكلەردىن چىقىۋاتقان سېسىق ھىد ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. يۇقۇملۇق كېسەللىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، گېنېرال ۋىليام بودۋۇت دوختۇرلارنىڭ قاتتىق تۈرۈۋېلىشى نەتىجىسىدە تۈركىيە ئارمىيىسى ئالدىنقى سەپ قوماندانى مۇستاپا كامالدىن ئۈرۈشنى ۋاقتىنچە توختىتىپ، جەسەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئۆتۈندى. 24 ـ ماي كۈنى، بىر ئاق بايراقنىڭ چىقىرىلىشى بىلەن جەڭ توقۇنۇش سائەت توختىتىلدى. پوپ، ئىمام، دوختۇر، سېستىرالار ئالدىراش بولۇپ كېتىشتى.

كەسكىن جەڭ ئارىلىقىدا ئۇرۇشنى ۋاقىتلىق توختىتىپ تۇرۇش بىر خىل دەرىجىدىن تاشقىرى رېئالىزم تۇسىنى ئالغان ئىدى. جەسەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتناشقان خادىملارنىڭ بىلەكلىرىگە ئاق يەڭ بەلگىسى تاقالدى ۋە قورال ـ ياراغ، دۇر-بۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بىللە ئېلىپ يۇرۇش مەنئى قىلىندى. دۇشمەنگە قايتۇرۇپ بېرىلىدىغان مىلتىقلارنىڭ زاتۇرى چىقىرىۋېلىندى، ئاكوپلار جەمجىتلىققا چۆمدى، پۈتۈن سەپ بويىچە ئوت ئېچىش توختىتىلىپ، جەڭچىلەرنىڭ ئاكوپتىن بېشىنى سىرتقا چىقىرىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنمىدى. ئىككى تەرەپنىڭ بۇ تار دېگىز ساھىلىدىكى ئۇچراشقان ۋاقتىدىكى قورقۇنچلۇق، ئالاقزا-

دىلىك ۋە جىددىيلىك كەيپىياتى تېزلا سۆز - چۆچەككە ئايلىنىپ ئالدىنقى سەپلەرگە تارقىلىپ كەتتى.

بەزى ئاكوپلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 30 ئىنگلىز چىسى كېلەتتى. ئاۋسترالىيە، يېڭى زېللاندىيە ۋە تۇر-كىيە ئارمىيىلىرى جەمجىتلىق ئىچىدە لەخمە ۋە قەبرە كولاشقا باشلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇلار بىر - بىرىگە تاماكا تۇتۇشۇپ قانداقتۇر تۇركچە ۋە ئىنگلىزچە بىرنېمىلەرنى دېيىشتى. جەسەت-لەرنىڭ كىملىكىنى ئېنىقلاش ۋاقتىدا ئوفىتسېرلار ئاكوپ، لەخ-مە، خەندەك ۋە باشقا ئەسلىمىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋا-لىنى ئوغرىلىقچە كۆزىتىشەتتى. قوماندان مۇستاپا كامال ئەس-كەرچە كىيىنىپ دۇشمەن ئاكوپى يېنىدا مېيىتنى دەپنە قىلغۇچە-لار بىلەن توقۇز سائەت ئىشلىدى.

چۈشتىن كېيىن سائەت 3 ئەتراپىدا، ئەڭ ئاخىرقى بىر جەسەت يەرلىكىگە قويۇلدى. تۇيۇقسىز ئېتىلغان بىر پاي ئوق نەچچە سائەت داۋام قىلغان جەمجىتلىقنى بۇزۇۋەتتى، نەچچە ئون مىڭلىغان مىللىتقلارنىڭ نازارەتچىلىكى ئاستىدا قاتتىق ئەنسىز-لىك ئىچىدە ئۆلۈكنى بىر تەرەپ قىلۇاتقانلار نەپەس ئېلىشتىن باشقا ھەرقانداق ھەرىكەتنى ئۇنتۇغانىدى. ئىككىنچى بىر پاي ئوق ئېتىلىپ بولغۇچە، ئۇلارمۇ ئىشلىرىنى تۇگىتىپ خوشلاشقاندىن كېيىن، ئۆز ئاكوپلىرىغا قايتىشتى. بىرقانچە مىنۇت ئۆتە - ئۆتمەيلا، تۇركىيە تەرەپتىن ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى ، ئارقىدىنلا جەڭگاھتا مىلتىق، زەمبىرەكلەر ئېتىلىشقا باشلىدى.

ماي ئېيىنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى، تۇركىيە دېڭىز ئارمىيە فلوتى ئەنگلىيىنىڭ ئۇچ ئۇرۇش پاراخوتىنى سۇغا چۆكتۈرۈۋەت-تى، بۇ ۋاقىتتا يەنە تۇركىيىنىڭ بىر يېنىك تىپتىكى ئۇرۇش پاراخوتى تۆن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ دارداىنلدا ئەنگلىيىنىڭ «گىلىيا» ناملىق قوماندانلىق پاراخوتىغا 30 تورپىدا قويۇپ بەر-گەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ نىشانغا تەگمىدى. بۇ پاراخوتنى چوقۇم

يوقىتىش لازىم ئىدى. مۇستاپا كامال تاللانغان 30 جەڭچىنى 30 تورپېدانى سۈدا ئىتتىرىپ ئاپىرىپ، دۈشمەن پاراخوتىنى پاچاقلىۋېتىشكە ئەۋەتتى. قەھرىمان جەڭچىلەر تورپېدا بىلەن بىللە پارتلاپ، «گىلىيا» نى پاچاقلاپ پالەچ قىلىۋەتتى. ئىككى ھەپتىدىن كېيىن، گېرمانىيىنىڭ بىر سۇ ئاستى كېمىسى ئەنگلىيىنىڭ «زەفەر» ناملىق پاراخوتىنى سۈغا چۆكتۈرۈۋەتتى، ئەتىسى يەنە ئەنگلىيىنىڭ «ھەيۋەت» ناملىق پاراخوتىمۇ سۈغا چۆكۈپ كەتتى. ئوتتۇرا دېڭىز سۇ ئاستى پاراخوتى ھەرىكىتى ئەنگلىيىنى قاتتىق ئالاقزادە قىلىۋەتتى. نەتىجىدە ئۇلار «خانىش ئېلىزابېت» ناملىق پاراخوتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى دەرھال ئەنگلىيە پورتىغا قايتۇرۇپ كەتتى.

1915 ـ يىلى 1 ـ ئىيۇن كۈنى، مۇستاپا كامال ئالباي① لىققا كۆتۈرۈلدى ۋە ياندۇرقى ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، يەنە قۇرۇقلۇق ئارمىيە 15 ـ يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى.

8 ـ ئاينىڭ بېشىدا داردانىلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئانا فارتا②دىن دۈشمەننىڭ ئىككىدىۋىزىيە ئەسكىرى قۇرۇقلۇققا چىقىشقا ھەرىكەت قىلدى. گېنېرال ساندىرسنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بۇلايىر③دىكى ئىككى دىۋىزىيە ئەسكەر سەددۈل باھىر④ غا يۆتكىلىدى. مۇستاپا كامال ئەمدى ئانافارتادىكى بۇ يېڭى بىر جەڭگە قوماندانلىق قىلدى. ئانتانتا دۆلەتلەر ئۆزلىرى قۇرۇقلۇققا چىقىۋاتقاندا، بۇ يەرنى ئاجىز ئەسكەرلەر قوغداۋاتقان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭىلىشكەنلىكىنى سېزىشكە باشلىغاندا ناھايىتى دەھشەتلىك ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. جەڭ بەش كۈن داۋام قىلدى. ئېگىزلىكتىن تۆۋەنگە قارىتىپ ئېتىلىۋاتقان زەمبىرەك ئوقلىرى ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە ئانتانتا دۆلەت-

---

① پولكوۋنىك، شاڭشياۋ.
② ③④⑤بىر ئىسمى.

لەر ئارمىيىسىنىڭ كۆچىنى ئاجىزلاشتۇردى. بۇ قېتىمقى ئۇ-
رۇشتا ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسىدىن 40 مىڭ ئادەم ئۆلدى.
بۇ 1 ـ قېتىملىق ئانا فارتا جېڭى ئىدى. 2 ـ قېتىملىق ئانا
فارتا جېڭى 21 ـ ئاۋغۇست كۈنى ئاخىرلاشتى. مۇستاپا كامالغا
ئانافارتا قەھرىمانى دەپ نام بېرىلدى.

10 ـ ئاۋغۇستتىكى جۇنكە بايىر⑤ جېڭىدە مۇستاپا كامالغا
ئوق تەگدى، ئوق ئۇنىڭ سول كۆكرىكىگە تەگكەنىدى. ئۇنىڭ
يېنىدا تۇرغان بىر جەڭچى قورقۇپ هودۇقۇپ كەتكەنلىكتىن
«پاشاغا ئوق تەگدى» دەپ توۋلىۋېتىشكە تاس قالدى. مۇستاپا
كامال، ئۇنۇڭنى چىقارما، دەپ توۋلاشتىن توسۇۋالدى. ئەسلىدە
ئوق ئۇنىڭ ھەربىي فورمىسىنىڭ سول مەيدە يانچۇقىغا سېلىپ
قويۇلغان يانچۇق سائىتىگە تېگىپ سائەتنى زەخمىلەندۈرگەن بو-
لۇپ، مۇستاپا كامال ھېچنېمە بولمىغانىدى.①

مۇستاپا كامالنىڭ دۇنىزىيە كوماندىرلىقىغا تەيىنلىنىشى ئۇ-
نىڭ چاناق قەلئەسىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەندە ھەم شۆھرەت-
نىڭ پۈتۈن تۈركىيىگە يېيىلىشىدا مۇھىم رول ئويناندى. چاناق
قەلئەسى 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە ئۇرۇشنىڭ
ئاچقۇچلۇق نۇقتىسى بولۇپ قالدى. گېرمانىيىگە قارشى ئېتتە-
پاق تۇزگەن ئانتانتا دۆلەتلەر ئالدى بىلەن چاناق قەلئەسىنى
ئىلىشنى ئويلايتتى، ئاچارچىلىقتا قالغان رۇسىيىگە مۇشۇ يول
بىلەنلا ئوزۇق ـ تۈلۈك يەتكۈزۈلۈپ بېرىلەتتى. شۇڭا ئۇ ئىسترا-
تېگىيىلىك ئورنى بەك مۇھىم بولغان جاي ئىدى. مۇستاپا كامال
ئالدى بىلەن ھەممىدىن بۇرۇن مۇشۇ جاينى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ
مۇھىملىقىنى چۈشەنگەنىدى. شۇڭا، چاناق قەلئەسىنى قوغداش-

---

① بۇ مۇجىزىلىك ئىشنى كېيىن گېرمانىيىلىك بىر ھەربىي گېنېرال ئاغلاپ ھەيران
قالغان ۋە «سائىتىڭىزنى ماڭا بېرىڭەتسىڭىز» دېگەنده، مۇستاپا كامال سائىتنى ئۇنىڭغا بېرىۋەتكەن.
ئېيتىلىشىچە، ھازىر بۇ سائەت بېرلىن ھەربىي ئىشلار مۇزېيىدا قويۇقلۇق ئىكەن. مۇسۇلمانلار
كېيىن مۇستاپا كامالنى «مەھدى»، يەنى 12 ـ ئىمام دەپ ئۇلۇغلاشقان. بۇ ھەقتە تۈركىيىلىك
يازغۇچى ئاتاينىڭ «ئەسكى سائەت» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

تىن ئىبارەت ئېغىر ۋە مۇشكۈل جەڭ ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئەنگلىيە ئارمىيىسى چاناق قەلئەسىنى شىددەتلىك توپقا تۇتۇپ تۇرغان بولسىمۇ، پولكوۋنىك مۇستاپا كامال قوماندانلىقىدىكى 19 - دىۋىزىيە دۇشمەن بىلەن قەتئىي جەڭ قىلدى. ئارىيى بورنۇ، ئانا فارتالاردا، سەددۈل باھىر، مورتو[1]پورتلىرىنىڭ قوغدىلىشىدا، چىمەنتوپە[2] گە قاراپ ئىلگىرىلىگەن دۇشمەننىڭ كەينىگە چىكىنىپ قېچىشىدا، جۈنكە بايىرغا يەرلەشكەن دۇشمەن كۈچلەرنىڭ تارمار قىلىنىپ تىرىپىرەن بولۇشىدا، مۇستاپا كامال قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلار ئۇرۇش تارىخىغا ئۆرنەك بولالىغۇدەك غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

سېنتەبىردە گېنېرال خامىلتون بۇيرۇق بويىچە ھەربىيلىكىتىن چىقىرىلدى ۋە ئىككىنچىلەپ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىشقا قويۇلمىدى. نويابىردا ئەنگلىيە قورال - ياراغ ۋەزىرى كېچېنېر گاللىپولى ئارىلىغا كەلدى. ئۇنىڭ بۇ يەردە تۇرغان ۋاقتى ئەسكەرلەرنىڭ ېېشىغا ئاپەت خاراكتېرلىك دەرد - ئەلەم كەلگەن مەزگىل بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا بۇ جايدا ئىچكۈدەك تاتلىق سۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يازنىڭ پىژغىرىم ئىسسىقى ئادەمنى چىدىغۇسىز دەرىجىدە كۆيدۈرسە، دېڭىز ساھىلىنىڭ چۈشى، پاشا، كۇمۇتىلىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇرىك تۇرغۇزۇپ جاننى ئالاتتى.

نويابىرنىڭ دەسلەپكى مۆلدۈرىدىن كېيىن توختىماي يەنە بىر كېچە - كۈندۈز يامغۇر يېغىپ، كەينىدىن قارغا ئايلىنىپ كەتتى. ئارقىدىنلا كۆزنى ئاچقىلى بولمايدىغان شىددەتلىك بوران-چاپقۇن يېتىپ كەلدى. قارنىڭ قېلىنلىقى 3 ئىنگلىز چىسى كېلەتتى. ئاۋسترالىيە، يېڭى زېللاندىيە ئارمىيىسىدىكىلەر تاغ ئۆڭكۈرلىرى ۋە لەخمىلەرگە كىرىپ پاناھلاندى، ئەمما ئانافارتا-دىكى ئوچۇقچىلىقتا قېپقالغانلار خۇدانىڭ بۇ جازاسىغا ھېچقانداق

---

① ②يەر ئىسمى.

ئامال قىلالمىدى. يامغۇر، بوران ـ چاپقۇن، جۇت ـ شۇرغان خەندەكلەرنى تىندۇرۇپ لاي ـ پاتقاقلىققا ئايلاندۇرۇۋەتتى. يەردە ياتقان ئۆلۈكلەر، يارىدارلارنىڭ ناله ـ پەريادلىرى، ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ ئېچىنىشلىق كىشنەشلىرى بەئەينى قىيامەتنى ئەسلىتەتتى.

تەبىئەت تۇركىيە ئارمىيىسىگىمۇ يۇز ـ خاتىر قىلمىدى. 500 دەك ئادەم ئاكوپ ئىچىدە دىمىقىپ ئۆلدى، مۇزلاپ قېتىپ قالغان ۋە ئاغرىپ ئۆلگەنلەر 5000 غا يەتتى. ھېچكىم بۇنداق قاتتىق شۇرغان، بوران ـ چاپقۇنلۇق كۈنلەرنىڭ كېلىشىنى ئويلىمىغاندى.

19 ـ دېكابىر كۈنى، ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى قوماندانلىق شتابى داردانىلدا تۇرۇشلۇق قىسىملارغا چېكىنىش ھەققىدە بۇيرۇق بەردى. چىرچىلدىن باشقا ھېچكىم بۇ چېكىنىشتىن ئۈمىدى. 1916 ـ يىلى 9 ـ يانۋاردا ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى خامىلتوننىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغان گېنېرال سارىس مىدلىتونىڭ رىياسەتچىلىكىدە داردانىلدىن ئايرىلدى. بۇ ۋاقىتتا، ھەسرەت ۋە مەغلۇبىيەت ئەسلىمىلىرىنى ئېلىپ دېڭىزدا غەمكىن يۇرۇۋاتقان پاراخوتنىڭ سۇدىكى جانسىز تىۋىشىدىن باشقا ھېچنېمە ئاڭلانمايتتى. ئەكسىچە تۇركىيە ئارمىيىسى قاچاقلارنىڭ بۇ تەۋىشسىز ھەرىكىتىدىن خەۋەرسىز بولۇپ، تېخىمۇ چوڭ قۇرۇغدىلىپ قالغان ئاكوپ، لەخمە ۋە خەندەكلەرگە ھەدەپ ئوق ياغدۇرۇۋاتاتتى.

ئانتانتا دۆلەتلىرىنىڭ كېچىدە بۇ ئارالدىن پەم بىلەن قېچىپ چىقىپ كېتىشى شۇ كۈنى بۇ ئارالدا بولمىغان مۇستاپا كامالنى ناھايىتى ئېچىندۇردى، ئۇ: «ناۋادا مەن شۇ چاغدا شۇ يەردە بولسام ئىدىم، ئەنگلىيىلىكلەر ئاشۇنداق ھېچبىر تالاپەت يېمەيلا جىممىدە كېتىۋالىدىغان بولسا، ئۆزۈمنىڭ مېڭىسىدىن تۇتۇن چىقىرىۋالغان بولاتتىم» دېگەن. ئامېرىكىلىق بىر ھەربىي تارىخ-

چى گاللىپولى ئۇرۇشى ھەققىدە كىينىكى كۈنلەردە ھەسرەت بىلەن: «مۇستاپا كامال داردانىل بوغۇزىنى قوغداپ قېلىپ، بۈيۈك ئانتانتا ئارمىيىسىنىڭ كىچىك ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈپ، رۇسىيىدە مەيدانغا كەلگەن بولشېۋىزىمنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش پىلانىنى بۇزىۋەتكەن» دەپ يازغان.

چاناق قەلئە ئۇرۇشلىرى 1916 - يىلى 27 - يانۋاردا ئاخىرلاشتى، ئۇرۇشتا ئەنگلىيە ئارمىيىسىدىن 214 مىڭ ئادەم، فرانسىيە قىسىملىرىدىن 47 مىڭ ئادەم ئۆلدى. داردانىل بوغۇزى ئوبدان قوغدالغانلىقتىن، بىرلەشمە ئارمىيە مەقسىتىگە يېتەلمىدى. بۇنىڭ بىلەن پايتەخت ئىستانبۇلغا كېلىدىغان زور تەھدىت تۇغدى. 1915 - يىلى 18 - نويابىردا ئۇرۇشنى پىلانلىغان چىرچىل ئۇرۇش مەزگىلىدە ۋاقتىلىق تۇزۇلگەن ئىچكى كابىنېتىتىن ھەيدەلدى ۋە دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرلىكىدىن قالدۇرۇلۇپ ئاددىي جەڭچىلىككە چۈشۈرۈلدى. كىچىنېرنىڭمۇ بۇرۇنقىدەك ھۆرمىتى قالمىدى، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ھەربىي قورال - ياراغ ۋە ئوسكۇنىلەر روخ چارلېز رەھبەرلىكىدىكى يېڭىدىن قۇرۇلغان بىر مىنىستىرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئەكسىچە، مۇستاپا كامالنىڭ داڭقى پۈتۈن ياۋروپاغا پۇر كەتتى، غەلىبە مۇستاپا كامالغا ئامەت، شان - شەرەپ ۋە مەنسەپ ئېلىپ كەلدى، تۇرك خەلقى ئۇنى «ئىستانبۇلنىڭ نىجادچىسى» دېدى، ئۇنىڭ شۆھرىتى تىللاردا داستان بولدى.

ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى داردانىل ۋە بوسفور بوغۇزلىرىنى توپقا تۇتقان كۈنى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىدىكى ئەنۋەر پاشاغا قارشى شاھزادە يۈسۇب ئىززەددىن باشچىلىقىدىكى فرانسىيىگە مايىل كۈچلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ، ئىستانبۇل قولدىن كېتىدىغان بولدى دەپ ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلەپ، ئانتانتا بىرلەشمە ئارمىيىسى بوغۇزدىن ئۆتكەن ھامان سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشنىڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ بولۇشقانىدى. دۇش-

مەن ئارمىيىسىنىڭ داردانىلدىكى مەغلۇبىيىتى ئۈلارنىڭ بۇ ھە-
ربكەت پىلانىنى بۇزۇۋەتتى. ئەنگلىيە ـ فرانسىيە بىرلەشمە ئار-
مىيىسى داردانىلدىن چېكىنىشىگىلا، يۇسۇپ ئىززەددىن ئۆزىنى
ئۆلتۈرۈۋاپتۇ، دېگەن خەۋەرلەر تەرەپ ـ تەرەپكە تارالدى. ئەمما
ئىشەنچلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئۇ ھەربىي سوت تەرىپىدىن
ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانىدى.

1916 ـ يىلى يازدا «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» پارتىيىسىنىڭ
ياقۇب ئەمرى دېگەن مايور ئۇنۋانلىق بىر داڭلىق ئوفىتسېرى
ئەنۋەر پاشاغا قارشى ئىسيان پىلانلىدى. ئۇ ناھايىتى ئۇستا پارتـ
لىتىش ماھىرى بولۇپ، 1908 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن بۇرۇنلا
ماكېدون ھەربىكتىگە قاتناشقان ۋە «بومبىچى ئەمىر» دەپ نام
ئالغانىدى. ئۇنى «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» پارتىيىسى مەركىزىي
كومىتېتىنىڭ مەشھۇر ھەيئەت ئەزاسى دوكتور نازىم، مىدھەت
شۈكرۈ ھەم ئەنۋەر پاشانىڭ باشقا رەقىبلىرى قوللايتتى. ياقۇب
ئەمرى يالغۇز بىرلا ئەنۋەرگە ئەمەس، بەلكى «ئىتتىھات ۋە تە-
رەككى» دىكى ئەنۋەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىگە قارشى ئى-
دى. ئۇ قوراللىق ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىپ ھاكىمىيەتنى داردا-
نىل بوغۇزىنى قوغداش جېڭىدە زور خىزمەت كۆرسەتكەن مۇستاپا
كامالغا ئېلىپ بېرمەكچى ئىدى. ئەمما سائقۇننىڭ مەخپىيەتلىكنى
پاش قىلىپ قويۇشى بىلەن قولغا ئېلىنىدى. سوت ئۇنى خۇسۇسىي
مۇددىئاسى بىلەن ھۆكۈمەتكە قارشى سۇيىقەست پىلانلىغان دېگەن
گۇناھ بىلەن ئەيىبلەپ 1916 ـ يىلى سېنتەبىردە دارغا ئاستى،
گۇمانلىق دەپ قارالغان بىرقانچە ئوفىتسېر قولغا ئېلىنىدى.
بەزىلىرى يىراق ئالدىنقى سەپلەرگە ئەۋەتىلدى.

ئەنۋەر پاشا مۇستاپا كامالنىڭ داردانىل جېڭىدە قولغا كەل-
تۈرگەن شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە بۇنىڭ بىلەن ئېرىشكەن
يۈكسەك ئابرۇيىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇ، مۇستاپا كامال-
نىڭ گېرمانىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ قىلىۋاتقان ئۇرۇشقا قار-

شى ئىكەنلىكىنى، ئەمما ھەربىي بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈنلا بۇيرۇقتا بويسۇنۇۋاتقانلىقىنىمۇ بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇستاپا كامالدەك قابىلىيەتلىك قوماندان ئەڭ كۆچلۈك دۈشمەنلەرنى يوقىتىدىغان جەڭگە كىرەك ئىدى. مۇستاپا كامالنىڭ 1915 ـ ۋە 1916 ـ يىللىرى ئۇ فرونتتىن بۇ فرونتقا يۆتكىلىش بىلەن ئۆتتى.

چاناق قەلئە ئۇرۇشلىرى تامامىلانغان كۈنى مۇستاپا كامال ئەدىرنەدە تۇرۇشلۇق 16 ـ يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىقىنى ئۆتكۈزۈۋالغانىدى. 26 ـ فېۋرالدا ئەنۋەر پاشا تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن بىر بۇيرۇقتا بىنائەن، قارارگاھنى ئەدىرنەدە تاشلاپ قويۇپ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىللە شەرقىي فرونتتىكى دىيار بەكرگە قاراپ ھەرىكەت قىلدى. بۇ ۋاقىتتا كاۋكازدىكى شەرقىي فرونت 2 ـ ۋە 3 ـ ئارمىيە تەرىپىدىن تۈتۈپ تۇرۇلۇۋاتاتتى. قارا دېڭىز، فرات دەرياسى ۋە دەرسىم ئارىسى 3 ـ ئارمىيىگە بېرىلگەنىدى. شەرقىي فرونتنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تۇرك تۈپراقلىرىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان نۇرغۇن شەھەر ـ قەلئەلەر رۇس ئارمىيىسىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا تۇراتتى. مۇستاپا كامال 4 ـ ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرىگە ئۇرۇشنى باشلىۋەتتى. ئۇ مىرلىۋا[1]لىققا كۆتۈرۈلگەن كۈنى مۇش[2]ئەتراپىدا رۇسلار بىلەن جەڭ قىلىۋاتاتتى. شۇ كۈنى مۇش دۈشمەننىڭ ئىشغالىيىتىدىن قۇتۇلدى، ئارقىنلا رۇس ئارمىيىسى بېتلىستىنمۇ[3] ھەيدەپ چىقىرىلدى.

1917 ـ يىلى گېنېرال مۇستاپا كامال ئۈچۈن ئىنتايىن ھەرىكەتلىك بىر يىل بولدى. ئۇ شۇ يىلى 7ـ مارتتا 2 ـ ئارمىيە قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. 5 ـ ئىيۇلدا يېڭىدىن قۇرۇلغان 7 ـ ئارمىيىگە قوماندان بولۇپ كاۋكازدىن شامغا كەتتى. بۇ ئارمىيە

---

① تۇغ گېنېرال، تۈگمەنېرال، گېنېرال مايور، شياۋجياڭ.
② ③يەرلىسى.

گېرمانىيىلىك گېنېرال فون فالكىنخېين قوماندانلىقىدىكى «يىلدىرىم» (چاقماق) گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىگە تەۋە بولۇپ، شىمالىي شامدىكى ھەلەب دېگەن يەردە تۇراتتى. شۇ يىلى سېنتەبىرنىڭ ئاخىرىدا، گېرمانىيىلىك ئوفىتسېرلار تۈركلەرنىڭ ئىچىكى ئىشلىرىغا قوپاللىق بىلەن ئارىلاشقانلىقتىن، مۇستاپا كامال فالكىنخېين بىلەن تاكاللىشىپ قالدى ۋە 7 - ئارمىيە قوماندانلىق سالاھىيىتى بىلەن گەنەل كورماي رەھبەرلىرىگە ① ئۇزۇن بىر دوكلات سۇنۇپ، ئومۇمىي سىياسىي ۋە ھەربىي ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، گېنېرال فالكىنخېيىننىڭ تۇتقان يولىنى قاتتىق تەنقىدلىدى. بۇ ئۇنىڭ 1915～1916 - يىللىرىدىكى دارداىنل ئۇرۇشى مەزگىلىدە گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى لىمان فون ساندېرس بىلەن تۇنجى قېتىم تۇتۇشۇپ قالغىنىدىن كېيىن گېرمانلار بىلەن 2 - قېتىملىق تۇتۇشۇپ قېلىشى ئىدى. شۇنداق قىلىپ مۇستاپا كامال شۇ يىلى 9 - ئۆكتەبىردە 7 - ئارمىيىنىڭ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئەلى رىزا پاشاغا تاشلاپ بېرىپ ئىستانبۇلغا كەتتى.

11 - ئۆكتەبىر كۈنى مۇستاپا كامال 2 - ئارمىيە قوماندانلىقىغا يۆتكەلدى، بىراق ئۇ بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلمىغانلىقى ئۈچۈن باش شتاب ئۇنىڭ ئىستانبۇلدا قېلىپ باش قارارگاھتا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلدى. 1917 - يىلى يىل ئاخىرىدا مۇستاپا كامالنىڭ بۆرەك كېسىلى قوزغالدى ۋە داۋالىنىش ئۈچۈن چەت ئەلگە چىقىشقا ھازىرلىنىۋاتقاندا، كۈتۈلمىگەن يەردىن يەنە بىر يېڭى ۋەزىپە ئۇنى قارشى ئالدى. بۇ ۋەلىئەھد ۋاھىدەدىن بىلەن بىللە چەت ئەلگە چىقىش سەپىرى ئىدى.

1917 - يىلى ئۆكتەبىردە، گېرمانىيە پادىشاھى ۋىلھېلم II ئىستانبۇلنى زىيارەت قىلدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى زىيارەت گېر-

① باش شتاب.

مانیسگه هیچقانداق مەنپەئەت ئەکەلمیدی، پادىشاھ ۋىلھېلمىنىڭ زىيارىتىدىن كېيىن، سۇلتان مۇھەممەد V نىڭ ئورنىغا تەختكە چىقىدۇ دېيىلگەن ۋەلىئەھد ۋاھىدەدىن گېرمانىيىنى زىيارەت قىلماقچى بولۇپ، مۇستاپا كامالنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىللە بېرىشى بەلگىلەندى. 1917 ـ يىلى قىشتا مۇستاپا كامالنىڭ مۇھاپىزەت-چىلىكىدىكى سۇلتان ۋەلىئەھد مۇھەممەد VI (ۋاھىدەدىن) گېر-مانىيىدە زىيارەتتە بولدى ۋە ئىمپېراتۇر ۋىلھېلم II ، مارشال ھىندېنبۇرگ ۋە گېنېرال لودېندۇرفلار بىلەن كۆرۈشتى. مۇستاپا كامال گېرمانىيىنىڭ ئالدىنقى فرونتتىكى ئۇرۇش ھازىرلىقلىرى-نى كۆزدىن كەچۈرگەندە، گېرمانىيە ئارمىيىسى باش قۇماندانلىق شتابىنىڭ ۋاھىدەد دىنغا كۆرسەتكەن نىشانلىرىنى دەڭسەپ كۆ-رۈپلا قالماستىن، بەلكى كۆرۈش بەلگىلەنمىگەن باشقا تەرەپلىرى-نىمۇ ئىنچىكە كۆزەتتى. مۇستاپا كامال ئاخىرىدا گېرمانىيىنىڭ چوقۇم مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى جەزىملەشتۈردى ۋە تۈركىيە دەر-ھال تەدبىر قوللىنىپ، گېرمانىيىگە بېقىنىشتىن قۇتۇلۇشى كې-رەك دېگەن قارارغا كەلدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئەنۋەر ۋە تەلئەتلەرنى قۇشۇندىن تازىلاپ چىقىرىش لازىم ئىدى.

ھەرقانداق ئىشتا ئەزەلدىن كەسكىن قارار قىلىدىغان گېنې-رال مۇستاپا كامال ۋەلىئەھد ۋاھىدەدىن بىلەن بىللە ياۋروپا سەپىرىگە چىقىش توغرۇلۇق بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغاندىلا، تۇنجى قېتىم ئىككىلىنىپ قالغانىدى. ئۇ دەسلەپىدە بۇ بۇيرۇقتا ئانچە كۆڭۈلشىمىگەن بولسىمۇ، كېيىن مۇشۇ سەپەرداشلىق پۇرسىتى-دىن پايدىلىنىپ بەزى ھەقىقەتلەرنى ئۇنىڭ سەمىگە سېلىش قارا-رىغا كەلدى. شۇنداق قىلغاندىلا، يارنىڭ گىرۋىكىدە بولسىمۇ تۇرۇپ قېلىش ئىمكانىيىتى بولاتتى. مۇستاپا كامال ۋاھىدەدىنگە سەپەر ئۇستىدە پۇتۇن ۋەقەلەرنى يېڭىسىدىن يېپىنچە سۆزلەپ بەردى ھەم كۆتۈلگەن ۋە كۈتۈلمىگەن ئاقىۋەتلەرنى ئوتتۇرىغا

قويۇشقا تىرىشتى. قايتىش سەپىرىدىمۇ ئۇ بۇ كۆزقاراشلىرىنى ئۇنىڭغا توختىماستىن ئېيتتى. ۋاھىدەدىن مۇستاپا كامالنىڭ دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى، ئەمما بۇ ئەجىرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئالدىدا بىكارغا كەتتى.

مۇھەممەد VI تەختكە چىقىپلا ئاۋۋالقى كونا پەدىدە مېڭىپ ھوقۇقنى سارايغا مەركەزلەشتۈردى. تۈركىيىنىڭ گېرمانىيىگە بېقىندى بولۇش سىياسىتى ئۆزگەرتىلمىدى. گېنېرال مۇستاپا كامالنىڭ ياۋروپا سەپىرىدە ئۇنىڭغا مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئېيتقان پىكىرلىرىنى ئەنۋەر بىلەن تەلئەت پاشاغا ئېقىتماي - تېمىتماي يەتكۈزدى. بۇنىڭ بىلەن مۇستاپا كامال قايتىدىن يەنە شام ئالدىنقى فرونتىغا بېرىش توغرۇلۇق بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالدى.

مۇستاپا كامال 1918 - يىلى 5 - يانۋاردا ۋەلىئەھد ۋاھىدەدىن بىلەن بىللە گېرمانىيىگە قىلغان زىيارىتىنى تۈگىتىپ ئىستانبۇلغا قايتقاندىن كېيىن، 13 - مايدا بۆرەك كېسىلىنى داۋالىتىش ئۈچۈن ۋېنا ۋە كارس بادقا مەخسۇس بارغانىدى. يېڭى جەڭ بۇيرۇقى چۈشكەن چاغدا، ئۇ تېخى ئاۋستىرالىيىدە داۋالىنىۋاتاتتى. شۇ يىلى ئىيۇلدا، ئۇ تېخى تولۇق ساقايماي تۇرۇپلا بۇيرۇقنا بىنائەن ئىستانبۇلغا قايتتى ۋە 7 - ئاۋغۇست كۈنى يەنە قايتىدىن ئىككىنچى قېتىم 7 - ئارمىيە قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. بۇ ۋاقىتتا 7 - ئارمىيە ھەلەبتىن پەلەستىنگە يۆتكەلگەندى.

مۇستاپا كامال پەلەستىن فرونتىغا يېتىپ بارغان چاغدا ئەنگلىيە - فرانسىيە باشچىلىقىدىكى ئانتانتا دۆلەتلەر ئاساسىي كۈچىنى ئوتتۇرا شەرققە يۆتكەپ ھەل قىلغۇچ جەڭ باسقۇچىغا كىرگەنىدى. 26 - ئۆكتەبىر، ئۇ قوماندانلىق قىلغان 7 - ئارمىيە دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىنى ھازىرقى چېگرا سىزىقىغىچە ئاپىرىپ توختاتتى. ئۇ گېرمانىيىلىك گېنېرال لىمان فون ساندىرسنىڭ ئورنىغا «يىلدىرىم» گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنىڭ قو-

ماندانلىقىغا تەيىنلىنىپ ھەلەبنىڭ شىمالىدا ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق جەڭگە تەييارلىنىۋېتىپ، «مۇندۇروس مۇتاركەسى» (ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى) نىڭ ئىمزالانغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى.

مۇندۇروس ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئەنگلىيىگە پايدىلىق ئىدى. شۇڭا كېلىشىم ئىمزالىنىش بىلەنلا ئەنگلىيە ئارمىيىسى ئۆزىگە بېرىلگەن قانۇنسىز ھوقۇقتىن تولۇق پايدىلىنىپ، كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن چېگرا - پاسىللارغىمۇ پىسەنت قىلماي، يولسىزلىق بىلەن ئىچكىرىلەپ كىردى. باغدادنى ئىشغال قىلغان ئەنگلىيە ئارمىيىسى قوماندانى ئۇ يەردە تۇرۇشلۇق تۈركىيىلىك-لەرنى مۇسۇل ۋە پۈتكۈل ئىراقتىن دەرھال كېتىشكە بۇيرۇدى. مۇسۇلدا تۇرۇشلۇق تۈركىيە ئارمىيىسى قوماندانى «مۇسۇل ئە-زەلدىن ئىراقنىڭ زېمىنى ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئۇرۇش توختىتىلىشتىن بۇرۇن ئەنگلىيىلىكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قى-لىنغانمۇ ئەمەس، ئۇ ئەسلىدىلا تۈركىيىگە تەۋە» دېگەندە، ئەنگ-لىيە ئارمىيىسى گېنېرالى بىر خەرىتىنى ئېچىپ ئۇنىڭغا كۆر-سەتتى. خەرىتىگە كۆرە، مۇسۇل، مۇسۇل ۋىلايىتى، ئاناتولىيە-نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى كەڭ كەتكەن زېمىن، ھەتتا دىيار-بەكرمۇ ئىنگلىزلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغانىدى. شۇنداق قى-لىپ، 1918 - يىلى 8 - نويابىر كۈنى ئەنگلىيىنىڭ دۆلەت بايرىقى مۇسۇلدىكى ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئۈستىگە قادالدى.

ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالانغان چاغدا، ئىسكەن-دەرۇن «يىلدىرىم» گۇرۇپپىسىنىڭ قولىدا بولۇپ، گېنېرال مۇستاپا كامال مۇشۇ يەردە تۇرۇپ، ئەنگلىيە دېگىز ئارمىيىسى قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى قىسىملىرىنىڭ قۇرۇقلۇق-قا چىقىشىنى توسۇۋاتاتتى. ئۇ ئىنگلىزلارنىڭ ئىسكەندەرۇن پورتىدىن قۇرۇقلۇققا چىقىپ كېڭەيمەكچى بولغان پىلانىنى ئال-دىن بىلىۋېلىپ، ئارمىيىگە: «ئىنگلىزلارنىڭ ئىسكەندەرۇنغا

باردىغان يولىنى توسۇۋېتىڭلار!» دەپ بۇيرۇق بەردى. مۇستاپا كامالنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن سادرازام ئەھمەد ئىززەت پاشا دەرھال خەۋەر تاپتى ۋە ئۇنىڭغا: «دۆلەت ئىشلىرى قىيىن بولۇۋاتىدۇ، قارامىلىق قىلىپ ئىنگلىزلارغا چېقىلغۇچى بولماڭ، ئەنگلىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش جىنايەت!» دەپ تېلېگرامما ئەۋەتتى.

كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا باي گېنېرال مۇستاپا كامالنىڭ بۇنداق توخۇ يۈرەكلىك بىلەن چۈشۈرۈلگەن بۇيرۇقنى «ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئىپلاسلىق» دەپ تىللىشى تۇرغان گەپ ئىدى. سادرازام ئەھمەد ئىززەت پاشا مۇندۇروس ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىگە كۆرە، ئىنگلىزلارنىڭ ئىسكەندۇرۇن پورتىنى ئىشغال قىلىش ھوقۇقىنىڭ يوقلۇقىنى بىلەتتى. ئەمما، شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە تاجاۋۇزچىلارغا يول قويدى.

1918 ـ يىلى 6 ـ نويابىر كۈنى، مۇستاپا كامال ئىستانبۇلغا تېلېگرامما يوللاپ، ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا سوراپ ئارمىيە قوماندانلىق ھوقۇقىدىن ۋاز كەچتى. ئەتىسى ئۇنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدىكى «يىلدىرىم» گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسى قوماندانلىق ئىشتابى تارقىتىۋېتىلىپ، قىسىملار ئىمپېرىيە ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ ئەمرىگە ئۆتتى. ئىككى ھەپتىدىن كېيىن گۇرۇپپىۋوي ئارمىيە تارقىتىۋېتىلىپ، مۇستاپا كامال پايتەختكە چاقىرتىلدى.

مۇستاپا كامال ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە يېنىدىن ئايرىلمىغان كانۇۋىي جەۋاد ئابباس گۈرەر (1887 ـ 1943 ـ يىللىرى) نىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىدە 13 ـ نويابىر كۈنى ھەيدەر پاشادا پويىزدىن چۈشتى. ئۇ مەغلۇپ بولغان دۆلەتنىڭ مەغلۇپ بولمىغان قوماندانى ئىدى.

ئەلى رىزا ئوغلى مۇستاپا كامال 1905 ـ يىلىدىن 1918ـ يىلىغىچە بولغان 10 نەچچە يىللىق ئۇرۇشتا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن قورال كۆتۈرۈپ جەڭ قىلىپ، 5 ـ دەرىجىلىك

مەجبدى نىشانى، 4 ـ دەرىجىلىك ئوسمانلى نىشانى، لەگلون دىھوننەر شۆۋايە نىشانى (فرانسىيىنىڭ)، سانت ئالبكساندىر نىشانىنىڭ جومەن دىئور دەرىجىلىك ھەربىي مېدالى (بۇلغارىستانىنىڭ)، ھەربىي لاياقەت مېدالى (كۈمۈش)، ھەربىي لاياقەت مېدالى (ئالتۇن)، 3ـ دەرىجىلىك ئوسمانلى نىشانى، نېمىس تۆمۈر سەلىپ نىشانى، 1 ـ ۋە 2 ـ دەرىجىلىك تۆمۈر سەلىپ نىشانى (گېرمانىيىنىڭ)، 2 ـ دەرىجىلىك مەجبدى نىشانى، 3ـ دەرىجىلىك مۇھاربە لاياقەت مېدالى (ئاۋستىرىيىنىڭ)، 2 ـ دەرىجىلىك ئۇرۇش ئالامەتلىك ھەربىي لاياقەت مېدالى (ماجارىستانىنىڭ)، 2 ـ دەرىجىلىك ئوسمانلى نىشانى، ئۇرۇش ئىمتىياز مېدالى، 1 ـ دەرىجىلىك قىلىچلىق مەجبدى نىشانى، 1 ـ دەرىجىلىك پرۇسىيە قىرانلىقى لاياقەت نىشانى ۋە ئافغانىستان لىئەمىرى ئەلا نىشانى قاتارلىق شان ـ شەرەپ ئوردېنلىرىغا ئېرىشكەن مەشھۇر گېنېرال بولۇپ، قارىماققا ئانافارتالار قەھرىمانى ۋە ئىستانبۇلنىڭ نجاتچىسى دەپ تىللاردا داستان بولغان بۇ ئۇلۇغ ئادەم ئەمدى ھېچنەرسىگە ئەرزىمەس بولۇپ قالمىغاندەكلا تۇراتتى.

مۇستاپا كامال كانىۋىي بىلەن ئىستانبۇلغا كەلگەندىن كېيىن پەراپالاس مېھمانخانىسىغا چۈشتى. ئاۋۋال سۇلتان مۇھەممەد VI نى، كېيىن ئۆزىنى ئىستانبۇلغا چاقىرتقان سادرازام، باش قوماندان ۋە ھەربىي ئىشلار نازىرى ئەھمەد ئىززەت پاشانى ئىزدەپ تاپتى. بۇ چاقىرتىشنىڭ ياخشى، پىلانلىق ۋە دەل جايىدا بولمىغانلىقى ئۇزاق ئۆتمەي ئاشكارىلىنىپ قالدى. ئىززەت پاشا ئۇنى: «ئىسكەندۇرۇنغا يۈرۈش قىلىش قارىسىغا ئىش قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىڭىز ياش، ئىشقا يولۇققاندا تولۇق ۋە ئەتراپلىق ئويلاڭ» دەپ ئەيىبلىدى.

مۇستاپا كامال دۆلەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سىياسىينى يېڭىلاش كېرەكلىكى ھەققىدە ئىززەت پاشاغا نەچچە رەت تەكلىپ

بەرگەن بولسىمۇ، ئىززەت پاشا ئۇنى قەتئىي رەت قىلدى. مۇستا-پا كامال ئۇنىڭ بىلەن داۋاملىق سۆزلىشىشنىڭ ئۇنۇم بەرمەيدى-غانلىقىنى ھېس قىلدى ۋە خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

مۇستاپا كامال ئىستانبۇل ئاسمىنىدا ئەنگلىيە دۆلەت بايرا-قىنىڭ لەپىلدەپ تۇرغىنىنى، چەت ئەل ئارمىيىلىرىنىڭ تۇرك زېمىنىدا كۆرەڭلەپ چاڭ - توزان چىقىرىپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ قاتتىق ئازابلىناتتى. مۇستاپا كامال گەرچە ئىمپېرىيە ئۇچۇن زەپەر قۇچقان گېنېرال بولسىمۇ، ئەمما بۇ قېتىمدا ھېچقانداق ھەربىكەت قىلالمىدى، ئەكسىچە توخۇ يۈرەك سۇلتان ۋە سىياسە-ئۇنلارنىڭ قاتتىق تەنقىد ۋە بېسىمىغا ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كې-يىن، ئۇ شىشلىدە[1]بىر ئۆيىنى ئىجارىگە ئالدى ۋە ئىشلىرىنى شۇ يەردە قىلماقچى بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ ئانىسى زۆبەيدە خانىم ۋە سىڭلىسى ماقبۇلە ئاتادان (1885～1956 - يىللىرى) نى سېلانىكتىن ئىستانبۇلغا ئالدۇرۇپ كەلدى. مۇستاپا كامال يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىرىشى بىلەنلا، ئەلى فۇئاد پاشا، كازىم قارا بەكر پاشا، ئىسمەت بەي ۋە ھۆسەين رائۇف بەيلەر ئۇنىڭ دائىملىق مېھمىنى بولۇپ قالدى

① ئىستانبۇلدىكى بايلار مەھەللىسى.

تۆتىنچى باب

ئەنۋەر پاشا گېرمانلار بىلەن بىللە

1908 ـ يىلى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ ئىنقىلابى گەرچە سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ ھاكىمىيىتىنى تۈزۈمگە خاتىمە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىمپېرىيىنى چەت ئەللەرگە بېقىندى بولۇشتىن قۇتۇلدۇرالمىدى ھەم دۆلەتنىڭ مىللىيلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى. 1913 ـ يىلى ئۇلار مىللىي سانائەتنىڭ تىكلىنىشىگە يارەم بېرىش ئۈچۈن «سانائەت مۇكاپاتى قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، سانائەت كارخانىلىرى دۆلەتنىڭ ئېتىبار بېرىشىدىن بەھرىمەن بولاتتى. ئەمما بۇ قانۇن ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى بارلىق كارخانىلارنى، جۈملىدىن چەت ئەل كارخانىلىرىنىمۇ ئېتىبارلىق ھوقۇقىغا ئىگە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن چەت ئەل كارخانىلىرى تۈركىيىدىكى مىللىي سانائەت كارخانىلىرىدىنمۇ كۆپرەك پايدا ئالدى.

تۈركىيىدە پۈتۈن ئاھالىنىڭ 5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان ئاز سانداكى پومېشچىك، باي دېھقانلار پۈتۈن تېرىلغۇ يەرنىڭ 65 پىرسەنتىگە، ئەكسىچە پۈتۈن ئاھالىنىڭ 87 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان دېھقانلار تېرىلغۇ يەرنىڭ 35 پىرسەنتىگە ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. 8% ئاھالە يەرسىز ئىدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىدىكىلەر دەسلەپتە دېھقانلارغا يەر تەقسىملەپ بېرىش دەپ ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق ئىش قىلمىدى. 1908 ـ يىلى سېنتەبىردە ماقۇللانغان پروگراممىدا،

ئۇلار «يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلمىغان ئەھۋال ئاستىدا» دېھقانلارغا يەر بېرىلىدۇ، دەپ قارار قىلدى ۋە ھاشىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئەمما، 1911 ـ يىلى ماقۇللانغان پروگراممىدا ئۇنىڭدىن يېنىۋالدى. 1913 ـ يىلى ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى بىلەن ئوسمانلى سوتسىيالىستلار پارتىيىسى ئەزالىرى قاتتىق باستۇرۇلدى. 1914 ـ يىلى تۈركىيىدىكى بارلىق سىياسىي ھوقۇق «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ «ئۈچ باھادىرى» دەپ نام ئالغان ئەنۋەر پاشا، تەلئەت پاشا ۋە جامال پاشالارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ئەنۋەر پاشا 1881 ـ يىلى ئىستانبۇلدا تۆمۈرىيول خادىمى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ياش ۋاقتىدا ئىستانبۇل قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرۈپ ئۇزاق ئۆتمەي، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» گە قاتناشقان. 1908 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتا ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن «ھۆرلۈك قەھرىمانى» دەپ نام ئالغان. 1909 ـ يىلىدىن 1911 ـ يىلىغىچە تۈركىيىنىڭ گېرمانىيىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارى بولغان ھەم قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى بويىچە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. 1913 ـ يىلى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، ئىمپېرىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى بولغان ۋە گېنېرالليققا كۆتۈرۈلۈپ «پاشا» دەپ ئاتالغان. 1914 ـ يىلى ئوسمانىيلار ئوردىسىدىكى بىر مەلىكە بىلەن توي قىلغانلىقى ئۈچۈن «داماد»[1] لىققا ئېرىشكەن. ئەنۋەر پاشا داڭقى چىققان تەۋەككۈلچى ئىدى، ئۇنىڭ «بوناپارت» دېگەن لەقىمى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ئادەتتە «كىچىك ناپولېئون» دەپ چاقىراتتى.

تەلئەت پاشا 1874 ـ يىلى ئەدىرنەدە بىر نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، يۇرتىدا يەرلىك مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېـ

① داماد — ساراي كۈيئوغلى، سۇلتاننىڭ كۈيئوغلى دېگەن مەنىدە.

يىن، ئەدىرنە تېلېگراف ئىدارىسىدە ئىشلىگەن، كېيىن سېلانىك-تىكى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدە مۇدىر كاتىپ بولغان. بۇ جەريانىدا خىزمەت قۇلايلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» گە خېلى كۆپ ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن. ئىنقىلابتىن كېيىن، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىدە ھەر خىل ۋەزىپە-لەرنى ئۆتىگەن، بىر مەزگىل ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى، مەركىزىي كومىتېتنىڭ رەئىسى بولغان. ئۇ «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتە-يىسىدىكى تونۇلغان سىياسىئون بولۇپ، تۈركىيە بۇرژۇئازىيە-سى ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. 1917 - يىلى سادرازاملىققا كۆتۈرۈلگەن. ئۇ ئۆتكۈر، يىراقنى كۆرىدىغان ۋە ئاداۋەت ساقلىمايدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ شۇنداق زور ئابرۇيغا ئىگە بولسىمۇ، يەنىلا ئەنۋەر پاشانىڭ ئاغزىغا قارايتتى.

جامال پاشا 1872 - يىلى ئىستانبۇلدىكى بىر ھەربىي ئائە-لىدە تۇغۇلغان. ئۇ ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان، خىيالىغا كەل-گەننى قىلىدىغان، ھەرقانداق ئىشتا قېيىلىكاچ ئوتتۇرىغا چىقە-دىغان ئادەم بولۇپ، ئەنۋەر پاشاغا زادى ئوخشىمايتتى. ئىستاد-بۇل قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىگە كىرگەن. 1913 - يىلە-دىن كېيىن، ئۇ ئىستانبۇل گارنىزۇن قوماندانلىق شتابىنىڭ شتاب باشلىقى، ئىمپېرىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرى، سۇرىيىدە تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيە باش قوماندانى، ئىستانبۇلدا تۇ-رۇشلۇق قىسىملارنىڭ باش مۇپەتتىشى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن. ئۇ ھەربىي رازۋېد ئىشلىرىغا پۇختا، يۇقىرى ئاب-رويلۇق، مەسئۇلىيەتچان، كەسكىن، قاتتىق قول ۋە رەھىمسىز ئادەم ئىدى. ئۇنىڭدا تەلئەت پاشانىڭكىدەك يۇقىرى ئابرۇي، ئەنۋەر پاشانىڭكىدەك يۇقىرى ئارمىيە ھوقۇقى يوق ئىدى، شۇڭا ئۇ ئالدىنقى ئىككىيلەنگە بېقىنىپراق ئىش قىلاتتى.

«ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىدىكى بۇ ئۈچ باھادىر

ھەدەپ ئۆزىنى كۆرسىتىشكە تەمشىلىراتقاندا، ئوسمانىيلارنىڭ مىللەت مەجلىسى تارقىلىپ كەتكەن ۋە سۇلتان مۇھەممەد V (رەشاد) قېرىپ 72 ياشقا كىرىپ قالغاندى. سۇلتان ئەخلاقىي جەھەتتە چۈشكۈنلىشىپ، جىسمانىي جەھەتتىن زەئىپلىشىپ كار-دىن چىققان بولغاچقا، دۆلەت ئىشلىرىدىن ئاساسەن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ باشقىلارنىڭ ئۆزىگە تېگىپ كېتىشىدىن قورقۇپلا تۇراتتى، شۇڭا ئەنۋەر پاشانىڭ ئىمپېرىيىگە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى بولغانلىقىنىمۇ گېزىتتىن ئۇقتى.

1913 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، گېنېرال ئوتتو لىمان فون ساندېرس (1855～1929 - يىللىرى) باشچىلىقىدىكى گېرما-نىيە ھەربىي ۋەكىللەر ئۆمىكى ئىستانبۇلغا كەلدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، تۈركىيە ئۈچ دۆلەت بىرلىشىپ ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ئانتانتا دۆلەتلەرگە ئۇ-رۇش ئېلان قىلىشنى پىلانلاش ئىدى. ساندېرس بىلەن ئەنۋەر گېرمانىيە ھەربىي ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تۈركى-يە ئۆزىنىڭ ھەربىي تالانتىنى قايتىدىن نامايان قىلالايدۇ، دېگەن پىكىرگە كېلىشتى.

ئەمما نامرات، قالاق ۋە ھەرقايسى جەھەتلەردە ئاجىز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان، ھالىدىن كەتكەن بۇ قېرى ئىمپېرىيە تېخى ئەمدىلا تىرىپولى ئۇرۇشى، بالقان ئۇرۇشىدىن قول ئۈزۈپ ھاردۇقىنى چىقىرىۋاتاتتى. بۇ ئۇرۇشلار ئۇنى ئىقتىسادىي ۋە مالىيە جەھەت-تىن نۇرغۇن چىقىمغا ئۇچرىتىپ، ئارمىيىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ چاغدا تۈركىيە ئارمىيە-سىگە ئەڭ كېرەكلىك بۇلۇۋاتقىنى ئوق- دورا، كىيىم - كېچەك ھەم ئۆتۈك ئىدى. تۈركىيە دېڭىز ئارمىيىسى قارا دېڭىزدىكى رۇسىيە فلوتى بىلەن رىقابەتلىشەلەيتتى، ئەمما نۇرغۇن ئۇششاق ئاراللاردىن تەركىب تاپقان ئېگەي دېڭىزدىكى گرېتسىيە فلوتىغا رەقىب بولالمايتتى. تۈركىيىنىڭ ئەنگلىيىگە بۇيرۇتقان ئىككى

ئۇرۇش پاراتى تېخى ياسىلىپ بولمىغان بولۇپ، بۇنداق ئەھۋالدا تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتىنمۇ دەھشەت ۋە خەتەرلىك بولغان بۇ يېڭى ئۇرۇشقا قاتناشسا، غەلىبە قازىنىشىغا ئىشەنمەك تەس ئىدى، شۇڭا نۇرغۇن ئادىل كۆزەتكۈچىلەر، ھەتتا تۈركىيىنىڭ بەزى رەھبەرلىرىمۇ بۇ تەۋەككۈلچىلىككە ئانچە ئىشەنچ باغلىمىدى.

1914 ـ يىلى 28 ـ ئىيۇندىكى سارايېۋو ۋەقەسىدىن باشلاپ 23 ـ ئىيۇلدىكى ئاۋسترىيىنىڭ سېربىيىگە ئېلان ئاخىرقى ئۇلتىماتۇم تاپشۇرغىنىغا قەدەر بولغان بىر ئاي ۋاقىت ئىچىدە، گېرمانىيە ھۆكۈمىتى تۈركىيىگە باشتىن ـ ئاياغ قايتا ھەرىكەتلىنىش ئۈچۈن پۈرسەت يارىتىپ بېرىش مەيدانىدا تۇردى.

1914 ـ يىلى ئىيۇلنىڭ 5 ـ كۈنى، گېرمانىيىنىڭ ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فون ۋانگېنگېم پوتسدام شەھىرىدە ئۇقتۇرۇش تاپشۇرۇۋېلىپ، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قەتئىي ھالدا ياۋروپا ئۇرۇشى قىلىشنى قارار قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقانلىقى ئەرچە مۇشۇ كۈنلەردە بىرلىنغا چاقىرتىلغان ئەنۋەر پاشا شۇ يەردە گېرمانىيە ئارمىيىسى باش شتاب باشلىقى فون مولتىكى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما گېرمانىيە ھۆكۈمىتى ئىتتىپاق تۈزۈش توغرىسىدا تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە كونكرېت تەكلىپ بەرمىدى. ئىيۇل ئايلىرىنىڭ بېشىدا، سارايېۋو ۋەقەسى يۈز بېرىپ بىرقانچە كۈندىن كېيىن، تۈركىيە دېگىز ئارمىيە ۋەزىرى جامال پاشا پارىژغا يۈرۈپ كەتتى، قارىماققا ئۇ فرانسىيە دېگىز ئارمىيىسىنىڭ ھەربىي مانېۋىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بارغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە فرانسىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى بىلمەكچى ئىدى. جامال پاشا فرانسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى سىياسىي مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى مارژېرىن بىلەن قىلىشقان سۆھبىتىدە تۈركىيىنى ئاتانتا دۆلەتلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما،

مارژیرىن بۇ ئىشقا ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ پوزىتسىيە بىلدۈرسە بولمايدىغانلىقىنى، فىرانسىيىنىڭ جۇمھۇرىيەت رەئىسى رۇسىيە-گە زىيارەتكە بېرىشتىن بۇرۇن بۇ تەكلىپنى فرانسىيىنىڭ ئىتتى-پاقداشلىرىغا ئۇقتۇرۇپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتتى. جامال پاشا فرانسىيە ۋەكىلىنىڭ بۇ جاۋابىنى پاسسىپ رەت قىلىش، دەپ ھېسابلىدى.

1914 - يىلى 18 - ئىيۇلدا، جامال پاشا پارىژدىن ئايرىل-دى. 23 - كۈنى ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈلگەن «ئىتتىھات ۋە تەرەك-كى» پارتىيىسىنىڭ ئىنقىلاب بايرىمىنى تەبرىكلەش چوڭ يىغىن-دا گېرمانىيە گېنېرالى ئېرىك فون فالكىنخېين (1861～1922 يىللىرى) جامال پاشا بىلەن گېرمانىيە - تۈركىيە ئىتتىپاقى تۈزۈش توغرىسىدا سۆزلەشتى ۋە ھەر ئىككىلا تەرەپ بۇ ئىشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. شۇ يىلى 1 - ئاۋغۇست كۈنى گېرمانىيە رۇسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئەمما، رۇسىيە بۇ ھەرىكەتكە قىزىقمىدى، بەلكى 1908 - ۋە 1911 - يىللىرى ئۆتكۈزۈلگەن دىپلوماتىيە سۆھبىتى ۋاقتىدىكىگە ئوخشاش دېگۈز بوغۇزىنى رۇ-سىيىگە قوشۇۋېتىشتە ئەمەس، بەلكى بوغۇزدا رۇسىيە پاراخوتلا-رىنىڭ ھەرىكەتلىنىشىگە رۇخسەت قىلىش دېگەن پىكرىدە چىڭ تۇردى. «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىرى رۇسىيىنىڭ بۇ مۇددىئاسىنى ئاللىقاچان بىلەتتى. رۇسىيە بىلەن گېرمانىيە تەرەپنىڭ باياناتلىرى ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتتى، چۈنكى گېرمانلار تۈركىيە دائىرىلىرى ئارىسىدا رۇسىيە تەھلىكىسى ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ بارغانىدى. ئاۋغۇستنىڭ 2 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 4 تە گېرمانىيە ئارمىيىسى گېنېرالى فالكىنخېين سادرازام سەئىد خەلىم پاشا باشچىلىقىدىكى تۈركىيە ھەربىي ئىشلار كومىتېتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئەھدىنامىسىنى ئىمزالىدى. ھەربىي ئىشلار كومىتېتى سادرازام سەئىد خەلىم پاشا، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى تەلئەت پاشا، قۇرۇقلۇق ئارمىيە

ژەنزرى ئەنۋەر پاشا، دېڭنز ئارمىيە ژەنزرى جامال پاشا، مالىيە ژەنزرى جەۋدى بەي ھەم ئەدلىيە ژەنزرى خەلىل بەيلەردىن تەر-كىب تاپقان بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئەنۋەر پاشانىڭ قولىدىكى ھوقۇقلۇق غەيرىي رەسمىي تەشكىلات ئىدى. گېرمانلار بىلەن ئەھدىنامە ئىمزالاشقا جامال پاشا قاتارلىقلار قاتناشتۇرۇلمىدى، سۇلتان ژە باشقا ژەنزىرلەر بۇ ئىشتىن ئەتىسى خەۋەر تاپتى.

ئەھدىنامە سەككىز ماددىلىق بولۇپ، 3 ـ ژە 4 ـ ماددىلەر-ىدا «ئۇرۇش ژاقتىدا گېرمانىيە ھەربىي ژەكىللەر ئۆمىكى تۇر-كىيىگە قوماندانلىق قىلىدۇ»، «گېرمانىيە زۆرۇر تېپىلغاندا تۇركىيىنى رۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزىدىن قوراللىق قوغدايدۇ» دېيىل-گەنىدى.

ئەھدىنامىگە ئاساسەن، تۇركىيە تەرەپ رۇسىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۇستىگە ئالدى، ئەمما بىر ياكى بىرقانچە بالقان دۆلىتى تۇركىيىگە جەڭ ئېلان قىلىپ قالسا، ياكى رۇسىيىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تۇر-كىيىگە جەڭ ئېلان قىلىپ قالسا، گېرمانىيە ھېچقانداق چەكلە-مىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى. گېرمانىيە بىلەن تۇركىيە ئىتتىپاق تۇزۇش ئەھدىنامىسىنى ئىمزالاۋاتقان ژاقىتتا ئىنگلىزلارنىڭ مۇد-چىۋالا تېز قوراللىق ھەرىكەت قوزغىشىنى تۇركىيە خىيالىغىمۇ كەلتۇرمىگەن ئىدى.

1914 ـ يىلى 2 ـ ئاۋغۇستتا تۇركىيە بىتەرەپ مەيداندا تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى، ئەمما قىسىملارنى ئۇرۇشقا سەپەر-ۋەر قىلدى، بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى تەۋە-سىدە ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈلۈپ بوسفور ۋە داردانىل بوغۇزلىرى-غا سۇ مىناسى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئاۋغۇستنىڭ 3 ـ كۈنى، گېرمانىيە فرانسىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئەتىسى ئەنگلىيە ئۇرۇشقا قاتناشتى. گېرمانىيە كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، تۇر-كىيىگە بولغان تەسىرىنى كۈچەيتتى. لىمان فون ساندېرسنىڭ

70 ئوفىتسېردىن تەشكىل قىلىنغان ھەربىي ئۆمىكى تۈركىيىدە قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئۆزى 1- ئارمىيە قوماندانلىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئىستانبۇل، سىرىس، داردانىل ۋە بەندۈمە قاتارلىق جايلارنى باشقۇرىدىغان بولدى، بۇنىڭغا ئۇلاپ ئەنقەرە بىلەن ئىز-مىردىكى قىسىملارغىمۇ گېرمانىيە پولكوۋنكلىرى قوماندانلىق قىلىشقا باشلىدى.

1914 - يىلى ئاۋغۇستنىڭ 4 - كۈنى، ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيە گېرمانىيە - تۈركىيە ئىتتىپاقىغا رەسمىي قاتناشتى. بۇنىڭغا ئۇلاپ گېرمانىيىنىڭ دىپلوماتىيە دائىرىلىرى بۇلغارىيە بىلەن تۈركىيىنى يېقىنلاشتۇرۇشقا تىرىشتى. نەتىجىدە، بۇلغار-ىيىنىڭ ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى توشىف تۈركىيە بىلەن كېلىشىم ئىمزالىدى.

بۇ ۋاقىتتا، ئەنگلىيە پاراخوت شىركىتىنىڭ تۈركىيىگە تاپ-شۇرىدىغان «سۇلتان ئوسمان I» ۋە «لىساكىيە» ناملىق ئىككى چوڭ پاراخوتى ياسىلىپ بولدى، ئوسمانىيلارنىڭ خەزىنىسىدىن 7 مىليون ئەنگلىيە فوند ستېرلىڭى ئاجرىتىلىپ بۇنىڭ ھەققى تۆلەندى. ھەربىي پاراخوت ياساشقا كەتكەن پۇل تۈركىيە خەلقى-دىن ئىئانە توپلاش يولى بىلەن يىغىۋېلىنغانىدى. ئەمما، ئەنگلى-يىنىڭ ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە بايانات ئېلان قىلىپ، «بىرىتانىيە ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن تۈركىيىنىڭ ھەربىي پاراخوتىنى تۇتۇپ قالدى» دېدى. تۈركىيە ئەنگلىيە دائىرىلىرىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ ماقا-لىلەر ئېلان قىلدى، گېرمانىيە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تۈركىيە-لىكلەر ئارىسىدا ئانتانتا دۆلەتلەرگە ئىشەنمەسلىك ھەققىدە تەش-ۋىقاتلارنى ئېلىپ باردى.

«ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ كۆپ سانلىق داھىيە-لىرىنىڭ پوزىتسىيىسى بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرۇش ئىدى. ئىنگ-لىزلارنىڭ تۇيۇقسىزلا ئۇرۇشقا قاتنىشىشى گېرمانىيە پەرەس

ئەنۋەر پاشا بىلەن تەلئەت پاشانى گاڭگىرىتىپ قويدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئاد-تانتا دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىش، ئىتتىپاقلىق ئەھدىنامىسى-نى بۇزۇپ گېرمانلارنىڭ نارازلىقىنى قوزغاشتىنمۇ كۆپ خەتەر-لىك ئىدى، شۇڭا جامال پاشا ئۆزىنىڭ ئىچكى كابىنېتىدا ئېنىق قىلىپ: «ئەنگلىيە، رۇسىيە، فرانسىيە ئەگەر بىزنىڭ دارداـ-نىل، كونستانتىنوپول ۋە رۇسىيە چېگرىسىدا بىرمۇ ئەسكىرى-مىزنىڭ يوقلۇقىنى بىلىپ قېلىپ، داردانىل ۋە بوسفور بوغۇزلى-رىدىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئارزۇرۇمغا يۇرۇش قىلىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇلار بۇ ئىككى جايىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن سۇاس ئارقىلىق ئاناتولىيىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ، ئۇ ھالدا ئارمى-يىمىزنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولمايلا قالماس-تىن، بەلكى پۈتكۈل ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى يوقىلىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. ئەھۋال ناھايىتى جىددىي ئىدى، «ئىتتىھات ۋە تە-رەققى» پارتىيىسى تۇيۇقسىز قارار چىقىرىپ رۇسىيىدىن ئىتتى-پاقلىق تەلەپ قىلدى. رۇسىيىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى گېنېرال لېئونتىيېف بىلەن ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى گىرىس ئەنۋەر پاشانىڭ سۆھبىتىگە قىزىققان بولسىمۇ، دەرھال جاۋاب بېرەلمى-دى. چۈنكى، ئۇلار رۇسىيىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىرى سازانوفتىن «تۈركىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگىلى بولمايدۇ» دېگەن جاۋابنى ئالغانىدى. گىرىس ئەنۋەر پاشانىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلىش توغرا-سىدا سازانوف بىلەن قايتا ـ قايتا سۆزلىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ، سازانوف ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋالدى. ئەنۋەر پاشا بىلەن لې-ئونتىيېف ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىدىن پارىژ ۋە لوئ-دونلار خەۋەر تاپتى، بۇ تۈركىيىگە پاپىدىسىز ئىدى.

تۈركىيە ھۆكۈمىتى 4 ـ ئاۋغۇست كۈنى ئېچىلغان ھەربىي ئىشلار كومىتېتى يىغىنىدا بايانات ئېلان قىلىپ، «گېرمانىيە ـ تۈركىيە ئەھدىنامىسى تۈركىيىنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىش مەجبۇرى-

يىتىنى بېكىتكەن ئەمەس، بەلكى ئەينى چاغدىكى بۇلغاريە بىلەن رۇمىنىيىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلىشتىن بۇرۇن تۈركىيە ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن» دېدى. ئاۋغۇستنىڭ 9 - كۈنى ئۇنىڭغا ئۇلاپ ھەربىي ئىشلار كومىتېتى سەككىز ماددىلىق قارار ماقۇللىدى. ئەمما، بۇ قارار ئىجرا قىلىنغۇچە گېرمانىيىنىڭ «گوبن» ۋە «بورىسلوف» ناملىق پاراخوتلىرى ئەنگلىيە فلوتىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن قېچىپ، داردانىل بوغۇزىغا كىرىپ كەلدى ۋە مەرمەر دېڭىزىدا پەيدا بولۇپ پايتەخت ئىستانبۇلغا يېقىنلاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈركىيە بىلەن گېرمانىيە مۇناسىۋىتى يېڭى تۈسكە كىردى، تۈركىيە ھەربىي ئىشلار كومىتېتى گېرمانىيە بىلەن ئىمزالىغان ئەھدىنامىسىنى رەت قىلالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشتى.

«گوبن» ۋە «بورىسلوف» ناملىق ئىككى ھەربىي پاراخوتىنىڭ تۈركىيە سۇ تەۋەلىكىگە كىرىپ پاناھلىنىشىنى ئەنۋەر پاشا ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئالاقىدار خادىملار پەيدا قىلغانىدى. بۇ ۋاقىتتا، تۈركىيىنى گېرمانىيىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشنى خالىمايدىغان ۋەتەنپەرۋەر كۈچلەر ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، ئەنۋەرگە ئاشكارا قارشى چىقالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغان تۈركىيىلىكلەر، ھەتتا ئەنۋەر پاشانىڭ سىياسىي رەقىبلىرىمۇ «گوبن» ۋە «بورىسلوف» نىڭ يېتىپ كېلىشىنى تۈركىيە ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىق تەرىپىنى تولۇقلاپ، ئەنگلىيىنىڭ دەسلىپىدە تۈركىيىگە سېتىپ بېرىپ، كېيىن، يېنىۋالغان ئىككى ھەربىي پاراخوتىنىڭ زىيىنىنى تولدۇردى، دەپ قارايتتى. ئەمەلىيەتتە، گېرمانىيىنىڭ ئىككى ھەربىي پاراخوتى تۈركىيىلىكلەرنىڭ قولىدىكى قورال بولماستىن، بەلكى گېرمانىيىلىكلەرنىڭ تۈركىيىنى ئۆزلىرى تەرەپتە تۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرىدىغان كوزورى ئىدى. تۈركىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى پاراخوتنى گېرمانىيىدىن 80 مىليون ماركقا

سېتىۋالدۇق دېدى، ئەمەلىيەتتە بۇ يالغان سودا بولۇپ، مەيلى كىمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بولمىسۇن، مەخپىي سىر ئەمەس ئىدى. گېرمانىيىلىكلەرمۇ بۇنى مەخپىي تۇتالمىدى. گېرمانىيىنىڭ دىپلوماتىيە ۋەزىرى فون ياگوف گېرىتسىيىنىڭ بېرلىندىكى كونسۇلىغا قىلغان بايانىدا، ھەربىي پاراخوت سېتىش - ئېلىش ئىشى «ئەمەلىيەتتە زادى يۈز بېرىپ باقمىدى» دېدى. گېرمانىيىنىڭ پاراخوت خادىملىرى پاراخوتتىن ئايرىلمىدى، ئەمما بۇ ئىككى پاراخوت «تۈركلەشتى»، «گوبن» دېگەن نام «ياۋۇز سۇلتان سەلىم»[1] گە، «بورىسلوف» دېگەن نام «مەجەللە» گە[2] ئۆزگەرتىلدى. گېرمانىيە ماتروسلىرى ۋە ئوفىتسېرلىرى پۈتۈنلەي مۇسۇلمانچە كىيىندۈرۈلدى. بۇ ئىش رۇسىيىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى، رۇسلار ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىدىن تۈركىيىگە نارازىلىق بىلدۈرۈشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ قوللاشقا ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ئانتانتا دۆلەتلىرىنىڭ ئىستانبۇلدا تۈرۈشلۇق ئەلچىلىرىنىڭ بىرلىكتە نارازىلىق بىلدۈرۈش كەيپىياتى شەكىللەنمىدى.

1914 - يىلى 13 - سېنتەبىردە، ئەنگلىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىستانبۇلدىن كەتتى، پۈتكۈل تۈركىيە فلوتلىرى «گوبن» ناملىق پاراخوتتىكى گېرمانىيە دېڭىز ئارمىيە گېنېرالى شۈسوننىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتتى، ئارقىدىنلا دېڭىز ئارمىيە گېنېرالى ئوزىدۇم گېرمانىيىدىن ئىستانبۇلغا كەلدى. دېڭىز بويلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان توپچى قىسىملارغا بولغان قوماندانلىقمۇ گېرمانىيىلىكلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تۈركلەرنىڭ گېرمانلارغا بېقىنىشى ھەسسىلەپ ئېشىپ باردى.

---

① ياۋۇز سۇلتان سەلىم — ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ 9 - سۇلتانى بولۇپ، مىلادىيە 1512- يىلىدىن 1520- يىلىغىچە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان، «ياۋۇز» ئۇنىڭ تەخەللۇسى ئىدى.

② مەجەللە — 1876 - يىلى جاكارلانغان ئوسمانلىلارنىڭ تۇنجى ئاساسىي قانۇنىنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى.

تۈركىيىنىڭ ۋاقىتلىق بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرۇپ ئۇرۇشقا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتماسلىقى يېرىم ـ يارتا تاكتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى. ئەمەلىيەتتە، ئەنۋەر پاشانىڭ مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە مەخسۇس ۋەكىللەر «غازات» تەشۋىقاتى ئۈچۈن ئىستانبۇلدىن شىمالىي ئافرىقىغا يۇرۇپ كەتتى. سۈرىيدە مىسىرغا هوجۇم قىلىدىغان مەخسۇس كۈچ تەشكىللەندى. بۇ ۋاقىتتا، مىسىر ئىنگلىزلارنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. 1914 ـ يىلى ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئاخىرىدا، ئانتانتا دۆلەتلەر هەدەپ تۇرۇكىيىگە بولغان بېسىمنى كۈچەيتىپ بايانات تاپشۇرۇۋاتقان چاغدا، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى تەلئەت پاشا بۇخارىست ۋە سوفىيىلەرگە بېرىپ، رۇمىنىيە بىلەن بۇلغارىيىنى گېرمانىيىنىڭ همايىسى ئاستىدا تۇركىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە ئۈندىدى، ئەمما ئۇ هېچقانداق ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىدى.

شۇنداق قىلىپ، گېرمانلار ئىستانبۇل، بوسفور بوغۇزى، داردانىل بوغۇزىدا هەممىگە ئېرىشتى، مارشال ئورۇنباسارى ئەنۋەر پاشا سادرازام[1] ۋە ۋەزىرلەر كېڭىشىنىمۇ قايرىپ قويۇپ، دېڭىز ئارمىيىسى، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى هوقۇقلىرىنىڭ هەممىسىنى گېرمانىيىلىك گېنېرال ۋە ئادمىرالالارغا تۇتقۇزدى.

رۇمىنىيە بىلەن بۇلغارىيە ئارقىلىق تۈركىيىگە كېلىۋاتقان گېرمانلارنىڭ سانى نەچچە مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. 1914 ـ يىلى سېنتەبىرنىڭ 27 ـ كۈنى، تۈركىيىنىڭ بىر مىنا توشۇغۇچى كېمىسى گېرمانلارنى ئېلىپ داردانىل بوغۇزىدىن ئېگەي دېڭىزىغا كىرىۋاتقاندا، ئەنگلىيىنىڭ ئوكيان چارلىغۇچى پاراخوتى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستى. بۇ ئىش تۈركىيىنىڭ داردانىل بوغۇزىنى پۈتۈنلەي قامال قىلىشىغا باهانە بولدى. داردانىل بوغۇزىنى قامال قىلىش چوڭ ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. تۈركىيىدىكى

---

① بۇ ۋاقىتتا سۇلتان مۇهەممەت V (رەشاد) نىڭ ئۈزى مارشال ئىدى.

مەشھۇر سىياسىئونلار ۋە ھەربىي ئالىملار بۇنىڭدىن ئەنسىرەشكە باشلىدى. ئۇلار ئۇرۇش باشلىنىپ كەتسە ئوسمانلى ئىمپېرىيە-سىنى ۋەيران قىلىۋېتىدۇ، دەپ قارايتتى. يىراقنى كۆرگۈچىلەر گېرمانىيىنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى ئاللىقاچان كۆڭلىگە پۈكۈپ بولغانىدى.

تۈركىيىنىڭ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتنىشىشىغا قەتئىي قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ بىرى مۇستاپا كامال ئىدى. ئۇ بۇ چاغدا تېخى ياش بولۇپ، ئەنۋەر پاشالارغا ئۆز گېپىنى ئۆتكۈزەلىگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەس ئىدى. تۈركىيىنىڭ ئاتاقلىق دىپلوماتلىرى ئەز-ۋەر پاشانى قاتتىق ئاگاھلاندۇردى. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇ چاغدىكى فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى رىفاد پاشا پارىژدىن ئىستانبۇلغا تېلېگراممىا يوللاپ: «گېرمانىيە يېتىم قې-لىپ چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. تۈركىيىگە بىردىنبىر پايدىلىق بولغان سىياسەت قاتتىق ۋە سەممىيلىك بىلەن بىتەرەپ مەيداندا تۇرۇش ئارقىلىق، ئانتانتا دۆلەتلەر تەرىپىدىن پايدىغا ئېرىشىش-تۇر» دەپ كۆرسەتتى، ئارقىدىن يەنە ئۇلاپ بىر پارچە تېلېگراممىا يوللىدى، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«تۈركىيىنىڭ تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە ئىپتىدائىي هالەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالى ئۇزاق مۇددەت تىنچ شارائىتتىكى تەرەققىياتقا موهتاج. ھەربىي جەھەتتە غەلىبە قىلىشىمىز مۇم-كىن دەيدىغان ئىشەنچسىز رىغبەتلەندۇرۇش بىزنى تۇغەشتۇرۇۋې-تىدۇ. گېرمانىيىنىڭ مۇداخىلىسى ئەمدى دەرھال تاماملىنىشى كېرەك... ناۋادا بىز ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ دۇشمىنى بولۇپ ھەربىكەت قىلىدىغان بولساق، ئۇلار بىزنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىدۇ. گېرمانىيە بىزنىڭ ئۆلۈش - تىرىلىشىمىزگە ئەسلا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ... ناۋادا مەغلۇپ بولسا بىزنى غەلىبە قىلغان دۆلەتلەرگە يەم قىلىپ بېرىدۇ، غەلىبە قىلسا بىزنى ئۆزىنىڭ ھامىيلىقىدىكى دۆلەتكە ئايلاندۇرىدۇ».

بۇنداق ئاگاھلاندۇرۇش ۋە نەسىھەتلەرمۇ ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتەلمىدى. تۈركىيە خوجايىنلىق ئورنىدىن ئاللىقاچان قېچىپقالغانىدى. سادرازام سەئىد خەلىم پاشا، ئەدلىيە ۋەزىرى خەلىل بەي، مالىيە ۋەزىرى جەۋدى بەي، شۇنداقلا تەلئەت پاشا ۋە جامال پاشالار كۆز ئالدىغا كېلىپ قالغان ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئوڭشاشقا ھەرقانچە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، گېرمانىيىنىڭ قاتتىق تۇرۇۋېلىشى، ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ھەمكارلاشماسلىقى، ئەنۋەر پاشا ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تەۋەككۈلچىلەرنىڭ قارامۇلىقى ئالدىدا ھېچنېمىگە يارىمىدى.

تۈركىيە ھۆكۈمىتى خەزىنىسىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قالغانلىقىنى پەش قىلىپ، ھەربىي جەھەتتە ھەربىرتكە كەلمىدى. فون فالكىنخېين تۈركىيىگە 1 مىليارد فرانك قەرز بېرىشكە قوشۇلىدى ۋە بۇنى 1914 ـ يىلى 11 ـ ئۆكتەبىر كۈنى تۈركىيە دائىرىلىرىگە ئۇقتۇردى. ئەنۋەر پاشا ھۆكۈمىتى فالكىنخېين بىلەن ئۇلار بېرىشكە ماقۇل بولغان قەرز پۇلىنىڭ بىر قىسمى ئىستانبۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن دەرھال ھەربىي ھەربىرتكە كېلىدىغانلىقى ھەققىدە كېلىشىم ئىمزالىدى. ۋەدىلەشكەن قەرز پۇلىدىكى بىرىنچى تۈركۈم ئالتۇنلار بېرلىندىن 26 ـ ئۆكتەبىر كۈنى ئىستانبۇلغا يۆتكەپ كېلىندى. ئەنۋەر پاشا گېرمانىيە دېگىز ئارمىيىسى گېنېرالى شۇسوننىڭ فلوتىنى قارا دېگىزغا چۈشۈرۈشكە رۇخسەت قىلدى. ئۆكتەبىرنىڭ 29 ـ كۈنى گېرمانىيە ـ تۈركىيە ھەربىي پاراخوتلىرى بىرلىكتە رۇسىيىنىڭ سۆۋاستېپول ۋە باشقا پورتلىرىدىكى پاراخوتلىرىنى شىددەت بىلەن توپقا تۇتتى، شۇ كۈندىن ئېتىبارەن تۈركىيە دۇنيا ئۇرۇشىغا رەسمىي قاتناشتى.

قارا دېگىزدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش خەۋىرى تۈركىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئىچىدە ناھايىتى قاتتىق ئەنسىزلىك پەيدا قىلدى. مالىيە ۋەزىرى جەۋدى بەي قاتارلىق ئۇچ ۋەزىر ۋەزىپىسىدىن

ئىستېپا بەردى، جامال پاشا، تەلئەت پاشالارمۇ شۇنداق پوزىتسىيىلەرنى بىلدۈرۈشتى. سادرازام سەئىد خەلىم پاشا ئۆز ئورنىدا قېلىۋېرىدىغانلىقى ھەم سۆھبەت ئارقىلىق ۋەزىيەتنى ئوڭشايدىغانلىقىنى ئېيتىپ بايانات ئېلان قىلدى. تۈركىيىنىڭ پېتىرىبۇرگتا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى پەخرىدىن بەي بۇ ئىشتىن ناھايىتى ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، «بۇنىڭدىن كېيىن رۇسىيە فلوتى تۈركىيىنىڭ سۇ تەۋەلىكىگە كىرمىسىلا، تۈركىيە فلوتى قارا دېڭىزغا كىرمەيدۇ» دەپ رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە ۋەدە بەردى، ئەمما رۇسىيە ھۆكۈمىتى پەخرىدىن بەي بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئۇنىمىدى.

ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە رۇسىيە ئۆزىنىڭ ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق ئەلچىلىرى ئارقىلىق، ئەگەر تۈركىيە ئۆزىنىڭ قۇرۇقلۇق ھەم دېڭىز ئارمىيىسى ئىچىدىكى گېرمانىيە ھەربىيلىرىنى قايتۇرۇۋەتمەيدىغان بولسا، ئۇنداقتا تۈركىيە ئانتانتا دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشى كېرەك، دېدى. بۇنىڭدىن ھەرقانداق سۆھبەتنىڭ ئۇرۇشنى توختىتىپ قالالمايدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەدلىيە ئىشلىرى ۋەزىرى خەلىل بەينىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلگەن تۈركىيە ھۆكۈمىتى مۇھىم خادىملار مەجلىسىدە كۆپ سانلىق ئەربابلار ئۇرۇشقا قارشى تۇردى. مەجلىستە، گېرمانىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيىسى ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى گېنېرالللىرى، ئوفىتسېرلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ، گېرمانىيە - تۈركىيە ئىتتىپاقىنى بىكار قىلىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ چىشىغا تېگىپ قويماسلىق دېگەن مەسىلە بىردەك قارار قىلىندى، ئەمما تەلئەت پاشانىڭ تۈركىيە، جۈملىدىن ئىستانبۇل ھازىر گېرمان زەمبىرەكلىرىنىڭ ھەيۋىسى ئاستىدا تۇرىدۇ، بۇنى قانداق قىلىش كېرەك؟ دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى بىلەن، كۆپچىلىك لام-جىم دېيەلمەي تۇرۇپ قېلىشتى. بۇنداق ئەھۋالدا تۈركىيە ھۆكۈ-

مىتى گېرمانلارنى ھەرقانداق قىلىپمۇ چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىد-
ۋېتەلمەيتتى، گېرمانلارمۇ چىقىپ كەتمەيتتى.

1914 - يىلى نويابىرنىڭ 2 - كۈنى، پەخرىدىن بەي پېتېر-
بۇرگتا، گرىس ئىستانبۇلدا پاسپورت بېجىرىپ بىر كۈن ئىچىدىلا
ئۆز دۆلەتلىرىگە قايتىشتى. شۇ كۈنى ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە
ھۆكۈمەتلىرى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان دىپلوماتىيە
مۇناسىۋىتىنى ئۈزدى، 3 - نويابىر كۈنى ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيە
فلوتى داردانىل بوغۇزىنى شىددەت بىلەن ھەيۋە خاراكتېرلىك
توپقا تۇتتى. 12 - كۈنى ئانتانتا دۆلەتلەرگە ئەزا ئەللەر رەسمىي
ھالدا تۈركىيىگە قارشى ئۇرۇش ھالىتىگە كىردى.

سۇلتان ۋە خەلىپە مۇھەممەد V 1914 - يىلى نويابىردا
«غازات» جاكارلىدى. شەيخۇلئىسلام بەش ماددىلىق پەتىۋا چىقار-
دى. ئۇنىڭدا بۇ قېتىمقى ھەربىكەتنىڭ مەقسىتى «كاپىر دۆلەتلەر
گۇرۇھىغا قارشى ئۇرۇش قىلىش» دەپ ئۇقتۇرۇلدى ھەمدە
«رۇسىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيىلەر بارلىق كۈچلىرىنى ئىشقا سې-
لىپ، ئىسلام دىنىنىڭ نۇرىنى ئۆچۈرمەكچى بولدى»، شۇڭا
«ئانتانتا دۆلەتلەر ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى ئىسلام دىنى مۇرىتلە-
رى بىردەك قوزغىلىپ، ئۆز ھۆكۈمەتلىرىگە قارشى كۆتۈرۈلۈپ
چىقىشلىرى كېرەك» دەپ مۇراجىئەت قىلىندى، پەتىۋادا يەنە
«ئانتانتا دۆلەتلەر كاپىرلاردۇر، گېرمانىيە بىلەن ئاۋسترىيە
ئىسلام دىنىنىڭ تايانچىسى ھەم ھىمايىچىسىدۇر» دەپ ئىزاھات
بېرىلدى.

گېرمانىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ مۇناسىۋىتى 1883 - يىلىدىن
باشلاپ قويۇقلاشقانىدى، ئەينى ۋاقىتتا گېرمانىيە ئوفىتسېرلىرى
تۈركىيە ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش ئىشىنى ئۈس-
تىگە ئالغانىدى. 1889 - يىلى پادىشاھ ۋىلھېلم ئىستانبۇلغا
كېلىپ بېرلىن - بىزانتىيە - باغداد (B B B) نامىدىكى ئۇلۇغ
پان گېرمانىزم پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. 1903 - يىلىغا كەلگەن-

ده، تۇركىيە دائىرىلىرىگە تۇركىيە ۋە كىچىك ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈپ باغدادقا بارىدىغان تۆمۈريول باشقۇرۇش هوقۇقىنى گېرمانىيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بىر شەرتنامە ئىمزالاتقۇزۇۋالدى. 1908 - يىلى «ئىتتىهات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى سۇلتان ئابدۇلهەمىد II نىڭ ئىستىبداد هاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋەتكەندە، هۆرلۈك ۋە ئاساسىي قانۇن ئورناتقان هۆكۈمەت قۇرۇش ئۈچۈن هەربىي دىكتاتورا تۈزۈمىدىكى گېرمانىيىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشنى ئويلىدى. ئەمما، كۈتۈلمىگەن يەردىن 1909 - يىلى ياش تۈركلەر ئەرمىنىيىدە زور قىرغىنچىلىق قىلغاچقا، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ گېزىت - ژۇرناللىرى «ئىتتىهات ۋە تەرەققى» نىڭ بۇ هەرىكىتىنى زوراۋانلىق، دەپ ئەيىبلىدى. ئەمما، گېرمانىيە پوزىتسىيە بىلدۇرمىدى. ياندۇرقى يىلى تۈركىيە هۆكۈمىتى فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىن قەرز پۇل سورىدى، ئەمما بۇ ئىككى دۆلەت يەنە ئېغىر شەرت قويۇپ تۇرۇۋالدى، بىراق گېرمانىيە شەرتسىز بەردى. بۇ ئىشلار ئەنۋەر پاشالارنىڭ گېرمانىيىلىكلەر بىلەن تېخىمۇ ئاپاق - چاپاق بولۇپ كېتىشىگە ئاساس سالدى.

ئەنۋەر پاشانىڭ گېرمانىيە باش قوماندانلىق شتابىدىكى گېنېرالارنىڭ ماقۇللىشىغا ئېرىشكەن هەربىي ئىستراتېگىيىلىك پىلانىنىڭ كۆلىمى ناهايىتى زور بولۇپ، ئۇ ئىككى فرونتتىكى ئۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: بىرىنچى فرونت كاۋكازدا بولۇپ، هۇجۇم نىشانى رۇسىيە ئىدى. ئىككىنچى فرونت سۇۋەيش قانىلىدا بولۇپ، هۇجۇم نىشانى ئەنگلىيە ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى بارلىق جايلار ئىدى. ئۇلارنىڭ پىلانى بويىچە، رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىن ئىبارەت ئىككى دۈشمەننىڭ قارشىلىقىنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بىتچىت قىلغىلى بولاتتى. سۇلتان ۋە خەلىپە تەرىپىدىن جاكارلانغان «غازات» نىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىدىن قارىغاندا، ئۇرۇش ئىران بىلەن ئافغانىستاننى تۈركىيىگە جەلپ

قىلاتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن گېرمانىيە گېنېرالىرى بىلەن ئەنۋەر پاشانىڭ پىلانى بويىچە، تۈركىيە، ئافغانىستان ۋە ئىراندىن ئىبارەت ئۈچ ئىسلام دۆلىتى ئارمىيىسى ئىرانغا توپلىنىپ، خەيبەر ئۆتكىلى ئارقىلىق ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالى رايونلىرىغا كىرىپ، ئۇ يەردىكى ئىسلام مۇرتىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالاتتى، ئارقىدىنلا تۈركىيە ئارمىيىسى سۇۋەيش قانىلىدىن بۆسۈپ ئۆتكەندىن كېيىن، مىسىرنى فەتھ قىلىپ پۈتكۈل شىمالىي ئافرىقىغا كېڭىيەتتى ۋە ئۇ يەردە سەنۇشى مۇرتىلىرى بىلەن سۇدانلىقلارغا ماسلىشىپ، «غازات» نى ئانتانتا دۆلەتلىرىنىڭ ئافرىقىدىكى باشقا مۇستەملىكە رايونلىرىغا كېڭەيتەتتى. كاۋكاز فرونتىغا كەلسەك، تۈركىيە ئارمىيىسى رۇسىيىنىڭ پۈتكۈل جەنۇبىي كاۋكازىيە رايونىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىران تەۋەسىدىكى ئەزەربەيجانغا كىرىپ، تەرەپ - تەرەپتىن كاسپىي دېڭىزىنى قورشايتتى ۋە تاتارلار ياشايدىغان ۋولگا - ئۇرال رايونى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى فەتھ قىلاتتى.

گېرمانىيە باش قوماندانلىق شتابىدىكى گېنېرالار ۋە ئوفىتسېرلار «غازات» جاكارلىنىشتىن بۇرۇن ئارمىيىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ھوجۇم قىلىش يۆنىلىشى ۋە ۋاقتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تەقمۇتەق قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغانىدى. «غازات» جاكارلىنىش بىلەنلا ئەنۋەر پاشا 9 - دىكابىر كۈنى شتاب باشلىقى گېنېرال ۋورونسارت فون شېلىندورف بىلەن بىللە تۈركىيىنىڭ داڭلىق 3 - گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنى باشلاپ سارىكامىش ① دېگەن يەردە رۇسىيە قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى. تۈركىيە 3 - گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىدە 87 باتالىئون ئەسكەر، رۇسىيە كاۋكاز گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىدە 72 باتالىئون ئەسكەر بار ئىدى. شىددەتلىك بىر مەيدان جەڭدىن كېيىن، رۇسلار

① سېرىق قومۇش دېگەن مەنىدە.

تۇركىيە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇۋالدى. ئەسلىدە ئەنۋەر پاشا يادا قان ـ سارىكامىش ـ ئۇرمىيە فرونتىدا رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ مۇداپىئە سېپىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، زەربىدارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، جەنۇبىي كاۋكازىيە بىلەن ئىراننى چاقماق تېزلىكىدە بېسىۋالماقچى ئىدى. بەختكە قارشى تۇركىيە ئارمىيىسى دەسلىپىدە ئازراق جەڭ مېۋىسىگە ئېرىشىپ، كېيىن تالاپەتكە ئۇچرىدى. رۇسىيە قوشۇنلىرى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، تۇركىيە ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق قىسىملىرىنى ئەسىرگە ئالدى. ئەنۋەر پاشانىڭ قول ئاستىدا 90 مىڭ جەڭچى بار ئىدى، 70 مىڭ جەڭچى چېقىمغا ئۇچرىدى، ئۇنىڭدىن 30مىڭ ئەسكەر توڭلاپ قېتىپ قالدى. ئەنۋەر پاشا ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىق شتابى ئىستانبۇلغا چېكىندى ۋە بۇ ئىشنى ئاخبارات ساھەسىدىكىلەردىن ئۇزاققىچە يوشۇردى. ياندۇرقى يىلى يانۋارنىڭ ئاخىرىدا رۇسىيە قوشۇنلىرى ئىران تەۋەسىدىكى ئەزەربەيجاندا تۇرۇۋاتقان تۇركىيە قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم باشلىدى، ئىككى قوشۇن ھەمەدان ۋە كىرمانشاھلاردا قاتتىق ئېلىشتى، ئاخىردا رۇسىيە قوشۇنلىرى غالىب كېلىپ تەبرىزنى ئىشغال قىلدى.

ئىران شاھى ئەھمەدخان 1914 ـ يىلى 2 ـ نويابىر كۈنى ئىراننىڭ ئۇرۇشتا بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەمما، ئۇنىڭ بايانىتى ھېچنېمىگە ئەرزىمىدى، چارروسىيە ۋە ئەنگلىيە گېنېرالىرىنىڭ ئىراندا قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىلا ئىران جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ كەتتى. ئۇلار ئىران ھۆكۈمىتىنى قىلچىمۇ كۆزگە ئىلمىدى. ئىراننىڭ ئەڭ جەڭگىۋار كۈچى شىمالىي فرونتتىكى كازاك بىرىگادىسى بىلەن جەنۇبىي فرونتتىكى ژاندارما قىسىم ئىدى. كازاك بىرىگادىسىدىكى 8000 جەڭچىگە رۇسىيە ئوفىتسېرلىرى، ژاندارما قىسمىدىكى 7000 جەڭچىگە شۋېتسىيەلىك ئوفىتسېرلار قوماندانلىق قىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا،

ژاندارما قىسملارغا قوماندانلىق قىلىۋاتقان شۆبتسىيىلىك ئو-
فىتسېرلار گېرمانىيە تەرەپتە تۇرۇپ، گېرمان - تۇرك سىياسە-
تىنى ئىجرا قىلىدىغان پىدائىيلارغا ئايلاندى.

گېرمانىيە 1903 - يىلىدىن باشلاپ، ئىران پايتەختى تېھە-
راندا ئىران ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن بىر ئىنستىتۇت قۇر-
غان بولۇپ، ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى گېرمانىيىلىكلەر،
مەبلەغ ئىران ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئاجرىتىلغان ئىدى. ئۇنىڭ-
دىن باشقا، گېرمانىيىلىكلەر تەبرىز ۋە بۇسىردە تارماق بانكا
قۇرغانىدى. 1913 - يىلى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى داڭلىق گېئو-
لوگ، توپچى قىسىم ئوفىتسېرى كاپىتان ئوسكارمىيەنى مەش-
ھەتكە ئەۋەتتى. بۇنىڭغا ئۇلاپ يەنە مۇتەخەسسىس زوگمايېرمۇ
ئەنگلىيە دائىرىلىرىنىڭ ئىراندىكى ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن
ئەنگلىيە ھامىيلىقىدىكى بىلوجىستان ئۆلكىسىگە ئېچكېرىلەپ
كىردى.[1] 1915 - يىلى گېرمانلار بەندەبوسىر، شىراز، كىرماڼ-
شاھ، ئىسپىھان، يەزىد ۋە كىرمانلاردا كەڭ كۆلەمدە ھەرىكەت
قىلدى. ئۇلار ئىران ئاھالىسىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى قىزغىنلى-
قىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى «غازات» قا دەۋەت قىلاتتى ۋە «ۋىل-
ھېلم II مەككىگە بېرىپ ھەج - تاۋاپ قىلدى، گېرمانىيە ئىمان
ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى، بىز پادىشاھ ۋىلھېلم II نى ھاجى
ۋىلھېلم دەپ ئاتايمىز» دېيىشەتتى.

1915 - يىلى مايدا، چارروسىيىنىڭ 20 زەمبىرەك بىلەن
قوراللانغان خىللانغان 8000 ئەسكىرى گېنېرال بالاتوفنىڭ قو-
ماندانلىقىدا شىمالىي ئەزەربەيجاننىڭ پايتەختى باكۇدىن يولغا چە-
قىپ، كاسپىي دېڭىزىنى توغرا كېسىپ ئۆتتى ۋە ئىنجىل پورتى[2]
دىن قۇرۇقلۇققا چىقىپ، تېھران يۆنىلىشىدە ئەزەربەيجاننىڭ ئەڭ

---

① بۇ ۋاقىتتا بىلۇجىستاندا تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ئارمىيە قوماندانى سەيكس پرىسكس شىرازدا زوگمايېرنى ئەسىر ئالدى. سەيكس پرىسكس «ئافغانىستان تارىخى» دېگەن نۆۋەتتە تولۇق كىتابنىڭ ئاپتورى ئىدى.

② پەھلىۋى پورتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قەدىمكى شەھىرى قازىۋىنىنى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا، گېرمانىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ 8000 جەڭچىدىن تۈزۈلگەن بىر بۇزغۇنچى ئەترىتى ئىراندا ئاخبارات توپلاش، سىياسىيونلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتاتتى، بۇلار ناھايىتى قاتتىق مۇنتىزىم تەربىيە كۆرگەن ئادەملەر ئىدى. چار-رۇسىيە ھۆكۈمىتى يەنە تۆت زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان 1000 نەپەر خىل جەڭچىسى بار تۈركىستان ھەربىي رايونىنىڭ خوراسان پولكىنىمۇ بالاتوفنىڭ قىسىملىرى بىلەن ئەنگلىيە ئارمىيىسىگە ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىشقا ئەۋەتتى.

شۇ يىلى 9 - ئىيۇل كۈنى، تۈركىيىنىڭ 3- گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسى 89 باتالىئون، 48 ئاتلىق ئەسكەرلەر روتىسى ۋە 100 كىشىلىك بىر كىچىك ئەترەت بىلەن رۇسىيىنىڭ كاۋكاز گۇرۇپ-پىۋوي ئارمىيىسىدىكى 4 - ئاتلىق ئەسكەرلەر كورپۇسىنىڭ 31 باتالىئون، 70 ئاتلىق ئەسكەرلەر روتىسى ھەم 100 كىشىلىك بىر ئەترىتىگە ئاراشكىرىت دېگەن يەردە ھۇجۇم قىلدى. مۇداپىئە-دە تۇرۇۋاتقان رۇسىيە ئارمىيىسى ھۇجۇم قىلىۋاتقان تۈركىيە قىسىملىرىنىڭ سول يان تەرىپى بىلەن كەينى تەرىپىنى زىيانغا ئۇچراتتى. تۈركىيە قوشۇنلىرى چېكىندى، بۇ جەڭ تۈركىيە 3 - گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنىڭ كارىس يۆنىلىشىدە رۇسىيە ئار-مىيىسىنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈش پىلانىنى بۇزۇ-ۋەتتى. ئاراشكىرىت جېڭى 21 - ئىيۇلدا ئاخىرلاشتى.

گېنېرال بالاتوفنىڭ يىراقتا يۇرۇش قىلغۇچى قىسىملىرى شۇ يىلى 7 - ئۆكتەبىردىن 3 - دېكابىرغىچە بولغان ئارىلىقتا، گېرمانىيە - تۈركىيە ئاخبارات ئورگىنى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قىسىملارنى تارمار قىلىپ، ھەمەدان، قۇم ۋە تېھرانلارنى ئالدى ۋە بىرىكىس، شىستان، ئوممان قولتۇقى لىنىيىلىرىدە ھەرىكەت-چان پاترۇن قويۇپ، گېرمانىيە - تۈركىيە جاسۇسلىرىنىڭ ئافغا-نىستانغا مەخپىي كىرىشىنى توستى.

قازىۇن شەھىرى رۇسلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، تەھدىت بىۋاستە پايتەخت تېھرانغا قاراپ كېلىۋاتقان پەيتتە، ئىران شاھى ئەھمەدخان رۇسىيىنىڭ ئىراندىكى ئەلچىسى بىلەن بالاتوۋق قوشۇنلىرىنىڭ ھەيۋىسى ئاستىدا مۇستاپا مەملۇك باش-چىلىقىدىكى گېرمانىيە - تۇركىيە پەرەس‌پارلامېنتىنى تارقىتى-ۋەتتى. مۇستاپا مەملۇك گېرمانىيىنىڭ تېھراندا تۇرۇشلۇق ئەل-چىسى ھەم تۇركىيىلىك خادىملار بىلەن بىللە قۇمدا ۋاقىتلىق بىر مىللىي ھۆكۈمەت قۇردى. بۇنىڭدىن ئاۋۋال ئىراندا دەللال بۇرژۇئازىيە ۋە پومېشچىكلار «مىللەتنى گۈللەندۈرۈش كومىتە-تى» ، «ئىرانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداش كومىتېتى» دېگەنگە ئوخشاش تەشكىلاتلارنى قۇرغان بولۇپ، شۇېتسىيىلىك ئوفىت-سېرلارنىڭ قوماندانلىق تايىقى ئاستىدىكى بىر قىسىم ئىران ئارمىيىسى بىلەن ژاندارمىلىرى بۇ چاغدا مۇشۇ ئىككى كومىتېتقا توپلانغانىدى. 1915 - يىلى قىشتا، تۇركىيە ئارمىيىسى ئىران مىللەتچىلىرىنىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن كىرمانشاھ ۋە ھەمەدانلار-نى ئىشغال قىلدى، ئۇنىڭغا ئۇلاپ ئىران پومېشچىكلىرى ۋە بۇرژۇئازىيىسى تەرىپىدىن كىرمانشاھتا بىر مىللىي ھۆكۈمەت تەسىس قىلىنىدى. قۇمدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغان مۇستاپا مەملۇك كىرمانشاھقا كېلىپ بۇلار بىلەن بىرلەشتى، چوڭ فېئودال نىزام سارتانۇ بۇ مىللىي ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى بولدى.

1916 - يىلى، ئەنۋەر پاشا ئۇچۇن ناھايىتى مۇشكۇل ۋە غەنىيمەتسىز بىر يىل بولدى. ھەمەداندا ھەربىكەت قىلىۋاتقان تۇركىيە ئارمىيىسى كازاكلار تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. كىرمانشاھ قولدىن كېتىپ رۇسلارنىڭ قولىغا چۈشتى، تۇركىيە ئارمىيىسى ۋە تۇركىيە، گېرمانىيىنىڭ قوللىشىغا ئىرىشكەن ئىراندىكى مىللىي ھۆكۈمەت بىلەن ئۇنىڭ مىللەتچى ئارمىيىسى تىرىپىرەن بولۇپ تۇركىيە چېگرىسىغا قاراپ قاچتى. گەرچە

كېيىن تۇركىيە ئارمىيىسى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، رۇسلارنى قوغلىۋېتىپ كىرمانشاھ بىلەن ھەمەدانىنى قايتۇرۇۋالغان بولسىمۇ، بۇ غەلىبە ئۇرۇشنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتەلمىدى.

شۇ يىلى يانۋارنىڭ 10 - كۈنى، چارروسىيە ئارمىيىسى يەر شارائىتى ۋە ھاۋا رايىنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي، 103 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇركىيىنىڭ 3 - گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئارزۇرۇم قەلئەسىگە ھۇجۇم باشلىدى، بۇ ۋاقىتتا ئارزۇرۇمدا تۇركىيە 3 - گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنىڭ 66 مىڭ ئەسكىرى مۇداپىئەدە تۇراتتى. تۇنجى قېتىملىق ھۇجۇمدىلا رۇسىيە قوشۇنلىرى ئارزۇرۇمنىڭ شىمالى، شەرقى ۋە جەنۇبىدىن تەڭلا ئاتاكىغا ئۆتۈپ، تۇركىيە ئارمىيىسىنى 70 ~ 100 كىلومېتىرغىچە غەربكە چېكىندۈردى. فېۋرالنىڭ 3 - كۈنى ئەنۋەر پاشانىڭ ئاناتولىيىدىكى ئەڭ مۇھىم ھەربىي بازىسى - ئارزۇرۇم قولدىن كەتتى. ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمدا رۇسىيە كاۋكاز گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنىڭ دېڭىز ساھىلى پولكى بىلەن قارا دېڭىز فلوتىنىڭ باتو روتىسىدىن تەشكىللەنگەن 15 مىڭ ئەسكەر 38 زەمبىرەك، بىر ئۇرۇش پاراخوتى، ئىككى قوغلىغۇچى پاراخوت، ئىككى مىنا توشۇغۇچى پاراخوت ۋە ئىككى زەمبىرەك پاراخوتىنىڭ ھىمايىسىدە، ئەنۋەر پاشانىڭ ئاناتولىيىدىكى يەنە بىر مۇھىم ھەربىي بازىسى ترابزۇن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئالالمىدى. ئاپرېلنىڭ باشلىرىدا، يېڭى روشسكىدىن دېڭىز ئارقىلىق يۆتكەپ بېرىلگەن 12 زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان 18 مىڭ ئادەمى بار ئىككى بىرىگادا بىر ئۇرۇش پاراخوتى ۋە بىر قوغلىغۇچى پاراخوتىنىڭ ياردەمىدە، ئەنۋەر پاشانىڭ قارا دەيلى دەريا‌سى بويىدىكى قارارگاھىغا ھوجۇم قىلىپ، ترابزۇن ۋە ئېرزىنگىلەرنى ئىشغال قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ترابزۇن چارروسىيە كاۋكاز گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسى بىلەن قارا دېڭىز فلوتىنىڭ

يېنىك تىپتىكى پاراخوت ياساش بازىسىغا ئايلاندى.

گېرمانىيە گېنېرالىرىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن، تۈركىيە-نىڭ قارا دېڭىزدا رۇسىيىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىنى ، ئاندىن رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيىنىڭ بىرلىشىپ ئۇلۇغ مۇسۇلمان دۆلىتى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە ئۇرۇش ئېلان قىلغانلىقىنى ئافغانىس-تان ئەمرى ھەبىبۇللاخان ئەنگلىيىنىڭ ئافغانىستاندا تۈرۈشلۇق باش نازارەتچىسى ئارقىلىق ئۇقتى . ھەبىبۇللاخان 1901 ـ يىلى 3 ـ ئۆكتەبىردە تەختكە چىققان ئەنگلىيەپەرەس ئەمىر ئىدى. 1916 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ئۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق نازارەتچىسى بىلەن سۆزلىشىپ، ئەنگلىيە پادىشاھ-نىڭ ئۆزىگە يازغان مەكتۇپىدىكى پوزىتسىيىسىنى قوللايدىغانلى-قىنى، ئەمما ئافغانىستاندا ئىرانداىكىدەك بىر ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى ئېيتتى. دەرۋەقە، ئۇ ئىرانداىكىدەك بىر ئەھۋالنىڭ ئافغانىستاندىمۇ يۈز بېرىپ دۆلەت-نىڭ ئېغىر مالىمانچىلىققا ئۇچرىشىنى خالىمايتتى.

ھەبىبۇللاخاننىڭ 1915 ـ يىلىدىكى ۋەزىيىتى ناھايىتى تەڭ-قىسلىقتا ئۆتتى. كاپىتان ئوسكاندىرمىيە ۋە كازىم بەي باشچىلى-قىدىكى 80 كىشىدىن تەشكىللەنگەن گېرمانىيە ـ تۈركىيە ۋە-كىللەر ئۆمىكى ئىرانىنىڭ غەربىدىن يولغا چىقىپ، يەزىدنىڭ غەربىي شىمالىدىكى نەين، لۇت، تاباس ۋە دوخوكلاردىن ئۆتۈپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە 1915 ـ يىلى ئاۋغۇستنىڭ 24ـ كۈنى ھىراتـ-قا كەلدى ۋە ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، سېنتەبىر-نىڭ 7 ـ كۈنى كابۇلغا چۈشتى. ۋەكىللەرنىڭ كابۇلغا كېلىشى ئەمىر ھەبىبۇللاخاننى تەشۋىشكە سالدى. ۋەكىللەر شەھەر سىر-تىدىكى «باغى بابۇر» (بابۇر باغچىسى) غا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، 26ـ ئۆكتەبىردە سىرتقا چىقىشقا رۇخسەت قىلىنغانغا قەدەر شۇ يەردە تۇردى، ئەنگلىيىنىڭ كابولدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ھەبىبۇل-لاخاننىڭ مەلۇم قىلىشى بىلەن ۋەكىللەرنىڭ كەلگەنلىكىدىن خە-

ۋەر تاپتى.

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ خەلىپىسى مۇھەممەد V نىڭ پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىغا «غازات» جاكارلىشى ئافغانىستاندىكى موللىلار، تالىپلار ۋە غازاتقا تەشنا ئاممىنىڭ غەيرىتىنى چەكسىز ئاشۇرۇۋەتتى. ئەمما، تۈركىيىدە جاكارلانغان «غازات» نىڭ ئافغانىستاندىكى رولى ئانچە چوڭ ئەمەس بولۇپ، ئافغانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئافغانىستان ئەمىرى يەنە ئۆز ئالدىغا «غازات» جاكارلىشى كېرەك ئىدى. 1916 - يىلى 24 - يانۋاردا كابۇل ئاھالىسى ئەمىر ھەبىبۇللاخان تۈرۈشلۇق سارايىنىڭ ئالدىغا كېلىپ نامايىش ئۆتكۈزۈپ، «غازات» قا پەرمان بېرىشكە قىستىدى. ئافغانىستاننىڭ دۆلەت سىياسىتى ئەزەلدىن ئەنگلىيە، رۇسىيىلەر بىلەن ئۆزئارا دۇشمەنلىشىش ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، ئافغانىستان ئەنگلىيىدىن شەرت قويۇپ پايدا ئالاتتى، گېرمانىيە بىلەن تۈركىيە بولسا ئافغانىستان بىلەن ئىلگىرى زادى بىۋاستە مۇئامىلە قىلىشىپ باقمىغان ھەم چېگرا قوشنىدارچىلىقى بولمىغان يىراقتىكى دۆلەتلەر ئىدى. شۇڭا، ئۇ گەرچە نەسرۇللاخان باشچىلىقىدىكى تۈركىيە پەرەس كۆچلەرنىڭ قاتتىق بېسىمىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۆزىنى «غازات» قا پەرمان بېرىشكە قىستاۋاتقان مەسلىھەتچىلەرگە سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەنچە بېرىش قارارىغا كەلدى.

ئۇزاق ئۆتمەي، كۆپ تالاش - تارتىش ۋە غۇلغۇلىلاردىن كېيىن، ئەمىر ھەبىبۇللاخان گېرمانىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئەھدىنامىسى ئىمزالىدى. ئۇنىڭدا كۆچلۈك بىر ھەربىي كۈچنىڭ ئافغانىستاننى قوغدىشى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، زور بىر تۈركۈم ئالتۇنلار كابۇلغا يۆتكەپ كېلىنگەندە، ئاندىن «غازات» قا پەرمان بېرىلىدىغانلىقى بېكىتىلدى. گېرمانىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى كاپىتان ئوسكاندىرمىيەنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «ھەبىبۇللاخان بۇگۈن گېرمانىيىنى ھىمايە قىلمىسز دېسە، ئەتە-

سى يېنىۋېلىپ قارشى تۇراتتى». ئۇ بۇ چاغدا ھىندىستانلىق پائالىيەتچىلەردىنمۇ ئۈمىدسىزلەندى ۋە كۆچلۈك بىر تۈركىيە ئارمىيىسىنى ئافغانىستانغا يۆتكىمىگۈچە، بۇ چېچەن ۋە ھىيلىگەر ئەمىرنى ئەيۋەشكە كەلتۈرگىلى بولمايدىكەن، دېگەن قارارغا كەلدى، ئۇ بىر سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاشنىمۇ ئويلىدى، بىراق ئاخىردا يەنە ئۇنىڭدىنمۇ ۋاز كەچتى.

1916 ـ يىلى مارتتا، رۇسلار ئارزۇرۇمغا ھۇجۇم قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، تۈركىيىنىڭ 3 ـ گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنى ئافغانىستانغا يۆتكەپ كېلىشكە ئىمكانىيەت بولمىدى. ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ قايتىپ كېتىدىغان ۋاقتىمۇ توشتى، مايدا ھەبىبۇللاخان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى شىردار نەسرۇللاخان ۋە ئەنەيتۇللاخانىڭ ئالدىدىلا يولغا سېلىپ قويدى. ۋەكىللەر كابۇلدىن ئايرىلىشىغلا، ئەنگلىيە ئارمىيىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. ئوسكادىرمىيە قاراقچىلار تەرىپىدىن ئېتىپ يارىلاندۇرۇلدى ۋە مىڭبىر تەسلىكتە ئاران ھەمەدانغا كېلىۋالالىدى، ماھاندىرا پولاتاپ، كازىم بەي ۋە بەركەتۇللالار ئافغانىستاندىن كېتىشنى خالىمىدى، ھەبىبۇللاخانمۇ ئۇلارنى ھەيدەپ چىقىرىشقا ئامالسىز قالدى①.

1914 ـ يىلى 22 ـ نويابىر كۈنى ئەنگلىيە ـ پارس نېفىت شىركىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، پارس قولتۇقىدىكى ئابادانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەنگلىيە ھىندى بىرىگادىسى تېخىمۇ مۇھىم بولغان بىرەر جايىنى ھەربىي بازا قىلىش مەقسىتىدە، شىمالغا سىلجىپ، تىگرىس دەرياسى بىلەن ئېفرات دەرياسىنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزى بەسرەنى ئىشغال قىلدى. ئۇ مىسۇپوتامىيە②

---

① ئەمىر ھەبىبۇللاخان 1919 ـ يىلى 20 ـ فېۋرال كۈنى ئەتىگەندە شىكارغا چىققان بىرىدە چىدىرى ئىچىدە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنى پولكوۋنىك شاھ ئەلى رىزا تۈركىيىپەرەس نەسرۇللاخانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئاتقانىدى. ھەبىبۇللاخان ئۆلگەندىن كېيىن، 3 ـ مارتتا ئامانۇللاخان تەختكە چىقتى ۋە ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرى تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ كەلگەن سىياسەتنى ئەتىجىسىدىكى دوستلۇقتىن ۋاز كېچىپ، ئەنگلىيىگە قارشى «غازات» جاكارلىدى. بۇ گېرمانىيە ۋە تۈركىيىلەر مەغلۇپ بولغان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مەشھۇر «ئۇچىنچى قېتىملىق ئافغانىستان ئۇرۇشى» ئىدى.

② بۇگۈنكى ئىراق تەۋەسىدە.

دىكى ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغان بىر پورت ئىدى. بەسرە ئىشغال قىلىنىپ بىرقانچە ئايدىن كېيىن، ھىندىستان قوراللىق ئارمىيىسى ئالىي قوماندانى گېنېرال جون نىكسون بۇيرۇقنا بىنائەن ئىككى پىيادىلەر دىۋىزىيىسى ۋە بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر بىرگادىسىنى باشلاپ مىسوپوتامىيىگە كەلدى. بۇ ۋاقىتتا تۇركىيىنىڭ 8000 ئەسكىرى ئەمۋاستا، 18 مىڭ ئەسكىرى ئىفراتتا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇراتتى.

گېنېرال چارلېز ۋ. توۋېنسېھند قوماندانلىقىدىكى 6 - ھىندى دىۋىزىيىسى بۇيرۇقنا بىنائەن، تۇركىيە ئارمىيىسىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن تىگرىس دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، 1915 - يىلى 3 - ئىيۇندىن سېنتەبىرگىچە ئەمارا ۋە قۇت ئەمارانى ئېلىپ، ئۆكتەبىرنىڭ بېشىدا ئەزىزىيىگە كەلدى ۋە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن باغدادقا يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى.

1915 - يىلى 3 - دېكابىر كۈنى، گېنېرال توۋېنسېھندنىڭ يىراقتا يۈرۈش قىلغۇچى قىسىملىرى باغدادنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىن 20 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان قەدىمكى تەبىسفۇن خارابىلىقىدا ئەنۋەر پاشانىڭ تاغىسى خەلىل پاشا قوماندانلىقىدىكى تۇركىيىنىڭ 6 - ئارمىيىسى بىلەن ئۇچراشتى. تەبىسفۇن مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى ناھايىتى پۇختا ھەربىي بازا بولۇپ، تۇنجى جەڭدىلا دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ تەقدىرى بەلگىلىنىپ، ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن بۇ قوشۇن ئىككى ئايلىق زاپاس ئاشلىقى بىلەن قۇت ئەمارانى چېكىندى. خەلىل پاشا قوغلاپ يۈرۈپ قۇت ئەمارادا ئۇلارنى قورشاۋغا ئالدى. توۋېنسېھند گەرچە قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما 1916 - يىلى يانۋاردا 6000 ئادىمىدىن، مارتتا 5000 ئادىمىدىن ئايرىلدى، ئاچارچىلىقنىڭ دەردىنى بولۇشچە تارتقان توۋېنسېھند 1000 دىن ئارتۇق جەڭ ئېتىنى سوۋېدۇرۇۋەتتى. 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدا توۋېنسېھند خەلىل پاشاغا تەسلىم

بولدى، رۇسىيە تەرەپتىن يارەمگە ئەۋەتىلگەن قوشۇنمۇ ۋاقتىدا كېلىپ ئۇنى قۇتۇلدۇرۇالالمىدى.

ئۇرۇش باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئەنۋەر پاشا بىر ئەرەب گېنېرالىنى تائوراس تاغلىرىدىن يەمەنگىچە سوزۇلغان ئالدىنقى سەپتىكى 4 - ئارمىيىگە قوماندان قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىدىكى ئۇچ باھادىرنىڭ بىرى بولغان دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرى جامال پاشانى ئۇنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇردى. ئەنۋەر پاشا بىلەن تەلئەت پاشانىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بىرىنچىدىن، ئەرەبلەرگە ئىشەنمەسلىك، ئىككىنچىدىن، ئۆزىچە خەتەرلىك دەپ قارالغان جامال پاشانى ئىستىقبالى خەتەرلىك بولغان مىسىر فەتھىسگە ئەۋەتىپ، كۆزدىن نېرى قىلىشتەك بىر خۇسۇسىي غەرەزمۇ يوشۇرۇنغانىدى. شۇنداق قىلىپ، جامال پاشا 4 - ئارمىيە قوماندانى، گېرمانىيىلىك پولكوۋنىك فون كرىشنېستان شتاب باشلىقى بولدى. تۈركىيىلىكلەر ئۇنى فون كرىس دەپ ئاتايتتى.

جامال پاشا قوماندانلىقىدىكى تۈركىيە 4 - ئارمىيىسى 1915- يىلى 3 - فېۋرالدىن 4 - فېۋرالغىچە، 1916 - يىلى ئاپرېلدا ۋە شۇ يىلى 19 - ئىيۇلدىن 4 - ئاۋغۇستقىچە بولغان ئارىلىقتا سۇۋەيش قانىلىغا ھۇجۇم قىلىپ، «بۈيۈك برىتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ جان تومۇرى» غا تەھدىت سالدى. ئەمما، بۇ جاينى ساقلاۋاتقان ئەنگلىيە ئارمىيىسىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئۆتەلمەي سىناي يېرىم ئارىلىغا چېكىنىدى.

سۇرىيە، پەلەستىن ۋە ھىجاز ئەرەبلىرى گېرمانىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بولۇۋاتقان بۇ ئۇرۇشقا ئاۋاز قوشمىدى. قوشۇنلار ئىچىدە پىتنە - ئىغۋالار كۆپەيدى، ئەرەب مىللەتچىلىرىنىڭ يەر ئاستى پائالىيىتى ھەممىلا يەردە ئەۋج ئېلىپ، ئىنقىلابىي گۇرۇپپىلار قۇرۇلدى. جامال پاشا 1915 - ۋە 1916 - يىللىرى زور بىر تۈركۈم ئەرەب

مىللەتچى داھىيلىرىنى قولغا ئېلىپ، بېيرۇت ۋە دەمەشقىلەردە 32 ئادەمنى دارغا ئاستى. ھەربىي سوت ئۇلارنىڭ جىنايىتىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە ئاسىيلىق قىلىش ۋە سۇرىيە بىلەن ئىراقنى ئىمپېرىيىدىن ئايرىپ چىقىپ مۇستەقىل قىلىش، دەپ بېكىتتى. جامال پاشا بۇ ۋاقىتتا سۇرىيىدىن ئەرەب قوشۇنلىرىنى چىقىرىپ يىراق ئالدىنقى فرونتلارغا ئەۋەتتى، ئاندىن تۇرك باتالىئونلىرىنى ماكىدۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇردى. مانا مۇشۇ مەزگىلدە، نۇرغۇن سۇرىيىلىك مىللەتچى رەھبەرلەر ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئائىلىلىرى بويىچە ئاناتولىيىگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈلدى.

1916 ـ يىلى 16 ـ ئىيۇندا، مەككە ھۆكۈمرانى شەرىف ھۇسەين ئىبنى ئەلى ئەنگلىيىنىڭ مىسىردىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارى ھېنرى مېكماخوننىڭ دامىغا چۈشۈپ، ئەنگلىيىنىڭ زور بىر تۈركۈم ئالتۇن ۋە قىزىل دېڭىزدىكى ئۇرۇش پاراخوتلىرىنىڭ يارىدىمىدە ئەرەب مىللىي ئىنقىلابىنى قوزغاپ، تۈركىيە سۇلتانىغا ئاسىيلىق قىلىپ «غازات» جاكارلىدى. ئۇ ئوسمانلىلارنىڭ مەككىگە قويغان نائىبى بولۇپ، ئىلگىرى دەمەشقته زىيارەتته بولۇۋاتقان چېغىدا، دەسلىپىدە پارىژدا قۇرۇلۇپ كېيىن بېيروتقا كۆچۈرۈلگەن، كېيىن دەمەشقتىكى ھەربىي ئوفىتسېرلارنىڭ مەخپىي تەشكىلاتى —— «ئەلئەھد» (ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتى) بىلەن بىرلەشكەن «ئەل فاتات ئەل ئەرەبىيە» (ئەرەب ياشلار ئىتتىپاقى) دېگەن تەشكىلاتقا قاتناشقانىدى. ئۇ «غازاتنامە» دە «گېرمانىيىلىكلەر بىلەن ياش تۈركلەر كاپىرلاردۇر، ئەنگلىيە بولسا ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقىي تايانچىسى ۋە ھامىيىسىدۇر» دېدى. ئۇنىڭ مەقسىتى سۇرىيىدە تۈرۈشلۇق گېرمانىيە-تۈركىيە بىرلەشمە ئارمىيىسىگە ئارقا تەرەپتىن زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھىندى ئوكيانغا كىرىشىنى توسۇش ۋە نەجد ھۆكۈمرانى ئىبنى سەئۇدى بىلەن كېلىشىم ئىمزالىغاندىن كېيىن پارس قول-

تۇقىنى ئىشغال قىلىش ئىدى. تۈركىيەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاس-
تىدىن ھىجازنى ئازاد قىلماقچى بولغان ھۈسەين «غازات» سەپ-
رىدە، ياقابا دېگەن جايدا نۇرغۇنلىغان سۈرىيەلىك پىدائىيلارنىڭ
ھىمايىسىگە ئېرىشتى. ئۆز رازىلىقى بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنىغا قات-
ناشقان سادىق بىر قوشۇننىڭ بولغانلىقىدىن، ئۇ تاشقى ئىشوردا-
نىيە ۋە خاۋرەن رايونلىرىنى ئوڭايلا ئىستېلا قىلىپ، 150 مىڭ
ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان ھىجاز ئۆلكىسىنى مۇستەقىل دۆلەت
دەپ ئېلان قىلدى.

1916 - يىلى كۈزدە، گېنېرال فرېدرىك ستانلى موت
بۇيرۇققا بىنائەن، مىسۇپوتامىيىدە تۇرۇشلۇق ئانتانتا دۆلەتلەر
ئارمىيىسى قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى باغداد
جېڭىنى پىلانلاش ئىدى. ئۇ 1917 - يىلى 9 - يانۋاردىن 24-
فېۋرالغىچە قۇت ئەمارانى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىنلا،
تىگرىس دەرياسىنى بويلاپ باغدادقا يول ئالدى. توپچى قىسىملار
ۋە بومبارداىمانچى ئايروپىلانلار ئىككى ئاتلىق قىسىملار بىرىگاد-
سىنىڭ ھەربىي يۇرۇشىنى ھىمايە قىلىپ باراتتى، پىيادە قىسىم-
لار ئاتلىقلارنىڭ ئارقىسىغا تىزىلغانىدى. قىسقا ئۇرۇش 1917-
يىلى 11 - مارت كۈنى ئاخىرلاشتى، باغداد ئەنگلىيە ئارمىيىسى
تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى، مۇللىرنىڭ ستاتىستىكا قىلىشچە،
بۇ ئۇرۇشتا موللىرنىڭ 120 مىڭ ئەسكىرىگە تۈركىيىنىڭ 35
مىڭ ئەسكىرى تاقابىل تۇردى، تۈركىيە تەرەپتىن 9000 ئەسكەر
ئەسىرگە چۈشتى، ئەنگلىيە تەرەپتىن 40 مىڭ ئەسكەر تالاپەتكە
ئۇچرىدى، گېنېرال فرېدرىك ستانلى موت بۇ قېتىمقى جەڭدە
ئۆلدى.

1916 - يىلى مايدا، گېنېرال ئاچبورد مۇللىر قوماندانلى-
قىدىكى بىر ئەنگلىيە ئارمىيىسى سىناي يېرىم ئارىلىغا كىرىپ
ئالىشنى ئىشغال قىلغانىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى سۈۋەيش قانىلىنى
قوغداپ، ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدىن تۈركىيە ئارمىيىسىگە

زەربە بېرىشنىڭ شەرت - شارائىتىنى ھازىرلاش ئىدى. باغداد جېڭى تاماملانغاندىن كېيىن، 1917 - يىلى 26 - مارت كۈنى ئەتىگەندە، ئۈنىڭ قوماندانلىقىدىكى 42 مىڭ جەڭچىدىن تەشكىل تاپقان ئاتلىق قىسىم كومپاسنىڭ ياردىمىدە پەلەستىننى تۈتۈپ تۇرۇۋاتقان 4000 كىشىلىك تۈركىيە ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلىدى. بۇ بىرىنچى قېتىملىق جاسا ئۇرۇشى بولۇپ، جاسانىڭ غەربىدىن 4 ئىنگلىز چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئىستېھكاملار قولدىن كەتتى. ئەمما ئەنگلىيىنىڭ ئۈسساپ چاڭقاپ كەتكەن ئىككى دىۋىزىيە ئاتلىق ئەسكىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، سۇ بار جايغا چېكىندى. بىر ھەپتىگە بارمىغان ۋاقىت ئىچىدە ئەنگلىيە تەرەپتىن 4500 ئادەم، تۈركىيە تەرەپتىن 2200 ئادەم ئۆلدى.

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئۇچۇن ئېغىر ۋەسالىم بەكمۇ مۇھىم ئىدى. ئۇلار بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىش سىياسىي جەھەتتە ئوسمانلىلارغا قانچىلىك زەربە بولسا، ئوخشاشلا ئەنگلىيە ئەسكەرلىرىگە شۇنچىلىك زور ئىلھام ۋە شەرەپ ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەتتى. گېنېرال موللېرنىڭ مارت ۋە ئاپرېل ئايلىرىدىكى ئىككى قېتىملىق جاسانى ئېلىشقا بولغان تەۋەككۈلچىلىكى ئۇچ كۈنگە بارمايلا ئاخىرلاشتى، ئەنگلىيە تەرەپ 6500 ئادىمىدىن، تۈركىيە تەرەپ 2000 ئادىمىدىن ئايرىلدى. مۇللېرنىڭ قۇشۇنلىرى داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىيەلمىدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى كابىنېت باشلىقى روخ چارلېز ئوتتۇرا شەرق فرونتىدىكى قوماندانىنى ئالماشتۇرمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. 1917 - يىلى ئىيۇندا، غەربىي سەپتىكى 3 - گۇرۇپپىۋوي ئارمىيە قوماندانى گېنېرال ئېدموند ئاللۇن گېنېرال ئاچبورد مۇللېرنىڭ ئورنىغا ئوتتۇرا شەرق فرونتى باش قوماندانى بولۇپ تەينىلەندى. روخ چارلېز ئۇنى قوبۇل قىلغاندا: «مەن سىزنىڭ ئېغىر ۋەسالىمنى ئېلىپ دۆلىتىمىزنىڭ مىلاد بايرىمىغا سوۋغا قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى.

ئېرۇسالىمغا باردىغان مۇساپىده، جاسادىن بېرشېبىغچه[1] بولغان 20 ئىنگلىز چاقىرىم كەڭلىكتىكى جاي جامال پاشا قوماندانلىقىدىكى تۇركىيه 4 - ئارمىيىسىنىڭ پۇختا مۇداپىئه ئىستىھكاملىرى بىلەن تورلاشتۇرۇۋېتىلگەنىدى. بۇ ھەربىي ئەسلىھەلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ياۋروپا فرونتىدىكىگه زادى ئوخشىمايتتى. ئاكوپ، ئىستىھكاملارنىڭ ئوك قانىتى ئوتتۇرا دېڭىزغا، سول قانىتى بولسا جۇدىيا تاغ تىزمىلىرىغچه سوزۇلغانىدى. گېنېرال ئېدموندئاللۇن سۇۋەيش قانىلىنىڭ شىمالىدا تۇرۇۋاتقان ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسىگه قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، جەڭگاھتىكى قارارگاھىغا كېلىشتىن بۇرۇن ھېچقانداق بىرەر قوماندان تۇرك ئىستىھكاملىرىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تۈزۈكرەك بىرەر پىلانىنى تۈزۈشمىگەنىدى. ئۇ بۇرۇنقى قوماندانلاردەك قاھىرەدىكى ياسداق سارايلاردا ئولتۇرۇۋالماي، ئالدىنقى سەپكە كېلىپ جەڭچىلىرى بىلەن بىللە جەڭگە چىقتى. ئۇ جەڭ تەجرىبىسىگه خېلى باي قوماندان بولۇپ، ئېرۇسالمغا بېرىشتىكى بىرىنچى ھۇجۇم نىشانىنىڭ بېرشېبى ئىكەنلىكىنى ھۆكۈم قىلدى، چۈنكى ئۇنىڭغا بۇ دەشت چۆلدە ئەڭ ئاۋۋال لازىم بولىدىغىنى سۇ ئىدى، سۇ بولمىسا ئۇنىڭ جەڭچىلىرى، ئات - ئۇلاغلىرى، تۆگىلىرى ئېرۇسالمغا بارىدىغان بۇ ئۇزاق چۆل سەپىرىده ئۆلۈپ تۈگەيتتى.

بېرشېبىنى ئېلىش ئۈچۈن يان تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، تۇركىيه 4 - ئارمىيىسىنىڭ مەركىزىي بازىسىغا تاقابىل تۇرۇش، ئاندىن پىيادىلەرنىڭ ئارقىسىغا ئاتلىق ئەسكەرلەرنى سېلىپ بۆسۈش ئېغىزى ئېچىش ھەم دۈشمەننىڭ ئارقا تەرىپىدىن بېرشېبىنى قورشاش لازىم ئىدى. گېنېرال ئاللۇننىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئاۋستىرالىيه ۋە يېڭى زېلاندىيىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر

---

① يەر ئىسمى، ئۇنىڭ مەنىسى يەتته قۇدۇق دېگەنلىك بولۇپ، ھەقىقەتەن بۇ جايدا سۈيى بار يەتته قۇدۇق بار ئىدى.

برىگادىسى بىلەن ھىندىستان ۋە سىلانىكتىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئىككى دىۋىزىيە ئەسكەر بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە يەرلىك ئاھالىلەر- دىن ئېلىنغان تۆگىچى ۋە ئاتچى ياللانمىلار سەپلەپ بېرىلگەن ئىدى. يېڭى تەيىنلەنگەن بۇ گېنېرال ئاخىرى يامغۇر - يېغىن كۆپرەك بولىدىغان ئۆكتەبىرنىڭ ئاخىرىنى ھۇجۇم ۋاقتى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، بۇ ۋاقىتتا تۈركىيە ئارمىيىسى ئاكوپ ۋە ئىستىھكاملارغا يىغىلىپ قالغان يامغۇر سۈيىنى چىقىر- ىش بىلەن ھەپىلىشىدىغان بولغاچقا، دەل مۇشۇ پەيتنى تۇتۇپ ھۇجۇمغا ئۆتسە غەلىبە تېز قولغا كېلەتتى.

رۇسىيىدە بولشېۋىزىمنىڭ غەلىبە قىلىشى ۋە رۇمىنىيىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى بىلەن تەڭ، ئەنۋەر پاشا بۇ جايلاردا ئۇرۇشقا سېلىنىۋاتقان خىل تۈرك جەڭچىلىرىنى پەلەستىن فرونتىغا يۆتە- كىدى، ئۇنىڭ مەقسىتى ئەنگلىيىنىڭ قولىدىن باغدادنى قايتۇرۇ- ۋېلىش ئىدى. ئەنۋەر پاشانىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا گېنېرال فون فالكىنخېين قوشۇلمىدى. ئۇ رۇمىنىيە ئارمىيىسىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، تۈركىيە ئارمىيىسىنىڭ مۇداپىئەسىنى پىلان- لاش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەنىدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئەنگلىيە ئارمىيىسىنى يوقىتىشتا تۈركىيە ئەسكەرلىرىگە ئېرۇسالىمنى چىڭ قوغدىتىپ، ئۇنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى مۇقەددەس ئورۇنىنى ساقلاپ قېلىشتىنمۇ ئەۋزەلرەك چارە يوق ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىگە «غازات» جاكارلىغان مەككە ھۆكۈمرانى ھۇسەين 1914 - يىلى قاھىرە پۇقراسى دېگەن سالاھىيەت بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىغا سوقۇنۇپ كىرىپ، تۈركىيە ئارمىيىسىگە قارشى پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىۋاتقان 29 ياشلىق ئەنگلىيە جاسۇسى پولكوۋنىك توماس ئۇۋانس لاۋرېنس بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ھىجاز تۆمۈرىيولى، تېلېگراف سىم يولى بويلىرىدا، شۇنداقلا ياقابا ۋە ئۆلۈك دېڭىزنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدا بۇزغۇنچى- لىق ئېلىپ بېرىپ، ئوسمانلى ئارمىيىسىگە زەربە بەرمەكتە ئى-

دى. لاۋرېنس ئۇرۇشتىن بۇرۇن پەلەستىن ۋە سۇرىيەلەردە ئارخېئولوگىيەلىك قېدىرىپ تەكشۈرۈش نامىدا ئاخبارات توپ-لاش بىلەن شۇغۇللانغان، ئەرەبلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ھەق-قىدە خېلى مول بىلىمگە ئىگە، ئوتتۇرا شەرقنىڭ يەر شارائىتى ۋە ھەربىي كۆچلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىقلار بىلەن تو-لۇق تونۇشلۇقى بولغان ھېيلىگەر ئادەم ئىدى.

گېنېرال ئاللۇن بۇ قېتىمقى جەڭدە پولكوۋنىك لاۋرېنسنىڭ پىلانى بويىچە ئىش كۆرۈش لازىم دېگەن قارارغا كەلدى. 1917-يىلى 31 - ئۆكتەبىر كۈنى ئاللون جاساغا يۈرۈش قىلىش توغرى-سىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا 75 مىڭ پىيادە، 7000 ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى، تۈركىيە ئارمىيىسىدە بولسا 42 مىڭ پىيادە، 1500 ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى. تۈنجى ھۇجۇمدا بېرشېبى قولدىن كەتتى، كۈن ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن ئەنگلىيە-نىڭ قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى قىسىملىرى بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىنلا ئەنگلىيىنىڭ دېڭىز ئارمىيە فلوتلىرى جاسانى توپقا تۇتتى، بىر ھەپتىگە سوزۇلغان قاتتىق جەڭدە جاسا قولدىن كېتىپ، تەخمىنەن 10 مىڭ تۈرك جەڭچىسى ئەسىرگە چۈشتى. قالدۇق قىسىملار ئون نەچچە ئىنگلىز چاقىرىم شىمالغا چېكىن-دى. نويابىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جاسا ۋوگزالىغا بارىدىغان يوللار-نىڭ ھەممىسى قامال قىلىندى. جاسا ۋوگزالى ناھايىتى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، جەئفەدىن ئېرۇسالىمغا بارىدىغان ۋە جەنۇبتىن بېرشېبىگە كېلىدىغان پويىزلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ۋوگزالدىن ئۆتەتتى. تۆمۈرىول لىنىيىلىرىنىڭ قامال قىلىنىشى بىلەن چې-كىنىش يولى پەقەت قالمىدى. جەڭ ھاردۇقى تازا يەتكەن تۈركىيە قىسىملىرى ئېرۇسالىم شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىدىكى جۇدىيا تاغ تىزمىسى — «ئىنجىل» دەۋرىدىن بۇيانقى داڭلىق بولغان تەبىئىي توسۇقتا تۇرۇپ، دۇشمەن ئارمىيىسى بىلەن قەتئىي تىركەشتى. 9 - دېكابىردا تۈركىيە قوشۇنلىرى شىمالغا قاراپ چېكىندى،

يېرۇسالىم دۇشمەن قولىغا چۈشتى. گېنېرال ئېدموند ئاللۇننىڭ ئامىتى كېلىپ، ۋەدىسىگە ئاساسەن بۇ مىلاد سوۋغىتىنى بۇيۇك برىتانىيىگە تەقدىم قىلدى. نۇسرەت تاپقان بۇ تاجاۋۇزچى ئەسكەرچە كىيىنىپ، مۇقەددەس شەھەر ئېرۇسالمغا پىيادە كىردى.

1917 - يىلى ئانتانتا دۆلەتلەر، بولۇپمۇ ئەنگلىيىلىكلەر ئۈچۈن ناھايىتى زور تالاپەتلىك يىل بولغان بولسىمۇ، ئەمما 3-قېتىملىق جاسا ئۇرۇشىدا مۇقەددەس شەھەر ئېرۇسالمنىڭ ئىلىنىشى ئەنگلىيىلىكلەرنى خۇشال قىلىۋەتتى، بۇ زەربە تۈركىيە-لىكلەرنى قايتىدىن ئوتتۇرا ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدا تۇرالمايدىغان قىلىپ قويدى. باغدادنى ئىشغال قىلغان ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى ھېچقانچە كۈچ ئىشلەتمەيلا، ئۇ يەردە تۇرۇش-لۇق تۈركىيە ئارمىيىسىنى تىزگىنلىدى، شىمالدىكى مۇسۇل ئۆلكىسىنى ئېلىشمۇ ئۇلار ئۈچۈن ئويۇنىڭ ئورنىدىكى ئىش بولۇپ قالدى.

1916 - يىلى، ئەنۋەر پاشا گېرمانىيە قوماندانلىق ئورنىدىكى گېنېرالارنىڭ تەلىپى بويىچە 120 مىڭ كىشىدىن تەشكىل-لەنگەن ئەڭ كۈچلۈك تۈرك ئارمىيىسىنى گېرمانىيە - ئاۋستىرىيە فرونتىغا ماڭدۇرغانىدى. ئۆز يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ ياۋروپاغا كېتىۋاتقان يىراقتا يۇرۇش قىلغۇچى بۇ ئارمىيە ۋەتەنده قېيقالغان قېسىملارنىڭ مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ياخشى تەمىناتلارغا ئىگە بولۇپ، ئاجىز، ئەبگار گېرمان قوشۇن-لىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلدى. گېرمانلار ئەسلىدە ئۆزىنىڭ بۇ ئىتتىپاقدىشىغا ھەقىقىي ياردەم بېرىشنى خالىمايتتى، شۇڭا چال-شىيدە بولغان ئۇرۇشتا 25 مىڭ تۈرك جەڭچىسى 25 مىڭ گېرمان ئورنىدا قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، دۇشمەنگە پاجىئەلىك توپ يېمى قىلىۋېتىلدى.

ئەنۋەر پاشا قوماندانلىقىدىكى تۈركىيە ئارمىيىسىنىڭ تاما-مەن يوقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن گېرمانىيە ئەڭ

ئالىي قوماندانلىق شتابىنىڭ قوماندانى گېنېرال لودوندورف[1] 1917- يىلىدىكى 3- قېتىملىق جاسا ئۇرۇشىدىن كېيىن، قوماندان ۋە شتاب خادىملىرى گېرمانلاردىن تەيىنلەنگەن، جەڭچىلەر تۈركلەردىن بولغان بىر پەۋقۇلئاددە ئارمىيە قۇرۇشنى قارار قىلدى ۋە ئۇنىڭغا تۈركچە «يىلدىرىم» دەپ نام بەردى، ئۇنىڭ مەنىسى چاقماق دېگەنلىك ئىدى. بۇ گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىنىڭ ۋەزىپىسى ئەنگلىيىنىڭ قولىدىن باغدادنى قايتۇرۇۋېلىپ، كېيىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ پارس قولتۇقىغا كىرىش ئىدى. گېنېرال فالكېنخېين بۇيرۇق بويىچە بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان «يىلدىرىم» گۇرۇپپىۋوي ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. گېنېرال لودوندورف كەينىدىنلا يەنە 6000 ئەسكەردىن تۈزۈلگەن، «ئاسىيا ئارمىيىسى» دەپ ئاتالغان بىر كورپۇس ئەسكەرنى شەرققە يۆتكىدى، ئەمما بۇلار ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلمەي يۇقىرى تەمىنات بىلەن بېقىلدى. گېرمانىيە ئەڭ ئالىي قوماندانلىق شتابى تەرىپىدىن 1916 - يىلىنىڭ بېشىدىلا لىمان فون ساندېرس باشچىلىقىدا 200 ئوفىتسېر ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئارمىيەسىگە سەپلەپ بېرىلگەن بولۇپ، ئەنۋەر پاشا ئۇلارنىڭ رۇخسىتىسىز بىرمۇ گېرمانىيىلىكنى خالىغانچە يۆتكىيەلمەيتتى. بۇ قېتىمدا ئەۋەتىلگەن «ئاسىيا ئارمىيىسى» دىكى لەرمۇ جەڭ قىلغۇچى جەڭچىلەر قاتارىدا ئەۋەتىلمىگەنىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھاكاۋۇرلۇقى، ھەددىدىن ئاشقان يولسىزلىقى، ئاچ كۆزلۈكى، بۇلاڭچىلىقى تۈركىيىلىك ئوفىتسېر ۋە جەڭچىلەر ئارىسىدا ئۇنتۇلۇغۇسىز نارازىلىق ۋە ئۆچمەنلىكلەرنى پەيدا قىلدى.

تۈركىيە ئارمىيىسى مىسۇپوتامىيە فرونتىدا ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىدى. 1918- يىلى ئىيۇندا، گېنېرال لىمان فون

---

① ئى. لودوندورف (1865~1937) 1935 - يىلى مارشاللىققا كۆتۈرۈلگەن.

ساندىرىس گېنېرال ئېرىك فون فالكىنخەينىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ قارارگاھىغا كەلدى. بۇ چاغدا، جەڭگاھتىن قېچىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ سانى قىسمدا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان ئەسكەرلەردىنمۇ نەچچە ھەسسە كۆپىيىپ كەتكەنىدى. گېنېرال لىمان فون ساندىرىس ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئارمىيىسى باش شتاب باشلىقى فون سەكتىگە قىلغان دوكلاتىدا: «بۇرۇنقى ئۇرۇشلاردا تۈرك جەڭچىلىرى جەڭگاھتىن زادى قېچىپ باقمىغانىدى، شۇڭا بۇنى تۈركىيە ئارمىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى كەمتۈكلۈكى دېگىلى بولماس» دەپ ئەسكەرتتى. بۇ چاغدا، بەزى جايلارنى قاچاقلار ئۆز تەسەررۇپىغا ئالدى. 1918-يىلى سېنتەبىردە قاچاقلار بەندۇمە شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، گېرمانىيىلىك ئوفىتسېرلارنى تۇتۇۋېلىپ تەسلىمنامىگە ئىمزا قويۇشقا قىستىدى. ئۆكتەبىرنىڭ ئاخىرىدا، گېنېرال ئاللۇن قوماندانلىقىدىكى ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى پولكوۋنىك لاۋرېنس باشچىلىقىدىكى ئەرەب غەيرىي مۇنتىزىم قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمىدە دېگىز بويلاپ، 300 ئىنگلىز چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ ھەلەبكە يېتىپ باردى. يىل ئاخىرىدا گېرمانىيە - تۈركىيە ئارمىيىسى ھەلەبنىڭ شىمالىغا مەجبۇرىي چېكىندى. تۆت يىللىق ئۇرۇش ئارقىلىق، دەمەشق، بېيرۇت ۋە باشقا شام شەھەرلىرى مەككە ھۆكۈمرانى ھۆسەيىننىڭ ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى، گېرمانىيىنىڭ سۇرىيە فرونتىدا ئەنگلىيە ئارمىيىسىنى چاقماق تېزلىكىدە يوقىتىش ئۈمىدى پۈتۈنلەي كۆپۈكەك ئايلاندى.

1918 - يىلى مارتتا، تۈركىيە ئارمىيىسى جەنۇبىي كاۋكازىيەگە ھۇجۇم قىلىپ، باتۇمنى ۋە كارىسلارنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا ئەرمىنىيەدىكى داشناقلار، ئەزەربەيجاندىكى موساۋاتلار ۋە گرۇزىيەدىكى مېنشېۋىكلار سوۋېت رۇسىيىسىگە قارام بولۇشتىن باش تارتىپ، ئۆز ئالدىلىرىغا مۇستەقىل بولۇشنى پىلانلا-

شۇئاتاتتى. شۇڭا، جەنۇبىي كاۋكازدىكى ئۆكتىچى كۇچلەر ئەنۋەر پاشانىڭ مۇددىئاسىغا كۆرە، بۇ جايلارنى سوۋېت رۇسىيەسىدىن مۇستەقىل دەپ جاكارلاپ، تۈركىيە ئارمىيەسىنىڭ باكۇ نېفتلەكى بىلەن كاۋكازدىكى باشقا مۇنبەت زېمىنلارغا يۈرۈش قىلىشى ئۈچۈن يول ئاچتى. ئىيۇندا، ئۇلار ئۈرگەنچتە ئەزەربەيجان مۇستەقىل ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى، ئەنۋەر پاشانىڭ ئىنىسى نۇرى پاشا قوماندانلىقىدا بىر ئىسلام دۆلىتى ئارمىيىسى قۇرۇلۇپ، 15 ـ سېنتەبىر كۈنى باكۇ ئىشغال قىلىندى. بۇ ئوسمانلىلارنىڭ دۇنيا ئۈرۈشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى بىر تىركىشىشى ئىدى. 20 ـ سېنتەبىردە، يېڭى سوۋېت ھاكىمىيىتى تۈركىيەگە نوتا تاپشۇرۇپ، ئۇلارنىڭ باكۇنى بېسىۋالغانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈردى.

گېرمانىيە بىلەن تۈركىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ بىرلىكتە تۈزگەن ھەربىكەت پىلانىدا زور خاتالىقلارغا يول قويۇلغان بولۇپ، خۇددى تۈركىيىلىك ھەربىي ئالىم پولكوۋنىك پۇياد بەينىڭ كىتابىدا ئېيتىلغىنىدەك، «بۇ پىلانغا ئوفىتسېرلار مەكتىپىدە بولىدىغان بولسا نۆل نومۇر قويۇلغان بۇلاتتى».

بۇ قېتىمقى دۇنيا ئۈرۈشى ئىنسانىيەتكە ئىنتايىن ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى، ئەمما مىللەتلەرنىڭ، دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتتى. گېرمانىيە گېنېرالىلىرىغا ھە ـ ھۇ دېيىشكەن تەلئەت پاشا 1921 ـ يىلى 16 ـ مارتتا داشناق پارتىيىسىدىكى بىر تېرورچى ئەرمەن تەرىپىدىن بېرلىندا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. جامال پاشا دەسلىپىدە ئافغانىستانغا بېرىپ بىر ئارمىيە تەشكىللىدى، كېيىن 1922 ـ يىلى 21 ـ ئىيۇلدا تىبلىستا قەتلى قىلىندى. ئەنۋەر پاشا 1920 ـ يىلى موسكۋا ئارقىلىق بۇخاراغا كەلدى. بۇ ئەنگلىيە، ئامېرىكا، تۈركىيە ۋە ئافغانىستان دائىرىلىرىنىڭ، شۇنداقلا رۇس ئاق گۋاردىيىچىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن، يېڭى سوۋېت ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن «باسمە-

چىلار» دەپ ئاتالغان، شۇنداقلا ئىنقىلابىي رۇسلارنىڭ قوشۇۋېلىش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان ئەرگەش، مەدەنبەك، كورشىرمەت، مۇھەممەد قۇربان جۇنەيدخان (1860～1938)، ئەمىر ئالىمخان قاتارلىق ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەشكۈچى فېئودال كۈچلەرنىڭ قوقەنت، فەرغانە، خارەزم ۋە بۇخارالاردىكى قوراللىق ھەرىكىتىنىڭ تەۋرىنىشىگە بىرقانچە يىل بولۇپ قالغان چاغ ئىدى. ئەنۋەر پاشا بۇخارادا تۇرىكستاندىكى «باسمىچىلار» تەرىپىدىن قارشى ئېلىنىدى. ئۇ 1922 ـ يىلى 15ـ سېنتەبىر كۈنى 16 مىڭ كىشىلىك بىر ئىسلام ئارمىيىسى قۇردى ۋە سوۋېت ھۆكۈمىگە ئۇلتىماتۇم تاپشۇرۇپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ تۇرىكستاندىن چېقىپ كېتىشىنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭ مەقسىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش ئىدى.

ئەنۋەر پاشا دۇنيا ئۇرۇشىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى ئازراقلا ئادەمى بىلەن تۇركىستانغا كەلگەنىدى. ئۇ گەرچە بۇ يەردە 16 مىڭ ئادەمگە باشچىلىق قىلىۋاتقان بىر ھەربىي قوماندان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا يېڭىدىن كۈچىيىپ بېرىۋاتقان بولشېۋىكلارنىڭكىدەك مۇنتىزىم ئارمىيە، جەسۇر جەڭچى ۋە زامانىۋى قورال يوق ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تۇنجى جەڭدە ئۇ ئاددىي قورال ـ ياراغلىرى بىلەن رۇسلارنىڭ قولىدىن دۇشەنبە شەھىرىنى تارتىۋالدى. قارىماققا، بۇخارا جۇمھۇرىيىتى پات ئارىدا بۇ ئىستىقلالىيەت جەڭچىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدىغاندەكلا قىلاتتى. ئەمما، سوۋېت ھاكىمىيىتى «باسمىچىلار» نى يوقىتىشنىڭ كونكرېت پىلانىنى تۈزۈپ «بۇخارا ئىشلىرى قارارى» نى ماقۇللىغانلىقتىن، 1922 ـ يىلى 15ـ ئىيۇلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق جەڭدە، ئۇنىڭ ئارمىيىسى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ دۇشەنبە شەھىرى قولدىن كەتتى، ئۇنىڭ يەنە

بىر قېتىم تۇمانلىق ئايلىرى يېتىپ كەلدى، ئۇ بەلجۇۋان[1] چۆلىگە چېكىندى.

1922 ـ يىلى 4 ـ ئاۋغۇستتا، ئەرمەن بولشېۋىك ئاگاب-كوف بىلەن تاجىك ئابدۇراھماننى يولچى قىلغان رۇس قوشۇنلىرى قۇربان ھېيتنىڭ ئىككىنچى كۈنى ئەنۋەر پاشانىڭ بەلجۇۋاندىكى قارارگاھىغا تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كەلدى ۋە ئابدەرە دېگەن يەردە ئۇنى پىلىموت ئوقىغا تۇتتى. ئەنۋەر پاشا ئۆزى يالغۇز ئات ئۈستىدە جەڭ قىلىپ، 11 نەپەر رۇس ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدى. پۈتۈن ئۆمرىنى ھەربىي تەۋەككۈلچىلىككە ئاتاپ، سان-ساناقسىز جەڭلەرنى قىلغان بۇ ئادەمگە ئاللا نۇسرەت ئاتا قىلمىدى. رەھىمسىز تارىخ ئوسمان ئوغۇللىرىنىڭ ئاللانىڭ ئالدىدا قاتتىق گۇناھقا لايىق بىرەر ئىش قىلىپ قويغانلىقىنى ئەسلىتىش بىلەن بىللە، يەكمۇيەك مۇبازىر جەڭ قىلىدىغان شانلىق دەۋرنىڭ كەلمەسكە كەتكەنلىكىنى، قىزغىن ھېسسىيات، رومانتىك غايە ۋە تەۋەككۈلچىلىك بىلەن شەھەر ئېلىش ئەمەس، بەلكى ئۈستۈن ئەقىل - پاراسەت، كامىل ئىقتىدار ۋە زامانىۋى ھۈنەر ـ تېخنىكا بىلەن ئەل تۇتۇش دەۋرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى باھادىر تەۋەككۈلچىلەرنىڭ سەمىگە سالدى.

---

① سوۋېت دەۋرىدە ستالىنئاباد دېيىلگەن جاي.

بەشىنچى باب

نەس باسقان ئستانبۇل

1918 ـ يىلى 8 ـ ئاۋغۇستتىن باشلاپ، گېرمانىيىنىڭ ئالدىنقى سەپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقان تەخمىنەن 300 مىڭ ئەسكىرى ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسىگە تەسلىم بولغانلىقتىن، گېرمانىيە ئارمىيىسى ئەڭ ئالدي قوماندانلىق شتابى قۇرۇقلۇق ئارمىيە تىزىملىكىدىن 32 دىۋىزىيىسىنى ئۆچۈرۈۋەتتى. 26 ـ سېنتەبىردە ئانتانتا دۆلەتلەر بىرلەشمە ئارمىيىسى زەمبىرەك، ئايروپىلان ۋە تانكىلارنى تەڭ ئىشقا سېلىپ گېرمانىيىنىڭ مۇز ئارغۇدىكى مۇداپىئەسىنى ئۇزۇپ ئاشلىدى. شۇ كۈنى بۇلغاريە ئانتانتا دۆلەتلەر بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ، دۇنيا ئۇرۇشىدىن چېكىنىپ چىقتى. لودوندورف گەرچە قوشۇنلارنى قايتىدىن تەڭشەپ ئۇرۇشنى تەلۇبلەرچە داۋاملاشتۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي مەغلۇپ بولۇش تەقدىرىدىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، نۇسرەتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىگە ئاخىر ئىشەندى. 29ـ كۈنى، ئۇ گېرمانىيە ھۆكۈمىتىدىن دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ، ئانتانتا دۆلەتلەر بىلەن ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمنامىسى ئىمزالاشنى ئۆتۈندى. زۆرۈرىيەت ئۈچۈن يېڭىدىن تەختكە چىققان دۆلەت باشلىقى شاھزادە ماكس ئۆكتەبىرنىڭ 4 ـ كۈنى شۆبىتسا رىيە ئارقىلىق ئامېرىكا ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ يوللاپ، ۋىلسوننىڭ 14 تۈرلۈك تەلىپىدىكى شەرت بويىچە تىنچلىققا ئېرىشىش ھەققىدە سۆلھ تەلەپ قىلدى.

ئانتانتا دۆلەتلەر بىرلەشمە ئارمىيىسى 220 دىۋىزىيىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە فرانسىيىنىڭ 120، ئەنگلىيە-نىڭ 60، ئامېرىكىنىڭ 42، بېلگىيىنىڭ 12، ئىتالىيىنىڭ 2، پورتۇگالىيىنىڭ 2 دىۋىزىيىسى بارئىدى. گېرمانىيە ئارمىيىسى-نىڭ بولسا 197 دىۋىزىيىسى بولۇپ، 113 ى ئالدىنقى سەپتە، 84 ى ئارقا سەپتە تۇراتتى. ئانتانتا دۆلەتلەر 160 دىۋىزىيىسىنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ، 60 دىۋىزىيىسىنى ئارقا سەپتە قالدۇر-غانىدى. گېرمانىيىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ ئۇرۇشتىن چېكى-نىپ چىقىشى ۋە ئانتانتا دۆلەتلەر بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ ھەر-قايسى فرونتلاردىكى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلىشى گېرمانىيە، ئىتا-لىيە، رۇمىنىيە ۋە سېربىيىلىكلەرنى قايتىدىن روھلاندۇرۇپ، ئۇلارنى ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىدىن ئۆزلىرىگە قايتا ياردەم كەلمەي-دىغانلىقىغا ئىشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئانتانتا دۆلەتلەر بىرلەش-مە ئارمىيىسىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ياردىمىگە ئېرىشكەن ئىتالە-يە ئۆز مەملىكىتىدىن ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى ھەيدەپ چىقاردى. نويابىرنىڭ 3 ـ كۈنى ئاۋستىرىيە ئارمىيىسى تەسلىم بولدى.

گېرمانىيىنىڭ ئەھۋالى كۈندىن ـ كۈنگە جىددىيلىشىپ، يېرىم ئاچارچىلىق بېرلىن ۋە باشقا شەھەرلەرنى ئىسكەنجىگە ئالدى. تارقىلىشچان زۇكام مىكۇلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەر-نىڭ جېنىغا زامىن بولدى، يېقىلغۇ يېتىشمىدى، پادىشاھ بۇرۇن-قىمەك ئولۇغلىنىشتىن قېچىپقالدى. «گېرمانىيە پادىشاھىنى يوقا-تايلى» دېگەن شوئار پۈتكۈل گېرمانىيىدىكى بايلار بىلەن كەمبە-غەللەرنىڭ ئورتاق ساداسىغا ئايلاندى.

پادىشاھ ئۆكتەبىرنىڭ 27 ـ كۈنى، لودوندورفنى ۋەزىپىسى-دىن قالدۇرۇۋەتتى. ئۇ مۇشۇنىڭ بىلەن ئۆز مەغلۇبىيىتىنى ياپماقچى ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ تەدبىرىمۇ ھېچنېمىگە ئەرزىمە-دى، ئەتىسىگە ۋىلىيام پورتىدا دېڭىز ئارمىيىسى قوزغىلاڭ كۆ-تۈردى. ئۇرۇش پاراخوتلىرىنىڭ ئۈستىدە قىزىل تۇغلار لەپىل-

دەپ، مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ماتروسلار مارسېل مارشى[1]نى ئوقۇپ كوچىلاردا نامايىش قىلدى. ياندۇرقى ئايدا قوزغىلاڭ پۈتكۈل شىمالىي، غەربىي ۋە جەنۇبىي گېرمانىيىگە كېڭەيىپ، رېين دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان ھەرقايسى ئېغىزلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن قامال قىلىندى. گېرمانىيىنىڭ يېڭىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى مادياس ئاسبوك باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئۇرۇش توختىتىش ۋەكىللەر ئۆمىكى كومىپېين ژوگزالىدا توختىتىپ قويۇلغان پويىز ئىچىدە ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى مارشالى فۇش بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. پادىشاھ ۋىلھېلىم نەسىھەت بويىچە 48 سائەتكە يەتمىگەن مۆھلەت ئىچىدە سەلتەنەت تەختىنى بىكارلاپ ھىنلاندىيىگە قاچقىتى. 11 ـ نويابىر كۈنى كومىپېين ئورمانلىقىدا ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالاندى.

كومىپېين ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمنامىسىگە كۆرە، گېرمانىيە 1871 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىشغال قىلغان بارلىق زېمىنلىرىدىن چېكىنىپ كېتىشكە، ئەسىرگە چۈشكەن ئانتانتا دۆلەتلەر ھەربىيلىرى بىلەن پۇقرالىرىنى شەرتسىز قويۇپ بېرىشكە، ھازىرقى نەق بار بولغان 5000 زەمبىرەك ۋە 25 مىڭ پىلىموتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق قورال ـ ياراغلىرىنى دەرھال تاپشۇرۇشقا قوشۇلدى، ئون دانە ئۇرۇش پاراخوتى، ئالتە ئوكيان چارلىغۇچى پاراخوت ۋە 50 قوغلىغۇچى پاراخوتتىن تۈزۈلگەن بىر دېڭىز فلوتى بارلىق سۇ ئاستى كېمىلىرى بىلەن بىرگە تۈتۈپ قېلىنىپ، كېيىن سكافاپىلودىكى ئەنگلىيە دېڭىز بازىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. فرانسىيىلىكلەر بۇ پاراخوتلارنىڭ بىر قىسمى

---

① مارسېل مارشى — فرانسىيە ئىنقىلابىي ناخشىسى، فرانسىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت گىمنى. 1792 ـ يىلى فرانسىيە بۈرژۇئا ئىنقىلابى مەزگىلىدە پېيدا بولغان. فرانسىيىنىڭ 2 ـ چوڭ شەھىرى مارسېلدىن پارىژغا يارەمگە بارغان پىدائىيلار بۇنى پارىژغا تارقاتقان. ئۇلار دەسلەپىدە «رېين جەڭ مارشى» دەپ ئاتالغان، بۇ ناخشا 19ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا رۇسىيىگە تارقالغان ۋە «مارسېللىيوزا» دەپ ئاتالغان.

ىنىڭ ئۆزلىرىگە تۆلەم ئورنىدا بېرىلىشىنى ناھايىتى ئۈمىد قىلاتتى. ئەمما، 1919 - يىلى ئىيۇلدا گېرمانىيە ماتروسلىرى بۇ پاراخوتلارنى سۈغا چۆكتۈرۈۋەتتى، ئەنگلىيىلىكلەر قاراپ تۇرۇپ ھېچبىر ئامال قىلالمىدى.

گېرمانىيە گېنېرالىرى شەرتلىك تەسلىمدە ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلىشقا زورلىنىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن دەرھال ئۆزلىرىنى ياقىغا ئېلىشتى. ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىنى ئىمزالاشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلارغا ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي دائىرىلەردىن بىرىمۇ ئارىلاشمىدى، لودوندورف پۈقراچە كىيىنىپ شۈبھىتسارىيىگە قاچتى. گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇش توختىتىشىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئاسبوك 1921 - يىلى ئىككى نەپەر سابىق ئوفىتسېر تەرىپىدىن گېرمانىيىنىڭ مەنپەئىتىنى ساتقان ۋەتەن خائىنى دەپ ئېتىپ تاشلاندى.

1919 - يىلى 28 - ئىيۇل كۈنى كومپىين كېلىشىمنامىسىگە ئاساسەن پارىژدا ۋېرسال شەرتنامىسى ئىمزالىنىپ، پولشا، چېخسلوۋاكىيە، يۇگوسلاۋىيە، ئاۋستىرىيە ھەم ۋېنگرىيىلەرنىڭ مۇستەقىللىقى ئېتىراپ قىلىندى. پارىژ يىغىنى دۇنيادىكى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئولجا تەقسىملەش يىغىنى ئىدى. يىغىندىن كېيىن، گېرمانىيە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىسىنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى (67 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر) ۋە ئاھالىسىنىڭ ئوندىن بىر قىسمىدىن ئايرىلىپ قالدى. گېرمانىيىنىڭ دېڭىز سىرتىدىكى زېمىنلىرىغا ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، بېلگىيە، جەنۇبىي ئافرىقا فېدېراتسىيىسى، پورتۇگالىيە، ئاۋسترالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيىلەر ئىگىدارچىلىق قىلدى. مىسىر ئەنگلىيىگە، ماراكەش فرانسىيىگە قارام بولدى. گېرمانىيىنىڭ پەقەت 100 مىڭ ئەسكەر، 40 مىڭ ئوفىتسېر ۋە 5000 كىشىلىك بىر دېڭىز ئارمىيىسى ساقلىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ،

ھەربىي ئەسلىھە ۋە قورال ـ ياراغلار مىنىموم دائىرە ئىچىدە چەكلەندى. گېرمانىيە ئەمدى سۇ ئاستى كېمىسى بىلەن ھاۋا ئارمىيىسىنىمۇ ساقلىيالمايدىغان، ئايروپىلان، تانكا، توپمۇر قاپ-لىمىلىق (برونېۋىك) پويىزلارنى ياسىمايدىغان ۋە زەھەرلىك گاز ئىشلەپچىقارمايدىغان بولدى. بۇ نەرسىلەرنى ياسايدىغان زاۋۇت، ئۇسكۇنە ۋە قەلئەلەر پاچاقلىۋېتىلدى. شەرتنامىنىڭ ئىجرا قىلى-نىشىغا ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ مۇپەتتىشلىرى نازارەتچىلىك قىلىشقا كىرىشتى.

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىگە ئىمزا قويۇشىدىن بۇرۇنلا تەسلىم بولدى.

1918 ـ يىلى ئىيۇلدا، سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ۋاھىدەدىن يېڭىدىن ئوسمانلىلارنىڭ سەلتەنەت تەختىگە چىقتى. گېرمانىيە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىگە ئىمزا قويۇش بىلەنلا سادارازام تەلئەت پاشا خىزمىتىدىن ئىستېپا بەردى، ئەمما بۇ ئىستېپا يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغۇچە مەخپىي تۇتۇلدى. 13ـ ئۆكتەبىرگە كەلگەندە ھېچقانداق بىرەر پارتىيە بىلەن ئالاقىسى بولمىغان، ئەمما «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» گە مايىلراق بولغان ئەھمەد ئىززەت پاشا يېڭى سۇلتان تەرىپىدىن سادارازاملىققا تەيىن-لەندى. تەلئەت پاشانىڭ ئىستېپا بېرىشىنى سۇلتانىنىڭ ئۆزى تەلەپ قىلغان بولۇپ، تەلئەت پاشامۇ يېڭى قۇرۇلىدىغان ھۆكۈ-مەتكە ئىككى نەپەر ئىتتىھاتچى نازىرنىڭ كىرگۈزۈلۈش شەرتى بىلەن ئىستېپانى قوبۇل قىلغانىدى. ئۆكتەبىرنىڭ 19 ـ كۈنى ئۇچ كۈنلۈك سۆھبەت ئارقىلىق ئىلگىرىكى «ھەمىد» نامىلىق ئوكيان چارلىغۇچى پاراخوتنىڭ باشلىقى، ئىمپېرىيە دېڭىز ئار-مىيە باش ۋەزىرى ھۇسەين رائوف (ئورباي) باشچىلىقىدىكى ئىمپېرىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئېگەي دېڭىزىدىكى لىمنوس ئارىلە-نىڭ موندۇروس پورتىغا يېتىپ باردى ۋە ئون نەچچە كۈنلۈك تەييارلىق خىزمىتى پۈتكەندىن كېيىن ئۆكتەبىرنىڭ 30 ـ كۈنى

ئەنگلىيىنىڭ شۇ يەردە توختىپ قويولغان «ئاگامېمنۇن»① ناملىق پولات قاپلىمىلىق ئۇرۇش پاراخوتىنىڭ سۈپىسى ئۈستىدە ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيە ئادمىرالى كارتوف بىلەن ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىدى. بۇ تارىختا «30 ـ ئۆكتەبىر مۇندۇروس مۇتارىكەسى» دەپ ئاتالدى. بۇ كېلىشىمنىڭ ئىمزالىنىشىنى ئىززەت پاشا ھۆكۈمىتى 1918 ـ يىلى 1 ـ ئۆكتەبىردە شامدا ئەسىرگە چۈشۈپ بۈيۈك قەلئەسىدە تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان ئەنگلىيە ئارمىيە گېنېرالى توۋېنسھېند ئارقىلىق ئەنگلىيىگە مۇراجىئەت قىلىش يولى بىلەن قولغا كەلتۈرگەندى.

مۇندۇروس مۇتارىكەسىگە كۆرە، ئىمپېرىيە ئارمىيىسى تارقىلىپ كېتىشى، ھەرقايسى بوغۇزلار ئانتانتا دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى، ئەرەب، سۈرىيە، مىسۇپوتامىيە قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق ئىمپېرىيە ئارمىيىسى دەرھال ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسىگە تەسلىم بولۇشى، ئانتانتا دۆلەتلەر ھەربىي ئوفىتسېرلارنى ئەۋەتىپ بارلىق تېلېگرافى ئىدارىلىرى، رادىئو ئىستانسىلىرىنى نازارىتى ئاستىغا ئېلىشى، تۈركىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئانتانتا دۆلەتلەرگە دەرھال تاپشۇرۇشى لازىم ئىدى. «مۇتارىكە» دە يەنە، ئىمپېرىيىنىڭ ھەرقانداق بىر جايىدا ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلسە، ئۇلارنىڭ خالىغان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ بىتەرەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر ئالاھىدە بەلگىلەندى.

1918 ـ يىلى نويابىرنىڭ 2 ـ كۈنى «ئىتتىھات ۋە تەرەققىي» پارتىيىسىنىڭ تەلئەت، ئەنۋەر، جامال پاشا قاتارلىق ئۈچ سىياسەت بەلگىلىگۈچىسى گېرمانىيىنىڭ بىر زەمبىرەكچى پاراخوتىغا ئولتۇرۇپ چەت ئەلگە قاچتى. تۈركىيىنى ئۇرۇشقا قىزىقتۇرغان گېرمانىيە گېنېرالىرى بىر ـ بىرلەپ چېكىندى. تەل-

① ئاگامېمنۇن — قەدىمكى يۇنان رىۋايەتلىرىدىكى تروياليقلارغا قارشى ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغان قۇدرەتلىك بىرلەشمە چوڭ ھەربىي كۈچ قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى.

ئەت پاشا تۇركىيىدىن ئايرىلىشتىن بۇرۇن، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» قۇرۇلتىيىدا نۇتۇق سۆزلەپ: «سىياسىيتىمىز مەغلۇپ بولدى، ھەرقانداق يول بىلەنمۇ ھاكىمىيىتىمىزنى ساقلاپ قالالمايمىز» دېدى. شۇنداق قىلىپ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ھالاك بولۇپ، دۇنيا خەرىتىسىدىن ئۆچتى. 60 پارچىغا تۇزۇلگەن ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە رۇسىيە بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ بىر ھەربىي فلوتى نويابىرنىڭ 13 - كۈنى ئىستانبۇل پورتىغا كىرىپ توختىدى.

گېنېرال ئەھمەد ئىززەت پاشا ئاران 25 كۈن تەختتە ئولتۇردى. ئۇ سۇلتان تەرىپىدىن ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمنامىسىگە ئىمزا قويۇش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ۋەزىپىسىنى سابىق سادرازام، قوشۇمچە تۇرۇكىيىنىڭ لوندوندا تۇرۇشلۇق سابىق باش ئەلچىسى بولغان ئەھمەد تەۋپىق پاشاغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. 8- دېكابىر كۈنى ئىستانبۇلدا ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئىشغالىيەتچى ئارمىيە ھەرقايسى جايلار، پورتلار، تىراللنبۇسلار، مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى، ژاندارما ۋە ساقچى تۇرۇشلۇق جايلاردا قاتتىق ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى.

1919 - يىلى 8 - فېۋرال كۈنى، فرانسىيە ئارمىيىسى باش قوماندانى فرانشى دېسفىر بىرقانچە ئەسىرنىڭ ئالدىدىكى بۈيۈك تۇرك ئىستېلاچىسى سۇلتان مۇھەممەد - پاتھ) نىڭ[1] مۇسۇلمان غازاتچىلىرىنى باشلاپ كونستانتىنوپولغا كىرگىنىگە ئوخشاش، يەرلىك گرېكلەر تەرىپىدىن ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان بىر بوز ئاتقا مىنىپ ھەيۋەت بىلەن ئىستانبۇلغا كىردى. ئەسلىدە بۇ گېنېرال قوماندانلىقىدىكى ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى 1918- يىلى 15 - سېنتەبىردىلا تۇركىيە - بۇلغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ

① ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ 7 - سۇلتانى بولۇپ، مىلادىيە 1451 - يىلدىن 1481- يىلىغىچە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان، ئۇنىڭ ۋاقتىدا ئىستانبۇل فەتھ قىلىنغان.

ماكېدونىيەدىكى بازىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ بۇ شەھەرگە كىرىشىنىڭ تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈپ بولغانىدى. نەس باسقان ئىستانبۇل ئەمەدى جاھانگىرلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى ئاستىدىن كۆتۈرۈلۈۋاتقان چاڭ - توزانلار ئىچىدە قالدى. ئانتانتا دۆلەتلەر ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىدە بېكىتىلگەن شەرتلەرگە رىئايە قىلىش لازىملىقىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمەيتتى. ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، ھەممە نەرسە يوللۇق ھەم قانۇنلۇق ئىدى، فرانسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى سۈرىيەدىن يولغا چىقىپ سىلىسىيە ۋە ئادانا رايونلىرىنى ئىشغال قىلدى، ئەنگلىيە ئارمىيىسى داردانىل، مىرزىفن، سامسۇن ، ئۇرفا، ماراش، ئەنتەبۇ ھەم باشقا مۇھىم بازارلارنى، ئاناتولىيەدىكى بارلىق تۆمۈرىول لىنىيىلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئىتالىيە ئارمىيىسى ئانتالىيەدە قورۇقلۇققا چىقىپ، كونيا قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى.

سۇلتان ۋاھىدەدىن ئاكىسى ئابدۇلھەمىد II نىڭ ئىزىدىن ماڭدى. ئۇ بارلىق رەزىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ جېنى ۋە تاجۇتەختىنى ساقلاپ قېلىشنىلا ئويلايتتى. ئۇ دىكابىرنىڭ 21- كۈنى مەجلىسنى تارقىتىۋېتىپ داماد فەرىد پاشانى سادارازاملىققا تەينىلىدى. داماد فەرىد پاشا باشچىلىقىدىكى ئىچكى كابىنېت ئاجىز، نوپۇزى يوق، قورقۇنچاق بولۇپ، سۇلتاننىڭ سىزىقىدىن چىقمايتتى ھەم ئىشغالىيەتچىلەر بىلەن قورچاق ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ھەرقانداق ئىشلارغا لەببەي دەپ تۇرۇپ مۇرەسسە قىلاتتى. شۇڭا ئۇ مىللەتپەرۋەرلەرگە چىش - تىرنىقىغىچە ئۆچ ئىدى، ئىمپېرىيىنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىشىنى شۇلاردىن كۆرەتتى، ئاممىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئامانلىقىغا سىلىنغان تەھدىت، دەپ قارايتتى. «موندۇروس مۇتارىكەسى» ئىمزالىنىش بىلەن تەڭلا، سۇلتان ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرى بىر تەرەپتىن ئارمىيىنى تارقىتىش بىلەن ئالدىراش بولسا، يەنە

بىر تەرەپتىن «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ قالدۇقلىرىنى تازا-لاشقا چۈشتى. 1918 - يىلى 26 - نويابىردىن ياندۇرقى يىلى 1 - يانۋارغىچە، ھەربىي سوت مەھكىمىسى سوت ئېچىپ ئەنۋەر پاشا بىلەن جامال پاشالارنىڭ ئۇستىدىن ھۆكۈم ئېلان قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىي ۋەزىپىلىرىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. ئاي ئاخىرىدا «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ كونا رەھبەرلىرى ۋە ئەزالىرى تۈتقۇن قىلىندى، مەشھۇر تارىخچى زىياكۆك ئالپ (1874~1924 يىللىرى) قاتارلىقلار مالتا ئارىلىغا پالاندى. بۇ ۋاقىتتا پايتەخت ئىستانبۇلدىكى يېڭى رەھبەرلەر ئارىسىدا مۇستە-قىل ئىش كۆرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بىرەرمۇ كىشىنى تاپقىلى بولمايتتى، سىياسىي غۇلغۇلىلارنىڭ ھەممىسى تۈركىيە قايسى يول بىلەن باشقىلارنىڭ ھامىيلىقىنى قوبۇل قىلىدۇ؟ ئامېرىكىغا بېقىنسا بولامدۇ ياكى ئەنگلىيىگە بېقىنسا ياخشىراق بولامدۇ؟ دېگەن مەسىلىگىلا مەركەزلەشتى. ئىستانبۇلدىكى تەشكىلاتلار ما-قالىلەر ئېلان قىلىپ تۈركىيىلىكلەرنىڭ تۈركىيىگە بولغان ھو-قۇقى مەسىلىسىنى شەرھلىشىپ، ئانتانتا دۆلەتلەرگە مۇراجىئەت-نامىلەر چىقىرىشاتتى ۋە سۇلتاندىن مەجلىسنى ئەسلىگە كەلتۈ-رۈشنى تەلەپ قىلىشاتتى. ئەھمەد ئەمىن (يالمان) ۋە خالىدە ئەدىب خانىمغا ئوخشاش داڭلىق پائالىيەتچىلەرمۇ ئامېرىكىنىڭ تۈركىيىگە بولغان زىممىيىلكىنى قوبۇل قىلىشنى ئاكتىپ تەشەب-بۇس قىلاتتى.

گېرمانلار بىلەن «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرى تۈركىيىنى ئۇزۇل - كېسىل تۇتقاشتۇرۇۋەت-تى. بىر مەزگىل ئۇلۇغلىنىپ كەتكەن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى سەككىز يىللىق ئۇرۇشتا ھالىدىن كەتتى. خەلقتە نامراتلىق بىلەن ئاچارچىلىقتىن باشقا ھېچنېمە قالمىدى. نوپۇس كېمە-يىپ، تېرىلغۇ يەرلەر قاقاسلىققا ئايلاندى، چايچىلىق، پاختىچە-لىق يوقىلىش گىردابىغا باردى. تۈركىيە ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى

بولغان قۇرۇق ئۇزۇم (كىشمىش) ۋە ئەنجۇرلەر ھوسۇل بەرمەيدى، كۆمۈر زاپىسى ئازبولۇپ كەتتى، دۆلەتنىڭ ئىچكى - تاشقى قەرزى كۆپەيدى. گېرمانىيىنىڭ بەرگەن قەرزى نەق پۇل بولماستىن، بەلكى قورال - ياراغ ياكى خەزىنىدە ھېسابلىپ قالغان قەغەز پۇللار ئىدى. مال باھاسى ئۆرلەپ يېمەك - ئىچمەك قىسمى بولۇپ كەتتى، خەلق گۆشى، گۈرۈچ، قەنت، شېكەر ۋە سارمايغا ئوخشاش كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋالالمىدى. باجنى ھۆددىگە ئالغۇچىلار، ھايانكەشلەر، جازانىخورلار مەغلۇپ كەتتى. ئىستانبۇلدىكى «ئەسناف جەمئىيىتى» گەرچە نامدا «قول سانائەتچىلەر جەمئىيىتى» ياكى «ئۇششاق تىجارەتچىلەر جەمئىيىتى» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يېمەك - ئىچمەكنى مونوپول قىلىدىغان ئەڭ چوڭ جازانىخور شىركەت بولۇپ، پايتەختە ئاھالىسىنىڭ ئاچ - توق قېلىشى شۇلارغا باغلىق بولۇپ قالدى. بۇ شىركەتنى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى قارا كامال باشقۇراتتى. دېھقانچىلىق ۋەزىرى ئىسمائىل ھاكى، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ يېرىم ھۆكۈمەت گېزىتى — «سادا» نىڭ مۇھەررىرى ھۈسەين جاھىد (يالچىن)، داڭلىق مۇخبىر ئەھمەد ئەمىن (يالمان) ۋە ئىتتىھاتچىلارنىڭ شۇ چاغدىكى چوڭ - كىچىك پائالىيەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ ۋاقىتتا ھايانكەشلىك بىلەن بېيىدى، ئىستانبۇلدىكى بىر كوچا مەخسۇس شۇلارغا تەۋە بولۇپ، ئۇ يەردىكى دۇكانلاردا قەنت، شېكەر، كۆمۈر - يېقىلغۇ، تاغار - خۇرجۇنغا ئوخشاش نەرسىلەر سېتىلاتتى. مانا مۇشۇ ۋاقىتتا، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نى قۇرغۇچىلاردىن بولغان يۈقىرى دەرىجىلىك مەسئۇلەتچىلەر ئورنىنىڭ باشلىقى ئەھمەد رىزا ئەپەندى ئىستانبۇل شەھىرىنىڭ باشلىقىغا بۇلارنىڭ ھايانكەشلىك قىلمىشلىرىنى ئەيىبلەپ ئەرز سۇنغاندا، ساقچىلار تەرىپىدىن 24 سائەت قاماپ قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۈستىدىن ئەرز

قىلمايدىغان بولدى.

دۇنيا ئۇرۇشى تۈركىيىنىڭ تاشقى سودىسىغا ئېغىر زەربە بەردى. ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىمپېرىيىنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزى تەبىئىي ھالدا ئاناتولىيىگە يۆتكەلدى. ئاناتولىيىدىكى سودا بۇرژۇئازىيىسى، پومېشچىكلار ۋە بىر قىسىم دېھقانلار ئارىسىدىكى ھايانكەش ئېكسپىلاتاتورلار دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى گېرما-نىيە بىلەن ئاۋستىرىيىگە چىقىرىشقا باشلىدى، ئەمما بۇنداق چىقىرىش ئەسلىدىكى خام ئەشيالارنى رەھىمسىز دەپسەندە قىلىش ھېسابىغا ئورۇندىلاتتى.

1915 ـ يىلى كۈزدە، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئۇرۇش مۇتەخەسسىسى مارك سەيكس بىلەن چارلېز پېك ئوسمانلى ئىمپې-رىيىسىنىڭ ئاسىيا قىسمىنى بۆلۈشۈۋېلىش لايىھىسىنى تۈزدى ۋە ياندۇرقى يىلى چارروسىيىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن لوندوندا ئولتىماتۇم تاپشۇرۇپ، كىچىك ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەرەب ئەللىرىنى رەسمىي بۆلۈشۈۋېلىش كېلىشىمنامىسى ئىمزا-لىدى. بۇ قەتئىي مەخپىي بولۇپ، «سەيكس ـ پېك كېلىشىمى» دەپ ئاتالدى. ئەنگلىيىنىڭ مەقسىتى تۈركىيىنى ئىستېلا قىلىش ئىدى، ئۇلار تۈركىيىدىن ئىبارەت بۇ «كېسەل كۆرپىسى» نى ئەمدى ئۆلىدۇ، بەلكى ئەنگلىيىگە ئەڭ قۇلايلىق بولغان بىر چاغدا ئۆلىدۇ، دەپ قارايتتى. ئەلۋەتتە خەلقئارا ۋەزىيەتمۇ ئەنگلىيىنىڭ پىلانىغا پايدىلىق بولۇۋاتاتتى. چارروسىيە ئەنگلىيىنىڭ يېقىن شەرقتىكى كونا رەقىبى بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىتى ئىلگىرى دائىم ئەنگلىيىنىڭ سىياسىتى بىلەن زىتلىشىپ قالاتتى، بۇ چاغدا ئۇ-نىڭ ئورنىغا يېڭى سوۋېت ھاكىمىيىتى دەسسىگەنىدى. سوۋېت روسىيىسى ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ نەزەرىدە ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، كۆپ ئەندىشە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئانتانتا دۆلەتلەر سىياسىتىنىڭ چىقىش نۇقتىسى سوۋېتكە قارشى تۇ-رۇش، قوراللىق مۇداخىلە يۈرگۈزۈش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى

بولشېۋىكلارغا قارشى ئۆكتىچى كۆچلەرنى ئاشكارا قوللاشقا قارىتىلغانىدى.

ئەنگلىيىنىڭ يېقىن شەرقتىكى نىيىتى ھەقىقەتەن يامانلىشىپ بېرىۋاتاتتى. 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ۋالىيسى «ھىندىستانىنىڭ چېگرا پاسىلى ئىقرات دەرياسىغىچە بولۇشى كېرەك» دەپ ئوچۇق جار سالدى. ئەمدى بولسا يېڭى ئېھتىياجلار ئۇلارنىڭ بۇ نەپسىنى تېخىمۇ چوڭايتىۋەتتى. نەتىجىدە ھىندىستانىنىڭ چېگرا پاسىلى ئىقرات دەرياسىدىنمۇ سىرتقا كېڭىيىپ باغداد، مۇسۇل، قاھىرە، خارتۇم، كابۇل، تېھران، ئىزمىر ۋە ئىستانبۇللارغىچە بولۇشى كېرەكلىكى مۆلچەرلەندى. ئەنگلىيە سوۋېت رۇسىيىسىگە قوراللىق مۇداخىلە يۈرگۈزۈشتىن تاشقىرى يەنە باكۇنىڭ نېفىتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ، ئافغانىستان بىلەن ئىرانغىمۇ زىممىلىك ھوقۇقى يۈرگۈزمەكچى بولدى، بۇنداق بولغاندا ھىندىستاندىن تارتىپ بوسفور بوغۇزىغىچە بولغان جايلاردا ئەنگلىيە مۇستەملىكىسى ئاسىتىدىكى يېرىم مۇستەملىكە بەلبېغى ھاسىل بولۇپ، بۇ سىستېما ئىچىدە ئىستانبۇل ئىككىنچى جەبىلتارىق، ئاناتولىيە بولسا ئىككىنچى مىسىر بولاتتى.

مانا مۇشۇنداق زور پىلاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تۇركىيىنى بۆلۈشۈۋالماي بولمايتتى. ئەنگلىيىنىڭ تۇركىيە زېمىنىدا ئىشغالىيەتچى ئارمىيىنى ئۇزۇن مۇددەت تۇرغۇزۇشىغا ئانچە زور ئىمكانىيەتلەر يوق ئىدى. چۈنكى، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ۋەزىيەت ئەنگلىيە ئارمىيىسىدىكى مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان ئەسكەرلەرنى تېزلىكتە ھەربىي سەپتىن چېكىنىشكە مەجبۇرلايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنگلىيىلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ زىممىلىكىگە ئايلاندۇرماقچى بولغان ئىران، ئۆز مۇستەقىللىقى ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىشىۋاتقان ئافغانىستان، ئاھالىلىرى ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلىۋاتقان مىسىر ۋە باشقا

ئەرەب ئەللىرىگە ئەسكەر چىقارمىسا ھەم بولمايتتى. شۇڭا، ئەنگلىيىنى بىرقانچە بۆلەككە پارچىلاپ، ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولالمايدىغان، ئەنگلىيىلىك خوجايىنلىرىنىڭ ئىسمى بار جىسمى يوق ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلالمايدىغان قىلىۋېتىش ياكى بولمىسا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكە رايونلىرىدا يۆلەپ تۇرغۇزغان قوۋۇق ئىچىدىكى قورچاق ھاكىمىيەتلىرىگە تايىنىدىغان قىلىۋېتىشنى ئەڭ ياخشى چارە (چىقىش يولى) دەپ ھېسابلىدى.

1919 ـ يىلى فېۋرالدا، گېرتسىيە پادىشاھى ۋىنزىلوس ئانتانتا دۆلەتلىرىگە ئىلتىماس سۇنۇپ، ئىزمىرگە كىرىش مۇددىئاسىنىڭ بارلىقىنى بايان قىلدى. بۇ چاغدا بۇنداق خىيالىلارنى قىلىۋاتقانلار يالغۇز گېرتسىيىلا ئەمەس ئىدى. ئانتانتا دۆلەتلىرى گېرتسىيىنىڭ ئاۋۋال قۇرۇقلۇققا چىقىشىغا رۇخسەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ تۇركىيىلىكلەرنىڭ ئەڭ ئېچىنىشلىق بولغان دەۋرى باشلاندى. مايىنىڭ 15 ـ كۈنى، گېرتسىيە ئارمىيىسى ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھىمايىسىدە ئىزمىرىدا قۇرۇقلۇققا چىقتى.

ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ گېرىكلەرگە ئىزمىرىدا قۇرۇقلۇققا چىقىش ھوقۇقىنى بېرىشى ئۇلارنى پەۋقۇلئاددە دەرىجىدە خۇش قىلىۋەتتى. گېرىكلەرنىڭ ئىزمىرگە كىرىش مۇددىئاسى ناھايىتى ئايدىڭ بولۇپ، ئۇلار غەربىي ئاناتولىيىنى ئېگەي دېڭىزىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى بۇيۇك گېرتسىيىگە قوشۇۋېتىپ، 500 يىلىنىڭ ئالدىدا كونستانتىنوپول دەپ ئاتىلىدىغان ھازىرقى ئىستانبۇلدا خرىستىئان ئىمپېرىيىسىنىڭ قەدىمكى شۆھرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش «بۇيۇك غايە» سىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئويلايتتى. دەل شۇنداق بولغانلىقتىن، ۋىزانتىيىنىڭ بۇ «ئۇلۇغ غايە» سى ئوسمانلى تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قىلىنغان بۆھتان تەھدىت بولۇپ، گېرىكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانلىكى جايلاردا ياشاۋاتقان تۈركلەر بۇ خىل ئىشغالىيەت مۇددىئاسىنىڭ ئۆزلىرىگە بول-

غان كۆچلۈك بېسىمىنى سېزىشكە باشلىدى. ئىشغالىيەتچى قو-
شۇن ئىزمىرنىڭ يېنىدىكى مەنمەن كەنتىدە تۈرك ئاھالىلىرىنى
قىرغىن قىلىپ، خوتۇن - قىزلارنىڭ نومۇسىغا تەگدى. بۇ خىل
ھاقارەت خورلانغان تۈرك خەلقىنىڭ يۈرىكىگە ئۆچمەس قىساس
ئوتى سالدى، ئەمدى بۇ ئوتنى ئۆچۈرمەك تەس ئىدى.

ئىزمىرنىڭ گرېكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى تۈركىيە
مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ پىلتىسىگە ئوت ياقتى. شۇ كۈنى
پۈتۈن شەھەر ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى، كىشىلەر نۆتۈق سۆزلەش-
مەكتە ئىدى. گۈگۈم چۈشۈشى بىلەنلا ئاھالىلەر تۇن قاراڭغۇسى-
دىن پايدىلىنىپ، قىسىمدىن چېكىنگەن ھەربىيلەرنىڭ رەھبەر-
لىكىدە ساقچىلار بېقىۋاتقان ھەربىي قورال - ياراغ ئىسكىلاتىغا
ھۆجۈم قىلىپ، مىلتىق ۋە ئوق - دورىلارنى بۇلىدى. ھەربىي
تۈرمىلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ چەت ئەللىكلەرگە «ھۆرمەتسىز-
لىك» قىلغانلىقتىن ۋە باشقا سىياسىي ئىشلار تۈپەيلىدىن قولغا
ئېلىنغان بىگۈناھ مەھبۇسلارنى قويۇپ بەردى. تاڭ يورۇشى
بىلەنلا ھەل قىلغۇچ پەيت يېتىپ كەلدى، شەھەردە قارشىلىق
كۆرسىتىشكە مۇمكىنچىلىك بولمىغانلىقتىن، قوللىرىغا قورال
ئالغان ئامما شەھەرنىڭ سىرتىغا قاراپ ئالدىراش مېڭىشتى.
ئارمىيە قوماندانى شەھەرنى قوغداشقا ھېچقانداق تەدبىر تۈزەلمە-
دى. ئەكسىچە، ياش ھەربىيلەرنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنىڭ
ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى گازارمىدىن ئايرىلماسلىققا قەت-
ئىي بۇيرۇدى. شۇنداقتىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر قوللىرىغا قورال
ئالغان ھالدا شەھەردىن ئايرىلدى.

ئىزمىرنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ۋە سۇلتان ۋاھىدەدىننىڭ
ئىزمىردا تۇرۇشلۇق دۆلەت ئارمىيىسىگە ئىشغالىيەتچى گرېكلەر-
نىڭ تۈرك ئاھالىسىنى تۈتقۇن قىلىپ، خوتۇن - قىزلارنى ئاياغ
ئاستى قىلغانلىقىغىمۇ قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك توغرىسىدا بۇي-
رۇق چۈشۈرۈشى ئىستانبۇلنى زىلزىلىگە سالدى. ئىستانبۇلدا

غەزەپكە كەلگەن ئامىما ئىشغالىيەتچى قوشۇنلارنىڭ توپ - زەمبە-
رەكلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدىمۇ قىلچە پىسەنت قىلماي، تۇر-
كۇم - تۇركۇملەپ كوچىلارغا چىقىپ ئاممىۋى يىغىلىشلارنى
ئۆتكۈزدى ۋە مەخپىي قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى تەش-
كىللىدى. ئامما «قوشۇۋېلىشقا قارشى تۇرۇش»، «مىللىي قۇ-
رۇلتاي»، «ئىتتىپاقداشلار بىرلەشمىسى»، «كومىتېت» ۋە
«ئىتتىپاقداشلار» دېگەنگە ئوخشاش نامىلار بىلەن تەشكىلاتلارغا
ئۇيۇشتى. 1919 - يىل 23 - ماي كۈنى، ئامما سۇلتان ئەھمەد
مەيدانىدا زور كۆلەملىك ئاممىۋى نامايىش ئۆتكۈزدى. ئاي ئاخ-
رى گرېك ئىشغالىيەتچىلىرىگە قارشى بىرىنچى پاي ئوق ئىزمىر-
نىڭ شىمالىدىكى يايدىلىق دېگەن جايدا ئېتىلدى. پارتىزانلار 600
كىشى ئىدى، بۇنىڭ بىلەن تۇركىيە خەلقىنىڭ مىللىي مۇستەقىل-
لىقى ئۈچۈن قىلىنغان ئۇرۇشنىڭ سەھىپىسى ئېچىلدى. ئۇرۇش
يالغۇز گرېكلەرگە قارشى تۇرۇشنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئارقا
تىرىكى بولغان ئانتانتا دۆلەتلەرگە قارشى تۇرۇشنى، ئوچۇقراق
قىلىپ ئېيتقاندا، ئەنگلىيىگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغاند-
ىدى.

ئىيۇندا تۇركىيە ھۆكۈمىتى ئانتانتا دۆلەتلەر تەرىپىدىن پا-
رىژدا ئېچىلغان يارىشىش يىغىنىغا ۋەكىل ئەۋەتتى. ئەمما، سۇل-
تان ۋە ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ
قېلىش توغرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر بىچارىلەرچە ئۇمىدى
ئوسمانلى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ پارىژ يىغىنىدىكى تەلتۆكۈس
مەغلۇبىيىتى بىلەن يوققا چىقتى. پارىژ يىغىنىدا تۇركىيە تەرەپ
ۋەكىلى سادرازام داماد فەرىد پاشا ئون كىشىدىن تەشكىل تاپقان
ئانتانتا دۆلەتلەر كومىتېتىغا بىر پارچە پىكىرنامە سۇنۇپ،
1913- يىلى يانۋاردىكى ئەنۋەرنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن ئې-
تىبارەن تۇركىيە سىياسىتىنىڭ «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتى-
يىسىدىكىلەر تەرىپىدىن تىزگىنلىنىۋېلىنغانلىقى، شۇڭا مەيلى

سۇلتان بولسۇن، ياكى ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتى بولسۇن، تۈركىيە-گە قارىتىلغان شەپقەتسىز ۋە ئېغىر بولغان سىياسەتنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولمايدىغانلىقى، ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ تۈركىيە-گە نىسبەتەن بۇنداق ئېغىر شەرت قويسا بولمايدىغانلىقى قاتارلىق-لار ھەققىدە گەپ سالغىنى ھەمدە ئالاھىدە قىلىپ ئۆزىنىڭ بۇ سۆزىنىڭ يالغۇز تۈركىيىگىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيادىكى 300 مىليون مۇسۇلمانغا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى، ئەگەر ئاد-تانتا دۆلەتلەر بۇ شەرتنى تۈركىيىگە مەجبۇرىي تاڭدىكەن، ئۇ ھالدا پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار بىلەن قارشىلىشىپ قالىدى-غانلىقىنى ئەسكەرتتى. ئەمما، ئانتانتا دۆلەتلەر ۋەكىللىرى ئەڭ كەسكىن پوزىتسىيىسى بىلەن ئۇنىڭ بىچارىلەرچە قىلغان مۇرا-جىئىتىنى رەت قىلدى، ئەكسىچە ئولتىماتۇم يوللاپ: «تارىختە-كى ئەڭ جىددىي پەيتتە تۈركىيىنىڭ ئىشلىرى ھېلىقىدەك قىل-چىمۇ ئەخلاقىي ئاساسى يېتىلمىگەن، ھەتتا قوماندانلىق قىلىش-نىمۇ بىلمەيدىغان ئادەمنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان، دېگەننى باھانە ـ سەۋەب قىلىپ تۈرۈپ تۈركىيە ئۆز مەسئۇلىيىتىدىن باش تارتسا بولمايدۇ» دەپ ئۇقتۇردى. ئولتىماتۇمنىڭ ئاخىرىدا يەنە، ئانتانتا دۆلەتلەر ئۆزلىرى مەخسۇس ۋاقىت چىقىرىپ تۈركىيە مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىدۇ، ئوسمانلى ۋەكىللەر ئۆمىكى يە-غىنىغا داۋاملىق قاتنىشىمىز دېسە ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيدۇ، دەپ ئېنىق كۆرسىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئانتانتا دۆلەتلەر ئوسمانلى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى، يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ چاقىرىلمىغان مېھمانلارنى پارىژدىن كېتىشكە قىستىدى.

1919 ـ يىلى ئىيۇلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋەكىللەر ئۆمىكى ئىلاجسىز ئىستانبۇلغا قايتتى. داماد فەرىد پاشا ئاخبارات ساھە-سىدىكىلەرگە بىر يالغان دوكلات سۇنۇپ، ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ پارىژدىكى بىچارىلىكىنى يوشۇردى. ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ يالغانچىلىقى تۈركىيە خەلقى ئالدىدا ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، ئۇ-

نىڭغا بولغان ئۆچمەنلىك، مەسخىرە ۋە نەپرەت بارغانسېرى كۈچەيىپ كەتتى، خەلقنىڭ ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىگە بولغان ھەممە ئارزۇ - ئۈمىدلىرى پۈتۈنلەي كۆپۈككە ئايلاندى. ئاناتولىيەدىكى مىللىي ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار ئەمدى خەلقنىڭ كۈچىگە تايىنىش كېرەك، دېگەن قارارغا كەلدى، خەلق بولسا قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئۆزلىرىنى ۋەتەنگە ئاتاپ، مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلىدىغان بىر پاراسەتلىك ۋە جاسارەتلىك رەھبەرنىڭ — داھىينىڭ مەيدانغا كېلىشىنى كۈتۈپلا قالدى.

ئالتىنچى باب

ئاناتولىيىدە ئۆتكەن كۈنلەر

«موندۇروس مۇتاربكەسى» نىڭ ئىمزالىنىشى بىلەن تەڭ، سۇلتانلىق ھۆكۈمىتى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ قولىدىكى بىر ئويۇنچۇققا ئايلىنىپ قالدى.

مۇستاپا كامال پاشا تۈرك خەلقىنىڭ ھايات ـ ماماتلىقى، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ۋە بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۇسۇل ـ چارىلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇ ئىستانبۇلدىكى سۇلتان ھۆكۈمىتى بىلەن مىللەت مەجلىسىگە كۆپ قېتىم تەكلىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ كۈچلۈك بىر ھەربىي كابىنېت تەشكىللەپ، ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قەتئىي تاقابىل تۇرۇش تەلىپىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، سۇلتان ئۇنىڭغا زادى قۇلاق سالمىدى. مۇستاپا كامال چەت ئەللىكلەرنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدىكى ئىستانبۇلدا ھېچقانداق بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىغانلىقىنى، سۇلتان ھۆكۈمىتىگە تايىنىپ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئىشقا ئاشمايدىغان بىر خىيال ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ۋەتەنپەرۋەر كۈچلەر توپلانغان، شۇنداقلا ئىنقىلاب ئوتى لاۋۇلداپ يېنىشقا باشلىغان ئاناتولىيىگە كەتمەكچى بولدى.

مۇستاپا كامالنىڭ ئورۇندىماقچى بولغان چەت ئەل تاجاۋۇز-

چىلىرىغا تاقابىل تۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ پىلانى ئىستانبۇلدا چو-
قۇم مەغلۇپ بولاتتى. چۈنكى، بۇ چاغدا دەللال بۇرژۇئازىيە بەك
ئاجىز ئىدى، ھۆكۈمەت ۋە سۇلتان ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ قوماندا-
لىق تايىقى ئاستىدا بولۇپ، پەقەت كارغا كەلمەيتتى، بەلكى
مۇستاپا كامالارنىڭ قىلماقچى بولغان ئىشلىرىغا پۇتلىكاشاق
بولاتتى. بۇ ۋاقىتتا، فرانسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنلىرى ئاناتو-
لىيىدىكى جەنۇبىي ئۆلكىلەردە دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەن پارتە-
زانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقتە-
كى ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى مىللىي تەشكىلاتلار گرېتسىيە بىلەن
داشناق پارتىيىسىدىكى ئەرمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ھەم پارا-
كەندچىلىكىگە زەربە بېرىشنى بىردەك تەلەپ قىلىشۋاتاتتى.
سۇلتان ئارمىيىسى ئىچىدىكى ۋەتەنپەرۋەر ئوفىتسېرلار تاجاۋۇز-
چىلار بىلەن قوراللىق ئېلىشىشقا ھەردائىم تەييارلىنىپ تۇراتتى.

مۇستاپا كامال ئاناتولىيىدە مىللىي كۈچلەرنى تەشكىللەپ
بىر قېتىملىق خەلق ئۇرۇشى قىلغاندىلا، ئاندىن مۇستەقىللىقنى
قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندى. ئۇنىڭچە بولغاندا،
ئاناتولىيە تۈركلەرنىڭ بۆشۈكى، شۇنداقلا چەت ئەل ئىشغالىيەت-
چى قوشۇنلىرى بىلەن ئارىلىقى ئەڭ يىراق بولغان جاي، يەنە
كېلىپ پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرى خېلى بۇرۇن قانات يايغان كونا
ھەربىي بازا بولۇپ، مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مانا مۇشۇ-
داق بىرقاتار شارائىت ۋە ئىمكانىيەتلەر يار بەرگەن ئەھۋال ئاس-
تىدا ئاندىن غەلىبىگە ئېرىشەتتى.

مۇستاپا كامالنىڭ ئانتانتا دۆلەتلەر ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى
پايتەخت ئىستانبۇلدىن ئاناتولىيىگە كېلىشى ئانچە تەسكە توختە-
مىدى. بۇ چاغدا ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىگە بىر ھەربىي مۇپەتتىش-
نىڭ سامسۇنغا ئەۋەتىلىشى لازىم بولۇپ قالغانىدى. ئۇ ئەل –
ئاغىنىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ پۇرسەتنى قولغا كەلتۈردى.
ئۇنىڭ كۆپتىن بېرى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن ئارزۇسى سۇلتان

بىلەن سادرازام داماد فەرىد پاشانىڭ گۈمانىنى قوزغىمىدى. مۇستاپا كامال ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇنىڭ ھۆكۈمەتتە بىرەر مەنسەپكە تەيىنلىنىشىنى ئويلايتتى. ئەمما، ئۇنىڭغا ئوخشاش ئۆكتىچىلىك كەيپىياتى كۈچلۈك، ئابرۇيى يۇقىرى گېنېرالنى پايتەختتە قالدۇرۇپ قالسا، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ باش ئاغرىقى تېپىۋېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. شۇڭا، سۇلتان ۋاھىدەدىن ئۇنىڭ ئاناتولىيىگە بېرىپ ئارمىيە مۇپەتتىشى بولۇش تەلىپىنى ناھايىتى تېز تەستىقلىدى، ئىمپېرىيىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى گۈمان قىلىپ مۇستاپا كامالغا بېرىلگەن ئاناتولىيىدە ھوقۇق يۈرگۈزۈش گۇۋاھنامىسىگە ئىمزا قويۇشتىن باش تارتقان بولسىمۇ، سۇلتاننىڭ يارلىقى بولغانلىقتىن ئىلاجسىز مۆھۈرىنى باستى، ئەپسۇس ئۇنىڭ ئىمزاسى ناھايىتى چاپاق قويۇلغانىدى.

1919 - يىلى ئاپرېلنىڭ 30 - كۈنى، مۇستاپا كامال 3-ئارمىيە دەپ تىزىمغا ئېلىنغان قىسىملارنىڭ مۇپەتتىشلىكىگە تەينىلەندى ۋە مايدا سۇلتان ۋاھىدەدىن بىلەن ئاخىرقى سۆھبىتىنى تۈگىتىپ خوشلاشتى. ئۇ ئىستانبۇلدىن ئايرىلىشقا تەمشىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭغا تەرەپ - تەرەپتىن ئۇ چۈشمەكچى بولغان پاراخوتنىڭ سۈيىقەست بىلەن سۇغا چۆكتۈرۈۋېتىلىدىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر لەر يېتىپ كەلدى. مۇستاپا كامال ئىستانبۇلدا تۇرۇپ قولغا ئېلىنىشتىن كۆرە، دېگىزدا سۇغا چۆكۈپ كېتىشكە رازى ئىدى. گرېتسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ئىزمىرنى ئىشغال قىلىپ ئىككىنچى كۈنى، ئۇ ئىستانبۇلدىن ئايرىلدى ۋە 19 - ماي كۈنى سائەت 7 دە سامسۇندا قۇرۇقلۇققا چىقتى. سامسۇن ئاناتولىيىنىڭ قارا دېگىز بويىدىكى بىر مۇھىم پورتى ئىدى.

مۇستاپا كامالنىڭ بۇ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە مۇھىم سەپىرىگە كۆرماي ئالباي[1]رەفەت (بەلە)، كۆرماي ئالباي كازىم

---

① كۆرماي ئالباي — پولكوۋنىك ئۇنۋانلىق شتاب ئوفىتسېرى.

(دىرىك) ، دوكتور ئالباي[1] ئىبراھىم تالى (ئۆنگۆرەن) ، كۆر-ماي ياربای[2] مەخمەد ئارىف (ئايىجى) ، كۆرماي بىنباشى[3] ھۈس-رەۋ (گەرەدە) ، توپچى بىنباشى كەمال[4] (دوغان) ، دوكتور بىنباشى رەفىق[5] (سايدام) ، يۈزباشى جەۋاد[6] ئاببباس (گۈرەر) ، يۈزباشى مۈمتاز (تۈنىئاي) ، يۈزباشى ئىسمايىل ھاككى (ئە-دە) ، يۈزباشى ئەلى شەۋكەت (ئۈندەرسەۋ) ، يۈزباشى مۈستاپا ۋاسىغى (سۈسوي) ، ئۈستەگمەن[7] ھاياتى ، ئۈستەگمەن ئارىف ھېكمەت (گەرچەكچى) ، ئۈستەمەگمەن ئابدۈللاھ ، تەگمەن[8] مۈ-زەففەر (قىلىچ) ، بىرىنچى دەرىجىلىك كاتىپ فائىق (ئايبار-سىن) ۋە تۆتىنچى دەرىجىلىك كاتىپ مەمدۈھ (ئاتاسەۋ) قاتارلىق 18 كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر ھەيئەت ھەمراھ ئىدى. ئۇنىڭغا بىرىلگەن بۈيرۇقتا ئۇنىڭدىن ئاناتولىيىنىڭ تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، مۈسۈلمانلار بىلەن كاتولىك مۈخلىسلىرى ئوتتۇرا-سىدىكى جېدەل - ماجىرالارنى بېسىقتۇرۇش ، توپلىشىپ ھەر-كەت قىلىۋاتقان يېرىم ھەربىي خاراكتېردىكى كۈچلەرنى قورال-سىزلاندۇرۇپ ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇۋاتقان تەشكىلاتلىرىنى تارقىتىۋە-تىش ، شۇنىڭدەك ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇق قىسىملە-رىنى قورالسىزلاندۇرۇش ۋە ھەربىيلەرنىڭ قىسمدىن چېكىنىش خىزمىتىنىڭ ئىشلىنىش ئەھۋالىغا نازارەتچىلىك قىلىش تەلەپ قىلىنغانىدى.

ئۇ سامسۇندا قۇرۇقلۇققا چىققان كۈندىن ئېتىبارەن دەرھال ھەرىكەتلىنىپ ، ئاناتولىيىدە جاپالىق خىزمەت ئىشلەپ قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان تەشكىلاتلار بىلەن تېز ئاردىدا مۇناسىۋەت ئورناتتى

---

① دوكتور ئالباي — پولكوۋنىك ئۇنۋانلىق دوكتور.
② كۆرماي ياربای — پودپولكوۋنىك ئۇنۋانلىق شتاب ئوفىتسېرى.
③ كۆرماي بىنباشى — مايور ئۇنۋانلىق شتاب ئوفىتسېرى.
④ توپچى بىنباشى — توپچى قىسىم باتالىئون كوماندىرى
⑤ دوكتور بىنباشى — مايور ئۇنۋانلىق دوكتور.
⑥ يۈزباشى — شاكۈبى، ستارشى لېيتېنانت دېگەن مەنىدە.
⑦ ئۈستەگمەن — جۈكۈبى، لېيتېنانت.
⑧ تەگمەن — شياۋۈبى، ستلادشى لېيتېنانت.

ۋە مىللىي ئارمىيىسىنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئادەم ئىزدەپ، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. مۇستاپا كامال سامسۇنغا كەلگەن ۋاقىتتا، شەرقتىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىدە غەربتىكى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش «مىللىي ھوقۇقنى قوغداش جەمئىيىتى» (مۇداپائائى ھوكوكو مىللىيە جەمئىيىتى) دېگەن بىر ئىنقىلابىي تەشكىلات بارلىققا كەلگەنىدى. مۇستاپا كامال 1919 - يىلى ماينىڭ 21 - كۈنىدىن ئىيۇننىڭ 21 - كۈنىگىچە بولغان بىر ئاي ۋاقىت ئىچىدە، ئارزۇرۇمدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان 15 - يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى گېنېرال كازىم قارا بەكر، ئەنقەرەدە تۇرۇشلۇق 20- يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ئەلى فۇئات بەي، تراكيادا تۇرۇشلۇق قىسىملار قوماندانى جەئفەر تاييار پاشا ۋە يەنە ھۇسەين رائوف (ئورباي) پاشالار بىلەن بىللە بالى كەسىرە ئۆچرىشىپ، سۆزلىشىپ بىر مىللىي قۇرۇلتاي ئېچىش توغرىسىدا ئۆلار بىلەن مەخپىي كېڭەشتى ۋە كەينىدىنلا ئىيۇننىڭ 21 - كۈنى ئىستانبۇل- دىكى ئابدۇراھمان شەرەپ، رەشىد ئاكىف، ئەھمەد ئىززەت، سەئىد، خالىدە ئەدىب (ئادىۋار)، قاراۋاسىف، تىنچلىق ۋە ساق- لىقنى ساقلاش جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى فەرىد، جامى بايقۇرت ۋە ئەھمەد رىزالارغا ئايرىم - ئايرىم خەت يېزىپ، بۇنىڭدىن كېيىن ئىستانبۇلنىڭ ئاناتولىيىنى نەزەردە تۇتۇپ ھەربىر قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ چاغدا ئاناتولىيىنىڭ غەربىدىكى مىللەتپەرۋەر تەشكىلاتلار بىلەن شەرقىدىكى مىللەتپەرۋەر تەشكىلاتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تې- خى مۇناسىۋەت ئورنىتىلمىغان بولۇپ، ھەتتا شەرقتىكى بىرقانچە ئۆلكىلەردە قۇرۇلغان مىللىي ھوقۇقنى قوغداش جەمئىيەتلىرى- نىڭ بىرتۇتاش مەركىزىمۇ يوق ئىدى. مۇستاپا كامال مىللەتپەر- ۋەر تەشكىلاتلارنى بىرلەشتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى بەزى ھەربىي، سىياسىي دائىرىلەرگە مەخ-

چې شىفىر بىلەن تىزىپ چىقىلغان بىر تېلېگراممما يوللىندى. بۇ 1919 - يىلى ئىيۇننىڭ 22 - كۈنىدىكى ئاماسىيا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشى ئىدى، ئۇقتۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى كېيىنكى بىر-قانچە يىللىق دۆلەت پروگراممىسىنىڭ ئاساسىي ھۆلى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

بىرىنچى، دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكى، مىللەتنىڭ مۇستەقىللىقى ھازىر خەۋپ ئىچىدە قالدى.

ئىككىنچى، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەتلىك مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشقا ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۇستىگە ئېلىشقا ئامالسىز تۇرۇۋاتىدۇ، شۇڭا بىزچە دۆلەت مەۋجۇت ئەمەس.

ئۈچىنچى، مىللىتىمىزنىڭ ئىرادىسى ۋە غەيرىتى بولغاندىلا، ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ.

ئۇقتۇرۇشتا يەنە «بۇگۈندىن باشلاپ ئىستانبۇل ئەمدى ئانا-تولىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلالمايدۇ، ئەكسىچە ئۇ ئاناتولىيىگە قا-رام بولىدۇ» دەپ ئېلان قىلىنىدى ھەمدە خەلقنىڭ ئۆز ئاۋازىنى، تىلەك - ئارزۇلىرىنى بىلدۈرەلىشى ئۈچۈن دۆلەتلىك مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ ئېچىلىشى كېرەكلىكى، بۇ مىللىي قۇرۇلتايىنىڭ ھەرقانداق تەرەپلەرنىڭ تەسىرى، توسقۇنلۇقى ۋە ئارىلىشىشىغا ئۇچرىماسلىقى ھەمدە پۈتۈن دۇنيا خەلقى ئالدىدا ئۆز مىللىتىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىدە چىڭ تۇرۇشى لازىملىقى قاتارلىق ئىشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇقتۇرۇشتا يەنە بۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر ساد-جاق (رايون) تىن ئۈچتىن ۋەكىلنىڭ سايلىنىشى، بۇ ۋەكىللەر-نىڭ خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان ئادەملەردىن تەركىب تېپىپ، ئاناتولىيىدىكى ئەڭ بىخەتەر جاي — سىۋاسقا مەخپىي ئەۋەتىلىشى تەلەپ قىلىنىدى. كازىم قارا بەكر شەرقتىكى ھەرقاي-سى ئۆلكىلەرگە ئىيۇلدا ئارزۇرۇمدا ئېچىلىدىغان مىللىي قۇرۇل-

تاينىڭ تەكلىپنامىسىنى ئەۋەتىشنى ئۈستىگە ئالدى.

بۇ چاغدا قورچاق تۈركىيە ھۆكۈمىتى پارىژ سۈلھ يىغىنىغا ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتمەكچى، ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ مۆتىدىل پوزىتىسىيىسىدىن پايدىلىنىپ يوللۇق تىنچلىققا ئېرىشىشنى ئويلاۋاتاتتى. سۈلتان ئوچۇقتىن قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركىيە ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزى ئۈچۈن پايدا ئىزدەيتتى، ئۇ دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قىلچىمۇ ئويلىمايتتى، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئامېرىكىدىن تۈركىيىنى زىممىلىكى ئاستىغا ئېلىشنى قايتا - قايتا تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، غەرب جاھانگىرلىكىگە تەۋە بولغان دۆلەتتىلا ئۇ ئۆزىنىڭ فېئودال ئىلاھىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئاسان ئىشقا ئاشۇرالايتتى. ئۇ ئانتانتا دۆلەتلەردىن ئىستانبۇل ۋە ئاسىيادىكى مۇمكىنچىلىكى بار بولغان زېمىنلىرىنىڭ كۆپرەكىنى ئۆزىنىڭ ئۆپكىسى تۇتۇپ كارنىيى قالغان، ئىسمى بار جىسمى يوق ئىگىدارچىلىقى ئاستىغا ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ئويلايتتى.

مۇستاپا كامالنىڭ ئاناتولىيىدە ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى دەرھال ئىستانبۇلغا ئاڭلاندى، بەزىلەر خۇشاللىققا چۆمدى، بەزىلەر چۆچىدى، سۈلتان ھۆكۈمىتى بولسا ئەنسىزلىك ئىچىدە قالدى. ئاناتولىيىدىكى ھەرىكەتلەر ۋە ئىمپېرىيىدىكى ئەڭ ئالىي ھەربىي ئۇنۋاننىڭ ئىگىسى بولغان، يەنە كېلىپ سۈلتان تەرىپىدىن زور ھوقۇق ۋە ئىمتىيازغا ئىگە قىلىنغان مۇستاپا كامالنىڭ بۇ ھەرىكەتكە قاتنىشىشى ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرىقى پىلانىنى ھەرگىز ئىشقا ئاشۇرغۇزمايتتى. شۇڭلاشقا، ئىنگلىزلار ئاناتولىيىگە ئەۋەتىلگەن گېنېرالنىڭ ئانتانتا دۆلەتلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتقانلىقىدىن ھوشيار بولۇش توغرىسىدا سۈلتاننى ئاگاھلاندۇردى. 1919 - يىلى ئىيۇننىڭ 17 - كۈنى ئىستانبۇلدىكى ئىشغالىيەتچى بىرلىكلەرنىڭ باش كومىسسارى ئەنگلىيە ئادمىرالى

① ئادمىرال — دېڭىز ئارمىيىسى بويىچە گېنېرال لېيتېنانت ئۇنۋانى.

لى[1] گوت هورفه هەربىي نازارەتكە ئۇقتۇرۇش ئەۋەتىپ، مۇستاپا كامالنى ئاناتولىيىدىن ئىستانبۇلغا قايتۇرۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئەلى كامال بەي ئاناتولىيىدىكى ھەرقايسى ئۆلكە باشلىقلىرىغا بىر ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئەۋەتتى. ئۇقتۇرۇشتا: «مۇستاپا كامال پاشا ناھايىتى ئۇلۇغ بىر قوماندان، ئەمما ئۇ نۆۋەتتىكى سىياسىينى ئانچە بىلمەيدۇ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك خادىملىرىنىڭ قەتئىي چىڭ تۇرۇۋېلىشى ھەم تەلىپى بويىچە، ئۇ ئۆز ئورنىدىن دەرھال قايتۇرۇلىدۇ» دېيىلگەنىدى.

مۇستاپا كامال سامسۇندا قۇرۇقلۇققا چىقىپ قىسقا ۋاقىت شۇ ئەتراپتا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە فلوتلىرىنىڭ زەربىسىگە ئاسان ئۇچراپ تۇرىدىغان بۇ جايدىن ئاناتولىيىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا يۆتكىلىپ، دەسلەپتە ھاۋزاغا، ئاندىن ئاماسىياغا كەلگەنىدى. ئىيۇننىڭ 25 ـ كۈنى، ئۇ ئاماسىيادىن سۇاسقا قاراپ يولغا چىقتى ۋە 27 ـ كۈنى سۇاسقا يېتىپ باردى. مۇستاپا كامال سۇاسقا يېتىپ بارغان بۇ كۈندە ئەل ئازىغ[1]نىڭ ۋالىيسى، قوشۇمچە شتاب باشلىقى ئەلى غالىب ئۈنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن تەييارلىنىپ بولغانىدى. ئەلى غالىبنىڭ سۈيىقەستى ئىشقا ئاشمىدى، مۇستاپا كامال بىر كېچە قونۇپلا ئارزۇرۇمغا كېتىش ئۈچۈن سۇاستىن ئايرىلدى. ئىيۇلنىڭ 2ـ كۈنى ئىستانبۇلدىكى ئىشغالىيەتچى بىرلىكلەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك كومىسسارى ئەنگلىيە ئادمىرالى گوت هورفه هەربىي ئىشلار نازىرىغا ئىككىنچى قېتىم قايتا ئەرز سۇنۇپ، مۇستاپا كامالنى قانۇنغا خىلاپلىق قىلدى دەپ ئېلان قىلىشنى تەلەپ قىلدى. كەينىدىنلا مۇستاپا كامال ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرىنىڭ سۆلتانغا ۋاكالىتەن چۈشۈرگەن ئۇنىڭ

---

① ئەل ئازىغ — ئاماسىيادىكى بىر ناھىيە بولۇپ، ئوزۇق، ئەل ئوزۇقى دېگەن مەنىدە.

ئىستانبۇلغا دەرھال قايتىپ كېلىشى توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئەمما، مۇستاپا كامال ئىستانبۇلغا قايتىشنى رەت قىلدى. بۇ چاغدا، ئۇ ئاللىقاچان سىۋاستىن ئارزۇرۇمغا يېتىپ بېرىپ بولغانىدى.

ئىمپېرىيە قورچاق ھۆكۈمىتى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى سۇلتانغا مەلۇم قىلىپ، مۇستاپا كامالنىڭ داۋاملىق ھەربىي ۋەزىپە ئۆتۈشىنى توختىتىش توغرىسىدا يارلىق ئالدى. ئىيۇلنىڭ 7 - كۈنى، ئىستانبۇل ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ئارقاڭغا قايت دېگەن ئەمىرگە بويسۇنمىغانلىقى سەۋەبلىك 3 - ئارمىيىنىڭ مۇپەتتىش-لىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئۇقتۇردى. سۇلتانغا سادا-قەتسىزلىك قىلىپ قانۇنلۇق ئوسمانلى ھۆكۈمىتىگە ئاشكارا ئا-سىيلىق قىلىش قىلمىشىنىڭ شەكىللىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، مۇستاپا كامال شۇ كۈنلا بۇنىڭغا جاۋابەن ئۆز خىزمىتىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى ئىستانبۇلغا خەۋەر قىلدى، ئەتىسىگە ھەربىيلىكتىنمۇ ئىستېپا بەرگەنلىكىنى ھەربىي ئىشلار نازارىتىگە ئۇقتۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىك ھايا-تىنىڭ 1 - بېتى يېپىلدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇ مۇشۇنداق قارار قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى تۈركىيە خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن تامامەن بىرلەشتۇرۇۋەتمەكچى ئىدى. مانا ئەمدى ئۇ ھەربىي فورمىلارنى سېلىپ تاشلاپ پۇقراچە كىيىن-دى ۋە شەرقىي ئاناتولىيە ھوقۇقىنى قوغداش جەمئىيىتىگە قاتـ-ناشتى. بۇ جەمئىيەت 1919 - يىلى مارتنىڭ 3 - كۈنى ئارزۇ-رۇمدا قۇرۇلغانىدى، كېيىن قانۇنلۇق رەسمىيەتلەرنى ئۆتىگەندىن كېيىن تىزىمغا ئېلىنىپ، مۇستاپا كامال ئىنقىلابىنىڭ ئوچىقى، شۇنداقلا تەشكىلىي خىزمەتلەرنى ئىشلەشتىكى قورالغا ئايلاندى.

1919 - يىلى ئىيۇلنىڭ 23 - كۈنى، شەرقىي ۋىلايەتلەرنى مۇداپىئە قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش جەمئىيىتىنىڭ دۆلەتلىك قۇرۇلتىيى (ۋىلايەتى شاركىيە مۇداپائائى ھوكوكو مىللىيە جەمـ-

ئىيىتى كونگرىسى) مۇستاپا كامالنىڭ رياسەتچىلىكىدە ئارزۇ-
رۇمدا چاقىرىلدى، يىغىندا مۇزاكىرە قىلىنغان مەسىلىلەر ئاناتو-
لىيىنىڭ شەرقىنى بۆلۈشۈۋېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە بۇ جايلا-
ردا گرېكلەر ھەم ئەرمەنلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى قورغۇزماس-
لىق قاتارلىق ئىشلار ئىدى. مۇستاپا كامال يىغىنىنىڭ 1 - كۈنىلا
رەئىسلىككە سايلاندى. ئۇ تۈركىيىنىڭ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيە-
تىنى تەھلىل قىلىپ، جاھانگىرلارنىڭ بۇلاڭچىلىق پىلانىنى ھەم
ئىستانبۇل ھۆكۈمىتىنىڭ قول قوشتۇرۇپ تۈرۈش سىياسىتىنى
پاش قىلدى ھەمدە خەلقنىڭلا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن
كۈرەش قىلىشى لازىملىقىنى ئېنىق كۆرسەتتى. مۇستاپا كامال
«موندۇروس مۇتاربكەسى» ئىمزالىنىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىلا
دوستى ئەلى فۇئات پاشاغا «ئەمدى سۆز ۋە ھەربكەت خەلقنىڭ-
دۇر. ئارمىيىنىڭ ۋەزىپىسى بۇ كۈرەشتە خەلققە ياردەم قىلىش-
تىن ئىبارەتتۇر» دېگەن ئىدى. ئۇ قۇرۇلتايدا، مىسىر، ھىند-
ىستان، ئافغانىستان، سۇرىيە، ئىراق ۋە ئەرەب مىللەتلىرىنىڭ
مىللىي ئازادلىق كۈرىشى ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى، رۇسلارنىڭ
مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول
چىقىرىپ، دۇنياغا خوجا بولۇشنى خىيال قىلغۇچىلار بىلەن قان
كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقانلىقلىرىنى بايان قىلدى. ئۇ ئاخىرىدا تۇر-
كىيە بۇ كۈرەشتە ھەرگىز يالغۇز ۋە يېتىم ئەمەس، دەپ كۆرسەت-
تى.

ئارزۇرۇم قۇرۇلتىيى ئەككى ھەپتە ئىچىلىپ ئاۋغۇستنىڭ 6 - كۈنى غەلىبىلىك يېپىلدى. قۇرۇلتايىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيىتى شۇ بولدىكى، كېيىن «مىللىي مى-
ساك» (Milli Misak) دەپ ئاتالغان دۆلەت خەلق ئەھدىنامىسى-
نىڭ ئورىگىنالى مۇشۇ يىغىندا تۇرۇپ چىقىلدى. قۇرۇلتاي مەزگىلىدە گېنېرال كازىم قارا بەكر ئىستانبۇلنىڭ بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدى. بۇيرۇق ئىيۇلنىڭ 30 - كۈنى فرانسىيە ئارمى-

يىسى گېنېرالى دى. ئەسىپەرەيىننىڭ ئىلتىماسى بىلەن ئىمپېرد-
يە ھۆكۈمىتى ھەربىي ئىشلار نازارىتى تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن
بولۇپ، ئۇنىڭدا كازىم قارابەكرنىڭ مۇستاپا كامال بىلەن رەھەت
(بەلە) بەينى دەرھال قولغا ئېلىپ، مۇستاپا كامالنىڭ ئورنىغا
ئۆزىنىڭ ئارمىيە مۇپەتتىشى بولۇپ ئولتۇرۇشى ئۇقتۇرۇلغاند-
دى. كازىم قارابەكر بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىدى. نائىلاج قالغان
ئىستانبۇل ھۆكۈمىتى ئاۋغۇستنىڭ 9 - كۈنى مۇستاپا كامالنىڭ
ئارمىيىدىن چىقىرىلغانلىقىنى، «سەلتەنەت سۆھبزلىكى» قاتار-
لىق بارلىق نىشان، مېدال، ئوردېنلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بىر-
دەك بىكار قىلىنغانلىقىنى جاكارلىدى.

مۇستاپا كامال ئاۋغۇستنىڭ 29 - كۈنى سۆاسقا بېرىش
ئۇچۇن، ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى ئەزالار بىلەن بىللە ئارزۇرۇمدىن
ئايرىلدى. ئەمما، ئەل ئازىخ ۋالىيسى ئەلى غالىب، ئىنگلىز
مىڭبېشى[1]نوئەل، ئەكرەم ۋە بەدىرخانلار بىلەن ھەمكارلىشىپ،
سۆاس قۇرۇلتىيىنى ئېچىش مەقسىتىدە بۇ يەرگە كېلىۆاتقان
مۇستاپا كامال ۋە ئۇنىڭ بارلىق سەپداشلىرىنى قولغا ئېلىش
ئۇچۇن جىددىي تەييارلىقلارغا كىرىشتى. شۇنداق بولۇشىغا قارد-
ماي، سېنتەبىرنىڭ 4 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە، جاي -
جايلاردىن كەلگەن ۋەكىللەر قاتناشقان تېخىمۇ مۇھىم بولغان 2-
قېتىملىق قۇرۇلتاي سۆاستا ئاخىر چاقىرىلدى. مۇستاپا كامال
يەنە رەئىسلىككە سايلاندى ھەم يىغىننىڭ مۇزاكىرىلىرىگە بىۆاسد-
تە يېتەكچىلىك قىلدى. ئارزۇرۇم يىغىنى ئاناتولىيىنىڭ شەرقد-
ە قانداق قىلىپ ئەرمەنلەر بىلەن گرېكلەرنىڭ دۆلەت بەرپا
قىلىۆىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلغان
بولسا، سۆاس يىغىنى ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قانداق
قارشى تۇرۇش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىپ، ئارزۇرۇم يىغد-

---

① مىڭبېشى — باتالىئون كوماندىرى، يىگىتلىك.

ننىنىڭ قارارىنى پۈتۈن مەملىكەتكە يەتكۈزۈپ، ھەرقايسى جايلاردا قۇرۇلغان تەشكىلاتلارغا قارىتا زۆرۈر ھەم مۇۋاپىق تەڭشەشلەرنى ئېلىپ باردى. «شەرقىي ئاناتولىيە ھوقۇقىنى قوغداش جەمئىيىتى» ئەمدى «ئاناتولىيە - رۇمىلىيە ھوقۇقىنى قوغداش جەمئىيىتى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ ئاستىدا مۇستاپا كامال باشچىلىقىدا بىر دائىمىي ھەيئەت تەسىس قىلىندى.

سۋاس قۇرۇلتىيى يېپىلىشى بىلەنلا، سۇلتان ئەنگلىيە بىلەن بىرلىشىپ كوردلارنىڭ توپلىڭىنى تەشكىللىدى ۋە قۇرۇلتاي ۋەكىللىرىنى تارقىتىۋېتىپ، مەسئۇل رەھبەرلەرنى قولغا ئېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. گەرچە بۇ سۇيىقەست ئىشقا ئاشمىغان بولسىمۇ، ۋەكىللەر كومىتېتى ئاناتولىيە بىلەن ئىستانبۇل ئوتتۇرىسىدىكى پوچتا ئالاقىسىنى قەتئىي توختاتتى.

بۇ ۋاقىتتا، مۇستاپا كامال سۇلتانلىقنىڭ ئۆزىگە ئاشكارا قارشى چىقمىدى. مۇستاپا كامالنىڭ بىرلىكسىپىگە ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك ئادەملەر قاتناشقانىدى، ئىسلام دىنى تەشكىلاتلىرى خەلىپىلىكنىڭ پۈتكۈل تۈركىيىگە ھامىي بولۇشىنى ۋە ئۆز ئىمتىيازلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، مۇستاپا كامالنى ئۆزىگە باشپاناھ قىلدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققىي» نىڭ بەزى ئاتاقلىق ئەزالىرى، گېنېرالار، سابىق ۋەزىرلەرمۇ مۇستاپا كامال بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى ئارقىلىقلا ھاكىمىيەت تىكلەشنى ئويلايتتى. ئىستانبۇلدىكى دەللال بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى مىللىي ھەرىكەتكە ھېسداشلىق قىلاتتى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى، ئاناتولىيىنىڭ غەرب كۈچتۈڭگۈرلىرى بىلەن مۇرەسسە قىلىشىنى، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، مۇستاپا كامالنىڭ ئامېرىكىنىڭ زىممىلىكىنى قوبۇل قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. ئۇلار سۋاس قۇرۇلتىيىدا بۇ كۆزقارىشىنى قەتئىي ئىپادىلىدى، سۇلتانلىق تۈزۈمىنى بىچارىلەرچە قوغداپ قېلىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان مانا مۇشۇنداق كىشىلەر

لەر كۆندىن ـ كۆنگە كۆپىيۇاتقان مۇرەككەپ دەۋردە، مۇستاپا كامال ئۇلارنىڭ چىشىغا تېگىپ دۇشمەنلىرىنى كۆپەيتىۋالماسلىق ئۈچۈن، سۇلتان ۋە خەلىپىلىك ئورنىدىكى بۇ مۇقەددەس شەخسكە ھۇجۇم قىلىشتىن ۋاقتىنچە ۋاز كەچتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇستاپا كامالنىڭ ئۆزىمۇ خەلقئارادىكى ئىسلام كۈچلىرىنىڭ ھېسداشلىقىدىن ئايرىلىپ قېلىشنى قەتئىي خالىمايتتى. شۇڭا تېخ ئۈچىنى سادرازام بىلەن ئىچكى كابىنېتقا قارىتىپ، ئۇنى سۇلتان بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ئارىلىقىغا سوغۇقچىلىق سالدى، دەپ ئەيىبلىدى. سېنتەبىرنىڭ 10 ـ كۈنى، مۇستاپا كامال ئىمپېرىيە ئىچىكى ئىشلار ۋەزىرى ئادىل بەيگە تېلېگراممىا يوللاپ مۇنداق دېدى:

«سىلەر پۈتكۈل مەملىكەتتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەھۋالىنى سۇلتانغا ئېيتىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلمۇاتسىلەر. سىلەر بىر ئوچۇم توخۇ يۇرەك، قورقۇنچاق گۇناھكارلار، سىلەر دۇشمەنلىرىمىز بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلدىڭلار، مەن سىلەرنىڭ مىللىتىمىزنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە غەيرىتىنى پەقەت چۇشەنمەيدىغانلىقىڭلاردىن قىلچە شۇبھىلەنمەيتتىم. ئەمما، مەن سىلەرنى ۋەتەن بىلەن خەلقنى سېتىۋېتىپ، ئۇلارغا زىياندىن كەشلىك قىلار دەپ ئويلىماپتىمەن، قىلغان ـ ئەتكىنىڭلارنى ئويلاپ كۆرۈڭلار...»

ئەتىسى، ھەرقايسى ئارمىيە قوماندانلىرى سۇلتانغا تېلېگراما ئەۋەتىپ ساداقىتىنى بىلدۈردى ھەمدە سۇلتاندىن «سۇلتان ئالىيلىرىغا ۋە خەلىپىنىڭ ئىمتىيازىغا سادىق بولغان بىر يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش» نى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە پۈتكۈل قۇرۇلتاي نامىدىن سادرازام داماد فەرىد پاشاغا بىر تېلېگراما يوللىنىپ، ئۇنىڭ مىللەتنىڭ تەقدىرى، ھوقۇقى، سۇلتانىنىڭ شانۇشەۋكىتى بىلەن ئويناشقان قىلمىشى تەنقىدلەندى. تېلېگراممىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«پۈتكۈل مەملىكەت خەلقى سۇلتاندىن باشقا سىلەرنىڭ ئا-

راڭلاردىكى ھېچقانداق ئادەمگە ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈڭا- تىدۇ. شۇڭا، قۇرۇلتىيىمىز سۇلتانغا ئەھۋال دوكلات قىلىدۇ ھەم مۇراجىئەت قىلىدۇ. سىلەرنىڭ ئىچكى كابىنېتىڭلار... ئاللىقاچان پۈتكۈل خەلق بىلەن سۇلتاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پۈتلە- كاشاڭغا ئايلىنىپ قالدى. فەرىد، سەن ئەگەر يەنە مۇشۇنداق قىلىپ، ئەڭ ئاخىرقى تىنىقىڭچە جاھىللىقىمدا چىڭ تۇرىمەن دەيدىكەنسەن، پۈتكۈل مەملىكەت خەلقى ھازىردىن باشلاپ ئىختە- يارلىقى بىلەن ئۆزلىرى مۇڭاپىق دەپ قارىغان ھەرقانداق ھەر- كەتنى قوللىنىدۇ ھەمدە سېنىڭ قانۇنسىز ئىچكى كابىنېتىڭنىڭ پۈتكۈل دۆلەت بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاي- دۇ. بۇ بىزنىڭ ساڭا قىلىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئاگاھلاندۇرۇشى- مىز...»

ئەمەلىيەتتە، سۇلتان ۋاھىدەدىن سادرازام داماد فەرىد پاشا- نىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى بىلىپ تۇراتتى ھەم ئۇنىڭغا مەدەت بېرەتتى ۋە يېتەكچىلىك قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ سۇلتاننىڭ ئەڭ كۈچلۈك ۋاستىلەر بىلەن قانات ئاستىغا ئېلىشى ئارقىسىدا، پايتەخت ئىستانبۇلدا تۈركىيە - ئەنگلىيە دوستلۇق جەمئىيىتى دېگەن بىرنېمىنى پەيدا قىلدى. ئۇنىڭغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى سۇلتان ئوردىسىدىكى بيۈروكرات ئەمەلدارلار بىلەن مۇتەئەسسىپ موللىلار بولۇپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىرى داماد فەرىد پاشا بىلەن ئەنگلىيىلىك بىر باستېر① ئىدى. بۇ جەمئىيەت تۈركىيىگە قارە- تىلغان زىممىيلىك ھوقۇقىنى ئەنگلىيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشى مەقسەت قىلغان بولۇپ، تۈزلۈك ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ مۇستاپا كامالالارغا قارشى مەخپىي ھەرىكەت قىلاتتى. ئاناتولىيىگە ئىشپيون ۋە بۇزغۇنچىلارنى ئەۋەتەتتى. داماد فەرىد پاشا ھەتتا سۇلتاننىڭ قوللىشى بىلەن زىممىيلىك ھوقۇقى توغرىسىدا ئەنگە-

① باستېر — خرىستىئان چېركاۋىدا خىزمەت قىلىدىغان دىنىي خادىم.

لىيە بىلەن بىر مەخپىي سۆھبەتمۇ ئۆتكۈزدى، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ سىرلار ئاشكارىلاندى. 1921 ـ يىلى 11 ـ ئۆكتەبىردە، فرانسىيىنىڭ «سەھەر» گېزىتى تۇنجى بولۇپ بۇ خەۋەرنى باستى. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«1919 ـ يىلى سېنتەبىردە، داماد فەرىد پاشا ئەنگلىيىنىكلەر بىلەن مەخپىي كېلىشىم ئىمزالىدى، ئەنگلىيە تۇركىيىنى ئۆز زىممىيىلىكى ئاستىغا ئالىدىغان بولدى. دېڭىز بوغۇزى ئەنگلىيىنىڭ كونترولللۇقىغا ئۆتتى. تۇركىيە مىسىرغا بولغان بارلىق ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كەچتى، كوردىستانىنىڭ مۇستەقىللىقى ئېتىراپ قىلىنىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ مەنىۋى ۋە ئەخلاقىي جەھەتتىكى ئىناۋىتىگە تايىنىپ ئەنگلىيىنىڭ ئىراق، سۇرىيە ۋە باشقا ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە مەسئۇل بولىدىغان بولدى. تۇركىيە ئارمىيىسىنى تەشكىللەش ئەنگلىيىگە ھاۋالە قىلىنىدى. بۇ شەرتلەر ئۇچۇن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى يارىشىش يىغىنىدا تۇركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ پىكىر قىلىدىغان بولدى.»

بۇ خەۋەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ پارىژدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسى گېزىت ـ ژۇرناللار ئارقىلىق بايانات ئېلان قىلىپ، بۇ ئۇچىغا چىققان يالغانچىلىق، دېدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، فرانسىيە سىياسىئونلىرى ۋە تارىخچىلىرى بۇ كېلىشىمنىڭ راستلىقىدا چىڭ تۇراتتى. مۇستاپا كامال تەرەپدارلىرى يازغان «تارىخ» دېگەن كىتابتا ئۇنىڭ راست ـ يالغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، بۇ شەرتنامە شەرتسىز تىلغا ئېلىنىدى. تۇركىلەرنىڭ ئاتاقلىق ئايال يازغۇچىسى ۋە سىياسىي پائالىيەتچىسى خالىدە ئەدىب ئادۋار خانىم ئەسلىمىلىرىدە، ئەينى چاغدا ئۆزىنىڭ ئاناتولىيىدە يەر ئاستى خىزمىتى بىلەن شوغۇللىنىۋاتقان چېغىدا بۇ كېلىشىمنامىنىڭ تۇركچە نۇسخىسىنى ئىستانبۇلدا كۆرگەنلىكىنى، ئەمما ئۇنىڭغا ئىشەنمىگەنلىكىنى يازغانىدى.

بۇ كېلىشىمنامىنى تۈركىيىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ناھايىتى زىيانلىق ۋە نومۇس دەپ قارىمىغاندىمۇ، ئۇنىڭ ئىجرا قىلىنىش يولىدا كۆشەندىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، فرانسىيە ۋە ئانتانتا دۆلەتلەردىكى باشقا ئەللەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. شۇڭا ئەنگلىيە تەرەپ يارىشىش يىغىنىدا بۇ پىكىرنى ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويالمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاناتولىيىدە ھېچكىمنىڭ ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ۋەتىنىنى ئەنگلىيىگە سېتىۋەتكەنلىكىدىن ئاسانلىقچە گۇمانلانمايتتى. سۈاس قۇرۇلتىيىغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ سىناق قىلىنىشى خەلقىنىڭ قارشىلىقىنىڭ پارتلاپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. خەلق ئاشكارا ھالەتتە داماد فەرىدنىڭ ۋەتەن ساتقۇچىلۇقىنى ئەيىبلىدى. گەرچە مۇستاپا كامالالار سۇلتانغا قارشى چىقىشنى چەكلىگەن بولسىمۇ، ئەمما خەلق يەنىلا قىلچە يۇز - خاتىر قىلماي سۇلتاننى تىللايتتى ۋە مەسخىرە قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ خەلق ئامېرىكىنىڭ چوڭ يىغىلىش دولقۇنلىرى پۈتكۈل ئاناتولىيىنى قاپلىدى. ئاناتولىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارقاق ھەربىكەت قىلىۋاتقان پارتىزانلار ئەترىتى بىرلىشىپ چوڭ قوشۇن بولۇپ ئۆيۈشتى ھەمدە ئۇنىڭغا «مىللەت ئارمىيىسى» نامىنى بەردى. بۇ چاغدا تالاي قارارلار ماقۇللىنىپ، ئىستانبۇلغا يۇرۇش قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. مۇستاپا كامال سۇلتانغا قارشى ھەربىكەتنىڭ كۆلىمىنىڭ بارغانسېرى ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقانلىقىغا سالماق پوزىتسىيە تۇتتى. شۇڭا ئۇ سۇلتاننى «ئەگەر داماد فەرىدنى خىزمىتىدىن ئىستېپا بەرگۈزمەيدىكەنسەن، ئۇنداقتا خەلق ئۆزلىرى زۇرۇر ھەربىكەت قوللىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئۇ چاغدا ھېچنەرسە ئۇلارنى توسۇۋالالمايدۇ» دەپ قاتتىق ئاگاھلاندۇردى.

1919 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 1 - كۈنى، سۇلتان ۋاھىدەدىن سادرازام داماد فەرىدنىڭ ئىستېپا بېرىشىگە قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خەلقنىڭ ئۆچمەنلىكى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان ئەلى رىزا

پاشا چىقتى. يېڭى ھۆكۈمەت مۇستاپا كامالنىڭ ئوسمانلىلارنىڭ مەجلىسىنى تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى تەلىپىنى قوبۇل قىلىدى. 20 - ئۆكتەبىردە، دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرى سالىھ پاشا باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكى ئاماسىيادا مۇستاپا كامال تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. بۇ چاغدا مۇستاپا كامالنىڭ ئىستانبۇل ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن سۈاستىن ئاماسىياغا كەلگەنىگە تۆت كۈن بولغانىدى. سۆھبەتتە يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ مۇستاپا كاماللارنى ئېتىراپ قىلىشى ھەم ئىستانبۇلنىڭ كامالىزمچىلارنىڭ پروگراممىسىدىكى ئاساسلىق سىياسىي پرىنسىپلارنى قوبۇل قىلىش لازىملىقى شەرت قىلىپ قويۇلدى. بۇ سۆھبەت ئارقىلىق مۇستاپا كامال بىلەن ئىستانبۇلنىڭ مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلدى ۋە دېكابىردا مىللەتپەرۋەرلەرنىڭ سەييارە نۇتۇق سۆزلەپ، جاما-ئەت پىكرى پەيدا قىلىپ بېسىم ئىشلىتىشى نەتىجىسىدە، يېڭى ئوسمانلىلار مەجلىسى سايلام ئۆتكۈزىدىغان بولدى. ئەنگلىيە ھۆ-كۈمىتى تۈركىيە ئۆزىنىڭ مىللەت مەجلىسىنى ئىستانبۇلدا ئۆت-كۈزۈشى لازىم، دەپ تۇرۇۋالدى. مۇستاپا كامال بولسا بۇ مەج-لىسنى ئاناتولىيىدە ئېچىش لازىم، دەپ قارايتتى. ئۇ مەجلىس-نىڭ چەت ئەل زەمبىرەكلىرىنىڭ ھەيۋىسى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان ئىستانبۇلدا ئېچىلىشىغا قەتئىي قارشى ئىدى. ئۇ ناھايىتى يىراق-نى كۆرەتتى. شۇڭا، سۈاستىن ئىستانبۇلدىكى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنى قوللاۋاتقان ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا بىر پارچە مەكتۇپ يوللىدى. مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«جانابلارنىڭ ۋە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ بېسىمى ئاستىدا مىللەت مەجلىسى ئىستانبۇلدا ئېچىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ. ئانتانتا دۆلەتلەر مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن بىرلىكتە مەجلىسنى ئۆزى-نىڭ نازارىتى ئاستىغا ئالماقچى ھەم ئۆزلىرى ئارزۇ قىلغان ھېلىقى قارارلارنى ئۇنىڭغا مەجبۇرىي تاڭماقچى. ناۋادا مەجلىس

ئۆز ئەركىنلىكىنى قوغداشنى ئازراق ئاشكارا قىلىدىغانلا بولسا، ئۇنداقتا ئۇ جەزمەن توپ يېمى قىلىنىپ ئوققا تۇتۇلىدۇ ياكى تارقىتىۋېتىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا خەلق ئۆزىنىڭ ھازىرقى بار بولغان تەشكىلاتلىرىنى قوغداپ ھەم ئۇنىڭغا تايىنىپ ئۆزىنىڭ ھاياتى ۋە مەنپەئىتىگە زىيان سالىدىغان ھەرىكەتلەرگە بىرلىكتە قارشى تۇرماي بولمايدۇ.»

ئەپسۇسكى، مەيلى مۇستاپا كامالنىڭ ئىستانبۇلدىكى ھىماىچىلىرى بولسۇن ياكى مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاناتولىيەلىك پائالىيەتچىلەر بولسۇن، بۇ مەسىلىدە مۇستاپا كامالنى قوللىمىدى. مىللەت مەجلىسى ئاخىرىدا ئىستانبۇلدا ئېچىلىدىغان بولدى.

مۇستاپا كامالالار سايلام ئۆتكۈزۈپ ئىستانبۇلدىكى مىللەت مەجلىسىگە قاتناشىدىغان ۋەكىلىنى سايلاپ چىقتى، بۇ ۋەكىل يەنىلا مۇستاپا كامال بولدى. ئەمما، ئۇ ئىستانبۇلغا بېرىشنى قەتئىي رەت قىلدى. لېكىن، شۇنداقتىمۇ 1919 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ سۇاستىن ئەنقەرەگە يۆتكەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەنقەرە ۋەكىللەر كومىتېتىنىڭ باش شتابى ھەم مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئىستانبۇل بىلەن ئاناتولىيە ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق بىرقانچە ئايلا داۋاملاشتى.

1920 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، يەنى يانۋارنىڭ 20 ـ كۈنى ئوسمانلىلارنىڭ مەجلىسى ئىستانبۇلدا رەسمىي ئۆتكۈزۈلدى كامال لىزمچىلار ۋە ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلغۇچىلار مەجلىستە مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلىدى. يېڭىدىن سايلانغان مەجلىس ئەزالىرى ئىچىدە ئاناتولىيىدىن كەلگەن مىللەتپەرۋەرلەر، جۇملىدىن ھۆسەين رائوف بەي قاتارلىقلار بار ئىدى. 28 ـ يانۋار كۈنى، مەجلىس ئارزۇرۇم ۋە سۋاس خىتابنامىسى ئاساسىدىكى مىللىي ئەھدىنامىنى، يەنى «مىللىي مىساك» نى ماقۇللىدى. بۇنىڭ بىلەن تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكى ۋە مىللىي مۇستەقىللىقنىڭ ئاسا-

سىي تەلەپلىرى ئورۇندالدى. «مىللىي مىساك» ئارزۇرۇم ۋە سۋاس قۇرۇلتىيى ئېلان قىلغان تۈرلۈك پرىنسىپلارنى مۇقىم-لاشتۇرۇپ، ھەيۋەتلىك تۈركىيە مىللىي مۇستەقىللىق خىتابنا-مىسى شەكلىدە ئېتىراپ قىلىنىپ ، مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنىڭ بايرىقى بولۇپ قالدى.

«مىللىي مىساك» يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارلىقى ئاساسىدا ئۆز ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەش يولى ئارقىلىق ئەرەبلەر ئولتۇرۇشلۇق جايلارنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىش تەكلىپىنى بەر-دى ھەمدە مۇشۇنداق ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق غەربىي سىرىستىكى ۋە ئاناتولىيەنىڭ شەرقىدىكى ئوچ شتاتنىڭ تەقدىر-نى ھەل قىلماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىستاڭ-بۇل ۋە مەرمەر دېڭىزىنىڭ بىخەتەرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا ئوچ-رىماسلىقى ھەققىدىكى تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دېڭىز بوغۇزى ھاۋا بوشلۇقىنىڭمۇ شۇنداق بولۇشىنى ئۈمىد قىلدى. يېغىنچاق-لىغاندا، «مىللىي مىساك» نىڭ ئەڭ مۇھىم جېنى تۈركىيەنىڭ مۇستەقىللىقى ھەققىدىكى بەلگىلىمىسى ئىدى.

مۇستاپا كامال ۋە «ۋەكىللەر كومىتېتى» ئەمدى ئەنقەرەدە بىراقلا ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتى. چۈنكى، ئىستانبۇلدا ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان بىر مەجلىسنىڭ بولۇشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ مەجلىسنىڭ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشى ئاناتولى-يىدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە قىلغانىدى. ئۇلار تەشۋىقات ۋە نۇتۇقلىرى ئارقىلىق مۇستاپا كا-مالالارنى قوللاپلا قالماستىن، بەلكى ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ قورال-يارىغ ئىسكىلاتلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئولجا ئالغان قورال-لارنى ئۇدۇللۇق ئاناتولىيەگە يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

ئانتانتا دۆلەتلەر بۇنىڭدىن چۆچۈپ تاقابىل تۇرۇش تەدبىر-لىرىنى قوللاندى. مارتنىڭ 3 ـ كۈنى، ئىچكى كابىنېت قايتا تەكشىلىپ، ئەلى رىزا پاشا ۋەزىپىسىدىن مەجبۇرىي ئىستېپا

بەرگۈزۈلدى. 8 ـ كۈنى، دېڭىز ئارمىيە ۋەزىرى سالىھ پاشا سادرازاملىققا تەيىنلەندى. ھۆكۈمەت تەركىبىدە كامالىزم تەرەپ-دارلىرىدىن بولغان بىرقانچە نەپەر داڭلىق پائالىيەتچىلەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ بۇنداق مۇھىم ئورۇنلاردا تۇرۇشى ئەنگلىيىلىك-لەر بىلەن سۇلتاننى ئەنسىزلىككە سالدى. نەتىجىدە، ئانتانتا دۆلەتلەر ئالىي كومىتېتى ئىستانبۇلنى ئىشغال قىلىشنى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى.

1920 ـ يىلى 16 ـ مارت كۈنى، ئەنگلىيىنىڭ قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى قىسىملىرى ئىستانبۇلدىن قۇرۇقلۇققا چىقىپ، تۈركلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا باستۇرۇپ كىردى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» ئەزالىرى ھەم باشقا مىللەتپەرۋەرلەرگە ھېسداشلىق قىلغۇچىلارنى تۇتقۇن قىلىش توغرىسىدىكى بۇيرۇق ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى باش قوماندانى گېنېرال ۋىلسون تەرىپىدىن چۈشۈرۈلۈپ، پۈتكۈل ئىستانبۇلنىڭ ئىشغال قىلىن-غانلىقىنى جاكارلىدى. ئەنگلىيە قوشۇنلىرى ئىستانبۇلدىكى ھۆ-كۈمەت ئورگانلىرى، گازارمىلار، پوچتا ئىدارىسى، تېلېگراف ئىدارىسى قاتارلىق جايلارنى قامال قىلدى. شەھەردە ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈلۈپ، ئۆيمۇئۆي، كوچىمۇكوچا، بىناموبىنا ئاخ-تۇرۇشلار نەتىجىسىدە، ھۈسەين رائوف قاتارلىق 150 نەپەر كە-شى قولغا ئېلىندى، بۇلارنىڭ ئىچىدىن 10 نەپىرى مەجلىس ئەزاسى ئىدى. ناھايىتى ئاز بىر قىسىم مەجلىس ئەزالىرى مىڭ-بىر مۇشەققەتتە ئاناتولىيىگە قېچىپ كېلىۋالالىدى. قولغا ئېلىن-غانلارنىڭ ھەممىسى مالتا ئارىلىغا پالىنىپ، ياندۇرقى يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاناتولىيىدە مىللەتپەرۋەرلەر تەرىپىدىن قولغا چۈشۈپ تۇرغاق قىلىنغان ئەنگلىيىلىك ئوفىتسېرلارنى قويۇپ بېرىدىغان چاغدا، ئاندىن ئەسىرلەر بىلەن ئالماشتۇرۇلدى.

مەجلىس ئەزالىرى تۇتقۇن قىلىنغان كۈنى، مۇستاپا كامال پۈتۈن دۇنيادىكى ھەرقايسى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ پارلامېنت، تاشقى

ئىشلار مىنىستىرلىقلىرىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تېلېگراممۇ يوللاپ، بۇ ۋەقەگە نارازىلىق بىلدۈردى. 18 ـ كۈنى، ئىستانبۇل مەجلىسى ئوسمانلى مەجلىسى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق مەجلىسىنى ئاچتى. بۇ مەجلىستە مەجلىس ئەزالىرىنىڭ قولغا ئېلىنىشىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بىر قارار ماقۇللاندى. شۇنىڭدىن كېيىن خېلى ئۇزاققىچە مەجلىس ئېچىلمايدىغانلىقى توغرىسىدا جاكارنامە ئېلان قىلىندى. ۋە 23 كۈندىن كېيىن سۇلتانىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى مەجلىسى تارقىتىۋېتىلدى.

1920 ـ يىلى ئاپرېلنىڭ 5 ـ كۈنى، سۇلتان قايتىدىن داماد فەرىد پاشانى يېنىغا تارتىپ، ئۇنىڭ ئاۋۇالقى سادرازاملىق ۋەزىپىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ھەمدە ئەنگلىيىنى يۆلەنچۈك قىلىپ تۇرۇپ ئاناتولىيىگە قارشى ئاشكارا مەيدانغا ئۆتتى. ئاپرېلنىڭ 11 ـ كۈنى، شەيخۇلئىسلام دۇررىزادە ئابدۇللا ئەپەندى پەتىۋا چىقىرىپ، خەلىپىنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن ئاسىيلارنى ئۆلتۈرۈش دىنىي مەجبۇرىيەت، دەپ جاكارلىدى. سادرازام داماد فەرىد ئېلان چىقىرىپ «يالغاندىن دۆلەت ۋەكىلى بۇلۇۋالغان» كىشىلەرنى ئەيىبلىدى، ئارقىدىنلا سېنتەبىردىن بۇيان مىللەتپەرۋەرلەرگە ئىزچىل قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان شىركاشىنلىق ژاندارما ئەنزەمەرگە «پاشا» ئۇنۋانىنى بەردى. ئاپرېلنىڭ 18 ـ كۈنى، «ئاسىيلارغا جازا يۈرۈش قىلىش ئارمىيىسى» دېگەن بىر مىللەتپەرۋەرلەرگە جازا يۈرۈشى قىلغۇچى ئەكسىيەتچى ئارمىيىنى تەشكىللىدى. ئەنزەمەرنىڭ لۈكچەكلەردىن تەشكىللەنگەن بۇ «خەلىپە ئارمىيىسى» نى ئەنگلىيە ھەربىي پاراخوتلىرى ئاناتولىيىگە تۇشۇدى.

ئوسمانلى مەجلىسىنىڭ تارقىتىۋېتىلىشى ۋە ئىستانبۇلنىڭ ئىشغال قىلىنىشى مۇستاپا كامالالارنىڭ سۇلتان ھۆكۈمىتى بىلەن «تىنچلىق» تا بىللە تۇرغان ۋاقتىنى ئاخىرلاشتۇردى. ئىستانبۇل

ئەمدى ئاناتولىيەگە ئاشكارا ئۇرۇش ئېلان قىلدى، ئاناتولىيەمۇ شەكىل جەھەتتىن سۇلتان ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلمىدى.

مۇستاپا كامال ناھايىتى مۇھىم بىر يىغىنىنىڭ ئېچىلىشى توغرىسىدا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە ئۇقتۇرۇش قىلىپ ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەنقەرەدە يىغىن چاقىرىپ ئۆزلىرىچە خائىنلىق ھەم ۋەتەن ساتقۇچلۇق بولۇش ئېھتىمالى بار، دەپ قارىغان ھەممە قەدەم - باسقۇچلارنى رەت قىلدى، ئەكسىچە بارلىق چارە - ئامالالارنى قوللىنىپ قانۇنلۇق پائالىيىتىنى داۋام-لاشتۇرۇشتا چىڭ تۇردى. مۇستاپا كامالنىڭ ئەنقەرەدە ئاچقان بۇ مەجلىسى «TBMM» (تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى) دەپ ئاتالدى، بۇ 1920 - يىلى ئاپرېلنىڭ 23 - كۈنىدىكى ئىش ئىدى. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى ئىستانبۇلدىن قېچىپ كەلگەن مەجلىس ئەزالىرى ۋە ئاناتولىيىدىن قوشۇلغان ھەرقايسى جايلار-دىكى ھوقۇقنى قوغداش جەمئىيىتىنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، مەج-لىسته مۇستاپا كامال تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسىنىڭ رەئ-سى بولۇپ سايلاندى. مىللەت مەجلىسى ئىستانبۇل ئىشغال قى-لىنغاندىن كېيىنكى سۇلتان ۋە ئىچكى كابىنېت تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان بارلىق ئەمىر - پەرمانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بىرەك ئىناۋەتسىز ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئاناتولىيىدە بىر مىللىي ھاكىمىيەت بار-لىققا كەلدى. 1920 - يىلى ئاپرېلنىڭ 26 - كۈنى، مۇستاپا كامال لېنىنغا مەكتۇپ يوللاپ، دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنە-تىشنى مۇراجىئەت قىلدى ھەمدە ئىنقىلابىي تۈركلەرنىڭ جاھاز-گىرلىككە قارشى كۈرىشىگە ياردەم بېرىشىنى ئۆتۈندى. بۇ يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ سوۋېت رۇسىيىسىگە ئەۋەتكەن مۇراجىئەتنامىسى تارىختا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۇنجى دىپلوماتىك ھۆججىتى بولۇپ قالدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئەنقەرە ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى موسكۋاغا يۇرۇپ كەتتى.

مىللەتپەرۋەرلەر ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىمپېرىيىنىڭ سۇل-
تانى ۋە ئىسلام خەلىپىسى مۇھەممەد VI (ۋاھىدەدىن) گە بولغان
ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ، كۆپ قېتىم ئۇنى دۈشمەننىڭ ئىسكەنجە-
سىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشنى كۆزدە تۇتۇپ كۆپ ئىزدەنگەن
بولسىمۇ، ئەمما بۇنداق ئىمكانىيەتلەرنىڭ ھەممىسى يوققا چىق-
تى. ئەمدى «تەخىر قىلىشنىڭمۇ چېكى بار» دېگەندەك، ئۇلار
ئىستانبۇل ھۆكۈمىتىگە قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييارلاندى.
ماينىڭ 3 ـ ۋە 4 ـ كۈنلىرى تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى
ۋەزىرلەر مەجلىسى تەسىس قىلدى ھەمدە ئەنقەرەنىڭ شەيخۈلئىس-
لامى بولكىچىزادە مۇھەممەد رىفاد ئەپەندى «TBMM» نامىدا
ئاناتولىيەدىكى 152 نەپەر دىنىي زاتنىڭ بىرەك گۇۋاھلىق بە-
رىپ ماقوللىشى بىلەن ئىسلام دۇنياسىغا بىر خىتابنامە چىقە-
رىپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا چىقىرىلغان پەتۋالار-
نىڭ قەتئىي كۈچكە ئىگە بولمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى. خىتابنا-
مىدە پۈتكۈل مۇسۇلمانلاردىن «ئۆزلىرىنىڭ خەلىپىسىنى باشقىلا-
نىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىرىش» مۇراجىئەت قە-
لىندى، بۇ تىرىشچانلىقلارمۇ بىكارغا كەتتى. ماينىڭ 11 ـ كۈنى
ئىستانبۇل ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان نەمروت مۇستاپا باش-
چىلىقىدىكى ھەربىي سوت مەھكىمىسى مۇستاپا كامال ۋە مىللەت-
پەرۋەرلەرنىڭ باشقا داھىيلىرى ئۈستىدىن ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم
قىلىپ، ئاناتولىيەدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى «ئىسيان»
دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى
بارلىق دىنىي، سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ،
ئاناتولىيەدە يېڭىدىن گۇللىنىۋاتقان مىللىي ھاكىمىيەتكە چىش-
تىرنىقى بىلەن ئۆچمەنلىك قىلىشقا باشلىدى.

1920 ـ يىلى 19 ـ ماي كۈنى، يەنى مۇستاپا كامالنىڭ
ئىستانبۇلدىن سامسون ئارقىلىق ئاناتولىيە چوڭ قۇرۇقلۇقىغا
قەدەم باسقانلىقىغا توپتوغرا بىر يىلغا توشقان كۈنى، تۈركىيە

بۇيۇك مىللەت مەجلىسى مەخسۇس قارار ماقۇللاپ، داماد فەرىد پاشانى مىللەتنىڭ خائىنى دەپ جاكارلىدى. ئەپسۇس، بۇ تەدبىر ۋە قارشىلىقلار سۇلتان (خەلىپە)، سادرازام دېگەنگە ئوخشاش تارىخى ئۇزۇن، ھۆرمەتكە سازاۋەر، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرگە قارىتا ئېيتقاندا، چەكلىك ئۇنۇمگە ئىگە ئىدى. شۇڭا، نۇرغۇن جايلاردا مىللەتپەرۋەرلەرگە قارشى قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلۈپ، تۈرلۈك غەيرىي مۇنتىزىم ئارمىيىلەر ئىستانبۇل دائىرىلىرىنىڭ مەدەت بېرىشى ۋە كۈشكۈرتۈشى ئارقىسىدا ئۇزۇلمەي پاراكەندە-چىلىك سېلىشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن مىللەتپەرۋەرلەر ئەنقەرە ئەتراپىدا ئەنسىزلىك ئىچىدە قالدى.

ھەربىي جەھەتتە، ئەسلىدە گرېكلار، ئەرمەنلەر ۋە فرانسۇز-لار تەرىپىدىن قىلتاقتا ئىلىنىپ تۇرغان مىللەتپەرۋەرلەرنىڭ ئەھ-دىلىكتە يەنە «خەلىپە ئارمىيىسى» نىڭ ھۇجۇمى ۋە قارشىلىقىغا دۇچ كېلىشى ئۇلارنىڭ ۋەزىيىتىنى ناھايىتى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەمما، 1920 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 1921 - يىلىدىكى ۋەزىيەت ئۇلارغا سەل - پەل قۇلايلىق بولۇش تەرىپىگە قاراپ مېڭىشقا شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

سېۋۇر كېلىشىمنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى تۈركىيىدە خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ كېلىشىمنامىنى قوبۇل قىلغان ھاكىمىيەتكە بول-غان قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. بۇ مۇستاپا كامالنىڭ مۇڭاپىق سۆھبەت ئارقىلىق ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت بەردى. ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ كۈچلۈك بېسىمى بىلەن داماد فەرىد پاشا ئاخىر ئىستانبۇلدا 1920- يىلى 17 - ئۆكتەبىر كۈنى سادرازاملىقتىن ئاخىرقى قېتىم ئىستېپا بېرىپ ۋەزىپىسىنى تەۋپىق پاشاغا تاپشۇردى. ئەنقەرەدە ۋەزىرلەر 1921 - يىلى 1 - ئايدا فەۋزى (چاقماق) پاشانى رەئىسلىككە سايلىدى. ئۇ 1920- يىلى ئاپرېلدا ئوسمانلى

ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرلىكىدىن ئىستېپا بې-
رىپ، مىللەتپەرۋەرلەر سېپىگە قوشۇلغان گېنېرال ئىدى. مانا
بۇ چاغدا گرېكلەرگە قارشى كۈرەشنىڭ تەرەققىياتى ئەنقەرە ھاكـ-
مىيىتىنى مىللىي ئىشلار بىلەن بىرلەشتۈرۈۋەتتى. ئەمدى تۈر-
كىيىلىكلەرنىڭ نەزىرىدىن ئەڭ قاتتىق چۈشكۈچىلەر ئەنقەرە ھا-
كىمىيىتىگە قارشى چىققۇچىلار بولۇپ قالدى.

يەتتىنچى باب

ساكاريا دەرياسى بويىدىكى جەڭ

1920 ـ يىلى ئاپرېلنىڭ ئاخىرىدا، ئانتانتا دۆلەتلەر سان رېمودا يىغىن ئېچىپ تۈركىيىنى بۆلۈشۈۋېلىشنىڭ پىلانىنى تۈزۈشتى. ئىيۇن ۋە ئىيۇل ئايلىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيىنىڭ زور مىقداردىكى ئالتۇن ۋە قورال ـ ياراغلىرىغا ئېرىشكەن گرېتسىيە ئارمىيىسى تۈركىيىنىڭ 3 ـ چوڭ شەھىرى ئىزمىردىن يولغا چىقىپ، بالى كەسر، بورسا ۋە باشقا شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ ئاناتولىيىنىڭ كىندىك رايونىغا بېسىپ كىردى، ئارقىدىن ئۇزاق ئۆتمەي يەنە سىرىسقا كىرىپ ئەدىرنەنى ئىشغال قىلدى.

مۇستاپا كامال بۇيۇك مىللەت مەجلىسىدە نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

«ئەپەندىلەر، ناۋادا دۆلىتىمىز زېمىنىنىڭ ئەللىكتىن بىر قىسمى ئەمەس، بەلكى ھەممىسى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، پۈتۈن مەملىكەت بىر ئوت دېڭىزىغا ئايلىنىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، بىز تاغقا چىقىپ كۈرەشنى شۇ يەردە داۋاملاشتۇرۇۋېرىمىز!»

ئانتانتا دۆلەتلەر مۇستاپا كامالنىڭ قارشىلىقىنى ئانچە ئۇزاققا بارمايدۇ، دەپ ئويلاشتى. ئىمپېرىيە ئارمىيىسى قىسقا مۇددەت قارشىلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن تەسلىم بولدى. ئاۋغۇستىنىڭ 10 ـ كۈنى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، ياپونىيە، بېلگىيە، گرېتسىيە، ھىجاز، پولشا، پورتوگالىيە، رۇمىنىيە، يۇگوسلاۋىيە، چېخ ـ سلوۋاكىيە ۋە ئەرمىنىيىدىكى داشناق پارتـ

يىسىنىڭ باشلىقلىرى پارىژنىڭ يېنىدىكى سېۋۇر دېگەن يەردە يىغىن ئېچىپ، تۈركىيىنى بۆلۈشۈۋېلىشنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىنغا يالغۇز تۈركىيە بىر تەرەپ بولۇپ قاتناشتى. 12 ـ كۈنى «سېۋۇر شەرتنامىسى» ئىمزالاندى.

سېۋۇر شەرتنامىسى 13 چوڭ بۆلۈمگە ئايرىلغان بولۇپ، ھەربىر بۆلۈملىرى يەنە مۇناسىۋەتلىك باب، ماددىلارغا بۆلۈنگەن، جەمئىي 433 ماددا ئىدى. ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تۈركىيە ئۆزدىنىڭ ياۋروپادىكى زېمىنلىرىدىن مەھرۇم قېلىشى، ئىستانبۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىچىككىنە بىر جايغىلا ئىگىدارچىلىق قىلىشى، يەنە ئاسىيادىكى كەڭ كەتكەن ئەرەب زېمىنلىرىدىنمۇ قورۇق قېلىشى لازىم ئىدى. كىلكىيە بىلەن سۇرىيە چېگرىسى بويلىرىدىكى كەڭ كەتكەن بىپايان زېمىنلار فرانسىيىگە، مۇسۇل بولسا ئەنگلىيىگە بېرىلەتتى.

شەرتنامىنىڭ «سىياسىي ماددا» سىغا كۆرە، ئانتانتا دۆلەتلەر يەنە ئىستانبۇلنى قايتۇرۇۋېلىشقىمۇ ھوقۇقلۇق ئىدى. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولۇپ تۇرغان بۇ شەھەر شەرتنامىنىڭ باشقا ماددىلىرىنى شەرتسىز ئىجرا قىلغان ئەھۋالدا ئاندىن تۈركلەرگە تەۋە بولاتتى، بولمىسا قولدىن كېتەتتى. شەرتنامىدە، دېڭىز بوغۇزى رايونى پەۋقۇلئاددە خەلقئارا دېڭىز بوغۇزى كومىتېتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ، بوسفور، مەرمەر، ۋە داردانىل بوغۇزىنىڭ سۇ تەۋەلىكى ۋە ساھىل تەۋەلىكىگە ئۇلار نازارەتچىلىك قىلىدۇ، بايراقلىرىنى قادايدۇ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، ئوفىتسېر، ساقچىلارنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ، دېيىلگەندى.

سېۋۇر شەرتنامىسىگە ئاساسلانغاندا، ئىزمىر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەڭ كەتكەن رايونلار ئالاھىدە رايون قىلىپ بېكىتىلىپ شەكىلدە تۈركىيىگە، ئەمەلىيەتتە گرېتسىيىگە تەۋە بولاتتى، ئوسمانلىلار بايرىقىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى بىر قەلئە

ئۇستىدە قاداقلىق تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، بەش يىلدىن كېيىن ئىزمىر پۇتۇنلەي گرېتسىيە پادىشاھلىقىغا قوشۇۋېتىلەتتى. كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىدە كوردلارنىڭ مۇستەقىل بىر دۆلىتى قۇرۇلاتتى، بۇنى تۇركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ھەر-قايسى ئۆلكىلەر ئۆزلىرى تەشكىللەيتتى. ئار زۇرۇم، ترابزۇن، ۋان كۆلى، بېتلىس قاتارلىق ئۆلكىلەر داشناق پارتىيىسىدىكى ئەرمەنىيىگە قوشۇۋېتىلەتتى. تۇركىيىنىڭ بۇ جايلاردىكى چېگرا پاسىللىرىنى ئامېرىكا پرېزىدېنتى ھۆكۈم قىلىپ بېكىتىپ بېرەتتى. قىسقىسى، ئانتانتا دۆلەتلەر تۇركىيىگە پەقەت ئەنقەرە بىلەن قارا دېڭىز ئارلىقىدىكى كىچىككىنە بىر جايىنى قالدۇرغان بولۇپ، بۇ جاي تەبىئىي بايلىقى، سانائىتى ۋە قاتناش- ترانسپورت ئىشلىرى راۋاجلانمىغان قالاق يەر ئىدى. بۇ جايدا ئەقەللىيسى تۇركلەرنىڭ مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن ھېچقانداق نەرسە تېپىلمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ يەنە باشقىلارنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلىناتتى.

شەرتنامىگە ئاساسلانغاندا، تۇركىيە قورالسىزلاندۇرۇلۇپ ئۇنىڭغا سۇلتاننى قوغداش ئۈچۈن 700 كىشىلىك بىر مۇھاپىزەت-چىلەر ئەترىتى، 50 مىڭ ئادەمى بار بىر ژاندارما ئەترەت، قوماندانلىق شتاب، ئوفىتسېرلار، ھەربىي مەكتەپ خادىملىرى ۋە جەمئىي قىلمايدىغان خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر ئالاھىدە ھەربىكەت ئارمىيىسى شۇنداقلا يەتتە كىچىك كاتېر بىلەن ئالتە تورپېدالىق كېمىدىن تۇزۇلگەن بىر فىلوت ساقلاش ھوقۇقى بېرىلگەنىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيەدىن تەشكىل-لەنگەن بىر پەۋقۇلئاددە مالىيە كومىتېتى قۇرۇلۇپ، تۇركىيە-نىڭ خامچوتلىرىنى شۇلار تەستىقلايدىغان ھەم خامچوتنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، مالىيە قائىدىلىرى ۋە نىزاملىرىغا ئەمەل قىلىش ئەھۋاللىرى ئۇستىدىن شۇ ئورگان تەپتىش قىلىدىغان قىلىپ

بېكىتىلدى.

يىغىنچاقلىغاندا، سېيۇر شەرتنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ناھايىتى شەپقەتسىز بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا تۈركىيە ئۆزۈل-كېسىل يوقۇلۇپ كېتىشى لازىم ئىدى. شۇڭا، تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى دەرھال قارار ماقۇللاپ سېيۇر شەرتنامىسى ئىمزالانغان كۈننى دۆلەتنىڭ نۇمۇس كۈنى قىلىپ بېكىتتى، بۇ چاغدا پۈتۈن تۈركىيە ماتەمگە چۆمدى، شۇ كۈنى نەشرىدىن چىققان گېزىتلەرگە قارا ماتەم سىزىقى سىزىلدى، ئويۇنخانا، تىياتىرخانىلار تاقالدى، خەلق قاتتىق ھاقارەت ۋە ئېغىر مۇسىبەتكە مۇپتىلا بولدى. سودىگەرلەر سودىسىنى توختاتتى، مۇسۇلمانلار نامازلىرىدا خۇداغا نالە قىلىشتى.

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ كۆڭلىدە بۇ ناھايىتى ئاسان ئويناپ غەلىبە بولىدىغان بىر ئويۇن ئىدى، فرانسىيە سىياسىئونلىرى بۇنىڭغا بىر خىل ئەندىشە بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. تۈركىيە مەسىلىسىدە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئىختىلاپى خېلى چوڭ ئىدى. «مۇندوروس مۇتارىكەسى» ۋاقتىدا ئىنگلىزلار يېقىن شەرقتە ناھايىتى نۇرغۇن جايلارغا ئىگە بولۇۋالغان بولۇپ، فرانسىيە بۇنىڭغا ھەسەت قىلاتتى. يەنە كېلىپ، بۇ قېتىمقى ئىنگلىزلارنىڭ تۈركىيىنى بۆلۈشۈۋېلىش پىلانى ۋە مۇستاپا كامالغا قوللانغان تەدبىرلىرى فرانسىيىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. بارلىق جاھانگىر دۆلەتلەر ئىچىدە فرانسىيىنىڭ تۈركىيىگە سالغان مەبلىغى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئوسمانلىلارنىڭ قەرز سوممىسىدا 60% نى ئىگىلەيتتى. تۈركىيە فرانسىيىگە 20 مىليارد ئالتۇن فرانك قەرز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنگلىيىنىڭ ئاناتولىيىدە قوزغىغان «ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئۇرۇشى» دا، فرانسىيىنىڭ تۈركىيىدىكى سانائەت، تۆمۈريول، جامائەت ئەسلىھەلىرى، سودا، بانكىلارغا سالغان مەبلىغى، بەش مىليارد فرانك بىلەن ياسالغان تۆمۈريول، كارخانا ھەم مەبلەغ سېلىش

بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلگەن يەر - زېمىنلىرى ھەركۈنى دېگۈدەك زىيانغا ئۇچراپ تۇراتتى. ئىزمىرنىڭ گرېكلەرگە بۆلۈپ بېرىلىشىنى فرانسۇزلار ئۆزلىرىنىڭ نەرسىسىنى باشقىلارغا ئوغرىلىتىپ قويغانلىق، دەپ قارايتتى.

شۇڭا، سېۋر شەرتنامىسىنىڭ سىياھى تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، فرانسىيە ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى ئۇنىڭغا تۇزىتىش كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. كىلكىيە ۋە ئىستانبۇلدا تۇرۇۋاتقان فرانسىيە ئارمىيىسىدىن ھەر كۈنلۈكى دېگۈدەك ھەر خىل شەكىلدىكى فرانسۇز ئەمەلدارلىرى ئەنقەرەنى زىيارەت قىلىپ مۇستاپا كامالغا ھېسداشلىق قىلىشقا باشلىدى.

ئىتالىيەمۇ ئەنگلىيەنىڭ سىياسىتىگە نارازى ئىدى. پرىنسىپ جەھەتتە ئۇلار ئاناتولىيەنى بۆلۈشۈۋېلىشكە قارشى ئەمەس ئىدى. ئەمما، ئىزمىر مەسىلىسىدە ئۇلارنىڭ ئەندىشىسى كۆپرەك ئىدى. چۈنكى، شەرتنامىدە ئىزمىر ئىتالىيەگە بېرىلىدۇ دېيىلگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇ گرېتسىيەنىڭ بولۇپ بولغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىتالىيە ياۋروپادا بىزگە ئاز زېمىن تېگىپ قالدى، دەپ ئەنگلىيىدىن ئاغرىناتتى. شۇڭا، ئىتالىيەنىڭ ئاناتولىيەنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىلگەن قوماندانلىرى ھەم ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرى ھە دېسىلا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەنگلىيەنى زىيانغا ئۇچرىتىپ تۇراتتى. ئەمدى ئىتالىيىلىكلەر قورال- ياراغلىرىنى مۇستاپا كامالغا سېتىپ بېرىشكە باشلىدى، بۇ قورال - ياراغلار بولسا گرېك ئارمىيىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى.

ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆز زىددىيەتلىرىدىن باشقا، يەنە ئەنگلىيە ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ئاناتولىيەگە ۋە خەلىپىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئىستانبۇلغا ھۇجۇم قىلىشى ھەر قايسى ئەل مۇسۇلمانلىرىنىڭ مۇستاپا كامالغا بولغان كۆچلۈك

ھېسداشلىقىنى قوزغىدى. ھىندىستان، مىسىر، شىمالىي ئافرىقا ئىئانە توپلاپ ئاناتولىيىگە ماڭدۇردى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركىيىگە قارشى تۇرۇش سىياسىتى ھىندىستانىدىكى ھىندى دىنى مۇرتلىرى بىلەن ئىسلام دىنى مۇرتلىرىنىڭ ئەنگلىيىگە قارشى ئىتتىپاقىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەنگلىيىنىڭ تۈركىيىگە قارشى ئەۋەتكەن ھىندىستان ئارمىيىسى ئاناتولىيىدە بارغانسېرى ئىشەنچسىز بولۇپ قالدى، بىر قېتىم ئەنگلىيە بىلەن گرېتسىيە ئارمىيىسى تۈركىيىنىڭ بىر كىچىكرەك شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندا، ھىندى ئەسكەرلىرى كېچىسى تۈرك ئەسكەرلىرىگە ئەمەس، بەلكى گرېك ئەسكەرلىرىگە قارىتىپ ئوق ياغدۇردى. بۇنى ئۇلار كېيىن ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قاپتۇ، دەپ چۈشەندۇردى.

پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ نەزىرىدە ئەنقەرە بۇ چاغدا ئىككىنچى مەككە ئىدى. ھەرقايسى ئىسلام ئەللىرىنىڭ ۋەكىللىرى بۇ چاغدا تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئاناتولىيىگە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار ئاناتولىيىنى ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇشنىڭ مەركىزى دەپ قارايتتى. ئافغانىستان پادىشاھى ئامانۇللاخان مۇستاپا كامالغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ كۆرەش قىلىۋاتقان تۈركلەرگە بولغان ھېسداشلىقىنى بىلدۈرۈپ، تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسىدىن بىر ھەربىي ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ، ئافغانىستان ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چوڭ ئىشان ئىدرىس ئىبنى مەھدى سەنۇشى ئافرىقىدىكى يېراق لىۋىيىدىن ئەنقەرەگە كېلىپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى يۇكسەك ئىناۋىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇستاپا كامال تۈركىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، بۇ ناھايىتى زور كۈچ ئىدى. ئىراق، ئەرەب قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ داھىيلىرى بايانناملار ئېلان قىلىپ يېڭى تۈركىيىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. نەجىدنىڭ سۇلتانى ئىبنى سەئۇدى تۈركىيىنىڭ يەمەندىكى ۋەكىلىگە مەكتۇپ يوللاپ مۇستاپا كامال پاشانى تەبرىك-

لىدى ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ چوڭ بىر تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇردى.

1920 ـ يىلى 2 ـ ئىيۇندا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بۇيۇك مىللەت مەجلىسىگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ كۇرىشىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۇردى. ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى لېنىنغا نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتى بېرىشنى تەلەپ قىلىشتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ۋە رىغبەتلەندۇرۇشىگە ئاناتولىيىدىكى گېزىتلەر خەۋەرلەر باستى، بەزى جايلاردىكى يەرلىك گېزىتلەر «لېنىن ئىنسانىيەتنىڭ پەخرى»، «لېنىن دۇنيانىڭ قۇياشى ۋە شان ـ شۆھرىتى» سەرلەۋھىلىك ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى.

مۇستاپا كامالغا كېلىۋاتقان ياردەم ۋە رىغبەتلەندۇرۇشلەر شۇنداق كۆپ بولسىمۇ، تۇركىيە يەنىلا ئېغىر ئەھۋالدا ئىدى. ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى تۆت تەرەپتىن چۈمۈلىدەك ئولىشىپ چىقىپ ئاناتولىيىنى قورشىدى. گرېتسىيە ئارمىيىسى غەربىي تەرەپتىن ھۇجۇم باشلاپ شەرقىي سىرىسنى ئىشغال قىلدى، ئىتالىيە قوشۇنلىرى ئەنتالىيىگە كىردى. داشناق پارتىيىسىدىكى ئەرمەنلەر شەرقتە غەلىيان كۆتۈردى. ئەنگلىيە ـ گرېتسىيە فلوتلىرى قارا دېڭىز بويلىرىنى قامال قىلدى. فرانسىيە ئارمىيىسىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئىككى ئانتانتا دۆلەتلەر بىرلەشمە ئارمىيىسى ئىستانبۇل بىلەن دېڭىز بوغۇزى رايونلىرىنى ئىشغال قىلدى. تۇركىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى پۈتۈنلەي ئىشغالىيەتچى ئارمىيىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

بۇ ۋاقىتتا، تۇركىيىدە ئالدىنقى كاۋكاز ئۇرۇش فرونتىدىكى قىسىملاردىن باشقا، كونا ئارمىيىنىڭ ھەممىسى تارقىتىۋېتىلگەن بولۇپ، ئاناتولىيىدە مۇنتىزىم ئارمىيە تېخى يوق ئىدى. دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلار «خەلىپە» باندىتلىرىنى ئوخشاي تازىلىيالىغان بىلەن، زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان ئەنگە-

لىيە باشچىلىقىدىكى گىرىتسىيە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمايتتى. گىرىتسىيە ئارمىيىسى ئەسكىرىي كۈچى، تېخنىكا ۋە ئوزۇنلاشتۇرۇلۇش جەھەتلەردە تۈركلەردىن كۆپ ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۆمۈرىول لىنىيىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىشغالىيەتچى ئارمىيە ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالغانىدى. ئاناتولىيىدىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى ئىككى كالا قوشۇلىدىغان كۆتەك ھارۋا بولۇپ، بۇ ھارۋىلار ئاناتولىيىنىڭ كاتاڭ ۋە پاتقاقلىق يوللىرىدا يىراق-يىراقلاردىن ئالدىنقى سەپكە ئوق-دورىلارنى توشۇيتتى. بۇ چاغدىكى ئوق - دورا، قورال - ياراغلار ناھايىتى كەمچىل بولۇپ، بار دېيىلگەنلىرىمۇ دۇنيا ئۇرۇشىدىن قېپقالغان ئاز بىر قىسىم قالدۇق نەرسىلەر ئىدى. بىر بۆلۈك ئوق - دورىلارنى پارتىزانلار ئىشغالىيەتچى قوشۇنلارنىڭ ئوق-دورا ئىسكىلاتلىرىدىن ئولجا ئېلىپ ئەكىلەتتى، يەنە بىر بۆلۈك-لىرىنى ئىستانبۇللۇق ۋەتەنپەرۋەرلەر ئەۋەتەتتى، يەنە بىر بۆلۈك-لىرى چەت ئەلدىن سېتىۋېلىنغانىدى. بۇ ۋاقىتتىكى تۈركىيىنىڭ دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇغدىلىپ قالغان بولۇپ، ھەممىلا جايدا ئاچارچىلىق، ۋەيرانچىلىقلار ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇ ۋاقىتتا، ئاناتولىيىدە بىر قىزغىنلىق كەيپىياتى ئۆزلۈكسىزلا مەيدانغا كەلدى. يېڭى پىدائىيلار پارتىزانلارغا قوشۇلدى، ئايالار بالىلىرىنى ئۆشنىسىگە تېڭىۋېلىپ، كالا ھارۋىسى بىلەن ئالدىنقى سەپكە ئوق - دورىلار توشىدى، جەڭگاھتا ئەر جەڭچىلەر بىلەن بىللە جەڭ قىلدى، زەمبىرەك ئوقلىرىنى مۆرىلىرىگە ئېلىپ كۆتۈردى، قورال يېتىشمىسە ئوۋ مىلتىقلىرى بىلەن دۈشمەنلىرنى ئاتتى. ئىشچىلار مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنى بارلىق كۈچى بىلەن قوللىدى. ئالدىنقى سەپكە بېرىپ جەڭگە قاتناشتى، يەرلىك ئاددىي قورال - ياراغ زاۋۇتلىرىدا زەمبىرەك ئوقلىرىنى ياسىدى ۋە تۈرلۈك خىيىمخەتەرلەرگە قارىماي، ئوق - دورىلارنى ئاناتولىنىگە مەخپىي توشىدى. ئاناتولىيىنىڭ قارا دېڭىز قىرغە-

قىدىكى ھەرقايسى پورتلارنىڭ پرىستان ئىشچىلىرى ئاناتولىيەگە قورال- ياراغلار توشۇيدىغان ئاۋانگارتلاردىن بولۇپ قالدى.

مىللىي ئازادلىق كۈرىشى دولقۇنىنىڭ تازا ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، مۇستاپا سۇبھىنىڭ باشچىلىقىدا تۈركىيە كوممۇنىستلار پارتىيىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى كوممۇنىزم گۈرۈپپىسى 1918 — 1919 - يىللىرى رۇسىيىدە مەيدانغا كەلگەن ئىدى. تۈركىيە كومپارتىيىسى ناھايىتى ئاجىز بىر تەشكىلات بولۇپ، ئۇنىڭغا قاتناشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئىدى. مۇستاپا كامال بۇ پارتىيىگە ئانچە قىزىقمىدى، چۈنكى ئۇ بۇنىڭغا باشقىچە بىر قاراشتا ئىدى[1]. ئۇ ئۆزىنى قوللاۋاتقان لېنىنىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن باشقىچە ئۇسۇل قوللىنىپ، بۇرۇنقى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» ئەزالىرى بىلەن بىر قىسىم مۇسۇلمان مۇجاھىدلىرىدىن بىر «كومپارتىيە» تەشكىل قىلدى. ئۇ مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن تۈركىيىدىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ تۇراتتى. غەربىي ياۋروپادىكى جاھانگىر دۆلەتلەر مۇستاپا كامالنىڭ بۇ ئىچكى سىياسىتىنى ناھايىتى تېزلا بېلىۋالدى ھەم ئۇنى يېتىم قالدۇرۇشنىڭ كويىغا چۈشتى. ئەمما، مۇستاپا كامال سوۋېت رۇسىيىسىگىمۇ، غەرب جاھانگىرلىكىگىمۇ ئاغمايىتتى. فرانسىيىلىكلەر ئۇنى بولشېۋىكلاردىن ئالاقىسىنى تېزرەك ئۈزسە دەيتتى، ئەنگلىيىلىكلەر قورال- لىق مۇداخىلىسىنىڭ بىر كۈن بولسىمۇ بالدۇرراق ئىشقا ئېشىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

1920 - يىلى سېنتەبىردە، ئەنگلىيىنىڭ قول چومىقى

---

① مۇستاپا سۇبھى — تۈركىيىلىك سوتسىئولوگ، ئىستانبۇل ۋە پارىژلاردا ئوقۇغان. 1908 - يىلى مۇخبىر بولغان. 1910- يىلى ئوسمانلى سوتسىيالىزمچىلار پارتىيىسىگە قاتناشقان ھەم سۇلتان ھۆكۈمىتىگە مۇخالىپ يول تۇتقاچقا تۈرمىگە تاشلانغان. 1914 - يىلى رۇسىيىگە قېچىپ بارغان. 1917 - يىلى رۇسىيە كومپارتىيىسىگە ئەزا بولغان، 1918 - يىلى رۇسىيىدە تۈركىيىلىك ئەسىرلەردىن تۇنجى تۈرك كوممۇنىزم گۈرۈپپىسى قۇرغان. 1921 - يىلى 1 - ئايدا تۈركىيە كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ پارتىيە ئەزالىرى بىلەن بىللە ۋەتەنىگە ئەۋەتىلگەن. ئۇلار تىرانىرۇنغا كىرگەن بىلەن تەڭ يەرلىك ساقچىلار تەرىپىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

بولغان داشناق پارتىيىسى تۈركىيىگە قاتتىق ھەربىي ھەرىكەت قوللاندى. بۇ ئىش ئەرمەنلەرگە ئىنتايىن ياماق ۋە ئېچىنىشلىق ئاقىۋەت كەلتۈردى. گېنېرال كازىم قارا بەكر قوماندانلىقىدا يېڭىدىن بىر پەۋقۇلئاددە ئارمىيە تەشكىل قىلىنىپ، داشناق پارتىيىسىدىكى ئەرمەنلەرنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. گېنېرال كازىم قارا بەكرنىڭ ھەرىكىتى ھەرگىز يەككە - يېگانە ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ھەربىي ھەرىكىتى باشلىنىش بىلەن تەڭلا ئانتانتا دۆلەتلەر تۈركىيە بىلەن يارىشىشنىڭ كويىغا چۈشتى. ئىككى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، داشناق پارتىيىسىدىكىلەر پۈتۈنلەي بىتچىت قىلىۋېتىلدى. ئەرمەنلەر كۆپ قېتىم ئانتانتا دۆلەتلەردىن ياردەم سورىغان بولسىمۇ، ئۇلارغا ھېچكىم ياردەم بەرمىدى. داشناقلار 1920 - يىلى 2 - دېكابىر كۈنى تۈركىيە ئارمىيىسى قوماندانلىق شتابى بىلەن ئالىيكساندر قەلئەسىدە كېلىشىم ئىمزالىدى. گېنېرال كازىم قارا بەكر قاتتىق قوللۇق ۋە زورلۇق ۋاستىسى بىلەن بۇ كېلىشىمگە ئېرىشتى.

داشناق پارتىيىسىدىكىلەرنىڭ مەغلۇبىيىتى ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنى ئىستراتېگىيە جەھەتتە بىر - بىرىگە ۋاقىتلىق يېقىنلاشتۇردى. بۇ ئىككى جاھانگىر دۆلەت مۇستاپا كامالغا تەسىر كۆرسەتمەكچى بولۇپ، ئىستانبۇل گۇرۇھىدىن ياردەم سورىدى.

1920 - يىلى ئۆكتەبىردە، تەۋپىق پاشا ھېچقانداق رولى قالمىغان داماد فەرىد پاشانىڭ ئورنىغا سادرازاملىققا تەينىلەندى. ئۇ ئانتانتا دۆلەتلەر بىلەن ئەپ ئۆتەلەيدىغان، يەنە كېلىپ مۇستاپا كامالالارغىمۇ كۆپ ئاۋارىچىلىك سالمىغان بىر مۇتىدىل ئادەم بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ ھەر ئىككىلا تەرەپكە نىسبەتەن ئېيتقاندا خېلى ئىناۋەتلىك ئىدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تەۋپىق پاشا ئارقىلىق مۇستاپا كامالغا «تۈركىيىلىكلەر مىللىي كۈرەشنى توختىتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزسىلا،

ئانتانتا دۆلەتلەر ئۇنىڭغا ناھايىتى زور دەرىجىدە يول قويىدۇ» دېگەن پىكرىنى يەتكۈزدى. ئىستانبۇل ھۆكۈمىتى ئەنقەرەگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، مۇستاپا كامال بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. جاھانگىرلارنىڭ گېزىتلىرى مۇستاپا كامالنىڭ ئانتانتا دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىگە ئۆتۈشىنى دەۋەت قىلىپ ماقالىلەر ئېلان قىلىشتى.

تۈركىيىنىڭ ۋەزىيىتى قىل ئۈستىدە تۇراتتى. ئاناتولىيىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى داۋاملىق ھالدا ئۆزىنىڭ جاھانگىرلارغا قارشى خاراكتېرىنى ساقلىشى كېرەكمۇ ياكى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىدىن ۋاز كېچىپ، جاھانگىرلارغا بېقىنىش تەرىپىگە ئېغىشى كېرەكمۇ؟ مانا بۇ مۇستاپا كامالنىڭ ئالدىغا قويۇلغان كەسكىن مەسىلە ئىدى.

مۇستاپا كامال مىللىي ئازادلىق كۈرىشىدىن قەتئىي ۋاز كەچمىدى. ئىستانبۇل ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ئۇنىڭدىن ھېچنېمە ئۈندۈرەلمىدى، ئەكسىچە ئۇلار ئاناتولىيىدە ناھايىتى پاسسىپ كۈتۈۋېلىندى. مۇستاپا كامال ئۆزىنىڭ ئالدىغا سۇلتان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ۋەزىرلەرنىڭ كېلىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئازراق بولسىمۇ ئۇلارنىڭ يۈز - خاتىرسىنى قىلدى. ئەمما، ئۇنتۇرىغا قويۇلغان تەلەپلەردىكى ئانتانتىلارنىڭ مۇددىئاسىنى پۈتۈنلەي رەت قىلىپ، «مىللىي مىساك» دىكى پرىنسىپلاردا چىڭ تۇردى. ئىستانبۇل ۋەكىللىرى بۇ يەردە ئەسىرگە چۈشكەنلەرگە قىلىنىدىغان مۇئامىلىگە ئوخشاش مۇئامىلىگە ئۇچراپ، خىجىل-چىلىق ئىچىدە ئىستانبۇلغا قايتتى.

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بارلىق ھۇنەرىنى ئىشقا سېلىپ بولدى، ئەمدىلىكتە بالدۇرقى كونا ئادىتى بويىچە گرېتسىيە ئارمىيىسىنى قەپەستىن چىقارمىسا بولمىدى. گرېتسىيە پادىشاھى كونستاتىن ئۆزىنىڭ ئەنگلىيىلىكەرنىڭ ئالتۇن ۋە ماددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەنگەن ئارمىيىسىگە ئاناتولىيىگە ھۇجۇم قىلىش توغ-

بىسىدا بۇيرۇق بەردى.

ئاناتولىيىدىكى دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەن پارتىزانلارنىڭ كۆچى بىلەن گرېتسىيە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پارتىزانلارنىڭ بەزى كاتتىباشلىرى ھەربىي تەۋەككۈلچىلەرگە ئايلىنىپ ئىنتىزامسىزلىق، ھۆكۈمەتسىزلىك قىلسا، يەنە بەزىلىرى ئىنقىلابىي مەنپەئەتىنى سېتىپ، مىللىي ئىشلارنىڭ خائىنلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى. مۇستاپا كامال بۇ ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، دەرھال يۇقىرى دەرىجىلىك باشلىقلار مەجلىسىنى ئاچتى ۋە مۇنتىزم دۆلەت ئارمىيىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ ۋەزىپە 1921 ـ يىلىنىڭ بېشىدا پولكوۋنىك ئىسمەد بەيگە تاپشۇرۇلدى. ئىسمەد بەي بۇيرۇق بويىچە غەربىي فرونت قوماندانلىقىغا تەينىلەندى ۋە غەربىي جەنۇبىي رايونلاردىكى پارتىزانلار ئەترەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىدە بىر تۈركۈم قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن پارتىزانلار باستۇرۇلدى، بەزىلىرى مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ ئەل قىلىندى. ئەڭ چوڭلىرى ئۆزلۈكىدىن كېلىپ مۇنتىزىم ئارمىيىگە قوشۇلدى.

گرېتسىيە ئارمىيىسى باش قوماندانلىق ئورنى مۇستاپا كامالنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇرەككەپ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپتى ۋە دەرھال پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، مۇستاپا كامالنىڭ ئاناتولىيىدىكى ئەڭ مۇھىم بازىسى بولغان ئەسكى شەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى.

1921 ـ يىلى يانۋارنىڭ 10 ـ كۈنى، مۇستاپا كامال تەرىپىدىن ئەمدىلا تەشكىللەنگەن تۈركىيە ئارمىيىسى ئېنۆنۈ دېگەن يەردە گرېتسىيە ئارمىيىسى بىلەن ئۇچراشتى. گرېتسىيە ئارمىيىسىدە 60 مىڭ جەڭچى، تۈركىيە ئارمىيىسىدە ئاران 15 مىڭ جەڭچى بار ئىدى. ئۇرۇشنىڭ دەسلىپىدىلا گرېتسىيە قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاناتولىيىگە قىلغان تۇنجى ھۇجۇمى ئۇنۇم-

لۇك هالدا توسۇڤلىندى. غەلىبە تۇرك جەڭچىلىرىنىڭ غەيرىتىـ
گە غەيرەت قوشتى، ئىسمەد بەيگە «پاشا» لىق ئۇنۋانى بېرىلدى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئىچكى جەھەتتە مۇستاپا كامالىارنىڭ بۇيۇك مىللەت مەجلىسىدىكى ئىناۋىتىنى بىراقلا كۆتۇرۇۋەتتى. توققۇز ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت دەتالاش قىلىپمۇ بىرلىككە كېلەلمىـ گەن بەزى مەسىلىلەر ئەمدى بىراقلا ھەل قىلىنىپ، تۇركىيىنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنى ماقۇللاندى. ئىلگىرى مىللەت مەجلىستىـ دىكى فېئودال مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ۋەكىللىرى بەزىدە سولتاننىڭ ئىمتىيازىنى قانۇن ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلسا، بەزىدە بۇيۇك مىللىي مەجلىسنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇپ، ئانتانتا دۆلەتلەر تىزگىنلىۋالغان «سۇلتان ۋە خەلىپە» قويۇپ بېرىلگۈچە ھوقۇق يۈرگۈزۈپ تۇرسا، دەيتتى. مۇستاپا كامال بۇنىڭغا قەتـ ئىي قارشى ئىدى. شۇڭا ئۇ 1920 ـ يىلى سېنتەبىردە بۇيۇك مىللەت مەجلىسىنىڭ بىر قېتىملىق يىغىندا، سۇلتان ۋاھىددەـ دىننى ۋەتەن ساتقۇچ دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىشـ نىڭ قەتئىي دۇرۇس بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن ئىـ دى. ئېنۇنۇ سوقۇشىدىن بۇرۇن، مۇستاپا كامالىار ئىچكى قىسـ مىدىن كېلىۋاتقان قارشىلىقلارنى تېخى بىر تەرەپ قىلىپ بولالـ مىغانىدى. ئۇرۇش مەيدانىدىكى غەلىبە بۇ مەسىلىلەرنىڭ تېز ھەل قىلىنىشىغا ئىمكانىيەت يارىتتى. يېڭى ئاساسىي قانۇن بۇـ يۇك مىللەت مەجلىسىنىڭ رەئىسى، ھەيئەتلەر، ھۆكۈمەت ۋە يەرلىك مەمۇرىي ئورگانلار، ناھىيە ھاكىملىرى ۋە يېزا باشلىقلىـ رىنىڭ ھوقۇق ـ مەجبۇرىيەتلىرىنى بېكىتتى. ئاساسىي قانۇندا سۇلتان ۋە خەلىپە تىلغا ئېلىنمىدى. يېڭى ئاساسىي قانۇن 1876ـ يىلىدىكى «مىتھەت ئاتا ياسا» سىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى ۋە تولۇقلىدى. بۇ مۇستاپا كامالىارنىڭ ناھايىتى زور غەلىبىسى ئىدى.

بۇ قېتىمقى ئېنۇنۇ سوقۇشىدىن كېيىن، ئانتانتا دۆلەتلەر

مۇستاپا كامالالارنىڭ ئەمەلىي كۆچمگە قايىل بولمىساق بولمايدۇ. كەن، دېگەن تونۇشقا كەلدى. 1921 ـ يىلى يانۋارنىڭ ئاخىرىدا ئېچىلغان ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ يىغىنىدا، فرانسىيە بىلەن ئىتالىيە بۇ يىغىنغا ئىستانبۇلنىڭ «قانۇنلۇق» ۋەكىلى قاتنىشىشتىن تاشقىرى ئەنقەرە ۋەكىلىنىڭمۇ قاتنىشىشىنى ئەنگلىيىدىن تەلەپ قىلدى، ئەنگلىيە ئامالسىز قوشۇلدى. 1921 ـ يىلى فېۋرالنىڭ ئاخىرىدا، ئانتانتا دۆلەتلەر گرېتسىيە بىلەن تۈركىيىنى قاتناش-تۇرۇپ لوندوندا يىغىن ئاچتى. تۈركىيە تەرەپتىن لوندونغا ئىككى ۋەكىللەر ئۆمىكى كەلدى، بىرى ئىستانبۇلدىن كەلگەن ۋەكىللەر، يەنە بىرى ئەنقەرە ۋەكىللىرى ئىدى. بۇنىڭ بىلەن تېخى يېقىندىلا ئىنگلىزلار تەرىپىدىن «توپىلاڭچى باندىتلار» دەپ قارىلىۋاتقان ئەنقەرە ھۆكۈمىتى ئەمدى ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. يىغىندا ئىستانبۇلدىن كەلگەن تۈركىيە سالىرازامى سۆز قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، بايانات ئېلان قىلىپ: «مېنىڭ ئورنۇمدا بۈيۈك مىللەت مەجلىسىنىڭ ۋەكىلى سۆز قىلسۇن، چۈنكى بۈيۈك مىللەت مەجلىسى تۈركىيە خەلقىگە ھەقىقىي ۋەكىللىك قىلىدۇ» دېدى.

يىغىن ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشمەي تۈرۈپلا تارقىلىپ كەتتى. ئەنقەرە ۋەكىللىرى «مىللىي مىساك» تىكى پرىنسىپلاردا چىڭ تۇردى، ئانتانتا دۆلەتلەر سېۋر شەرتنامىسىدىكى مادداللارنى تەكىتلەپ ئۆز پىكرىدە قالدى، ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ مۇستاپا كامال تۈركىيىسىنى سوۋېت رۇسىيىسىدىن يىراقلاشتۇرۇش غەرىزى مەغلۇپ بولدى. ئەسلىدىكى ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن يىغىنغا قاتناشقان ئەنقەرە ھۆكۈمىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى دىپلوماتىيە مىنىستىرى بەكر سامى بەي لوندوندا تۈركىيىنى سوۋېتقا قارشى سەپ ئىچىگە كىرگۈزۈشنى ئەنگلىيەدىن مەخپىي تەلەپ قىلىپ، ئەنگلىيە ناۋادا تۈركىيە بىلەن يارىشىدىغان بولسا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنقەرە ھۆكۈمىتىنى شىمالىي كاۋ-

كاز تاغلىق رايونىدىكى سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى كۈچلەر بەـ
لەن بىرلىشىپ ئورتاق ھالدا بولشېۋىكلارغا قارشى تۇرۇشقا ما-
قۇل كەلتۈرىدىغانلىغا ۋەدە قىلدى. ئۇ يەنە فرانسىيە بىلەن ئىتتالـ
يىنىڭ ئاناتولىيىدىن ئەسكەر چېكىندۈرۈشىنى شەرت قىلىپ
تۇرۇپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ئىمتىيازلارنى بېرىدىغان ئايرىم كېلـ
شىمنامىلەرنىمۇ ماقۇللىدى.

بەكر سامى بەينىڭ مەخپىي ھەربىكتى ئاشكارىلىنىپ قې-
لىپ، ئەنقەرەگە قايتىش بىلەنلا ۋەزىپىسىدىن مەجبۇرىي ئىستېپا
بەردى، ئۇنىڭ فرانسىيە ۋە ئىتالىيىلەر بىلەن تۈزۈشكەن كېلـ
شىمنامىلىرىنى بۇيۇك مىللەت مەجلىسى رەت قىلدى. تۈركىيە
بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا تارىختىن قېپقالغان نۇر-
غۇن چېگرا تالاش ـ تارتىش مەسىلىلىرى بار ئىدى. بۇ مەسىلىنى
ھەل قىلىش ئۈچۈن موسكۋادا سۆھبەت ئۆتكۈزۈلدى، جاھانگىرلا-
ر، بولۇپمۇ ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تۈركىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپا-
قىنىڭ چېگرا مەسىلىسى ھەققىدە ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدىن پايدـ
ىغا ئېرىشسەك دەيتتى ۋە تۈركىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
بىر مەيدان چېگرا ئۇرۇشى قىلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇنداق
بولغاندىلا، تۈركىيە مىللەتچىلىرى ئەنگلىيە ـ گرېتسىيىنىڭ
قوراللىق مۇداخىلىسىگە قارشى قىلىۋاتقان مىللىي ئازادلىق كۈـ
رەشتىن ۋاز كېچىپ، كاۋكازدا قاراقچىلىق قىلىپ سوۋېت ئىتـ
تىپاقىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇراتتى.

ئەنگلىيىنىڭ يامان غەرىزى ئىشقا ئاشمىدى. چۈنكى، سو-
ۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈركىيىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈـ
رەشتىكى مەنپەئىتى بىر ئىدى. ئاخىر 1921 ـ يىلى 16 ـ مارت
كۈنى موسكۋادا تۈركىيە ـ رۇسىيە دوستلۇق كېلىشىمنامىسى
ئىمزالىنىپ، ئىلگىرى چارروسىيىنىڭ خەرىتىسىگە كىرگۈزۈۋې-
لىنغان قاش، ياداقان، ئارتۋىن قاتارلىق ئۈچ شتات تۈركىيىگە
قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئەنگلىيە ۋەزىيەتنىڭ بارغانچە تۈركلەرگە

پايدىلىق بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، تۇركىيە مەسىلىسىنى دەرھال قوراللىق كۈچ بىلەن ھەل قىلماقچى بولدى. لوندون يىغىنى مەغلۇپ بولۇشى بىلەنلا، ئەنگلىيە ئاناتولىيىدە يېڭى ھۇجۇملارنى ئورۇنلاشتۇردى، گرېتسىيە ئارمىيىسى 1921 - يىلى 31 - مارت كۈنى ئاۋۇال ئۆزىنىڭ تۇنجى مەغلۇپ بولغان جايى ئېنۆنۈ كەنتىدە يەنە بىر قېتىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، ئەمما ئەنگلىيە بارلىق ئۈمىدىنى گرېكلەرگە باغلاپ تانكا، زەمبىرەك قاتارلىق ئەڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن جابدۇندۇرۇلغان كۈچلۈك قوشۇنلىرىنى تۇركۇم - تۇركۇملەپ ئاناتولىيىگە ئەۋەتتى. ئەسكەر ئېلىش دائىرىسى ۋە قىسمىدا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشتىكى ياش چەكلىمىسىدىكى ئۆلچەم - بەلگىلىمىلەر قايتىدىن تەڭشەلدى.

1921 - يىلى يازدا، پادىشاھ كونستانتىن ئۆزىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقان ھۇجۇمچى قىسىملىرىغا: «سېۋر شەرتنامىسى ئارقىلىق بەرپا قىلىنغان قائىدە - تەرتىپلەرنى بۇزۇۋېتىشكە ئورۇنغان ئاناتولىيە باندىتلىرىنىڭ قارشىلىقىنى پاچاقلىۋېتىڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

گرېتسىيە ئارمىيىسىدىكى 96 مىڭ ئەسكەر 5600 پىلەموت، 345 زەمبىرەك بىلەن قوراللانغانىدى. تۇركىيە ئارمىيىسىدە بولسا 51 مىڭ ئادەم، 440 پىلەموت، 162 زەمبىرەك بار ئىدى. ئەمما، تۇركىلەرنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى گرېكلەرنىڭكىدىن سەل ياخشىراق بولۇپ، تۇركىلەردە 4727 چەۋەندار، گرېكلەردە بولسا 1300 چەۋەندار بار ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى گرېتسىيە ئارمىيىسى تۆمۈريوللارنىڭ ھەممىسىنى قامال قىلىۋالغان بولۇپ، ئەنگلىيە - گرېتسىيە فلوتلىرى ئېگەي دېڭىزىنى بازا قىلغان ئىدى، قارا دېڭىز ئەنگلىيە - گرېتسىيە فلوتلىرىنىڭ كونترولللۇقىدا بولۇپ، تۇركىيە ئۆزىنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسى بولغان كاۋكاز ئارقىلىقلا ئىتتىپاقدىشى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن

ئالاقه قىلالايتتى.

گرېتسىيه ئارمىيىسى ئەسكىرىي كۈچى ياكى تېخنىكا جە-
ھەتتىن بولسۇن، تۈركىيه ئارمىيىسىگه قارىغاندا كۆپ ئۈستۈن-
لۈكته ئىدى. شۇڭا دەسلەپكى ھۇجۇمدىلا ئەسكى شەھەر، ئەف-
يۇن، كىر شەھەر قاتارلىق جايلار قولدىن كەتتى. ئاۋغۇستىنىڭ
بېشىدا، تۈركىيه ئارمىيىسى ساكاريا دەرياسىنىڭ ئوڭ يان قىر-
غىقىغا چېكىندى، بۇ دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 790 كىلومېتىر بو-
لۇپ، كىچىك ئاسىيا يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلە-
نىپ قارا دېڭىزغا قۇيۇلاتتى. ئۇرۇش ئەنقەرەنىڭ بوسۇغىسىغا
كېلىپ قالدى، مۇستاپا كامال دۆلەت ئارمىيىسى دۈچ كەلگەن
ئېغىر ۋەزىيەتنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلدى ۋە ئەنقەرەدىن ۋاقتىنە-
چە ۋاز كېچىش قارارىغا كەلدى. ئۇ مۇشۇنداق بىر ئىستراتېگە-
يىلىك چېكىنىشنى پىلانلاش ئارقىلىق، كۈچلۈك دۈشمەننى ئا-
دەم ناھايىتى شالاڭ بولغان ئاناتولىيىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا
باشلاپ كىرىپ، ئۇنۇملۇك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ھەم
دۈشمەننىڭ ئارقا سەپ لىنىيىسىنى ئۈزارتىپ بىر - بىرلەپ
يوقاتماقچى ئىدى. شۇڭا، ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بىر قىسىم
ئورگانلار ئەنقەرەدىن قەيسەرىگه كۆچۈرۈلدى.

1921 - يىلى 15 - ئاۋغۇست كۈنى، گرېكلەر ئۇمۇمىي
ھۇجۇم باشلىدى، پادىشا كونستانتىن ئۆزى قوشۇن باشلاپ جەڭ-
گه چىقتى. ئۇنىڭ ئەلپازى ناھايىتى قورقۇچلۇق بولۇپ، ئەنگلە-
يىنىڭ بۇاستە ئۇرۇنلاشتۇرۇشى بويىچه 100 مىڭ كىشىلىك
زور قوشۇنغا چۈشۈرۈلگەن مۇقەددەس ھۇجۇم بۇيرۇقىنىڭ ئاخ-
ىردا «ئەنقەرەگه قاراپ ئالغا!» دېيىلگەنىدى. قارىماققا بۇ بىر
قېتىملىق ئۇرۇشتا گرېتسىيه ئارمىيىسى غەلىبه قىلىپ كېتىدە-
غاندەكلا تۇراتتى. ئەنگلىيه ھۆكۈمىتى ھۇجۇمچى گرېكلەرنىڭ
روھىغا ئىلھام بېرىپ، بەزىدە «بىز يەنه قايتا يىغىن ئېچىپ،
گرېتسىيه - تۈركىيه مەسىلىسىنى مۇزاكىرىلىشىپ باقساق،

ئېھتىمال بۇ قېتىم گرېكلەر تېخىمۇ چوڭراق رازى بولار» دېسە، يەنە بەزىدە ئۇلارغا يەل بېرىپ: «گرېتسىيە بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، سېۋۇر شەرتنامىسىدە بەلگىلەنگەن ئىمتىيازلار بىلەن قانائەتلىنىپ قالماسلىقى، بەلكى تېخىمۇ كەڭرەك بولغان دائىرە ئىچىدە ئۆز مەنپەئەتلىرىنى ئويلىشىشلىرى كېرەك» دەيتتى. رۇمىنىيە ھۆكۈمىتىمۇ بۇ ۋاقىتتا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىرەر نەپ ئېلىش غەرىزىدە ئەگەر ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ بىرەر ھاۋالىسىگە ئېرىشسىلا، ئۆزلىرىنىڭ دەرھال تۈركلەرگە قارشى جەڭگە ئاتلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدىنلا بىر خام خىيال ئىدى. مۇستاپا كامال دۆلەت ئارمىيىسىگە: «مۇداپىئە لىنىيىسى مەۋجۇت ئەمەس، مۇداپىئە دائىرىسىلا مەۋجۇت، بۇ مۇداپىئە دائىرىسى ۋەتەندۇر. ۋەتەننىڭ ھەربىر غېرىچ يېرى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن بويىلىشىدىن بۇرۇن، ئۇنى ھەرگىز دۈشمەنگە تاشلاپ بېرىشكە بولمايدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. مۇستاپا كامال ۋە ئۇنىڭ خەلقى مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىك ئۈچۈن بولۇۋاتقان بۇ جەڭگە جېنىنى ئاتاپ قويغان بولۇپ، تولۇپ تاشقان مىللىي ئىنقىلابىي قىزغىنلىققا ئىگە باتۇر، قورقماس تۈرك خەلقى گرېتسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ قاتتىق ھۇجۇمىغا قەتئىي تاقابىل تۇرالايتتى. تۈركلەر «ساكارىيا سوقۇشى» دەپ ئاتىغان بۇ ئۇرۇش ئاخىرى ساكارىيا دەرياسى بويىدا مىلادىيە 1921 ـ يىلى ئاۋغۇستىنىڭ 23 ـ كۈنى باشلاندى. ئاناتولىيە دۆلەت مىللىي ئارمىيىسى ئۆزىنىڭ دانا، قابىلىيەتلىك ۋە باتۇر ئالىي قوماندانى مۇستاپا كامالنىڭ رەھبەرلىكىدە جاسارەت بىلەن قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. جەڭ سېنتەبىرنىڭ 10 ـ كۈنى تۈركلەرنىڭ ھەل قىلغۇچ غەلىبىسى بىلەن تاماملاندى. بۇ غەلىبە ئۈچۈن تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى مۇستاپا كامالغا مارشال ۋە «غازى» ئۇنۋانىنى بەردى.

ساكاريا سوقۇشىنىڭ غەلىبىسى بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقئارادىكى ئورنىنى مۇستەھكەملىدى. ئانتانتا دۆلەتلەر تۈركىيە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان كۈچ ئىكەنلىكىگە ئىشەندى. ئىلگىرى تازا ئىشەنچ قىلالماي كېلىۋاتقان فرانسىيە، ئىتالىيىلەر ئەمدى ئەنقەرە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش قارارىغا كەلدى. ئەنگلىيەمۇ تەۋرەندى، ئەمما ئۇ مەغلۇبىيىتىگە زادى تەن بەرمەيتتى. شۇنداقتىمۇ تۈركىيىگە ئاكتىپ ھەرىكەت قوللىنىشقا پېتىنالمىدى، نەتىجىدە ئۆزىگە تولىمۇ بىئەپ ۋە پايدىسىز بولغان كۈتۈپ تۇرۇشتىن ئىبارەت پاسسىپ يولنى تاللىدى.

ساكاريا دەرياسى بويىدىكى جەڭ ئاخىرلىشىپ بىر ئاي ئۆتكەندە، ئەنقەرەدە فرانسىيە ـ تۈركىيە شەرتنامىسى ئىمزالىنىپ، فرانسىيە تۈركىيىگە قارىتىلغان بۇ ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقتى. فرانسىيە ھۆكۈمىتى سېۋر شەرتنامىسىدە قويغان ئىمزاسىدىن يېنىۋېلىپ تۈركىيە بىلەن بولغان چېگرا پاسسىللىرىنى بېكىتتى، كىلكىيە تۈركىيىگە، ئىسكەندرۇن سۇرىيىگە بېرىلىدىغان بولدى. بۇ ھەقتە ئەھدۇپەيمانلار تۈزۈلدى. ئەڭ مۇھىمى فرانسىيە ھۆكۈمىتى قىسىملىرىنى ئاناتولىيىدىن قايتۇرۇپ كېتىدىغان چاغدا، ئىشلىتىپ بولالماي قېپقالغان قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا ۋە ھەربىي ئۈسكۈنىلىرىنى تۈركىيىگە سېتىپ بەردى. فرانسىيىنىڭ تۈركىيە بىلەن ئىمزالىغان بۇ مەخپىي كېلىشىمنامىسى ئەلۋەتتە ئەنگلىيىگە پايدىسىز ئىدى. شۇ تۈپەيلىدىن ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئىختىلاپ كېلىپ چىقتى.

ئىتالىيە كىچىك ئاسىياغا بولغان قوراللىق مۇداخىلىسىنى توختاتتى. چۈنكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىزمىرغا ئىگە بولالمايدىغانلىقىغا، ھەتتا 1921 ـ يىلى 3 ـ فېۋرال كۈنىدىكى لوندون يىغىنىدا بەكر سامى بەينىڭ ئۇلارغا قىلغان ۋەدىسىنىڭمۇ ئىشقا ئاشمايدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنگەنىدى. شۇڭا، ئۇلار ئۆزىگە

ھېچبىر پايدىسى تەگمەيدىغان ئاناتولىيىگە قىزىقمىدى. شۇنداق قىلىپ، 1921 ـ يىلى كۈزدە ئىتالىيە قوشۇنلىرى ئاناتولىيىدىن چىقىپ كەتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈركىيىنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشىلىنىشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. 1921 ـ يىلى 13 ـ ئۆكتەبىردە تۈركىيە ھۆكۈمىتى جەنۇبىي كاۋكازدىكى گرۇزىيە، ئەرمىنىيە ۋە ئەزەربەيجان قاتارلىق ئوچ سوۋېت جۇمھۇرىيىتى بىلەن قاش دېگەن يەردە كېلىشىم ئىمزالىدى. يانداۋرقى يىلى 2ـ يانۋاردا فرونزې[1]باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالاھىدە ھەربىي ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەنقەرەگە كەلدى. شۇ يىلى ئوكتەبىرنىڭ سوۋېت جۇمھۇرىيىتى تۈركىيە بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ، چېگرا پاسىللىرىنى بېكىتتى. فرونزېنىڭ ئەنقەرەگە كېلىشى ئاناتولىيىدىكى دۆلەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ غەلىبىدىن غەلىبىگە قاراپ مېڭىشىغا كۈچ قوشتى. بۇنى تۈركىيە ئارمىيىسى ئالىي قوماندانلىق شتابى بىلىپ تۇراتتى.

بۇ ۋاقىتتا، گرېتسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ھەربىي تەۋەككۈلچىللىكىدىن ۋاز كېچىشكە تەمشەلدى، ئەمما ئەنگلىيە گرېكلەرنىڭ ھەربىي مۇداخىلىسىنى توختىتىشقا ئۇنىمايتتى. ئەنگلىيە باش ۋەزىرى چارلېز كىچىك ئاسىيانىڭ بايلىقى ۋە ئاياسۇفىيە چېركاۋىنىڭ دەۋىتى بىلەن پادىشاھ كونستانتىن ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى كولدۇرلىتىپ تۇراتتى. كونستانتىنمۇ ئاناتولىيىدىن چېكىنىپ چىقىپ «ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالدى» دېگەن ئاتاقنا قېلىپ، ئىناۋىتىگە نۇقسان يەتكۈزۈپ قويۇشتىن ئەنسىرەيتتى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ مۇقەددەس ئابرۇيى ساكارىيا دەرياسى بويىدىكى جەڭدىلا تۆكۈلۈپ خېلى بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى. كونستانتىن ۋە

---

① تولۇق ئىسمى مىخائىل ۋاسىلىيېۋىچ فرونزې (1855~1925 ـ يىللىرى) قىرغىزىستانىنىڭ پىشكەك شەھىرىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئۇرۇش ئۇرۇش قىلغان، ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى ئىدى.

ئۇنىڭ باش ۋەزىرى گۇنارس ئەپچىل بىر چارە ئويلاپ تاپتى، ئۇ بولسىمۇ ئاناتولىيىنى تاشلاپ چىقىپ ئىستانبۇلنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى، مۇشۇنداق قىلغاندىلا، پادىشاھنىڭ ۋە گرېتسىيىدىكى پادىشاھلىقنى قوغدىغۇچىلارنىڭ ئىناۋىتى يەنە داۋاملىق ساقلىنىۋېرەتتى ياكى ئەسلىگە كېلەتتى. شۇڭا، ئۇلار ئاناتولىيىدىن ۋاز كېچىش، ئىزمىرنى تۈتۈپ تۇرۇش، ئىستانبۇلغا ئېرىشىش قارارىغا كەلدى.

پادىشاھ كونستانتىننىڭ يېڭى سىياسىتىنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەنلا، 1922 ـ يىلى ئىيۇندا گرېتسىيە ھۆكۈمىتى ئىزمىر رايونىنى «ئېئۇنىيە[1] ئاپتونوم قوغدىنىش رايونى» دەپ ئېلان قىلدى، ئارقىدىنلا ئاناتولىيىدىكى ئالدىنقى سەپتىن بىرقانچە باتالىئونىنى يۆتكەپ كېلىپ، شەرقىي سىرىستا تۈرۈشلۇق گرېتسىيە ئارمىيىسىنى تولۇقلىدى ھەمدە پۈتكۈل قىسىملارنى ئاناتولىيە يۆنىلىشىگە توغرىلاپ سەپراس قىلدى. پادىشاھ كونستانتىن بىلەن باش ۋەزىر گۇنارسقا قىسىملارنى باشلاپ ئىستانبۇلغا كىرىشكە ئانتانتا دۆلەتلەر باشلىقلىرىدىن رۇخسەت ئالىدىغان بىرلا ئىش قېپقالدى.

گرېتسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىستانبۇلنى ئىشغال قىلىش پىلانى ھەممىدىن بۇرۇن فرانسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. فرانسىيىنىڭ ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق ئالىي دەرىجىلىك خادىمى گرېكلەرنىڭ ئىستانبۇلغا قاراپ ھەرىكەت قىلىشىنى قوراللىق توسۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئىتالىيەمۇ فرانسىيىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، دېڭىز ئارمىيە قىسىملىرىنى دەرھال ئىستانبۇلغا يۆتكىدى. قىيىن ئەھۋالدا قالغان ئەنگلىيە باش ۋەزىرى لوخ چارلېز ئامالسىزلىقتىن گرېتسىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىستانبۇلغا كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى توغرىسىدا بايانات

---

① ئېئۇنىيە — قەدىمكى يۇنانىدا ئېئۇن دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئاھالە بولۇپ، كېچىك ئاسىيانىڭ دېڭىز بويلىرىدا ياشايتتى، ئېئۇنلار ياشايدىغان بۇ جايلار ئېئۇنىيە دەپ ئاتىلاتتى.

مه جاكارلىدى.

بۇ گرېتسىيه پادىشاھلىقىنىڭ دىپلوماتىيه جەھەتته ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر بەلگىسى ئىدى. ساكارىيا سوقۇشىدىن كېيىن، جاھانگىرلارنىڭ ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ كەتتى، مۇستاپا كامال ئۇرۇش ئارىلىقلىرىدىكى پۇرسەتتىن چىڭ تۇتۇپ ئىستراتېگىيىلىك قايتۇرما ھۇجۇملىنىڭ ھەربىي تەييارلىقلىرىنى پۈختىلاشقا كىرىشتى. ئۇ 1922-يىلىدىن باشلاپ چاقىرىققا بىنائەن، ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ قىسىملارنى تولۇقلىدى. بۇرۇنقى تارماق ئەترەت تۈزۈلمىسىنى پولك، دىۋىزىيە، ئارمىيە ۋە گۇرۇپپىۋوي ئارمىيە تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتتى. چەت ئەلدىن ھەربىي قورال - ياراغ كىرگۈزۈپ، كۆچلۈك غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنى قۇرۇپ چىقتى. غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىدە 100 مىڭ پىيادە ئەسكەر، 5000 دىن كۆپرەك ئاتلىق ئەسكەر بولۇپ، بۇ قىسىم 98 مىڭ 670 تال مىلتىق، 3000 پىلىموت، 350 زەمبىرەك، 5286 قىلىچ ۋە 20 ئايروپىلان بىلەن قوراللاندۇرۇلغانىدى. ئەڭ مۇھىمى بۇ ئارمىيىدە مۇستەقىل ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكلىرى قۇرۇلۇپ، ئەسكىرىي كۈچ ۋە قورال - ياراغلار جەھەتته گرېتسىيە ئارمىيىسى بىلەن ئاساسەن تەڭلىشىپ قالغانىدى، ئەسكى شەھەر، ئەفيۇن، كىر شەھەردەك مۇداپىئەسى كۈچلۈك قەلئەلەرنى توپقا تۇتالىغۇدەك چوڭ تىپتىكى زەمبىرەكلەرگە ئىگە بولۇپ قالغانىدى.

مۇستاپا كامال كۈچلۈك دۈشمەننى يېڭىشته ئىستراتېگىيه بىلەن تاكتىكىنى تەڭ قوللىنىپ تۇيدۇرماي ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقتىن، دۈشمەن قايمۇقۇپ قېلىپ تاقابىل تۇرۇشقا ئۇلگۈرەلمىدى. مۇستاپا كامالنىڭ ھەربىي ھەرىكىتى ناھايىتى مەخپىي بولۇپ، ئالدىنقى سەپتىن ھېچقانداق شەپە ئاڭلانمايتتى. ئۇ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پىلان تۈزۈپ چىقتى.

ئۇنىڭ ئالدىنئالا ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن ئەنقەرە گېزىتلىرى 1922 ـ يىلى 25 ـ ئاۋغۇستتا مۇستاپا كامالنىڭ ئەنقەرەدە «چاي» ئۆتكۈزۈپ مىللەت مەجلىسى ئەزالىرى ھەم چەت ئەللەر-نىڭ دىپلوماتىيە خادىملىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈدىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر تارقاتتى. ئەمەلىيەتتە «چاي» ئۆتكۈزۈلىدۇ دې-گەن ئىش مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

غازى مۇستاپا كامالنىڭ ئۇرۇش پىلانىدا دۇشمەننىڭ ئەسكە-رىي كۈچىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىپ، پۈتكۈل ئاناتولىيىنى قەتئىي ئازاد قىلىش بەلگىلەنگەنىدى. ئاناتولىيە دۆلەت ئارمىيە-سى باش قوماندانلىق شتابى دەسلەپكى ھۇجۇمنى ئەفيۇن، كىر شەھەر رايونىغا قارىتىشنى قارار قىلدى. 1922 ـ يىلى ئاۋغۇست-نىڭ 25 ـ كۈنى كېچىدە، ئالىي باش قوماندان مارشال مۇستاپا كامال، غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى باش قوماندانى گېنېرال ئىسمەد پاشا ۋە باش شتاب باشلىقى فەخرى قاتارلىقلار ئەفيۇن ۋە كىر شەھەرنىڭ جەنۇبىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كۆچ تەپە دېگەن ئېگىزلىككە يېتىپ باردى، تاڭ يورۇشى بىلەنلا ئومۇ-مىي ھۇجۇم باشلاندى. گرېتسىيە ئارمىيىسىنىڭ بارلىق ئاكوپ، ئىستىھكاملىرى تۈرك زەمبىرەكلىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ تىرىپىرەن بولدى. تۈرك پىيادىلىرى ئىستىھكاملاردىن ئوقىتىك ئېتىلىپ چىقىپ دۇشمەنگە قارشى ئاتا-كىغا ئۆتتى، ئاتلىق ئەسكەرلەر يان تەرەپتىن چىقىپ گرېكلەرنى قورشىدى. بىر كۈن داۋاملاشقان قاتتىق جەڭ ئارقىلىق گرېك-لەرنىڭ مۇداپىئە بازىسى بۇزۇۋېتىلىپ، ھەتتا چېكىنىش يوللىرى-مۇ ئۇزۇپ تاشلاندى. ئاۋغۇستنىڭ 27 ـ كۈنى، تۈركىيە ئارمى-يىسى ئەفيۇن ۋە كىر شەھەرنى دۇشمەننىڭ قولىدىن تارتىۋالدى ھەم ئەسكى شەھەردە تۇرۇشلۇق گرېك ئارمىيىسىگە قاقشاتقۇچ

زەربە بەردى. بۇ ۋاقىتتا، تۈركىيە پارتىزانلىرى مۇنتىزم قىسىملارغا يارەملىشىپ، دۇشمەننىڭ ئارقا تەرىپىدىن كەلمەكتە ئىدى.

گرېتسىيە ئارمىيىسى باش قوماندانلىق شتابى نېمە قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى، ئۇلار تۈركلەرنى ئەمدى ھۇجۇم قىلىمايدۇ دەپ ئويلىغانىدى ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ چاغدا دۇشمەن ئارمىيىسى باش قوماندانى ھاجىنىسىس ئالدىنقى سەپتە ئەمەس، بەلكى ئىزمىردا ئىدى. ھۇجۇم باشلىنىش بىلەنلا، ئۇنىڭ قىسىملىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان گرېتسىيە ھۆكۈمىتى ئۇنى ئالدىنقى سەپ باش قوماندانلىقىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا ئەسكى شەھەرنى ئىشغال قىلغان قوشۇنلار قوماندانى گېنېرال تىركوبىسنى تەينىلىدى. تىركوبىسنىڭ قوماندانلىقى ھېچنېمىگە ئەسقاتمىدى، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا غازى مۇستاپا كامالدىن «ئوتتۇرا دېڭىزنى نىشانلاپ ئالغا» دەپ بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغان تۈرك ھۇجۇمچىلىرى دۇشمەننىڭ ئەفيۇن ۋە كىر شەھەر بىلەن ئەسكى شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق ئالاقىلىرىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلىغانىدى.

گرېتسىيە ئارمىيىسى قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ كەتتى، ئەسكەرلەر قوماندانلىققا بويسۇنمىدى، گرېك خەلقى تۈركىيىلىكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلماسلىقنى خېلى بۇرۇنلاردىن تارتىپ ئويلاپ يۈرەتتى. چۈنكى، ئۇلار تۈركلەرنىڭ چىشىغا تېگىپ پايدا ئالالىمايدىغانلىقىنى كۆپ قېتىم ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلىغانىدى. مانا بۇ پىكىر ـ خىياللار ئەمدى ئۇرۇش قىلىۋاتقان گرېك جەڭچىلىرىنى ھەسرەت ۋە پۇشايمانغا سېلىشقا باشلىدى. تۈرك جەڭچىلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ۋوگزاللارنىڭ يېنىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئېگىز بىنالارنىڭ ئۇستىگە گرېك ئەسكەرلىرى يېزىپ قويغان: «بىزنى بۇ يەرگە ئېلىپ كەلگەنلەر ئۆلسۇن!» دېگەنگە ئوخشاش چوڭ خەتلىك پىلاكاتلارنى ئۇچرىتىشقا باشلى-

دى.

ئاۋغۇستنىڭ 30 ـ كۈنى، دوملوپېنار دېگەن يەردە ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. بۇ تۈركىيە تارىخىدىكى «باش قوماندان ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان جەڭ ئىدى. بۇ جەڭدە تۈركىيە ئارمىيىسى گرېكلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرىغا ئەجەللىك زەربە بەردى. گرېكلەر تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كەتتى. قېچىش يولىدا ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى شەھەر، كەنتلەرنى بۇلىدى، ئوت قويدى. ئىككى كۈندىن كېيىن تۈركىيە ئارمىيەسى ئەسكى شەھەر ۋە ئوشاق قاتارلىق جايلارنى گرېكلەرنىڭ قولىدىن ئازاد قىلىپ، گرېتسىيە ئارمىيىسى باش قوماندانلىق شتابىنى قورشىدى، باش قوماندانلىق شتابى كوللېكتىپ تەسلىم بولدى، باش قوماندان گېنېرال تىركوبىس تىرىك قولغا چۈشتى. بۇ قېتىمقى قايتۇرما ھۇجۇمدا تۈركىيە ئارمىيىسى گرېكلەردىن 40 مىڭ ئەسكەر، 284 زەمبىرەك، 400 دانە پىلىموت ۋە 15 ئايروپىلان غەنىيمەت ئالدى. قالدۇق گرېك قىسىملىرى شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە كۈندە ئۆلە ـ تىرىلىشىگە قارىماي قېچىپ، ئۇدۇل دېڭىز بويىغا بېرىپ توختىدى. توزغاقتەك توزۇپ كەتكەن گرېكلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرى ئاناتولىيىنىڭ ھەرقايسى دېڭىز ساھىلى شەھەرلىرىدىن ئالدىراش ئايرىلىپ، پاراخوت ۋە كېمە بىلەن قاچتى. سېنتەبىرنىڭ 9 ـ كۈنى، تۈركىيە ئارمىيىسى ئىزمىرگە كىردى. مۇستاپا كامال «ئارمىيىمىز قارا دېڭىز بويىدىن پۈتكۈل مەملىكەتنى تەبرىكلەيدۇ» دەپ خىتابنامە جاكارلىدى. پۈتكۈل ئاناتولىيە خەلقى بۇ غەلىبىنى قىزغىن تەبرىكلەپ خۇشاللىققا چۆمدى.

1922 ـ يىلى سېنتەبىرنىڭ 18 ـ كۈنى، ئاناتولىيىدىكى گرېك ئارمىيىسى پاكپاكىز تازىلاندى. ئىككى كۈندىن كېيىن گرېتسىيە ئارمىيىسى باش قوماندانلىق شتابى ئافىنادا ئاخبارات ئېلان قىلىپ «كىچىك ئاسىيا سوقۇشى ئاخىرلاشتى» دېدى.

1920 ـ يىلى ئاۋغۇستنىڭ 10 ـكۈنى، بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ماتەم ۋە مۇسىبەتنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە تۈركىيە مىللىي مەجلىسى رەئىسلەر سەھنىسىدىكى شىرە ئۈستىگە قارا يوپۇق يېپىشنى قارار قىلغانىدى. ئەمدى غازى مۇستاپا كامال بۇ نومۇسنى ئاقلاپ شىرە ئۈستىدىكى قارا يوپۇقنى ئېلىۋېتىپ، ئورنىغا ئىسلام ۋە نۇسرەتنىڭ سىمىسى بولغان ماش رەڭ يېشىل يوپۇق يەڭگۈشلەيدى.

گرېتسىيە ئارمىيىسىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن تەڭلا، ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ پۈتكۈل يېقىن شەرقتە قاراتقان سىياسىتى، بولۇپمۇ ئەنگلىيىنىڭ سىياسىتى مەغلۇپ بولدى. «سېۋر شەرتنامىسى» غەزەپكە كەلگەن تۈركلەرنىڭ قىلىچ ـ نەيزىلىرىدە تىتىماتالاڭ قىلىۋېتىلدى. گرېتسىيىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى جاجىسىنى يېدى، ئارمىيە ئىسيان كۆتۈردى. كونستانتىن تەختتىن چۈشتى. باش ۋەزىر گۇنارىس قاتارلىق بەش ۋەزىر ھەم ئالدىنقى سەپ قوماندانى ھاجىنىسدىس ھەربىي سوتتا سوراققا تارتىلىپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. ئەنگلىيىنىڭ كىچىك ئاسىيادىكى تەۋەككۈلچىلىكىنىڭ بەربات بولۇشى ئۈلارغا ئىنتايىن ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈردى. كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەن لوخ چارلېز ئۇزاق ئۆتمەي ئەنگلىيە پادىشاھلىقىنىڭ باش ۋەزىرلىكىدىن ئېلىپ تاشلاندى.

ئانتانتا دۆلەتلەر سىياسىتىنىڭ چىقىش نۇقتىسىنىڭ ئۆزگىرىلا بىر كەمتۈكلۈك بولۇپ، ئۈلار دەسلەپ سىياسەت بېكىتكەندە سۇلتان ھەم ۋەزىرلەر تۈركىيىسىنىلا كۆرۈپ، مۇستاپا كامال ۋە خەلق تۈركىيىسىنى كۆرمىگەنىدى. ئەمدى ئەنگلىيە تۈركىيىنى بۆلۈشۈالمىز دېگەن شېرىن چۈشنى كۆرمەيدىغان بولدى، ئەكسىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى دېڭىز بوغۇزى رايونلىرى بىلەن ئىستانبۇلغا تۈركىيە ئارمىيىسىنىڭ كىرىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ ئۈخلىيالمايدىغان بولدى. شۇڭا،

مۇستاپا كامالغا تەكلىپنامە يوللاپ، ئارمىيەگىلار داردانىل بوغۇ-
زى ئەتراپىدا ھەربىرتەلىنىپ تۇرسا ۋە دېگىز رايونىنىڭ «بىتە-
رەپ» لىك ھالىتىنى بۇزۇۋەتمىسە، دەپ يالۇۋردى. ئەنگلىيە-
نىڭ بۇ تەكلىپىگە فرانسىيە بىلەن ئىتالىيىلەرمۇ ئاۋاز قوشتى.

مۇستاپا كامال تاجاۋۇزچى گرېك ئارمىيىسىنى ئاناتولىيە ۋە
ئىزمىرلاردىن قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ياۋروپا تۇركىيىسى
تەرەپتە كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇشقا يەنە تەييارلىنىپ، گرېكلەرنى
شەرقىي سىرىستىن قوغلاپ چىقارماقچى بولدى. بۇ مەقسەتكە
يېتىش ئۈچۈن، ئۇ ئامال قىلىپ بىرلەشمە ئارمىيە ئىشغالىيىتى-
دىكى داردانىل بوغۇزىدىن ئۆتۈشى لازىم ئىدى. بۇ چاغدا فرانسە-
يە بىلەن ئىتالىيە ئارمىيىلىرى چېكىنىدۇرۇلگەنىدى، ئەمما ئەنگ-
لىيە ئارمىيىسى تېخىچە شۇ يەردە تۇراتتى. قارىماققا بىر قېتىم-
لىق ئەنگلىيە ـ تۇركىيە سوقۇشى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارد-
لىقىدا تۇراتتى.

مۇستاپا كامال ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپىگە جاۋاب
قايتۇرۇپ، «تۇركىيە تېررىتورىيىسىدە قانداقتۇر «بىتەرەپ را-
يون، دېگەن بىر جايىنىڭ بارلىقىنى مەن زادى بىلمەيدىكەنمەن،
مەن شەرقىي سىرىستى گرېكلەرنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدىن ئازاد
قىلىشقا قەتئىي بەل باغلىغان تۇرك جەڭچىلىرىمىزنىڭ ھازىرقى
تۇرقىدىن ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلىيەلمەي يېرىم يولدا توختاپ قالىدە-
غانىدەك بىرەرمۇ بەلگىسىنى كۆرەلمىدىم» دېدى. 1921 ـ يىلە-
دىكى سۆھبەتتە، تۇركلەرگە بەك تونۇش بولۇپ كەتكەن فرانسە-
يىنىڭ دىپلوماتىيە خادىمى فرانكلىن بوئۇللۇن ئاتايىتەن ئىز-
مىرغا كېلىپ غازى مۇستاپا كامال بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ، نۇرغۇن
ۋەدىلەرنى بەردى، ئۆزىنىڭ تۇركلەر بىلەن بولغان دوستلۇقىنى
پەش قىلىپ، ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى
سۈپىتىدە مۇستاپا كامالدىن بىر تامچە قان ئاققۇزماي تۇرۇپ
شەرقىي سىرىستا ئېرىشىش مۇمكىنچىلىكى بارلىقىنى، شۇڭا

ھەربىي ھەربىكەت قوللانماسلىقىنى ئۆتۈندى. مۇستاپا كامال ئاخىرى ئۇلارنىڭ ئۇرۇش توختىتىش ھەققىدىكى سۇلھىسىگە قوشۇلدى ۋە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ كېتىۋاتقان قىسىملىرىغا دەرھال توختاش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

1922 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 3 - كۈنى، مەرمەر دېڭىزى بويىدىكى مۇدانىيە شەھىرىدە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى يېغىنى ئۆتكۈزۈلدى. غەربىي فرونت قوماندانى گېنېرال ئىسمەد پاشا تۇركىيىگە ۋاكالىتەن يېغىنغا قاتناشتى. گرېتسىيە ۋەكىلى بۇ سۆھبەتكە كېچىكىپ كەلدى، ئەمما قاتناشمىدى، ھېچكىمنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كارىمۇ بولمىدى ھەم بۇ ئىشتىن ھېچكىم ئەجەبلەنمىدى. چۈنكى، نۇسرەت قولدىن كەتكەندە ئىش مانا مۇشۇنداق بولاتتى. سۆھبەتكە قاتناشقان ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيىنىڭ ئىستانبۇلدا تۇرۇشلۇق ئالىي دەرىجىلىك خادىملىرى ئۆزلىرىنىڭ تۇركىيىگە قارشى جەڭگە قاتناشقانلىقىدىن تېنىۋالالمىدى.

فرانكلىن بوئۇللۇن سۆھبەت نۇرغۇن قېتىم كاپالەتنامىلەر بەردى. ئەمما، ئانتانتا دۆلەتلەر ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى قايرىپ قويۇپ قارشى پىكىرلەرنى قىلدى. ئۇلارنىڭ شەرقىي سىرىسىنى تۇركىيىگە زادى بەرگۈسى كەلمەيتتى. نۆۋەتتىكى ھەربىي ۋە سىياسىي ۋەزىيەت ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ قانچىلىك جاھىللىق قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارغا قەتئىي پايدىسىز بولماقتا ئىدى، بۇ چاغدا دېڭىز بوغۇزى رايونلىرىدا ئەنگلىيىنىڭ ئاجىز بىر تۇركۇم گارنىزون قىسمى تۇراتتى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ھېچكىمنىڭ ياردىمىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ چاغدا ئەنگلىيە پرولېتارىياتى كەڭ كۆلەملىك ھەربىكەت ئېلىپ بېرىپ، ئۆز ھۆكۈمىتى — ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ داۋاملىق شەرق ئۇرۇشى قىلىۋاتقىنىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىۋاتاتتى.

فرانسىيە بىلەن ئىتالىيە ئەنگلىيىگە ياردەم بېرىدىغاندەك قىلمايتتى. ئىستانبۇلنى قوغداۋاتقان قوشۇنلارنىڭ ئەھۋالى بەك-

مۇ ناچار ئىدى. گېنېرال ئىسمەد پاشا سۆھبەتتە، ئانتانتا دۆلەت-لەر ۋەكىللىرىگە: «سىلەر شەرقىي سىرىسنىڭ قوللىمىزغا قاي-تىپ كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلمۇاتىسىلەر» دەپ كەسكىن كۆر-سەتتى. سۆھبەتتە پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلدى، سۆھبەت ئۇزۇلۇپ قالدى. تۈركىيە ئارمىيىسى دېڭىز بوغۇزى رايونلىرىغا ھەيۋە قىلىپ كۈچ كۆرسىتىش خاراكتېرلىك ھەرىكەت قوللاندى. مانا مۇشۇ چاغدا ئانتانتا دۆلەتلەر تۈركىيىنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى بىلەن ژاندارما قىسىملىرىنىڭ شەرقىي سىرىسقا كىرىشىگە قو-شۇلدى ھەمدە ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ئىستانبۇلدىن كېتىدىغان ۋاق-تى كېلىشىمنامىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تۈزۈلۈپ بولىدىغان كۈنىگىچە ئۇزارتىلسا، دېدى.

ئانتانتا دۆلەتلەر ۋەكىللىرىنىڭ مۇدانىيىدە تۈركىيە ھۆكۈ-مىتى ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت قىلغان ۋاقتىدىكى بىچارىلىكى ئۇلارنىڭ تۆت يىلنىڭ ئالدىدىكى مۇندۇروس مۇتارىكەسىنى ئىم-زالىغان چېغىدىكى ئەلپازىغا پۈتۈنلەي ئوخشىمىدى. ئەنگلىيە-نىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارى گېنېرال خالىنتون ئىسمەد پاشاغا: «پاشا ئالىيلىرى، سىز ئالدىرىمىسىڭىزمۇ بىز كېتە-مىز، ئەمما بىزگە ئازراق يۇز - خاتىر قىلىڭ» دېدى بىر قانچە قېتىم قايتا - قايتىلاپ.

1922 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 11 - كۈنى، ئىككى تەرەپ مۇدانىيىدە ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىدى. كېلىشىم-گە ئاساسەن، گرېك ئارمىيىسى شەرقىي سىرىستىن دەرھال ئايرىلدى. كەينىدىنلا 800 تۈرك ژاندارمىسى سىرىسقا كىردى. كىيىنىش ۋە جابدۇنۇش جەھەتتە تۈرك ژاندارمىلىرى بىلەن ئانا-تولىيە ئارمىيىسىنىڭ ھېچقانداق پەرقى يوق ئىدى. ئىستانبۇل بىلەن دېڭىز بوغۇزى رايونى كېلىشىمنامە ئىمزالىنىشتىن بۇ-رۇن، گەرچە ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاس-تىدا بولسىمۇ، ئەمما بۇ جايلار يەنىلا مۇستاپا كامالنىڭ مەمۇرىي

باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئەمدى ئىستانبۇلنىڭ دەللال بۇرژۇئازىيىسى ئۆزلىرىنىڭ مۇستاپا كامالغا ۋە ئۇ قوزغىغان مىللىي ئىنقىلابقا بولغان سادىقلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىشتى، ھەتتا قۇرۇق مۇردا بولۇپ قالغان سۇلتان ۋاھىدەدىن- مۇ بۇ ھەربىي غەلىبىنى تەبرىكلىمەي تۇرالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تېخى يېقىندىلا مالتا ئارىلىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن ئەنگلىيە مارشالى پولومبرنىڭ ھەمراھ- لىقىدا مەسچىتكە كىردى. سۇلتان مەسچىتكە كېتىۋاتقاندا، ئۇ- نىڭ ھۆرمەت قاراۋۇللىرى ئۆزىنىڭ بۇ سۇلتانىنى مەسخىرە ئە- چىدە قارشى ئېلىپ، سۇلتانغا ئارقىسىنى قىلىپ تۇرۇپ «ياشە- سۇن مۇستاپا كامال پاشا» دەپ ئۇنلۇك ۋارقىراشتى.

كېلىشىمنامىگە ئاساسەن، ھەرقايسى ئانتانتا دۆلەتلەر ھۆ- كۈمەتلىرى ئىستانبۇل، دېڭىز بوغۇزى رايونلىرى، شۇنداقلا شەرقىي سىرىسقا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تۇركىيىلىك- لەرگە قايتۇرۇپ بەردى. كېلىشىم ئىمزالىنىش بىلەن تەڭلا، تۇركلەر بۇ جايلارنى قايتىدىن ئىشغال قىلدى. ئۆكتەبىرنىڭ 19- كۈنى، رەفىت پاشا ئەنقەرە مىللەت مەجلىسىنىڭ بىر پەۋقۇلئاددە خىزمەت كومىتېتىنى باشلاپ، مۇدانىيەدىن پاراخوتقا ئولتۇرۇپ دېڭىز بوغۇزىدىن ئۆتۈپ ئىستانبۇل شەھىرىگە كىردى.

سەككىزىنچى باب

سۇلتان ئوردىدىن چىقىپ كەتتى

گرېكلەر بىلەن ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ قوراللىق مۇداخىلىسى بىر تەرەپ قىلىنغاندىن كېيىن، تۈركىيىدە بىر - بىرىگە قارىمۇ-قارشى ئىككى چوڭ كۈچ تىركىشىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ بىرى ئۇزۇلدۇرمەي ئۇرۇش قىلىپ بارغانسېرى خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىۋاتقان، غەيرەت - شىجائىتى ئۇرغۇپ تۇرغان مۇستاپا كامال باشچىلىقىدىكى مىللەتپەرۋەرلەر ھۆكۈمىتى بىلەن بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ئىدى. يەنە بىرى بولسا، ئۇزاق تارىخقا ئىگە سۇلتانلىق، شۇنداقلا ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ ئالىي ھاكىمىيەت شەكلى بولغان خەلىپىلىك ئىدى. ھەرقايسى تەبىقىلەردىكى مۇ-سۇلمان تۈركلەرنىڭ نىسبەتەن ئېيتقاندا، كېيىنكىسى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ دۈشمەنگە تەسلىم بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا چەكسىز ئىناۋەت ۋە ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئانتانتا دۆلەتلەر بۇ چاغدا تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولغان سۇلتان ھۆكۈمىتى بىلەن جاھاننى زىلزىلىگە سېلىپ يېڭى قىيا-پەت بىلەن دۇنياغا كۆز ئېچىۋاتقان مۇستاپا كامال ھاكىمىيىتىنى تەڭ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىدى. نەتىجىدە لوزان يىغىنىغا ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى تەڭ تەكلىپ قىلىندى.

لوزان يىغىنى 1922 - يىلى 20 - نويابىردا شۇېيتسارىيە-دىكى جەنۇە كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كىچىكرەك بىر تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان گۈزەل شەھەر لوزاندا چاقىرىلغاندى. تەك-

لىپكە بىنائەن يەنىغا ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، رۇسىيە، ياپونىيە، بۇلغارىيە، رۇمىنىيە، يۇگوسلاۋىيە، گرېتسىيە ۋە تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشتى. يىغىنغا ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى كېپزون رىياسەتچىلىك قىلدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى يىغىنغا غەيرىي رەسمىي كۈزەتكۈچى ئەۋەتتى. يىغىن باشلىنىپلا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىللەر ئۆمىكى بەلەن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكى دېگىز بوغۇزى مەسىلىسىدە بىرلىككە كېلەلمەي قاتتىق تۇشۇپ قالدى. تۈركىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى ئىسمەد پاشانىڭ دەسلىپىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتە تۇرۇپ، كېيىن ئەنگلىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ماس يول بولۇشىدەك ئارىسالدىلىق پوزىتسىيىسى، ئەنگلىيە بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدا تۈركىيىگە پايدىسىز كېلىشىمنىڭ ئىمزالىنىشىغا سەۋەب بولدى. ئىسمەد پاشانىڭ لوزان يىغىنى جەريانىدا كۆپرەك سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتە تۇرۇپ سۆزلىشىدە، ئەينى چاغدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىيە ئىنقىلابىغا قىلغان ياردەمى كۆزدە تۇتۇلغاندى. ئەپسۇسكى، يىغىن مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىيە ئەمەلدارى سىرىلىق يوسۇندا ئۆلتۈرۈلدى. 1923 - يىلى يانۋار ئايلىرىنىڭ ئاخىرىدا، تۈركىيە سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئارىلاشتۇرماي تۇرۇپ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆز ئالدىغا دېگىز بوغۇزى مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. كۆپچىلىك بۇ يىغىنغا كېلىشتىن بۇرۇن ئىسمەد پاشانى كۆرۈپ باقمىغان ھەم ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلاپ باقمىغانىدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە جۇڭكىنە كەلگەن ئىسمەد پاشا ئىلگىرىكى ھىندىستان ۋالىيىسى، نۆۋەتتىكى بۇيۇك بىرىتانىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى قاتارلىق كېپزۇنغا ھەرگىز تەڭ كېلەلمەيتتى. ئەمما، ئەمەلىيەت ئىسمەد پاشانىڭ ناھايىتى كۈچلۈك، ئىگىلمەس - سۇنماس ۋە تەدبىرلىك بىر سۆھبەتچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئىسمەد پاشا 1918 - يىلىدىكى 30 - ئۆكتەبىر مۇتاركەسىدىن كېيىن ئەنگ-

لىيە تەرەپنىڭ مۇتاربكەدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاشكارا خىلاپلىق قىلىپ مۇسۇلنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقىنى، ئەمدى مۇسۇلنى تۈركىيىگە قايتۇرۇپ بېرىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. كېپەزون، مۇسۇل تۈركىيىگە ئەمەس، بەلكى ئەنگلىيىنىڭ زىممىسىلىكى ئاستىدىكى ئىراققا قايتۇرۇلىدۇ، دېگەن پىكرىدە چىڭ تۇردى. مۇسۇل ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولغان، يەنە كېلىپ نېفىت چىقىدىغان جاي ئىدى. ئەنگلىيە ۋەكىللىرى مانا مۇشۇ مەسىلىدە زادى بىرلىككە كېلەلمىدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئىسمەد پاشاغا ناھايىتى قاتتىق قوللۇق بىلەن بېسىم ئىشلىتىپ ئۇلتىماتۇم تاپشۇردى. ئەمما، ئىسمەد پاشا ئولتىماتۇمنى قەتئىي رەت قىلدى. شۇ سەۋەبتىن 1923 - يىلى 4 - فېۋرالدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكى باشلىقى كېپزون بۇتناپ يىغىننى يېپىپ لوزاندىن كەتتى، ئىسمەد پاشامۇ ئەنقەرەگە قايتتى، يىغىن ئارىلىقتا ئۇزۇلۇپ قالدى.

ئىسمەد پاشانىڭ لوزان يىغىنىدىكى ئوڭۇشسىزلىقى مەملىكەت ئىچىدىكى ئۆكتىچىلەرنى قوتىرتىۋەتتى. ئۇلار ئىسمەد پاشانى خاتا سىياسەت يۈرگۈزدى دەپ ئەيىبلەپ، ئۇنى ئامالىنىڭ بارىچە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنۇشتى. ئارقىدىن مۇستاپا كامالغا قارشى تۇرغۇچىلارمۇ مەيدانغا كەلدى. مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە، مىللەت مەجلىسى ئىچىدە فېئودال دىنىي كۈچلەردىن تەشكىللەنگەن بىر گۇرۇھ مەيدانغا چىققانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ھوقۇقنى قوغداش جەمئىيىتىنىڭ ئىككىنچى پولكى» دەپ ئاتاپ، مۇستاپا كامالنىڭ «بىرىنچى پولكى» دىن پەرقلەندۇرەتتى. بۇ «ئىككىنچى پولك» نىڭ پەردە ئارقىسىدا، كۆرۈنۈشتە «بىرىنچى پولك» قا قاتناشقان رائوف بەي ۋە قارا بەكر باشچىلىقىدىكى كونىلىقنى ياقلىغۇچى گېنېرالىلار تۇراتتى. بۇيۇك مىللەت مەجلىسى باشلىقى ھۈسەين رائوف بەي مۇستاپا

كامالغا ئۆزىنىڭ لوزان يىغىنىغا قاتناشمدىغان ۋەكىللەر ئۆمىكى گە باشلىق بولۇش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى. ئەمما، مۇستاپا كامال ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى تەلەپلىرىنى رەت قىلدى. بۇيۇك مىللەت مەجلىسى يەنىلا ئىسمەد ئىنۆنۈنى نامزاتلىققا كۆرسەتتى. ئەمما، قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلمەكچى بولغان لوزان يىغىنىغا قاتناشمدىغان تۈركىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئىچىگە «غەربپەرەسلەر» دىن بولغان ھاشىم بەي (يەنە بىر ئىسمى ساقا) ۋە دوكتور رىزا نۇرى قاتارلىق دەللالالرنىڭ ھمايىچىلىرىمۇ كىرىپ قالدى. سابىق «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ مالىيە ۋەزىرى جەۋدى بەي بۇ ئۆمەكنىڭ مالىيە ـ ئىقتىساد ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلەندى. لوزان يىغىنى 1923 ـ يىلى ئاپرېلدا ئەسلىگە كەلدى. لوزان يىغىنىدا ۋەكىللەر ئىستانبۇل دەللالىرىنىڭ مەنپەئىتىدىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا غەرب كاپىتالىستلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ياقلاپ پىكىر بايان قىلىشتى، تۈركىيىنىڭ مۇستەقىللىقى ھەققىدە بولسا ناھايىتى ئاز ئويلاشتى. ئىچكى كابىنېت باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىپ ئەنقەرەدە قېپقالغان ھۈسەين رائوف، شۇنىڭدەك مىنىستىر ۋە ھەيئەتلەر ئىچىدىكى ئۇلارنى قوغدىغۇچىلار لوزانغا يوللىنىۋاتقان يوللانمىلارغا ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي غەرەزلىرىنى قوشۇپ يوللايتتى.

ئەكسىيەتچىلەر تۈركىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ لوزاندىكى ئوڭۇشسىزلىقى تۇپەيلىدىن بولۇۋاتقان بەزى ئۆزگىرىشلەرنى باھانە قىلىپ، مۇستاپا كامال بىلەن ئىسمەد پاشاغا بولغان ھۇجۇمىنى بارغانسېرى چىڭىتتى. «ئىككىنچى پولك» دىكىلەر «ھازىرقى تۈركىيىدە تۇغۇلغان تۈركىيىلىك بىلەن بىر سايلام رايونىدا ئۇدا بەش يىل مۇقىم تۇرغان تۈركىيىلىكلا مىللەت مەجلىسىگە ھەيئەت بولالايدۇ» دېگەن مەزمۇندا بىر لايىھە تۈزۈپ چىقىپ، تۈركىيە بۇيۇك مىللەت مەجلىسىنىڭ ماقۇللىشىغا سۇندى. بۇ لايىھە شەك ـ شۇبھىسىز مۇستاپا كامالغا قارشى ئوتتۇرىغا قويۇلغان

بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاز - تولا ئۇپا - ئەڭلىك سۈرتۈلگەنىدى. كۆپچىلىككە ئايدىڭ ئىدىكى، مۇستاپا كامال سېلانىكتا تۇغۇلغان، سېلانىك بولسا بالقان ئۇرۇشىدىن كېيىن تۈركىيىنىڭ زېمىنى بولۇشتىن قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭغا ئوخشاش بىر ھەربىي ئادەمنىڭ كەسپىدىن ئېيتقاندا، ئۇ 1917 - يىلىدىن 1922 - يىلىغىچە بولغان بەش يىلدا ئۇدا بىر سايلام رايونىدا مۇقىم تۇرالمىدى. شۇڭا ئۇلار مۇستاپا كامالدا ھازىرلانمىغان ئەجەللىك ئىككى شەرتنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن ئۇنىڭ سايلىنىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ ئۆزلىرى ھوقۇق تارتىۋالماقچى ئىدى. لايىھە مۇزاكىرىگە قويۇلدى، مۇستاپا كامال ئەكسىيەتچىلەرنىڭ مۇددىئاسىنى بىلەتتى، ئۇ: «مېنىڭ تۇغۇلغان يۇرتۇم گەرچە بۈگۈنكى دۆلىتىمىز تېررىتورىيىسىنىڭ سىرتىدىكى بىر جاي بولسىمۇ، ئەمما مەندە ھېچقانداق يامان نىيەت ۋە گۇناھ سادىر بولغىنى يوق ... ناۋادا دۈشمەنلىرىمىزنىڭ پىلانلىرى ئىشقا ئېشىپ قالىدىغان بولسا، ئېھتىمال ھېلىقى لايىھىگە ئىمزا قويغۇچى ئەپەندىلەرنىڭ تۇغۇلغان يېرى دۆلىتىمىز چېگرالىرىنىڭ سىرتىدا بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئاللا بىزنى بۇنداق بالايىئاپەتتىن ساقلىسۇن» دېدى. ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا لايىھە تۈزگۈچىگە ناھايىتى خاپا بولغان ھالدا: «ئەپەندىلەر، كىم سىلەرنى مېنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقۇمنى تارتىۋېلىشقا ئەۋەتتى ؟ مەن بۈگۈن بۇ مەسىلىنى سىلەرنىڭ ئالىي مەجلىسىڭلارغا، سىلەرنى ۋەكىل قىلىپ سايلىغان سايلام رايونىدىكى خەلققە ۋە پۈتۈن مەملىكەتكە ئۇقتۇرۇپ قويماقچىمەن، بۇ مەسىلىگە شۇلار جاۋاب بېرسۇن!» دېدى.

خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا، بۇ لايىھە كۆپ سانلىق ئاۋازنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن قەتئىي رەت قىلىندى، ئەمما بۇ لايىھىنىڭ بۈيۈك مىللەت مەجلىسىنىڭ ماقۇللىشىغا سۇنۇلغانلىقى ئەكسىيەتچى كۆچىلەرنىڭ بارغانسېرى ھەددىدىن ئېشىۋاتقانلىقى

قىنى ئاشكارىلاپ قويدى. «ئىككىنچى پولك» بۇنىڭلىق بىلەن قورال تاشلىمىدى. ئۇلار «خەلىپىلىك تۈزۈمىنى قوغدايمىز» دېگەن شوئار ئاستىدا كۈچەپ ھەربىكەت قىلماقتا ئىدى. مىللەت مەجلىسى ئىچىدىكى بىر دىندار ھەيئەت ئەنقەرەدە كىچىك بىر كىتابچە نەشر قىلدۇرۇپ، «خەلىپە مىللەت مەجلىسىگە بېقىنغا-نىكەن، ئۇنداقتا مىللەت مەجلىسىمۇ خەلىپىگە بېقىنىشى كې-رەك» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ بۇ ئارقىلىق خەلىپە بۇيۇك مىللەت مەجلىسىگە رەھبەرلىك قىلسۇن، دېمەكچى ئىدى.

«ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى 1918 ـ يىلىلا ئىستاد-بۇلدا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى جاكارلە-غان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە جانلىنىپ ئەسلىگە كەلدى ۋە ئىستانبۇل شەھىرىنىڭ ھۆكۈمەت سايىلىمىدا كۆپ ساد-لىق ئاۋازغا ئېرىشتى. ئىستانبۇلدىن كەتمەي قېپقالغان ئانتانتا دۆلەتلەر ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ خادىملىرى ئۇلارنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ مۇستاپا كامال ئۇچۇن قەتئىي ئۆكتە-چىلەردىن بولۇپ قېلىشىنى ئويلايتتى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋەزىرلىرىدىن قارا بەكر ھەم جەۋ-دى بەيلەر بۇ پارتىيىنىڭ ئاتاقلىق «ئۇچ باھادىرى» ھېسابلانغان ئەنۋەر، تەلئەت ۋە جامالالار چەت ئەلگە قاچقاندىمۇ ئۆز سۇيكۇناتە-نى ساقلاپ، دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى ھايانكەشلىك بىلەن تاپقان مال ـ دۇنيالىرىغا تايىنىپ پىنھان يۇرمەكتە ئىدى. ئەمدى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۆزلىرىنىڭ گېزىت ـ ژۇرناللىرى ئارقىلىق خەلىپىلىك تۈزۈمىنى قوغداپ، غەرب كاپىتالىستلىرىغا ئېتىبار بېرىش توغرىسىدا ئاشكارا تەشۋىقاتلار ئېلىپ باردى.

مۇستاپا كامالالارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بىر تۇراقسىز ۋەزد-يەت شەكىللەندى. ئۇ ئىتتىپاقلىقنى ئالغا سۈرۈش ئۇچۇن، 1923 ـ يىل فېۋرالدا لوزان يىغىنىنىڭ ئارىلىقتا توختىتىلىپ تۇرۇلغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئىزمىردا چوڭ يىغىن ئاچتى،

بۇ ئىزمىر ئىقتىسادىي قۇرۇلتىيى ئىدى. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان ھېسداشلىقى ۋە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى، مەشھۇر نۇتۇقلارنى سۆزلىدى. ئىشچىلارنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنى قۇرۇشقا رىغبەتلەندۈردى. دېھقانلارنى دۆلەتنىڭ خوجايىنلىرى دەپ ئاتىدى، مۇستاپا كامال نۇتۇق سۆزلەپ: «ساپاق تۈركىيە تارىخىنى يازىدىغان قەلەمدۇر» دېدى. ئۇ ھەقىقەتەن بىر سىياسىئون ئىدى.

ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ ۋە دۇنيا تىنچلىقپەرۋەر ئەللىرىنىڭ لوزاندا ئاچقان يىغىنىغا تۈركىيىدىكى ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ تەڭ تەكلىپ قىلىنىشى ۋە بۇنداق جىددىي پەيتتە تەكلىپ تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان پارچىلىنىش ھالىتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنى ئويلىغان مۇستاپا كامال پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، سۇلتانىنىڭ ھاكىممۇتلەقلىقىنى بىراقلا ئەمەلدىن قالدۇرماقچى بولدى. ئەمما، ئىش ئۇنداق ئاسان ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەتراپىدىكىلەرنىڭ پىكرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن بۇ مەسىلىدە ئۇلار بىلەن سۆزلىشىپ كۆردى. بىراق، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن سۇلتانغا بولغان ساداقەتمەنلىكتىن باشقا ھېچنېمىنى ئاڭلىيالمىدى. رائوف بەينى گەپكە سېلىپ باققانىدى، ئۇ مۇستاپا كامالغا ھېچبىر تۇزۇت قىلىپ ئولتۇرماستىنلا مۇنۇلارنى دېدى:

«ۋىجدانىم بىلەن سۆزلىسەم، مەن سۇلتان ۋە خەلىپىدىن ئايرىلالمايمەن ... مېنىڭ سۇلتانغا سادىق بولۇش مەسئۇلىيىتىم بار، مېنىڭ خەلىپىگە بولغان ھۆرمىتىم ئاتا ـ ئانامنىڭ تەربىيىسىدىن كەلگەن، بۇ ئىشتا مەن كۆز ئالدىمىزدىكى ئەھۋاللارنى نەزەردە تۇتۇپ قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىمەن. راستىنى ئېيتقاندا، بىزنىڭ ۋەزىيەتنى تىزگىنلىشىمىز ئاسانغا چۈشمەيدۇ. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن جامائەت تەربىيىدىن ناھايىتى يۇقىرى دەپ قارالغان ئابرۇيغا تايانماي بولمايدۇ. بۇنداق يۇقىرى ئابرۇي

پەقەت سۇلتان بىلەن خەلىپىدىلا بار. سۇلتان بىلەن خەلىپىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە باشقا بىر خاراكتېردىكى ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلغاندا، تەبىئىيكى، مەغلۇپ بولمىز. كېيىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇ كىشىلەرگە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنداق ئىشنى ھەرگىز قىلغىلى بولمايدۇ.»

رائوف بەينىڭ يېنىدا رەھمەت پاشا ئولتۇراتتى. ئۇ رائوفنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ۋە دەرھال: «ئەمەلىيەتتە سۇلتانلىق ۋە خەلىپىلىك تۇزۇمىدىن باشقا يەنە ھېچقانداق شەكىلدىكى ھۆكۈمەت مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس» دېدى.

مۇستاپا كامال بۇ بىر قاتار سۆھبەتلەردىن كېيىن ئەقىل تېپىشقا باشلىدى، ئۇ سۇلتانلىق بىلەن خەلىپىلىكنى چوقۇم بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتمەسە بولمايدىغانلىقىنى ھەمدە ئاۋۋال سۇلتانلىق تۇزۇمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەكلىكىنى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، بۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان بولماسلىقى، ئوسمانلىلارنىڭ بىر شاھزادىسى خەلىپىلىككە تەينىلىنىشى، ئۇنىڭدا دىنىي ھوقۇقلا قالدۇرۇلۇپ، سىياسىي ھوقۇق بولماسلىقى كېرەك ئىدى. مۇستاپا كامال مۇشۇ يول بىلەن دىنىي مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنى پارچىلاپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئىسلاھاتقا قارشىلىق كۆرسىتىشلىرىنى توسۇپ، سۇلتانىنىڭ ھاكىمىيەتلەقلىقىنى دەپنە قىلىۋەتمەكچى بولدى.

1922 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 31 - كۈنى، مۇستاپا كامال ئۆزىنىڭ بۇ تەكلىپىنى ھوقۇقنى قوغداش جەمئىيىتىنىڭ بىر قېتىملىق يىغىنىغا سۇندى، ئىككىنچى كۈنى بۇ تەكلىپنى يەنە بۈيۈك مىللەت مەجلىسىگىمۇ سۇندى. شۇنىڭ بىلەن بىر قېتىملىق كەسكىن بەس - مۇنازىرە باشلىنىپ قارىمۇقارشى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. مەجلىسنىڭ شەرىئەت كومىتېتىدىكى ئەزالار (مۇتلەق كۆپچىلىكى دىنىي زاتلار ئىدى) قانۇن ۋە دىنغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. مۇستاپا

كامال ئادەملەر بىلەن لىققىدە تولۇپ كەتكەن بۇ مەجلىسخاندا ئولتۇرۇپ بۇنداق ئايىغى چىقمايدىغان مۇنازىرىلەر ئازقىلىق ھېچ-قانداق بىرەر قانائەتلىنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بايقىدى. ئاخىرىدا، ئۇ بىرلەشمە كومىتېت رەئىسىدىن سۆزگە رۇخسەت ئالدى - دە، ئالدىدا تۇرغان ئۇزۇن ئورۇندۇقنىڭ ئۈستىگە چىقىپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

«ئەپەندىلەر، ھۆكۈمرانلىق ۋە سۇلتانلىق قانداقتۇر ئۆلىمالارنىڭ ئىسپاتلىغىنىدەك كىمنىڭ بېرىشى، بىرەر ئادەمنىڭ بىرەر ئادەمگە بېرىشى مەسلىسى ئەمەس ياكى مۇزاكىرە-مۇنازىرە ئارقىلىق ھەل قىلىنىدىغان ئىشمۇ ئەمەس. ھۆكۈمرانلىق ۋە سۇلتانلىق كۈچ - ھوقۇق ۋە زوراۋانلىق ئارقىلىق قولغا كېلىدىغان نەرسە. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوسمانلىنىڭ ئوغۇللىرى تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بىلەن سۇلتانلىقىنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇلارنىڭ خەقنىڭ قولىدىن ھوقۇقنى تارتىۋالغىنىغا ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت بولدى. بۈگۈن تۈركلەر ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارشى چىقماقتا، ئۇلارنى توسماقتا ھەمدە ھۆكۈمرانلىق بىلەن سۇلتانلىقنى ئۆزىنىڭ قولىدا ئۇنۇملۇك تۇتماقتا. بۇ ھازىر بىر پاكىتقا ئايلاندى. ھازىر بىزنىڭ مۇزاكىرە قىلىدىغىنىمىز سۇلتانلىق سەلتەنەت تەختىنى ۋە ھۆكۈمرانلىقىنى تۈركلەرنىڭ ئۆزىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىنى كۈتۈش كېرەكمۇ، يوق دېگەن مەسىلە بولماستىن، بەلكى ئۇنى قايسى يول بىلەن ئىشقا ئاشۇرىمىز دېگەن مەسىلىدۇر. بۇ قانداقلا بولمىسۇن بەرىبىر بولىدىغان ئىش. ناۋادا بۇ يەردە ئولتۇرغان جانابلار، قۇرۇلتاي ئەھلى ۋە خادىملار بۇنىڭغا بىردەك مۇئامىلە قىلىدىغان بولسا، تونۇشمىزنىڭ بىرلىككە كېلىشىدە گەپ يوق. ئەگەر بىرلىككە كېلەلمىدۇق دېگەندىمۇ، ھامان بەربىر يولىنى تېپىپ چىقالايمىز. ھالبۇكى، بۇ جەريانداا بەزىلىرىمىزنىڭ بېشى يەردە

دومىلىشى مۇمكىن.»

«بۇنىڭ دىنىي جەھەتتىكى تەرىپىگە كەلسەك، دىنىي ساھەدىكى ئەپەندىلەرنىڭ ئارتۇقچە غەم قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. قېنى مېنىڭ ئىلمىي چۈشەندۈرۈشۈمنى ئاڭلاپ باققايسىلەر ...»

شۇنداق قىلىپ مۇستاپا كامال بۇ مەسىلىگە ئۇزۇن بىر چۈشەنچە بېرىپ ئۆتتى. ئەمما، ئەنقەرەلىك خوجا مۇستاپا ئەپەندى دېگەن بىر ۋەكىل ئوتتۇرىغا چىقىپ: «كەچۈرسىلە ئەپەندى، بىز بۇنىڭغا باشقىچە بىر قاراشتىمىز، سىلىنىڭ بۇ چۈشەندۈرۈشلىرى بىزنى تولىمۇ بىئارام قىلدى» دېدى.

خوجا مۇستاپا ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلە بىرلەشمە كومىتېتتا ھەل بولدى. مەجلىس تېزلا بىر نۇسخا قانۇن لايىھەسىنى تۈزۈپ چىقتى ھەمدە شۇ كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن 2 - قېتىملىق يىغىندا قاراپ چىقىلدى. بەزىلەر ئۇنى ئاۋازغا قويۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىش تەكلىپىنى بەردى، ئەمما مۇستاپا كامال مۇنبەرگە چىقىپ: «ئۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، مەن مەجلىسنىڭ دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق پرىنسىپىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىغا ۋە ئۇنى مەڭگۈ قوغدايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن» دېدى. ئۇنىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەنلا، بىرىنىڭ «ئاۋازغا قويايلى» دېگەنلىكى ئاڭلاندى. رەئىس لايىھىنى ئاۋازغا قويدى، ئاندىن ئۇنىڭ بىر دەك ماقۇللانغانلىقى جاكارلاندى، شۇنداق قىلىپ ئوسمانلىلار سۇلتانلىق تۈزۈمى دەپنە قىلىۋېتىلدى.

1922 - يىلى نويابىرنىڭ 1 - كۈنى، سۇلتانلىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى جاكارلىنىپ ئىستانبۇل ھاكىمىيىتىنىڭ تامامىلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدىغان ئىككى ماددىلىق قارار ماقۇللاندى. قارارنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا «تۈرك خەلقى ئىستانبۇلدىكى شەخسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تايىنىدىغان ھېلىقى ھۆكۈمەتنى 1920 - يىلى مارتنىڭ 16 - كۈنىلا مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقان دەپ

قارايدۇ، بۇ مەڭگۈ بىر تارىخ بولۇپ قالسۇن» دېيىلگەن، قارار-نامىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا «خەلىپىلىك ئوسمانىيلار ئىمپېرىيە-سىگە مەنسۇپ، ئەمما خەلىپىنىڭ بەلگىلىنىشى تۈركىيە دۆلىتى-گە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە مىللەت مەجلىسى ئوسمانلىلارنىڭ خان جەمەتى ئىچىدىن ئەڭ ياخشىسىنى تاللاپ خەلىپىلىككە قويىدۇ» دېيىلگەنىدى.

بۇ ۋاقىتتا، مەخمۇد ۋاھىدەدىن ئىبنى ئابدۇلمەجىد ئىبنى مەخمۇد[1] ئوسمانلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئىدى. سۇلتانلىق تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى بىلەنلا، ئۇنىڭ قولىدا مەھكىمە شەرئىنىڭ قازىلىقىدىن باشقا ھېچقانداق ھوقۇق قالمىدى. بۇيۇك مىللەت مەجلىسى تەرىپىدىن ئۇنىڭ قانداقلىقىغا تېخى باھا بېرىلىپ بولماي تۇرۇپلا، پوستىنى سويۇۋەتكەن پىيازغا ئوخشاپ قالغان بۇ سۇلتان 1922 - يىلى 17 - نويابىر كۈنى ئوغلى بىلەن بىللە ئوردىدىن ئوغۇرلۇقچە قېچىپ چىقىپ ئەنگلىيىنىڭ بىر ئوكيان چارلىغۇچى ھەربىي پاراخوتىغا ئولتۇرۇپ مالتا ئارلىغا قاچتى. 18 - كۈنى، ئەنقەرە بۇيۇك مىللەت مەجلىسى ئۇنىڭ تاجۇ تەختىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقىنى، بىر نەۋرە ئىنىسى ئابدۇل-مەجىدنىڭ ئۇنىڭ ئورنىغا خەلىپىلىكتە ئولتۇرىدىغانلىقىنى جا-كارلىدى. ۋاھىدەدىن مالتا ئارلىدا قىسقا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ھىجازغا باردى ۋە ئۇ يەردە ھىجاز ھۆكۈمرانى ھۈسەين ئىبنى ئەلىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن تائىفتىكى داڭلىق شوبرە قە-سىرىدە تۇردى، كېيىن سۇرىيىگە كۆچۈپ بېرىپ، 1926 - يىلى دەمەشقتە ئۆلدى، جەسىتى سالاھىددىن ئەيۇبى مەسچىتى ئىچىگە قويۇلدى.

---

① ۋاھىدەدىن (1861～1926) ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ 36 - سۇلتانى ئىدى، ئىمپېرىيىدە جەمئىي 37 سۇلتان ئۆتكەن.

توققۇزىنچى باب

ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك

ھەربىي جەھەتتە غەلىبە قولغا كەلدى، مىللەتپەرۋەرلەرنىڭ سىياسىي پروگراممىسىمۇ مەقسىتىگە يەتتى، ھەتتا خەلقئارالىق بىر شەرتنامە ئارقىلىق پۈتۈن دۇنيانىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. ئەمدى نېمە قىلىش كېرەك؟ بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىش-تە مۇستاپا كامال ھەقىقەتەن ئۆزىنىڭ ئالدىنقىلارغا ئوخشىمايدى-غان ئۆزگىچە سىياسىئون ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى.

بۇ ۋاقىتتا، ناھايىتى نۇرغۇن ياخشى پۈرسەتلەر ئۇرۇشتا نۇسرەت تاپقان بۇ باتۇرنى داۋاملىق ھۇجۇمغا ئۇندەپ، تېخىمۇ كۆپ شەھەر، قەلئەلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز تەسىررۇپىغا ئې-لىشقا قىزىقتۇرۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ چاغدا ئوسمان-لىلارنىڭ ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئۆلكىلىرىگە قويغان ھاكىملىرى قاتمۇقات قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇلارغا دۇچ كەلگەن بولۇپ، ناۋادا مۇستاپا كامال مۇشۇ ئۆلكىلەرنى قايتىدىن ئۆز ئىلكىدە تۇتماقچى بولۇپ ھەربىي ھەرىكەت قوللىنىدىغان بولسا، ھېسداشلىق قىلىپ ئۇنىڭغا كۈچ بېرىدىغانلار ناھايىتى كۆپ ئې-دى.

مۇستاپا كامال تۈرك تارىخى ھەم ياۋروپانىڭ قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان تارىخىنى بىرقەدەر ئەتراپلىق تەتقىق قىلغان ئې-تىبارغا ئىلىم، شۇنداقلا فرانسىيىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئىللەتلىرى ئۈستىدە چوڭقۇر پىكىر قىلىپ ئىسلاھات لايىھىلىرى-

نى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ھەممىدىن بۇرۇن ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمنى تەشەببۇس قىلغان مەشھۇر مۇتەپەككۇرى، فرانسىيە ئىنقىلابىنىڭ مەنىۋى يولباشچىسى ۋولتېر (1697～1778) بىلەن رۇسسو (1712～1778) نىڭ ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلغان چوڭقۇر پىكىرلىك جەمئىيەتشۇناس پەيلاسوپ ئىدى. ئۇ «بارلىق ئەللەرنىڭ مۇۋاپىق مۇئامىلىنى تەلەپ قىلىش ھوقۇقى بار. شۇڭا، ھەرقانداق بىر ئەلنىڭ يەنە بىر ئەلنىڭ تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلماسلىقى لازىمدۇر» دەيتتى. شۇڭا، مۇستاپا كامالنىڭ ئۇرۇش، تارىخ ۋە پەلسەپە بىلىملىرى بۇ ئىشلارنىڭ بىرەرسىنىمۇ ئۇنتۇغا قىلدۇرمىدى.

تۈركىيىنىڭ داڭلىق مۇخبىرى ۋە يازغۇچىسى ئاتاي[1]1953- يىلى يازغان «نېچىن كۆرتۈلماماك» (نېمىشقا قاچىدۇ) دېگەن ماقالىسىدە ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال بىلەن ياش تۈركلەر پارتىيىسىنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىسى ئەنۋەر پاشانى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەپ يازدى:

«ئەنۋەرنىڭ ئالاھىدىلىكى قورقماسلىقتا، مۇستاپا كامالنىڭ بولسا يىراقنى كۆرەرلىكتە ... ناۋادا 1914 - يىلىدىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى مۇستاپا كامال بولىدىغان بولسا، ئۇ ھەرگىزمۇ دۆلەتنى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا سالمىغان بولار ئىدى. ناۋادا 1922 - يىلىدا ئىزمىرغا كىرگۈچى ئەنۋەر بولىدىغان بولسا، ئۇ شۇنچىۋالا زور ھەربىي كۈچ بىلەن ئۇدۇللا سۇرىيە بىلەن ئىراققا كىرەتتى - دە، قولغا كېلىپ بولغان نەرسىنى يەنە قولدىن چىقىرىپ قويماتتى.»

ئۇرۇش توختىتىلىشى بىلەنلا، مۇستاپا كامال دەرھال گرېتسىيە بىلەن ياراشتى ھەم ياۋۇز، ۋەھشىي ئۇسۇل قوللانماي تۇرۇپ، ئاھالىلەرنى ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت تارىختىن قېپقالا-

---

① تولۇق ئىسمى فالىخ رىفكى ئاتاي (1894～1971)، ئىستانبۇللۇق، ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال ھەققىدە تۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان ھوسۇللۇق يازغۇچى.

غان قالدۇق، چىگىش مەسىلىلەرنى ئۇنۇملۇك ھەل قىلدى. گرېك ـ تۈرك ئاھالىلىرىنى ئالماشتۇرۇش تەكلىپى ئەسلىدە 1913 ـ يىلىدىكى بالقان ئۇرۇشىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ چاغدا ئىشقا ئاشمىغانىدى. مۇستەقىللىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە تۈرمۇش كىچىك ئاسىيادىكى گرېكلەر بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى كونا ئاداۋەتنى ئۇلغايتىۋەتتى. كىچىك ئاسىيادا ئولتۇرۇشلۇق گرېك ئاھالىسى تەخمىنەن 250 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. گرېتسىيە قوماندانلىق شتابى بىلەن گرېتسىيە پادىشاھلىقىنىڭ شوۋىنىزمنى يولغا قويغانلىقى تۈپەيلىدىن تۈرك ئاھالىسى قىرغىن قىلىندى، تۈركىيە دائىرىلىرىمۇ ئاھالىنى گرېكلەرگە قارشى سەپەرۋەر قىلدى. نەتىجىدە بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۇرۇش مەزگىلىدە تازا كەسكىنلىشىپ ئۇچىغا چىقتى. ئۇرۇش دائىرىلىرىنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئاھالە بىھۇدە قىرىلىپ كەتتى، ئۇرۇشتىن كېيىن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ناھايىتى چوڭ زۆرۈرىيەتكە ئايلاندى. بۇنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلى ئاھالىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئىدى. 1923ـ يىلى يانۋارنىڭ 30 ـكۈنى، لوزان يىغىنىنىڭ 1 ـ سانلىق مەجلىسىدىكى قارار بويىچە، ئۇرۇشتا ئۆلمەي تىرىك قالغان تۈركىيە تەۋەلىكىدىكى 150 مىڭ گرېتسىيە پۇقراسى كىچىك ئاسىيادىن گرېتسىيىگە، گرېتسىيە تەۋەلىكىدە تۇرۇۋاتقان 50 مىڭ تۈرك ئاھالىسى گرېتسىيىدىن كىچىك ئاسىياغا كۆچۈرۈلۈپ كېلىندى.

مۇستاپا كامال سىرتقا قارىتا بولىدىغان ۋە بولۇش ئېھتىمالى بولغان بارلىق ئىستىلاچىلىق، كېڭەيمىچىلىك، شۇنداقلا ھەرقانداق شەكىلدىكى تۈركىزم، ئوسمانىزم ۋە ئىسلامىزم ئەنئەنىلىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىكەت ۋە ئارزۇلىرىنى شەرتنامىلەردە كۆرسىتىلگەن «تۈرك مىللىتى» دېگەن دائىرە ئىچىدە تىزگىنلىدى ھەمدە ئۆزىنىڭ كېيىنكى ئۆمرىنى جاپالىق، كۈچ

كېتىدىغان، ئەمما كىشىلەر ئانچە سەپسېلىپ كەتمەيدىغان قۇرۇ-
لۇش خىزمىتىگە ئاتىدى. 1923 - يىلىدىكى بىر نۇتقىدا، ئۇ
تۇركىيە خەلقىنى ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:

«بۇگۈنكى كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئارمىيىمىزنىڭ قول-
غان كەلتۇرگەن غەلىبىلىرىگە قاراپ ئۇنى دۆلىتىمىزنى ھەقىقىي
قۇتقۇزۇۋالدى دېگىلى بولماس، بۇ غەلىبىلەر پەقەت بىزنىڭ
كەلگۈسى غەلىبىمىز ئۈچۈن ئاساس يارىتتى. بىز ئۆزىمىزنىڭ
ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىمىز بىلەن ھەرگىز قانائەتلىنىپ قال-
ماسلىقىمىز، ئىلىم - پەن ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە يەنە تېخىمۇ
نۇرغۇنلىغان يېڭى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەييار-
لىنىشىمىز كېرەك.»

ئۇ بۇ قارىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەنە بىر قېتىم-
لىق نۇتقىدا مۇنداق بايان قىلدى:

«بىزنىڭ قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىمىز بىزنى تېخى تەرەققى-
يات بىلەن مەرىپەتكە باشلىغىنى يوق. بىراق، بىز ئۈچۈن تەرەق-
قىيات ۋە مەرىپەتكە بارىدىغان بىر يولنى ئېچىپ بەردى. بىز ۋە
بىزنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ زىممىمىزگە ئالغان مەسئۇ-
لىيىتىمىز مانا مۇشۇ يولنى بويلاپ توختىماي قەتئىي ئالغا بە-
سىشتۇر.»

تۇركىيە مىللەتپەرۋەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ
زادى ئۇنتۇلالمايدىغىنى مۇنقەرز بولغان چارروسىيە ئىمپېرىيىسى
تەۋەلىكىدە تۇرۇۋاتقان ئالاھەزەل 20 مىليونچە كېلىدىغان تۇر-
كىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئۇلار دەل مانا
مۇشۇ چاغدا بولشېۋىكلار ئىنقىلابىغا دۇچ كېلىپ، تاشقى جەھەت-
تىكى ئارىلىشىۋېلىش بىلەن ئىچكى جەھەتتىكى ئۇرۇشنىڭ بالا-
يىئاپەتلىرى ۋەجىدىن زۇلۇم ۋە جاپا - مۇشەققەتلەرگە ئۇچرىماقتا
ئىدى. شۇڭا، يېڭى تۈرك ھاكىمىيىتى ئىچىدىكى بىر بۆلۈك
كىشىلەر مانا شۇلار بىلەن بىرلىشىش ھەم ئۇلارنى ئازاد قىلىش

توغرىسىدا بەزى تەكلىپ - تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، مۇستاپا كامال قەتئىي قوشۇلمىدى، ئەكسىچە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ تۈركىيە ئۈچۈن كۆرەش قىلىۋاتقانلىقىنى، ھەرگىزمۇ مىللەتنىڭ دائىرىسىدىن چەتنەپ كەتكەن دىنىي ئېتىقاد ياكى ئىرقلار بويىچە بۆلۈنگەن تۈتۈق ھەم كەڭ گەۋدە ئۈچۈن كۆرەش قىلمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى. 1921 - يىلى دېكابىرنىڭ 1 - كۈنى، نۇتۇق سۆزلەپ ئۆزىنىڭ بۇ كۆز قارىشىنى مۇنداق بايان قىلدى:

«ئەپەندىلەر! قېرىنداشلىرىمىز ۋە دىنداشلىرىمىز ئارىسىدىكى ھەربىر كىشىنىڭ كاللىسىدا چوقۇمكى بىردىن ئالىي غايە يېتىلىپ چىقىدۇ. ئۇ تامامەن شۇنداق بولۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە، ھېچكىممۇ ئۇنىڭغا چات كىرىۋالالمايدۇ. ئەمما، تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى بىلەن ھۆكۈمىتى قەتئىي، ئاكتىپ ۋە كونكرېت بولغان بىر سىياسەتنى تۈزۈپ چىقتى. بۇ بەلگىلەنگەن چېگرا - پاسىللار ئىچىدىكى تۈرك مىللىتىنىڭ ھايات - ماماتلىقى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈندۇر ... تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ۋە ھۆكۈمىتى ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان مىللەت ئالدىدا شۇنداق قەسەم بېرىدۇكى، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق، بۇ ھەرگىزمۇ ئەمەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خام خىيال ئەمەس، ئەكسىچە مۇكەممەل بىر رېئاللىقتۇر ...

ئەپەندىلەر! بىز ناھايىتى زور خام خىياللارنىڭ كەينىگە كىرىپ كېتىدىغان، ساختا قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزىمىزنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىشلارنىمۇ قىلىمىز دەيدىغان كىشىلەردىن ئەمەسمىز. ئەپەندىلەر، قارىماققا كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە بىز ھازىر بۈيۈك، ئەمما ئەمەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خام خىياللارنى قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنىدىغان ئوخشايمىز. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ ئۇنداق ئىشلارنى قىلغىنىمىز يوق. ئەگەر شۇنداق قىلىدىغان بولساق، دۆلىتىمىز ۋە خەلقىمىزنى پۈتۈن دۇنيانىڭ لەنىتىگە

تى بىلەن نەپرىتىگە قالدۇرۇپ ئۆزىمىزگە دۇشمەن قىلىپ قويىمىز. بىز پان ئىسلامىزم ئۇچۇن ئىشلىمىدۇق. بىز ئىلگىرى شۇنىڭ ئۇچۇن ئىشلىدۇق ۋە ئىشلەيمىز دېگەندۇق. لېكىن، بىزنىڭ ئۇنداق قىلغىنىمىز يوق. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ دۇشمەنلىرىمىز ئۇلار شۇنداق قىلغۇچە بىز ئۇلارنى جايلىۋېتەيلى، دەيدۇ. بىز پان تۇرانىزم ئۇچۇن ئىشلىمىدۇق، بىز ئىشلىيەلەيمىز ۋە كەلگۈسىدە ئىشلەيمىز دېسەك، بىزنىڭ دۇشمەنلىرىمىز يەنە ئۇلارنى جايلىۋېتەيلى، دەيدۇ. گەپ مانا مۇشۇ يەردە . . . بىز ئەمەلدە قىلمىغان، قىلساقمۇ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغان تەشەببۇسلارغا بېرىلىپ كېتىپ، دۇشمەنلىرىمىزنى كۆپەيتىپ، ئۇستىمىزدىكى بېسىمنى ئېغىرلاشتۇرۇپ يۇرگەندىن كۆرە، ئۆزىمىزنىڭ تەبىئىي، قانۇنلۇق بولغان هوقۇقىمىزنى قوغداپ قىلىنمىزغا قايتقىنىمىز ياخشى، بىز ئۆزىمىزنى ئوبدان بىلىشىمىز كېرەك. ئەپەندىلەر، بىز ياشاشنى، مۇستەقىللىقنى ئارزۇ قىلىدىغان مىللەت، شۇنىڭ ئۇچۇن ۋە پەقەت شۇنىڭ ئۇچۇنلا جېنىمىزنى پىدا قىلىمىز».

دەرۋەقە، بۇ چاغدا مۇستاپا كامالنىڭ پەرۋىشىدە يېتىلگەن تۇرك مىللىتى دېگەن ئىدىيە تۇركىيىدىكى زىيالىيلار ئارىسىدا تېز تارقىلىشقا باشلىغاچقا، يەنە يېڭى تەۋەككۇلچىلىك هەم خېيىمخەتەرلەرنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلدى. ئوسمانلىلارنىڭ يۇرىكى هېسابلانغان بالقاننىڭ قولدىن كېتىشى، ئەرەبلەر ئولتۇراقلاشقان كەڭ زېمىنلار، شۇنىڭدەك ئىسلامىيەتنىڭ بۆشۈكى بولغان ئەرەبىستانىڭ ئوسمانىيلارنىڭ ئىتائىتىدىن باش تارتىپ مۇستەقىل بولۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇشلىرى نۇرغۇن كىشىلەرنى قاتتىق ئەپسۇسلاندۇردى. ئاناتولىيىدە ئەرمەنلەر بىلەن گرېكلەرگە قارشى بىر قانچە قېتىملىق قانلىق جەڭلەر قىلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ جاي تۇركلەرنىڭ زېمىنىغا ئايلاندى، هەتتا دۆلەتنىڭ پايتەختى بولغان دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئىستانبۇلمۇ ئەمدى شەهەر -

قەلئەلىرى تامامەن سالجۇق تۈركلىرىنىڭ مېمارچىلىق ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان تاغلىق شەھەر ئاناتولىيىگە ئورۇن بوشاتتى. ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ كىچىكرەك بولغان مىللىي دۆلەت قۇرۇش ئىدىيىسى ئېھتىياجدىن يىراقتا بولۇپ، ئۇلارنى زادى رازى قىلالمايتتى ھەم ئۇلارنىڭ كۆڭلىگىمۇ ياقمايتتى. ئۇلارچە بولغاندا، كۆپ تىللىق ۋە كۆپ مىللەتلىك كونا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنى تىرىلدۈرۈش ئەمەس، بەلكى ئېگەي دېڭىزىدىن سەددىچىنگىچە بولغان كەڭ كەتكەن زېمىندا ياشايدىغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر يېڭى تۈرك ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت بىر غايىۋى تەقدىر بۇ چاغدا نۇسرەت تاپقان «غازى» مۇستاپا كامالنى كۈتۈپ تۇراتتى.

مۇستاپا كامال بۇ غايىۋى تەقدىرگە قىزىقمىدى، ئەكسىچە بۇ پىلان ۋە ئۇرۇنۇشلارنى قەتئىي رەت قىلدى. ئۇ مۇنداق دېدى:

«ئوخشىمىغان مىللەتلەرنى ياكى دۆلەتلەرنى بىر تۇغ ئاستىغا يىغىش ياكى ئوخشاشمىغان ئەزالارنى ئوخشاش بىر قائىدە ـ تۈزۈمگە بويسۇندۇرۇپ، كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىش كىشىنى تولىمۇ ھاياجانلاندۇرىدىغان سىياسىي تەكلىپ بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا، ئۇ ئادەم ئالداشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. مەسىلەن، باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ تۈركلەرنى ئالايلى، پۈتكۈل دۇنيادىكى تۈركلەرنى يىغىپ بىر ئايرىم دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ھەرگىزمۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىش، بۇ ئىلگىرىكى ئەسىرلەر قالدۇرۇپ كەتكەن پاكىت، تالاي ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئىنسانىيەتنىڭ قايغۇ ـ ئەلەملىرى ۋە قان تۆكۈلۈشلەرنىڭ مەھسۇلى، پان ئىسلامىزم ۋە پان تۈرانىزم تارىخىدا ئۇلارنىڭ سىياسىتىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقى ۋە ياكى بىرەر ئەمەلىي تەشەببۇسلىرىنىڭ ئىسپاتلانغانلىقى ھەققىدە مىسال يوق. تارىخ ئىنسانلارنىڭ ئىرق پەرقىگە قارىماستىن، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ دۇنياۋى ئىم-

پەرىيسىنى قۇرۇش چۈشىنى كۆرگۈچىلەرنىڭ قانداق ئاقىۋەتكە قالىدىغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرغان . . . خەلقلەرگە ئۆزلىرىنىڭ ئاچچىق سەزگۈزەشتىلىرىنى ئۇنتۇلدۇرۇپ ۋە شەخسىي ئارزۇ - ئىستەكلىرىدىن ۋاز كەچتۇرۇپ، باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلىككە كەلگەن ئىنسانپەرۋەر ھۆكۈمەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بۇنداق خىيال ھەرگىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

بىزنىڭ پىكرىمىزچە، سىياسەتنىڭ ئەڭ ئاقىدىغان شەكلى دۆلەتتۇر. دۇنيانىڭ ھازىرقى كېتىپ بېرىۋاتقان ئەھۋالى، شۇنداقلا كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى قېپقالغان رېئاللىق ھەم تەجرىبەساۋاقلاردىن قارىغاندا، خىيالغا بېرىلىپ كېتىشتىن ئارتۇق خاتالىق يوق، مانا بۇ تارىخنىڭ بىزگە ئېيتىپ بەرگىنى. بىز چوقۇم ئىلىم - پەن، ئەقىل ۋە لوگىكىغا ئەگىشىپ مېڭىشىمىز كېرەك.»

مۇستاپا كامال تۇركلەرنىڭ ئانا ۋەتىنى بولغان ئاناتولىيىدە ئۇلارنىڭ قىلىدىغان ئىشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە جاپالىق خىزمەتلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئۇ دۆلەتلەرنىڭ مۇستەقىللىقى، خەلقئارا مۇناسىۋەت، خەلقئارا دوستلۇق ھەم تىنچلىققا ھەممىدىن كۆپ ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ «ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق، ئوچۇق - يورۇقلۇق، مېھرىبانلىق بىلەن بىللە ياشاش روھى بولمىسا، ئۇنداقتا ھېچقانداق بىر خەلق تىنچلىققا ئېرىشەلمەيدۇ. ئۇ ھەرقانچە كۈچىگەن بىلەنمۇ بىكار» دەپ قارايتتى. شۇڭا، ئۇ تۇرك خەلقىدىن ئۆزلىرىنىڭ ۋەتىنىنى سۆيۈشنى، ئوبيېكتىپ ۋە قانۇندا بېكىتىلگەن، تولۇق ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە تۇرك ۋەتىنىدىكى جۇمھۇرىيەتكە سادىق بولۇشنى، چەك - چېگرالىرى ئېنىق بولمىغان، يەنە كېلىپ ھەرخىل تەبىرلەر بېرىلىۋاتقان تۇتۇق گەۋدىگە ئەقىدە قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى.

«ۋەتەن» دېگەن ئىسىم يېقىنقى زامان تۇرك تارىخىدا بىر

قانچه دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈردى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى جەۋدەت پاشانىڭ قەيتىلىرىگە كۆرە، ئۇنى ھەر بىر تۈرك جەڭچىسى ئۆزى تۈرۈۋاتقان يېرنى بىلەن كەنتنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتمىگەن ھالدا چۈشەنگەندى. 19ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، نامىق كامال ئۇنى پۈتكۈل ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى نۇقتىسىدىن ئىزاھلىدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، ۋەتەن يەنە ئەرەب ئاللىرىدىكى ھەرقايسى مۇقەددەس شەھەرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 1911 ـ يىلىغا كەلگەندە، پان تۈركىزم نەزەرىيىسى زىياكۆك ئالپ ۋەتىنىمىز تۈركىيىلا ئەمەس، تۈركىستانمۇ ئەمەس، بەلكى كەڭ كەتكەن تۈراندۇر، دەپ تەبىر بەرگەنىدى. 1917 ـ يىلى ئاۋغۇستتا، سادرازام مۇھەممەد سەئىد خەلىم پاشا «شەرىئەتنىڭ ھۆكۈمى يېتىپ بارغان جايلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلارنىڭ ۋەتىنىدۇر» دېدى.

مانا مۇشۇنداق رەڭگارەڭ ۋە خىلمۇخىل ئەنئەنىۋى ئىدىيىۋى ئارقا كۆرۈنۈشلەرگە قارىتا مۇستاپا كامال تۈركلەرنىڭ بىر مىللىي ۋەتىنى ھەققىدىكى غۇلغۇلىلارنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇپ، ئاناتولىيىدىكى تۈرك ۋەتىنى دېگەن بىر يېڭى ئۇقۇمنى ۋەتەن ھەققىدە غۇلغۇلا ۋە مۇنازىرە قىلىۋاتقان جامائەتنىڭ ئالدىغا قويىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى تۈرك خەلقىنى كونا ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىگە بولغان ئەڭ ئاخىرقى مېھىر ـ مۇھەببىتىدىن ئۈمىد ئۈزدۈرۈپ، ھەرخىل سىياسىي مەسلەكلەرنىڭ تەشەببۇس ۋە چاقىرىقلىرى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى چېچىلاڭغۇلۇقلارنى تۈگىتىش ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى زېمىنىغا بولغان يېڭى مۇھەببىتىنى ئۇرغۇتۇش ئىدى.

ئۇزاق ئەسىرلەر داۋام قىلغان ئىمپېرىيە ئەنئەنىسى بىلەن ئىسلام ئەنئەنىسىنىڭ قوش بېسىمى ئاستىدىكى مەجۇسىيلەر بىلەن بىدئەتكە قارشى كۈرەشتە يېڭىدىن بىخلىنىۋاتقان تۈرك روھى تۇنجۇقۇپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. 19ـ ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرىلىرى، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ خېلى كېيىنكى بىر ۋاقىتلارغىچە بولغان زامانلاردا ئوسمانلىلارنىڭ ھۆججەتلىرىدىن «تۈرك» دېگەن گەپنى ئىزدەپ تاپقىلى بولمايتتى. شۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، «ئىتتىھاتىيە ئوسمانى» پارتىيىسىدىكىلەر ياۋروپالىقلارنىڭ تۈرتكىسىدە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىگە نام بەرمەكچى بولۇشتى. ئەمما، بۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان بىرەر ئىسىم تاپالمايۋاتاتتى. ئاخىرى «تۈركىستان» دەپ ئاتىدى. كېيىنچە بۇ ئىسىمنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆرسىتىدىغانلىقى مەلۇم بولغاندىن كېيىن داۋاملىق ئاتاشتىن قالدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ياۋروپالىقلارنىڭ ئىسىم ياساش ئادىتى بويىچە «تۈركىيە» دېگەن نام ئىجاد قىلىنىپ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلىدى.

1908 ـ يىلىدىن كېيىن، مەدەنىيەتى جەدىد (يېڭى مەدەنىيەت) ھەرىكىتىنىڭ ئۇلغىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تۈركىلەشتۈرۈش غايىسى كۈچلۈك ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بىر ئادەتنى يېتىلدۈردى. مۇستاپا كامال ئەمدى كىشىلەرگە «تۈركىيە تۈركىلەرنىڭ ۋەتىنىدۇر» دېگەن بىر يېڭى ئىدىيىنى بەخشەندە قىلدى. بۇ بەكمۇ يېڭى ئىدىيە بولۇپ، تۈرك تىلى ئىچىدىن ھەتتا ئۇنىڭ تەڭداش مەنسىنى ئىزدەپ تېپىشمۇ تەسكە چۈشتى. ياش شائىر مۇھەممەد ئەمىن بۇ يېڭى دۆلەتكە «تۈرك ئېلى» (Turk eli) دەپ ئات قويۇش تەكلىپىنى بەردى. ئەمما، «ئىتتىھات ۋەتەرەققى» زامانىسىدا «تۈركىيە» دېگەن ئىسمىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى نەزەرگە ئېلىنىپ، 1923 ـ يىلىدىن باشلاپ «تۈركىيە» دېگەن بۇ ئىسىم رەسمىي ھالدا مۇستاپا كامال قۇرغان بۇ دۆلەتنىڭ نامىغا ئايلاندى.

ئىنقلابىي ھەرىكەتنىڭ دەسلىپىدىلا، مۇستاپا كامالدا ئۆزگىچە بىر خىل جەمئىيەت ۋە ئىقتىساد چۈشەنچىسى پەيدا بولدى. ئۇ 1921 ـ يىلى دېكابىرنىڭ 1 ـ كۈنى، ئەنقەرەدە نۇتۇق سۆزلەپ

مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:

«ناۋادا بىز ئۆزىمىزنىڭ ھۆكۈمىتىگە چوقۇم جەمئىيەتشۇناسلىق قائىدىسى بويىچە بىر تەرەپ بېرىمىز دەيدىكەن، ئۇنداقتا ئۇ «خەلق ھۆكۈمىتى» دېيىلسۇن. بىز ھەممىمىز ئەمگەكچى خەلق، يوقسۇل خەلق، كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدۇ. بىز ئۆزىمىزنىڭ قانداق ئادەملەر ئىكەنلىكىمىزنى بىلىشىمىز كېرەك. بىز خەلق، ئەمگەك ۋە ئەمگەك ئارقىلىقلا جېنىمىزنى باقىدىغان ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىدىغان خەلقمىز. ھەممىمىزنىڭ ئۆز مەنپەئىتىمىزنى قوغداش بۇرچىمىز ۋە ھوقۇقىمىز بار، ئەمما بىز ئەمگەك ئارقىلىقلا بۇ ھوقۇقنا ئېرىشەلەيمىز، ياستۇقىنى ئېگىز قىرلاپ يېتىپ ئەمگەك قىلماي تۇرۇپلا ياشايمىز دېگۈچىلەر بىزنىڭ بۇ جەمئىيىتىمىز بىلەن كېلىشەلمەيدۇ، بىزنىڭ بۇ جەمئىيىتىمىز ئۇلارنىڭ شۇنداق قىلىشىغىمۇ ھەم يول قويمايدۇ. خەلقچىللىق بىر ئىجتىمائىي پرىنسىپ، ئۇ ئىجتىمائىي تەرتىپنى خىزمەت ۋە قانۇنلار ئاساسىدا ئورنىتىپ چىقىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئەپەندىلەر، بىز مۇنداق بىر پرىنسىپقا ئەمەل قىلغۇچىلارمىز، بىز دەۋاتقان بۇ پرىنسىپ بىزنى ئەنە شۇنداق ھوقۇققا ئىگە قىلالايدىغان بولۇشى، مۇستەقىللىقىمىزنى كاپالەتلەندۇرۇشى، دۆلىتىمىزنى تارمار قىلىۋېتىشكە ئۇرۇنىدىغان جاھانگىرلارغا، بىزنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشنى دائىم ئويلايدىغان كاپىتالىزمغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئومۇمىي خەلق ئۇرۇشى قىلالىشى كېرەك . . . مانا بۇلار بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىزنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى، شۇنداقلا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭمۇ روشەن بىر ئاساسى . . . ئەمما، بىز دېموكراتىيىگە ئوخشىمايمىز، سوتسىيالىزمغىمۇ ئوخشىمايمىز، ھېچنېمىگە ئوخشىمايمىز، ئۇنداقتا قانداق قىلغۇلۇق؟ ئەپەندىلەر، بىز ئۆزىمىزنى باشقىلارغا تەقلىد قىلىش ئارقىلىق پەخىرلىنىپ يۈرمەيمىز،

چۈنكى بىزنىڭ ئوخشايدىغىنىمىز دەل ئۆزىمىزدۇر.»

مۇستاپا كامالنىڭ خەلقچىللىق مەسلىكى ھەرگىز قۇرۇق گەپ ئەمەس ئىدى. كېيىن بۇ جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ پروگراممىسىغا ھەم تۈركىيە «ئانا ياسا» (ئاساسىي قانۇن) سىغا كىرگۈزۈلدى. خەلقچىللىق جامائەتكە ئايدىڭ بولغان سىياسىي ۋە مەدەنىيەت ئۇقۇمىدىن باشقا، يەنە مەلۇم دەرىجىدىكى ئىقتىساد ۋە كەڭ دائىرىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ ئۇقۇملىرىغىمۇ ئىگە ئىدى، شۇڭا جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ بىر قانچە تۈرلۈك تەدبىرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

1923 ـ يىلى فېۋرالنىڭ 17 ـ كۈنى، ئىزمىردا چاقىرىلغان ئىقتىسادىي خىزمەت قۇرۇلتىيىنىڭ ئېچىلىش نۇتقىدا، مۇستاپا كامال ئىقتىسادنى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئۇسۇل ـ چارىلىرىنى تېز تېپىپ چىقىپ، نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئېتىبارسىز قارىلىپ كەلگەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ جارىھەتلىرىنى دەرھال داۋالاشنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىم ۋەزىپە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دېدى:

«خەلق كېسەل بولۇپ قالسا، چوقۇم بالايىئاپەتكە دۇچار بولىدۇ. قۇتقۇزۇش ئۇچۇن جەمئىيەتنىڭ كېسىلىگە دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش كېرەك، داۋالاش ئىلمىي ۋە تېخنىكىلىق ئاساستا بولسا تېز ساقىيىدۇ... خەلقنى تەرەققىياتقا ئېرىشتۇرىدىغان، يۇكسەلدۇرىدىغان ۋە قۇدرەت تاپتۇرىدىغان ئامىللار بار، بۇ ئامىللار ئەقلىي ۋە ئىجتىمائىي كۈچلەردىن تەشكىل تاپىدۇ... دۆلەتنى ۋە خەلقنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن ئاتىلانغانلار چوقۇم ياخشى نىيەتلىك، مېھرىبانلىق ۋە پىداكارلىق روھىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. جەمئىيەتتىكى كېسەللەرنى بايقاشتا، داۋالاشتا، شۇنداقلا قانۇن ـ تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ قانات يايدۇرۇشتا يالغۇز بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشى بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ...»

«ئەپەندىلەر، خەلقنىڭ مەسئۇلىيەتچان سىياسىئونلىرى ئا-
رىسىدا شەخسىي غايە، جەڭگى - جېدەل ئەۋج ئېلىپ، خەلقپەر-
ۋەرلىك بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك مەسئۇلىيىتى تەلەپ قىلىدىغان
پەزىلەتنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتسە، ئۇ ھالدا دېيىلىۋاتقان دۆلەت
پارچىلىنىپ گۇمران بولۇشتىن ساقلىنالمايدۇ. سىلەر ھەممىڭلا-
ر خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي ۋەكىللىرىسىلەر، سىلەرنىڭ بۇ خىل
نامۇۋاپىق بولغان پائالىيەتلەردىن ئۆزۈڭلارنى دائىم نېرى تۇتۇپ
تۇرغىنىڭلاردا ھېچقانداق گۇمان يوق. سىلەرنىڭ يۇقىرى دەرە-
جىلىك تەشكىلاتلىرىڭلاردىكى قېرىنداشلىق، ئىتتىپاقلىق، مېھ-
رىبانلىق ھەم ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى تەبىئىي ھالدا پۈتكۈل خەلقنە
تارقايدۇ، ئۇلار دائىم بۇخىل پەزىلەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ
تۇرىدۇ.»

«يولداشلار، سىلەر مىللىتىمىزنى ھەققىي تەشكىل ئەتكۈ-
چى خەلق ئاممىسىنىڭ ھەرقايسى تەبىقە، قاتلاملىرىدىن كەلدىڭ-
لار، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ سايلاپ كۆرسىتىپ بېرىشىدىن ئۆز-
ئۆڭلار، شۇڭا دۆلىتىمىز ۋە خەلقىمىزنىڭ ئېھتىياجى، غايىسى
ۋە قىيىنچىلىقىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ياخشى بىلىسە-
لەر، ئۇلار بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشالايسىلەر، سۆزلىشەلەيسە-
لەر، سىلەرنىڭ دېگىنىڭلارنى، تۇزگەن تەدبىرىڭلارنى بىۋاستە
خەلقنىڭ ئاغزىدىن چىققان دېسەكمۇ بولىدۇ . . . خەلقنىڭ نىدا-
سى خۇدانىڭ ساداسىدۇر.»

مۇستاپا كامال ئۆتمۇشتىكى بۇيۇك ئوسمانلى ئىمپېرىيىسە-
نىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ تالاي قانلىق ئۇرۇشلار-
نى قىلىپ، ئاخىرىدا جەمجىتلا پەسكارىغا چۈشۈپ قالغانلىقى
ھەققىدە ناھايىتى ئوبرازلىق توختىلىپ مۇنداق دېدى:

«دوستلار، قىلىچ بىلەن شەھەر ئالغۇچى ئىستېلاچىلار چو-
قۇم ساپان بىلەن يەر ئاغدۇرغۇچى دېھقانلارغا يېڭىلىدۇ، ھەتتا
ئۇلارغا ئاخىر ئورۇن بىكارلايدۇ، بۇ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدە

بولغان ئىش، قىلىچنىڭ دەستىسىنى تۇتقان بىلەك ھامان تالـ
دۇ، قىلىچ غىلاپقا كىرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن داتلىشىدۇ، ئاخـ
رىدا كاردىن چىقىدۇ. ئەمما، ساپاي تۇتقان بىلەك تۇتقانسېرى
چىڭىيدۇ، كېيىن يەرنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ، ئاخىرىدا ھەمـ
مىگە ئىگە بولىدۇ . . . »

مۇستاپا كامال دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىق بىرلىشىپ ئاندىن ھەقىقىي مۇستەقىلـ لىقنىڭ مەركىزىي پرىنسىپلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ، دەپ قارايتـ تى. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقنى ئەملگە ئاـ شۇرۇشتىكى بىردىنبىر يول ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش بولۇپ، خۇسۇسىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسى ئەمگەك ۋەپەـ قەت ئەمگەك ئىدى. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:

«ئىنسان ئەقىللىق، ئىجادكارلىق ۋە غايىلىك (ئىرادىلىك) بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىدىكى پايدىلىق ئەۋزەل شارائىتلارنىڭ ھەممىسىدىن تەڭ پايدىلىنالايدۇ. بۇ ئەمگەكنىڭ ئەخلاققا ياتىدىـ غان خاراكتېرىنى ھەم ئۇنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ بىر خىل ھوقۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. جاپا تارتماي تۇرۇپ، كىشىـ لەرنىڭ ئەقلىي جەھەتتىن يېتىلىشى ياكى يۇكسەك مەنىۋى تەرەقـ قىيات دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى مۇمكىن ئەمەس. ھورۇنلۇق بارلىق بالايىئاپەتلەرنىڭ ئانىسى، ئەمگەك يوق ئەمەس، ئەمگەك قىلىش ھەددىدىن زىيادە جاپالىق ئىش ئەمەس. لېكىن، تاللانغان بىر خىل كەسىپ بىلەن شۇ كەسىپنى تاللىغان كىشىنىڭ ئىقتىـ دارى ھەم قىزىقىشىدا چوقۇم بىردەكلىك بولۇشى لازىم. ئادەم ئۆزىنىڭ خىزمەت ياكى سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن خۇشال بولىدۇ. دېھقانلارنىڭ مول ھوسۇلىدىن، بىناكارلىق ئۇستىلىرىـ نىڭ ئۆزلىرىنىڭ سالغان ئۆيى - ئىمارەتلىرىدىن، ھەيكەلتىراشـ لارنىڭ ئۆزى ياسىغان ھەيكەللىرىدىن، ئالىملارنىڭ بايقاشلىرىـ دىن، ئارتىسلارنىڭ ئۆز ئىجادىيەتلىرىدىن سۆيۈنۈشلىرىمۇ دەل

يۇقىرىقى ھەقىقەتكە ياتىدۇ. بۇ خىل خۇشاللىق ياكى مەمنۇنىيەت ئۇلارغا بارلىق ھارغىنلىقلىرىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ. تارتقان جاپا - مۇشەققەتلەرمۇ كۆزۈنمەي قالىدۇ. ئارتىسلار ياكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ قاتتىق ھېرىش - چارچاشلىرىنىمۇ ئۇنتۇلدۇرۇۋېتىدۇ.»

«ئەمگەك بىر خىل ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەت، كىشىلەر ئۆز ئىشىنى قىلىدۇ، لېكىن جەمئىيەت بولغاچقىلا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىرىنى بىر خىل پايدىلىق ھەم قىممەتكە ئىگە نەرسىگە ئايلاندۇرىدۇ. شۇڭا، شەخسنىڭ ئۆز خىزمىتى بىلەن مەڭگۈلۈك باغلىنىشى بولىدۇ. ئەگەر قىلىنغان ئىش ھېچكىمگە پايدىلىق بولمىسا، چىقىرىلغان كۈچ زايە بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، چوقۇم جەمئىيەتكە پايدىلىق بولغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىش لازىم. ئەمگەك بىرخىل ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەت، خىزمەت بولسا بىر خىل مەنىۋى مەسئۇلىيەت، ھەتتا كىرىمى ناھايىتى يۇقىرى بولغان باي كىشىلەرمۇ يۇقىرىقى مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. شەخسنىڭ بايلىقلىرى چوقۇم دۆلەت بايلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن يارىدەم قىلىشقا ئىشلىتىلىشى كېرەك. بىر باي كىشى بەلكىم جىسمانىي ئەمگەكتىن خالى بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇ شۇنداقتىمۇ يەنە چوقۇم ئۆز ئەقىل - پاراسىتىنى تېخىمۇ جارىي قىلدۇرىدىغان بىرەر كەسپىنى تاللىشى كېرەك.»

«پۈتۈن دۇنيادىكى بارلىق ئىشلارغا، مەدەنىيەتكە، ھاياتلىققا ۋە غەلىبىگە بولغان ئەڭ توغرا يېتەكچى نەرسە ئىلىم - پەن بىلەن تېخنىكىدۇر. ئۆز ھاياتىمىزدا دائىم ئىلىم - پەن بىلەن تېخنىكىنىڭ راۋاجى ھەم تەرەققىياتىغا يېتىشىپ مېڭىش بەكمۇ زۆرۈر. بىز چوقۇم دۇنيانىڭ ھەر كۈنلۈك تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ مېڭىشىمىز لازىم.»

مۇستاپا كامالچە بولغاندا، مىللىي ئىگىلىك ھوقۇقى چوقۇم ئىقتىسادىي ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلۇشى كېرەك

ئىدى. ئىقتىسادىي ئىگىلىك ھوقۇقى بولمىسا، سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىنىڭ قانچە زور بولۇشىدىن قەتئىينە-زەر، ھەممىسى قۇرۇق نەرسىگە ئايلىناتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر-گە، يەنە ئەگەر ئىقتىسادىي تىرىشچانلىق بولمىسا، ئەڭ بۈيۈك ۋە مۇقەددەس ھېسابلانغان خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىشانىمۇ ئېقى قەغەز، قارىسى سىياھ بولۇپ قالاتتى، بۇلارنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن زور ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ـــ يىزا ئىگە-لىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش، سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە قاتناش ئەسلىھەلىرىنى ياخشىلاش لازىم ئىدى. شۇڭا ئۇ، بىر قېتىملىق نۇتقىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:

«دۆلەت چوقۇم پۇقرالارنىڭ تەرىبىيلىنىشى ۋە سالامەتلىكە-گە كۆڭۈل بۆلۈشى لازىم. قانۇن ـ تۈزۈم ۋە دۆلەت مۇداپىئەسە-نى كۈچەيتىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، دۆلەت چوقۇم زور قىزغىنلىق بىلەن تاشيول، تۆمۈريول، پوچتا ـ تېلېگراف، تېلېفون مۇلازىمىتى، ئۇلاغ ۋە باشقا ھەرخىل قاتناش ـ ترانس-پورتنى كۆپەيتىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇشى لازىم. بۇ خۇددى دۆلەت-نىڭ بايلىققا كۆڭۈل بۆلگىنىگە ئوخشايدۇ. دۆلەتنى باشقۇرۇش ۋە مۇداپىئە قىلىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، يۇقىرىقى مىساللار توپ ـ زەمبىرەك ياكى مىلتىقلاردىن مۇھىم تۇرىدۇ، ئەمەلىيەتتە ھەرقانداق قورالدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . . . »

«شەخسىي مەنپەئەت دائىم ئومۇمنىڭ مەنپەئىتى بىلەن زىد-دىيەتلىشىپ قالىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، شەخسىي مەنپەئەت رە-قابەتنى ئاساس قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇخىل رىقابەت ئىقتىسادىي تەرتىپنى قۇرۇپ چىقىشقا يېتەرلىك بولمايدۇ. ئاشۇنداق بولىدۇ دېگۈچىلەر پەقەت ئۆز ـ ئۆزىنى خام خىيال بىلەن ئالدىغۇچىلار-دۇر. »

«بىز دۆلىتىمىزنى تۆمۈريول ۋە تاشيوللىرى تورلاشقان بىر ئەلگە ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك . . . چۈنكى، غەربىلىكلەر ۋە

دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرى ئاپتوموبىل بىلەن پويىز ئىشلىتىۋاتقان چاغدا، بىز ئۆزىمىزنىڭ ئېشەك ھارۋىسى ۋە كالا ھارۋىلىرىمىزنى ھەيدەپ چىقىپ، ئۇلار بىلەن بەسلىشىدىغىنىمىز مۇمكىن ئەمەس.»

يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ تۇنجى شەپىسى 1930 ـ يىلى ئىسمەد پاشانىڭ سېۋاستا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق نۇقىدىن كېلىدى. بۇ چاغدا ئىسمەد پاشا دۆلەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى كۆپىنچىرەك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە قارىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىدى. 1931 ـ يىلى مۇستاپا كامال مەشھۇر خىتابنامىسىنى ئېلان قىلىپ، «ئاساسلىق ۋە ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان پرىنسىپلار» نى بەلگىلىدى. بۇ پرىنسىپلار شۇ يىلى ئېچىلغان جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيەسىنىڭ قۇرۇلتىيىدا ماقۇللىنىپ، كېيىن ئاساسىي قانۇنغا رەسمىي كىرگۈزۈلدى. «خىتابنامە» نىڭ بىرىنچى ماددىسىدا، «جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيەسى جۇمھۇرىيەتچىل، مىللەتچىل، خەلقچىل، دۆلەتچىل، لايىقچىل ۋە ئىنقىلابچىل پارتىيىدۇر» دەپ بېكىتىلدى ۋە ئارقىدىنلا جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيەسىنىڭ نىزامنامىسى بىلەن پارتىيە گېربى ماقۇللاندى. گېرب ئالتە بۇرجەكلىك بولۇپ، ھەربىر بۇرجىكى بىردىن مەسلەك ـ شوئارغا سىمۋول قىلىندى. ئالتە بۇرجەكنىڭ بىرىنچى بۇرجىكى جۇمھۇرىيەتكە ۋەكىللىك قىلدى. بۇ ئۇنىڭ تۈركىيىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بىردىنبىر ھاكىمىيەت شەكلى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. ئىككىنچى بۇرجىكى مىللەتچىلىكنى ۋەكىللىك قىلدى. بۇ تۈركىيىنىڭ مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە مىللىي ئۇرۇنىنى كۆتۈرۈش جەريانىدىكى غەيرىتىنى ئىپادىلەپ، مۇستاپا كامالنىڭ تولۇق مۇستەقىللىق غايىسىنىڭ دۇنيادىكى بارلىق ئاسارەتتە قالغان مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا ئۆرنەك بولارلىق رولىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. ئۈچىنچى بۇرجىكى خەلقچىللىققا ۋەكىللىك قىلدى. ئۇ

خەلقنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداپ، مىللەتنىڭ ھاياتى ۋە مۇستەقىللىقىنى بوغماقچى بولغان جاھانگىرلار ۋە كاپىتالىستلار بىلەن كۆرەش قىلىشنى، خەلقنىڭ ئۆزۈندىن بېرى تارتىۋاتقان كەمبەغەلچىلىكنىڭ سەۋەبلىرىنى يېڭى ۋاستە ۋە يېڭى تەشكىلاتلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن يوقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بايلىقات ۋە بەخت - سائادەتلىك تۇرمۇش ئورنىتىشنى ئەڭ ئاساسىي نىشان قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. تۇنجى بۇرجىكى دۆلەت چىلىككە ۋەكىللىك قىلدى. ئۇ دۆلەتنىڭ ياردىمى، مەدەت بېرىشى ۋە نازارىتى ئاستىدا مىللىي سانائەتنى بەرپا قىلىش مۇددىئاسىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بەشىنچى بۇرجىكى لايىقچىللىققا ۋەكىللىك قىلدى. ئۇ دىن بىلەن ھاكىمىيەت ئايرىۋېتىلگەن ئەنئەنىۋى ئادەت ئاساسىدىكى ئومۇمىي دۆلەت پرىنسىپىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئەڭ ئاخىرقى بۇرجىكى ئىنقىلابقا سىمۋول قىلىنغان بولۇپ، ئۇ مۇستاپا كامالنىڭ ئىنقىلابىي ئىدىيىسىگە بولغان ساداقەتمەنلىك بىلەن زامانىۋىلىشىش يولىدا ئېلىپ بارغان بىر يۈرۈش ئىسلاھاتلىرىنىڭ مېۋىلىرىنى قوغداشنى نامايان قىلىپ تۇراتتى.

مۇستاپا كامال بەرپا ئەتكەن بۇ دۆلەتنىڭ يىلتىزىدا ياتقان بۇ ئالتە پرىنسىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلسا بولمايدىغان مۇقەددەس ئەقىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىر بۆلەكلىرى مۇستاپا كامالنىڭ ئۇنىۋېرسال ھايات قارىشىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىدى. بۇ پرىنسىپلار ئىچىدىكى تۇنجى پرىنسىپ — دۆلەتچىلىكىنىڭ[1] تەبىرىگە قارىتا «خىتابنامە» نىڭ 3 - ماددىسىدا مۇنداق چۈشەنچە بېرىلدى:

---

① دۆلەتچىلىك — 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا گېرمانىيىدە مەيدانغا كەلگەن مەسلەك. ئۇ ناتسىئونالىزم دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى لاسسال، لوبىرتوس، ۋاگنىر قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار دۆلەت «ھەممە ئۈچۈن مەۋجۇت» بولۇپ تۇرىدىغان «مىللىي ئورتاق گەۋدە»، ئۇنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسى «ئىنسانلارنىڭ ھۆرلۈككە قارىتا تەرەققىي قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش» تۇر» دەپ قارايدۇ.

«بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ خۇسۇسىيلار كەسپى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى نەزەردە تۇتۇش بىزنىڭ ئاساسىي تەشەببۇسىمىزدۇر، دۆلەتنىڭ مىللەتكە ئالاقىدار بولغان ئادەتتىكى ۋە زور ئىشلارغا، بولۇپمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىمكانقەدەر دۆلەت ۋە مىللەتنى گۈللەندۈرۈش بىزنىڭ تۈپ سىياسىتىمىزنىڭ بىرىدۇر.»

مۇستاپا كامال يېڭى تۈركىيىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇلىنى دۆلەتچىلىك بىلەن قوغداش تەرەپدارى ئىدى. شۇڭا، ئۇ «دۆلەت پرىنسىپ جەھەتتىن شەخسنىڭ ئورنىنى ئالماسلىقى، بەلكى شۇ شەخسنىڭ يارەمگە ئېرىشىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ئومۇمىي شارائىتلارنى ياخشىلىشى لازىم. خۇسۇسىيلارنىڭ تىرىشىشى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مۇھىم بىر قورالى، ھۆكۈمەت شەخسلەرنى ئۆزلىرىنىڭ يولىغا قويۇپ بېرىشى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەركىنلىكىگە چات كېرىۋالىدىغان توزاقلارنى قۇرماسلىقى كېرەك. بۇ دېموكراتىيىنىڭمۇ مۇھىم پرىنسىپلىرىنىڭ بىرى» دەپ ھېسابلىدى. ئۇ بىر قېتىملىق نۇتقىدا دۆلەتچىلىك ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېدى:

«خەلقىمىزنى پاراۋان، خۇشال ـ خۇرام، جانلىق ۋە جۇشقۇن تۇرمۇشقا ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمىتىمىز قەتئىي بىر ساپ دۆلەت سىياسىتىگە ئەمەل قىلىشى زۆرۈر. بۇ سىياسەت چوقۇم دۆلىتىمىزدىكى تەشكىلىي ئاپپاراتلارنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلىشىشى كېرەك، تەشكىلىي ئاپپاراتلارمۇ دۆلەت ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلىشىش ئاساسىدا قۇرۇلغان تەشكىلاتلار بولۇشى كېرەك. مەن دۆلەتچىلىك سىياسىتى دېگەندە، ئۆز دۆلىتىمىزنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ئىشلەپ، خەلق ۋە دۆلەتنىڭ ھەققىي بەخت ـ سائادىتى ھەم تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇش، بۇ جەريانداا ئاساسلىقى ئۆزىمىزنىڭ بايلىقىدىن پايدىلىنىش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىمىز

نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قوغداش، يەتكىلى بولمايدىغان نىشانلارنى قوغلىشىپ ۋاقىتنى ئىسراپ قىلىپ، دۆلەتكە زىيان يەتكۈزۈش-نىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق بىر قانچە مەسىلىنى كۆزدە تۇتۇ-تۇم. بىر مەدەنىي دۇنيا چوقۇم بىر مەدەنىي بولغان ئىنسانىي پائالىيەتلەرنى، دوستلۇقنى ۋە چۈشىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بە-رەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.»

«بىز ئۆز پەرزەنتلىرىمىزنى تەربىيىلىگەن چېغىمىزدا، ئۇ-لارغا چوقۇم ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ھوقۇقى ۋە بىرلىكىگە تەھدىت سالىدىغان چەت ئەل تەسىرلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىش-نىڭ زۆرۈرلۈكىنى قاتتىق ئەسكەرتىشىمىز لازىم. ھەممىدىن ئاۋۋال، بىز چوقۇم پەرزەنتلىرىمىزنى ئۆز دۆلىتىنى قوغداش ئۈچۈن دۆلەتكە زىيان سالغۇچىلار بىلەن كۈرەش قىلىشقا يېتەك-لىشىمىز كېرەك.»

1929 ـ يىلىدىكى دۇنيا كرىزىسى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى-نىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن يېڭى بىر سەھىپە ئاچتى. ئىقتىسادىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ كۆچلۈك بېسىمى ئاستىدا تۈركىيە كۈندىن ـ كۈنگە كېڭىيىپ بېرىۋاتقان ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە مەجبۇرىي قاتناشمىسا بولمىدى. شۇ يىلى دېكابىردا «يارىن» (ئەتە) ناملىق بىر يېڭى گېزىت نەشر قىلىنىپ ھۆكۈمەتنى تەنقىد قىلىشقا باشلىدى. بۇ گېزىت 1924ـ يىلىدىكىگە ئوخشاش تىغ ئۈچىنى مۇستاپا كامالنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، بەلكى باش باكان[1] ئىسمەدنىڭ ئىقتىسادىي سىيا-ستىگە قارائتى. بۇ گېزىت ئەسلى ئاپرېلدىلا پەرمان بىلەن بىر كۈن توختىتىۋېتىلگەنىدى، ماينىڭ 17 ـ كۈنى گېزىتنىڭ مۇ-ھەررىرى ئارىف ئولوچى ماقالە يېزىپ ئوتقۇيروقلۇق قىلدى دە-گەن گۇناھ بىلەن بىر ئاي قامالغان، مۇددىتى توشۇپ قويۇپ

① ئىچكى كابىنېت زۇھلىسى.

بېرىلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى خىزمەت ئورنىغا قايتىپ ھۆكۈ-مەتنى ۋە ئايرىم ھۆكۈمەت خادىملىرىنى داۋاملىق تەنقىد قىلىپ تۇردى.

ھۆكۈمەتنىڭ بۇنداق مۆتىدىل پوزىتسىيىسى يەنە بىر تۈركۈم ئۆكتىچىلەرنىڭ سىناق قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. بۇنداق تۇنجى سىناق مۇستاپا كامالنىڭ ئۆزىدىن كەلدى. ئۇ يالۋادا[1] ئۇزاققا بارمىغان بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر سىياسىي پارتىيىنىڭ قۇرۇلدى-غالىقىدىن بېشارەت بەردى. 1930 ـ يىل ئاۋغۇستنىڭ 9 ـ كۈنى، ئەمدىلا پارىژدىن قايتقان ئەلى فەتىش مۇستاپا كامالغا مەكتۇپ يېزىپ، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ۋە ئىقتىسادىي سىياسىتى-نىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى، بۇيۇك مىللەت مەجلىسىدە تەنقىد ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى تەنقىد قىلىشنىڭ كەم بولغانلىقىنى، بۇنىڭ ئىچكى كابىنېت ئىچىدە بىرمۇنچە مەسئۇلىيەتسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭچە بولغاندا، بىر ئۆكتە-چى پارتىيە قۇرۇش لازىم ئىدى. شۇڭا، ئۇ رەئىس جۇمھۇرىدىن ئۆزىنىڭ بىر ئۆكتىچى پارتىيە قۇرۇش توغرىسىدىكى پىكىر ـ تەلەپ ۋە قاراشلىرىنى ئاڭلاپ بېقىشىنى ئۆتۈندى. مۇستاپا كامال جاۋاب خېتىدە بۇنى ئوبدانراق بىر مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى، دېدى. چۈنكى، ئۇ «تەنقىد قىلىش ھەم مۇنازىرە قىلىشقا چوقۇم تولۇق ئەركىنلىك بولۇشى كېرەك . . . تەنقىد قىلىش ئەركىنلە-كى ھۆكۈمەت بىلەن مىللەت مەجلىسىنى دائىم سەزگۈر ھالەتتە ساقلايدۇ»، «ھەرقانداق بىر ياخشى ھۆكۈمەت چوقۇم بارلىق تەنقىد ۋە مۇنازىرىلەرگە قايىل قىلارلىق جاۋاب بېرەلىشى ھەم ئۇلارنىڭ ئاساسىنى تېپىپ بېرەلىشى كېرەك. ئەگەر بۇ ئاساس قىلىنسا تەنقىد ۋە مۇنازىرە دۆلەتكە پايدىلىق بولىدۇ ھەمدە بۇ دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ساپاسىنىڭ ئۆسۈ-

---

① يالۋا — جاي ئىسمى.

شىگە ياردەم بېرىدۇ» ، شۇنداقلا «ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەد-
قىد قىلىش ئەركىنلىكى ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا
تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش ھاسىل قىلىدۇ» دەپ قارايتتى. شۇڭا
مۇستاپا كامال خېتىدە ئەلى فەتىشىنىڭ قاراشلىرىغا بولغان مايىل-
لىقىنى ئىپادىلىدى، بۇ ئىككى پارچە خەت گېزىتتە ئاشكارا ئېلان
قىلىندى. ئاۋغۇستنىڭ 12 ـ كۈنى، ئەلى فەتىش ئۆزى قۇرماق-
چى بولغان ئەركىن جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىنىڭ تەشكىلىي
پروگراممىسىنى ئىستانبۇل ۋالىيسىنىڭ ۋاكالەتچىسىگە تاپشۇ-
رۇپ، «يىغىلىش قانۇنى» غا ئاساسەن تىزىمغا ئېلىشنى ئۆتۈند-
دى. گەرچە بۇ پارتىيە ئۇچ ئاي مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، ئەمما
ئۇنىڭ قىسقا ھەم كۆڭۈلسىز تارىخى كىشىلەرنى بەكمۇ ئەجەبلەند-
دۇردى. بەزى ئەربابلار مۇستاپا كامال تۈركىيىدە ھەقىقەتەن
كۆپ پارتىيىلىك بىر دېموكراتىك تۈزۈمنى ئورناتماقچى ئىدى،
ئەمما ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ئىسيان پىلانلىغانلىقىدىن پەيتىنىڭ تېخى
پىششىپ يېتىلمىگەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ رايىدىن قايتقان دېسە،
يەنە بەزىلەر بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭغا بىر ئۆكتىچى پارتىيە لازىم بوپقال-
غان، ئۇ مۇشۇ ۋاستە ئارقىلىق شۇ ۋاقىتتىكى ئىقتىسادىي
كرىزىس كەلتۈرۈپ چىقارغان جىددىيچىلىكنى ئىزغا سېلىپ،
كېيىن لازىمى قالمىغاندا ئاندىن ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى
ئويلىغان دېيىشەتتى. يەنە بەزىلەر بۇ ۋاقىتتىكى تارىخنى مۇستاپا
كامال بىلەن ئىسمەد ئىنۆنۈنۇ ئوتتۇرىسىدىكى پىكىر ئىختىلاپى
تارىخى دېيىشەتتى. مۇستاپا كامال بۇ چاغدا ھەقىقەتەن بۇ ئۆكتە-
چى پارتىيىنىڭ قۇرۇلۇشىغا يوشۇرۇن كۆرسەتمە بېرىپ، سىڭ-
لىسى ماقبۇلە خانىم بىلەن يېقىن بۇرادىرى ئەھمەد ئاجايىشنى
ئەلى فەتىشنىڭ يېڭىدىن قۇرغان ئۆكتىچى تەشكىلاتىغا قاتنىشىش-
قا دەۋەت قىلغان ھەتتا بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي راسخو-
تىنمۇ سەرپ قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئۇنىۋېرسال
دۆلەت باشقۇرۇش ئىدىيىسىنى چۈشىنەلمىگەنلەر مۇستاپا كامال-

نىڭ بۇنداق قىلىشىدا ئۆكتىچىلەرنى قانۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق يوشۇرۇن دۇشمەنلىرىنى ئاشكارىلاشنى مەقسەت قىلغان ياكى بولمىسا ئىككى پارتىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئەركىن جۇمھۇرىيەتچىلەرنىڭ كۈچى ئارقىلىق چەت ئەل مەبلىغىنى كىرگۈزۈشنى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن گۇمانلارنى قىلىشقانىدى. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەلى فەتىشىنىڭ ئۆكتىچى پارتىيە قۇرۇشىنىڭ مەقسىتى ئىسمەد ئېنۆنۇنىڭ ۋە جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ رولىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان بىر كۈچ ئىزدەش ئىدى. مۇستاپا كامال ئەلى فەتىشىنىڭ بۇنداق قىلىشىغا يول قويمىدى، نەتىجىدە ئەركىن جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى 1924 - يىلىدىكى تەرەققىيپەرۋەر جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىچىلىكمۇ ئىش قىلالمىدى.

ھەقىقىي ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇزاق ئۆتمەيلا كىشىلەر بۇ خىل سىناقنىڭ بەك بالدۇر بولۇپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئەلى فەتىش بىلەن ئىسمەد ئېنۆنۇ كۆرۈنۈش-تە ھەرقانچە ئەپ ئۆتكەندەك قىلسىمۇ، ئەمما ئۇزاقلاردىن بېرى يىغىلىپ قالغان ئاداۋەت ۋە قورساق ئۇرۇشى بىراقلا ئوتتۇرىغا چىقتى.

دۆلەتچىلىك ئاناتولىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈردى، بۇرژۇئازىيە دۆلەت خامچوتى بىلەن دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ يارىدىمىدە مىللىي سانائەتنى بەرپا قىلىپ، چەت ئەل كاپىتالىنىڭ تۈركىيە بازارلىرىدىكى بازلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى ھەمدە جاھانگىر ۋە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن ئالاقىسى قويۇق بولغان ئىستانبۇل ۋە ئىزمىردىن ئىبارەت ئىككى پورت شەھىرىدىكى دەللال بۇرژۇئازىيىگە قاتتىق زەربە بەردى. ئەلى فەتىش باشچىلىقىدىكى ئەركىن جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى مانا مۇشۇ ئىستانبۇل ۋە ئىزمىردىن كەلگەن نارازىلىق كەيپىياتى كۈچلۈك ئۆكتىچىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، چۈنكى شۇ ۋاقىت-

تىكى دۇنياۋى كرىزىس بۇ ئىككى شەھەرنىڭ سودىسىنى پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. ئەلى فەتىشنىڭ ئىزمىرىدىكى كۆپ قېتىملىق نۇتقى بۇ بىر تۈركۈم ئۆكتىچىلەرنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ گېزىتخانىلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، كوچىلارغا چىقىپ ھۆكۈمەت خادىملىرى بىلەن ئاشكارا ئېلىشىشقا سەۋەب بولدى. بۇ پارتىيە خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ كۆپرەك بولۇشىنى، دۆلەتچىلىكنىڭ ئازراق بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئۇلار جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنى خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ناھايىتى ئاز ئەھمىيەت بەردى دەپ ئەيىبلىدى. بۇ پارتىيە غەلىبە قىلسا بولمايتتى، شۇڭا نويابىرغا كەلگەندە، مۇستاپا كامال تۈركىيىدە بىردىن ئارتۇق پارتىيىنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرسا بولمايدىغانلىقىنى پەملىدى ـ دە، ئەركىن جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىنى تارقىتىۋەتتى. گەرچە ئەلى فەتىش بۇيۇك مىللەت مەجلىسىدە، ھۆكۈمەتنى سايلامدا نامۇۋاپىق ۋاستە قوللاندى دەپ ئەيىبلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ «غازى» مۇستاپا كامالغا قارشى تۇرۇشقا پېتىنالمىدى.

1931 ـ يىلى، دۆلەتچىلىك تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى سىياسىي پروگراممىسىنىڭ بىر قىسمى قىلىپ بېكىتىلدى. گەرچە كامالىزمچىلارنىڭ رادىكاللاردىن تەشكىل تاپقان كۈچلۈك يادروسىنىڭ ئۆكتىچىلەر ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، دۆلەتچىلىك پرىنسىپىنىڭ پارتىيە پروگراممىسىغا كىرگۈزۈلۈشى بۇ سىياسەتكە ئوچۇق ـ ئاشكارا ھۇجۇم قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى يوققا چىقارغان بولسىمۇ، دۆلەتچىلىكنىڭ دۈشمەنلىرى يەنە ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن ئۇنىڭغا ھۇجۇم ياسىدى ۋە «كادرو» (Kadro) دېيىلىدىغان بىر مەسلەك ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە پەيدا بولدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى ئەينى چاغدىكى ئاتاقلىق يازغۇچى، كېيىنكى ۋاقىتتىكى دىپلومات ياقۇب قادىرى قارا ئوسمان ئوغلو (1889～1974) ئىدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى 1932

~ يىلىدىن 1934 ـ يىلىغىچە «كادرو» ناملىق بىر ژۇرنال نەشر قىلدى. «كادرو» چىلار دەسلىپىدە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سىياسىتى «يۇزەكى ماركسىزم، مىللەتچىلىك ھەم سىندىكالىزم[1] نىڭ داشقاينىقى» دەپ قارالدى. ئۇلار تۈركىيىدە كاپىتال يوق، سىنىپىي كۈرەشمۇ يوق، دۆلەتنىڭ كاپىتال جۇغلاش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، بۇ ئارقىلىق سىنىپىي كۈرەشنىڭ مەيدانغا چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەجبۇرىيىتى بار دەپ قارايتتى. مانا مۇشۇنداق بىر يېڭى ئىقتىسادىي ئەھۋال ئاستىدا، كونا دەسمايە ئىقتىدارىغا ئىگە بىر تۈركۈم پېشقەدەم كادىرلار ئۆزلىرىگە ئەگىشىشنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ئاساسەن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىغا يېتەكچىلىك قىلدى. تۈركىيە ئىنقىلابى كاپىتالىزم بىلەن جاھانگىرلىكنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان دۇنياۋى كۈرەشنىڭ بىر قىسمى ئىدى. شۇڭا، تۈركىيە دۆلىتىنىڭ ئاساسەن ئەھمىيەت بەرگىنى ئىلغار تېخنىكا بىلەن تەرەققىي تاپقان ئىقتىسادنى بەرپا قىلىش بولۇپ، دۆلەت بارلىق ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنىڭ ئەڭ ئالىي سىياسەت بەلگىلىگۈچىسى، شۇنداقلا پائال يېتەكچىلىك قىلغۇچىسىغا ئايلاندى.

رىم، ئىستانبۇل ۋە موسكۋادىن قوبۇل قىلىنغان ھەرخىل ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى ئانچە ئۇزاققا بارمىدى. ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئەركىن پىكىرلىك مۇھاكىمە ۋە غۇلغۇلىلار يۈرگۈزۈلگەنلىكتىن، بەزى كۆچ-لۈك رادىكال تەھلىللەر ۋە ھەل قىلىش لايىھىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، نەتىجىدە «كادرو» چىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن

---

① سىندىكالىزم — خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى سىياسىي كۆرەشنى، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ۋە ئىشچىلار سىنىپى پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىك رولىنى ئىنكار قىلىپ، ئىشچىلار ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى تەشكىللەش ۋە ئىقتىسادىي كۆرەش ئېلىپ بېرىش بىلەنلا چەكلىنىشى كېرەك، دەيدىغان بىر خىل ئېقىم.

ھەمنام بولغان ژۇرنلى باستۇرۇلدى، ژۇرنالنىڭ مەسئۇل مۇ-ھەررىرى تۈركىيىنىڭ ئالبانىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى قىلىپ ماڭدۇرۇلدى، بۇ بىر خىل سۈرگۈن قىلىش ئىدى. گەرچە «كادرو» چىلار بېيجىڭدا قالغان بولسىمۇ، ئەمما دۆلەتچىلىكنى «كادرو» چە مۇھاكىمە قىلىش ئىشى يەنىلا تۈركىيە زىيالىيلىرى ئارىسىدا كۆچلۈك تەسىرگە ئىگە بولۇپ قېلىۋەردى.

دۆلەتچىلىك تۈركىيىنىڭ ئارقىدا قالغان قالاق ئىگىلىكى-نىڭ مەھسۇلى ئىدى. تۈركىيىدىكى سانائەت تەرەققىياتىنىڭ قە-دىمى ناھايىتى ئاستا ۋە كېيىن بېيىلغان بولۇپ، دۆلەت قوللى-مىسا، ئۇ زادى مۇستەھكەملىنەلمەيتتى. شۇڭا، ئاتا تۈركچىلىك سىياسىتىنىڭ چىقىش نۇقتىسى ھەممىدىن بۇرۇن يېڭىدىن گۈل-لىنىۋاتقان تۈركىيىنىڭ ئاجىز سانائىتىنى قوللاپ ۋە قوغداپ، كۆچلۈك غەرب دۇنياسىنىڭ باي ۋە مول كاپىتالىنىڭ زەربىسى-دىن ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلدى.

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۆلەتچىلىككە تايىنىپ ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. شۇ چاغدا يۇز بەرگەن دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس تۈركىيىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتمەي، دېھقانچىلىق مەھسۇلا-لىرىنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى بىراقلا پەسلەپ كەتكەنلىكتىن، چەت ئەل سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈركىيىگە ئىمپورت قىلىنىشى ناھايىتى زور مىقدارda ئازايتىشقا توغرا كەلدى. ئۇنداق بولمىغاندا سودىدىكى پاسسىپ بالانس ئىگىلىكنى ۋەيران قىلىۋېتەتتى. 1931 - يىلى، تۈركىيە ھۆكۈمىتى چەت ئەل مالليرىنىڭ ئىم-پورت قىلىنىشىنى چەكلىدى. نەتىجىدە ئىمپورت سوممىسى 1930 - يىلىدىكى 148 مىليون لىرادىن 1933 - يىلىدىكى 75 مىليون لىراغا چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى چەت ئەل رىقابىتى ئاجىزلاپ، تۈركىيە مېلىغا بولغان ئېھتىياج ئاشتى.

دۆلەتچىلىكىنىڭ تۈركىيە مىللىي مۇستەقىللىقىنىڭ مۇس-
تەھكەملىنىشىگە بولغان ياردىمى ئىنتايىن چوڭ بولدى. بەزى
چوڭ تىپتىكى يېڭى كارخانىلار، ھەتتا ئىلگىرىدىن تارتىپ زادىلا
كۆرۈلۈپ باقمىغان يېڭى سانائەت تارماقلىرى بەرپا بولدى، تۈر-
كىيە سانائىتىنىڭ دائىرىسى زورايدى. 1927 - يىلىدىكى سانا-
ئەت بۇيۇملىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 58 مىليون لىرا بولغان
بولسا، 1931 - يىلىغا كەلگەندە 105 مىليون لىراغا، 1939-
يىلىغا بارغاندا بولسا، 331 مىليون لىراغا يەتتى. ئۇلار ئەمدى
ئىلگىرى چەتتىن كىرگۈزىدىغان شېكەر، رەخت، گەزمال، قۇ-
رۇلۇش ماتېرىياللىرى، قەغەز قاتارلىق مالىلارنى ئۆزلىرى ئىش-
لەپچىقىرىپ بازارنى تەمىنلىيەلەيدىغان بولدى. ئاناتولىيىنىڭ
شەرقىي، غەربىي تەرەپلىرىگە، ھەتتا قارا دېڭىز، شۇنداقلا ئوت-
تۇرا دېڭىزغىچە تۇتىشىدىغان يېڭى تۆمۈريوللار ئەمدىلىكتە دۆلەت-
نىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن ياسىلىپ پۈتتى. ھۆكۈمەت چەت
ئەللىك ئىجارىكەشلەرنىڭ قولىدىن كونا تۆمۈريوللارنى سېتىۋال-
دى. ئۇنىڭدىن باشقا، كۆمۈركان، پورت ۋە جامائەت ئىشلىرى
ئورۇنلىرىغا ئوخشاش بەزى مۇھىم بولغان ئىجارىسى ئۆتۈنۈپ
بېرىلگەن كارخانىلارمۇ سېتىۋېلىندى.

چەت ئەللىك ئىجارىكەشلەر مۇستاپا كامالنىڭ ئىقتىسادىي
تەدبىرىدىن قاتتىق نارازى ئىدى. ئۇلارغا يۆلەنچۈك بولۇۋاتقان
جاھانگىر دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرى ۋە گېزىتلىرى تۈركىيىگە ھەيۋە
قىلىپ ئۇنى قاتتىق بالايىئاپەتكە ئۇچرايدۇ، دەپ قورقۇتۇشتى.
بەزى ئىجارىكەشلەر ئۆزلىرىنىڭ «قانۇن» لۇق مەنپەئىتىنى قوغ-
داشتا چىڭ تۇرۇپ، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كارخا-
نىلىرىنى سېتىۋېلىشىغا قارىتا جاھىللىق مەيدانىدا تۇردى ھەم
تۈركىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىلغار پەن - تېخنى-
كىسىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىگە جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆر-
سەتتى. چەت ئەللىك ئىجارىكەشلەرنىڭ تەسىرۇپى ئاستىدىكى

تۆمۈريوللار بارغانسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. پويىزلار يېڭىلاندى، ۋوگزاللار كونىرىغان پېتى قالدى. 30 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ئىزمىرنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرىدا يەنىلا كونا ئات ھارۋىسى قاتنىماقتا ئىدى. چۈنكى، 19 ئەسىردىلا ئىجارىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن چەت ئەللىك ئىجارىكەشلەر ئىزمىر ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ بۇ يەردىمۇ باشقا جايلاردا خېلى بۇرۇنلا ئىشلىتىلگەن تراللېبۇسلارنى ئىشلىتىشىگە يول قويماي كەلگەنىدى. ئەمدى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى باھانە كۆرسىتىپ، ئىجارىكەشلەرنىڭ ئىجارىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش توختامنامىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرىغا خىلاپلىق قىلغانلىقى توغرىسىدا سوتقا ئەرز سۇنۇپ، ئۇلارنىڭ ئىجارىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش ھوقۇقىنىڭ ئىناۋەتسىز ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى.

گەرچە مەملىكەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچىلەر ۋە چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ قارشىلىقلىرى ناھايىتى قاتتىق داۋاملىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، تۈركىيە ھۆكۈمىتى دۆلەتنىڭ مالىيە مۇستەقىللىقىنى مۇستەھكەملەش جەھەتتە، يەنىلا بىر قاتار مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، تۈركىيىدە بىر جۈمھۇرىيەت مەركىزىي بانكىسى ھەم بەزى مىللىي بانكىلار قۇرۇلدى. 1933 - يىلىدىكى ئىمزالانغان كېلىشىمگە كۆرە، تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئوسمانلىلارنىڭ قەرز سوممىسىدىكى يىللىق تۆلەپ قايتۇرۇش نىسبىتىنى بىكىتىپ چىقتى ۋە بۇنى ئالتۇن بىلەن ئەمەس، بەلكى قەغەز فرانك بىلەن تۆلەپ قايتۇرىدىغانغا پۈتۈشتى. كېيىن فرانسىيە فرانكىنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، تۈركىيە ئۆزىنىڭ بىر قىسىم تاۋارلىرى بىلەن ئوسمانلىلارنىڭ تارىختىن قېپقالغان قەرزلىرىنى تۆلىدى.

تۈركىيە مىللىي مۇستەقىللىقنى قوغداش مۇددىئاسى ئاساسىدا تىنچلىقتا بىللە تۇرۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇقىغا ئەھمىيەت بەردى.

1929 ـ يىلى نويابىر تۈركىيە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ بىر ئايدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك بانكىسى بىلەن سانائەت بانكىسى بىرلىشىپ مەبلەغ سالغان سودا شىركىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدا تىجارەت باشلىدى. 13 ـ دېكابىر كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرى قاراخان ئەنقەرەگە كېلىپ مۇستاپا كامال بىلەن كۆرۈشتى ۋە «رۇسىيە ـ تۈركىيە توختامنامىسى» نى ئىمزالىدى، 1930 ـ يىلى سېنتەبىردە تۈركىيىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى تەۋپىق رۈشۈد (ئاراس) موسكۋادا زىيارەتتە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ باردى — كەلدىسى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. 1932 ـ يىلى ئاۋغۇستنىڭ 5 ـ كۈنى، ئىسمەد پاشا موسكۋادا سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن 8 مىليون ئامېرىكا دوللىرى مەبلەغ سېلىنغان بىر كېلىشىم ئىمزالىدى. بۇ مەبلەغنىڭ كۆپ قىسمى توقۇمىچىلىق سانائىتىگە ئىشلىتىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تېخنىكا خادىملىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قەيسەرىيىدە بىرلىشىپ مەبلەغ سالغان كارخانىلار قەد كۆتۈردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان چارە ـ ئۇسۇل، مەبلەغ ۋە خادىملار بىلەن تۈركىيىنى تەمىن ئېتىشى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇزغۇنچىلىق هەم نامراتلىقتىن قۇتۇلالمىغان، ئەمما شۇنىڭ ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلىۋاتقان بۇ ئەلگە ئۆزىنىڭ تۈرقىنى ياخشىلىۋېلىش ئۈچۈن ئىمكانىيەت بەردى.

دۆلەتچىلىك سىياسىتىنىڭ تۈركىيىدە يولغا قويۇلۇپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنىڭ بارا ـ بارا قويۇقلىشىشىغا بەزى سىياسىي بېدىكلەر ۋە هۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى بەزى ئايرىم كىشىلەر قەتئىي قارشى ئىدى. ئۇلار تۈركىيىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ كومموئىزمغا قاراپ ماڭدى، دېيىشەتتى. دەرۋەقە، بۇ ۋاقىتتا تۈركىيىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرا رايونلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەندىزىسى

بويىچە بەزى تەجرىبە - سىناقلارمۇ قىلىنىشقا باشلىغانىدى. ئەمما، بۇ ئايرىم ئەھۋال بولۇپ، دۆلەت سىياسىتى ئەمەس ئىدى. دېمىسىمۇ بۇ ئىككى دۆلەت دەسلەپتە يېقىن ئۆتۈشكەن ئىدى. كېيىن لوزان يىغىنىدا ئىسمەد پاشانىڭ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن، تۈركىيىدە بۆلۈنۈش پەيدا بولغاچقا، مۇستاپا كامال ئاتا تۈركنىڭ ئۆكتىچى كۈچلەرگە تاقابىل تۇرۇشى ئۈچۈن جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنى قۇرۇشى ۋە لوزاندا سۆزبت ئىتتىپاقىنىڭ ئىتالىيىدىكى ۋەكىلى ژوروژسكىيىنىڭ قەتلى قىلىنىشى قاتارلىق بىر قاتار مۇرەككەپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ ئوتتۇرىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشتى. ئەمما، 1924～1925 - يىللاردىكى مۇسۇل مەسىلىسىدە ئىنگلىزلار بىلەن بولغان كۈچلۈك سۈركىلىش تۈركىيىنى سۆزبت ئىتتىپاقىغا يېقىنلاشتۇردى.

تۈركىيە بىلەن سوۋبت ئىتتىپاقى دىپلوماتىيە جەھەتتە ئەپ ئۆتكەن بىلەن ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ھېچقانداق ئورتاقلىقى يوق ئىدى. مۇستاپا كامال ئىنقىلابىنىڭ دەسلىپىدىلا ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ روسىيىدە يولغا قويۇلغان كوممۇنىزمنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كامالىزم بىلەن ئۇنىڭ ھېچقانداق بىر ئوخشاشلىقىنىڭ يوقلۇقىنى، شۇڭا تۈركىيىگە تەتبىقلاشقا بولمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. شۇڭا، ئۇ 1921 - يىلى كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، تۈركىيە كوممۇنىستلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە زەربە بەردى. 1922 - يىلىدىكى ھۇسەين رائۇفنىڭ سىياسىتى كوممۇنىستلارنىڭ تەشۋىقاتىنى قاتتىق مەنئىي قىلدى. ئىستانبۇلدا چىقىرىلغان كومپارتىيىنىڭ يېرىم قانۇنلۇق ئورگان ژۇرنىلى پېچەتلەندى، كوممۇنىستلار ۋە ئۇلارغا ھەمكارلاشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى جازاغا تارتىلدى، كىتابخانىلاردا ماركسىزم ئەسەرلىرىنى ساتقۇچىلار قولغا ئېلىنىدى، 1925 - يىلى ئەڭ ئاخىرقى يېرىم قانۇنلۇق ھالەتتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان

تۈركىيە كومپارتىيىسىمۇ قانۇنسىز تەشكىلات دەپ جاكارلاندى، رۇسىيىدە بولشېۋىكلار سىياسىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن كوممۇنىزمغا قارشى بۇ قىلمىشقا سۈكۈت قىلدى، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ نەزەرىيىچىلىرى ئالدىراپ - تېنەپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۇستاپا كامال گەرچە كوممۇنىزمغا قارشى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ فېئودالىزمنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقاتىپ، دانا يېزا ئىگىلىك سىياسىتىنى يولغا قويدى، ھازىر سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى تۈتۈۋاتىدۇ ھەمدە كاپىتالىستىك غەربنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇۋاتىدۇ، شۇڭا ئۇ ئىلغارلىققا ھەم ئىنقىلابىيلىققا ئىگە دەپ چۈشەنچە بەردى.

1929～1930 - يىللاردا موسكۋانىڭ ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى باش سىياسىتىنى قايتىدىن بەلگىلىشى مۇستاپا كامالنى ئىنقىلابىي قەھرىماندىن بىراقلا بولشېۋىكلارنىڭ نەزەرىدىكى بىر مۇستەبىتكە ئايلاندۇرۇۋەتتى. بەزىلەر ئۇنى تۈركىيىچە بولغان «مىللىي فاشىزم» نى يولغا قويدى دېسە، بەزىلەر «يېزا ئىگىلىك ناپولېئونىزمى» بىلەن ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتىدۇ، دېيىشىتى. رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئاتا تۈركچىلىككە قايتا باھا بېرىشى تۈركىيە كومپارتىيىسىنىڭ مۇستاپا كامال ھاكىمىيىتىگە بولغان ئۆكتىچىلىك ھەرىكىتىنى قايتىدىن ئۇلغايتىۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن تۈركىيە دائىرىلىرى كوممۇنىستلارنى قاتتىق باستۇردى. مۇستاپا كامال 1921 - يىلىدىن باشلاپ، بولشېۋىكلار بىلەن دوستلۇق شەرتنامىسى ئىمزالىغىنى بىلەن، ئۇنىڭ تۈركىيىنى كوممۇنىزم دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇش خىيالى يوق ئىدى. شۇڭا، ئەپچىل چارە ئىشلىتىپ بۇ ھۆرمەتلىك يېڭى قوشنىسى بىلەن تېخىمۇ ئاپاق-چاپاق بولۇپ كېتىشتىن ساقلاندى ھەم ئۆزى بەرپا قىلغان ياش تۈرك ۋەتىنىنى كوممۇنىزمدىن پىنھان تۇتتى. كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە، مۇستاپا كامال دۆلەتچىلىكنىڭ ئۇقۇمىغا تەبىر بەرگەندە ئۇنى ئېنىق قىلىپ شەرھلىدى. ئۇ مۇستاپا كامال ئىدى

1935 ـ يىلى ئاۋغۇستتا ئىزمىر يەرمەنكىسىدە سۆزلىگەن نۇتقىدا مۇنداق دېدى:

«تۈركىيىدە يولغا قويۇلغان دۆلەتچىلىك تۈزۈمى 19 ـ ئە-سىردىن بۇيانقى سوتسىيالىزم نەزەرىيىچىلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەشەببۇسلارنىڭ كۆچۈرۈلمىسى ياكى مېۋىسى ئەمەس. بىزنىڭ دۆلەتچىلىكىمىز شەخسلەرنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ قابـ-لىيىتىنى ئاساس قىلغان، بىر بۇيۇك مىللەت بىلەن بىر بېپايان دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتقان ھەم بىزنىڭ تېخىمۇ نۇر-غۇن ئىشلارنى قىلىشىمىزدەك ئۆزگىچە ئەمەلىي ئەھۋالىمىزنى ئەكس ئەتتۈرگەن، شۇڭا بىزنىڭ دۆلەتچىلىكىمىز دۆلەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىگە مەسئۇل بولۇشتەك پرىنسىپنى ئۇل قىلغاۋ-دۇر.»

1930 ـ يىلى، مۇستاپا كامالنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېڭى تۈرك تارىخى جەمئىيىتى قۇرۇلدى، بۇ ۋاقىتتا ئوسمانلىلارنىڭ تارىخشۇناسلىق جەمئىيىتى مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقانىدى. يېڭى تۈرك تارىخى جەمئىيىتى ئالىي مەكتەپ ۋە ھەرقايسى مەكتەپلەردە قوللىنىلىدىغان يېڭى تارىخ دەرسلىكى ۋە قوللانمىلىرىنى تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1932 ـ يىلى، مۇستاپا كامالنىڭ يولىيۇرۇقى بىلەن ئەتقەرەدە تۈرك تارىخى مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتـ-كۈزۈلۈپ، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تارىخ دەرسى ئوقۇتقۇچىلىرى، پروفېسسورلار، چەت ئەللىك ئالىملار ۋە ھەر قايسى ئىلىم ساھەلىرىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشتى يىغىنىدا، تۈركلەر ـــ ئاق تەنلىكلەر ئىچىدىكى ئارىيانلاردۇر، ئۇلار پۈتـ-كۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەرىپەت بۆشۈكى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارالغان، بۇ جايلارنىڭ تەدرىجىي قۇرغاقلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئۇلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ياۋروپا قىتئەسى، ئافرىقا قىتئەسى ۋە ئاسىيا قىتئەسىدىكى ھەرقايسى جايلارغا كۆچكەن، شۇنداقلا ھەرخىل مەدەنىيەتلەرنى كۆچكەن جايلىرىغا بىللە ئېلىپ بارغان،

جۇڭگو مەدەنىيىتى، ھىندىستان مەدەنىيىتى ھەم ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيەتلىرى مانا مۇشۇ ئاساستا شەكىللەنگەن. ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاتىسى ھېسابلانغان سومېرلىقلار[1]ۋە ھىتتىلار[2]مۇ ئەسلىدە تۇركلەردۇر، ئاناتولىيە ئەزەلدىن تۇركلەرنىڭ زېمىنى دېگەن ھۆكۈم ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ تارىخ نەزەرىيىسى سۇپىتىدە ئېلان قىلىنىدى، تەتقىقاتچىلار بۇ نەزەرىيىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تەتقىقاتلىرىنى باشلىۋەتتى.

مۇستاپا كامال مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق يېقىنقى بىر ئىككى ئەسىردىن بۇيان خورلىنىپ دەپسەندە قىلىنغان تۇرك روھىغا تەسەللىي بەردى ۋە ئاناتولىيىنىڭ زامان - زامانلاردىن

---

① سومېرلىقلار — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4000 - يىلى قەدىمكى مىسىرغا تەۋە سۇمېر ۋە ئاككاد دېگەن ئىككى شەھەر دۆلىتىدە شانلىق مەدەنىيەت يارىتقان ئاھالىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇلار بەرپا قىلغان مەدەنىيەت تارىخىي كىتابلاردا «سۇمېر - ئاككاد مەدەنىيىتى» دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئامېرىكا تارىخ ئالىمى PhiliP Lee RalPh تەرىپىدىن يېزىلغان ئىككى تومлуق «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن كىتابتا: «مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3500 - يىلدىن 3200 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مىسۇپوتامىيە، يەنى ئىككى دەريا (تىگرىس ۋە ئېفرات دەريا ئارىلىقى) ۋادىسى تازا ئاۋاتلىشىپ، بىر شارى بويىچە تۇنجى مەدەنىيەت رايونىغا ئايلانغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3200 - يىلدىن 2000 - يىلىغىچە بولغان دەۋر «سۇمېرلىقلار دەۋرى» دېيىلىدۇ» دېيىلسە، Will Durant دېگەن يەنە بىر ئامېرىكىلىق ئالىم «شەرق مەدەنىيىتى» دېگەن ئىككى تومлуق كىتابىدا: «سۇمېرلىقلار دەسلىپىدە ئوتتۇرا ئاسىيا، كاۋكاز ۋە ئەرمىنىيەدىن شىمالىي مىسۇپوتامىيەگە كەلگەن، كېيىن ئىككى دەريا ۋادىسىنى بويلاپ جەنۇبقا كۆچكەن، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2300 - يىلى تازا گۈللەنگەن، ئۇلارنىڭ تارىسىدىن چىققان شائىر، مىرزىلار سۇمېر-لىقلارنىڭ يىراق قەدىمكى تارىخىنى توپان بالاسىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگىچە سۈرۈپ، 432000 يىلغا ئاپىرىدۇ» دەيدۇ.

② ھىتتىلار — كىچىك ئاسىيادا ياشىغان ھىندى- ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى قەدىمىي خەلق. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1600- يىلى، ئۇلار ئاناتولى يېرىم ئارىلىنى بېسىۋالغان ۋە كېيىن ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىنى بويلاپ جەنۇبقا كۆچۈپ، سۈرىيە ۋە ئىۋانىي ئىستېپلا قىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1595 - يىلى بابىلۇن ئىمپېرىيەسىنى يوقاتقان. «ئىنجىل» دا، ھىتتىلارنىڭ ئېفرات دەريا ۋادىسىغىچە بولغان جايلارنى ئىستېلا قىلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1450 - يىلى ئۇيۇچۇرىستاندىن 1200 - يىلىغىچە ھىتتىلار (تازا گۈللىنىپ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 13 - ئەسىردىن كېيىن شىمالدىكى مىسىر ۋە مىسۇپوتامىيىلىكلەر بىلەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1185 - يىلى غەربىي دېڭىز تەرەپتىن كەلگەن سۇ خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ئۇرۇشلىرىدا ئاجىزلىغان. ھىتتىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر شاھىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 717 - يىلى ئاسسۇرىيىلىكلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھىتتىلار تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى. ھىتتىلار ئەڭ ئاۋۋال بۈگۈنكى تۇركىيىنىڭ پايتەختى ئەنقەرەنىڭ يېنىدىكى بوغاز كوي (قەدىمكى نامى ھىتتىسا شەھىرى) دېگەن جايىنى ئۆزىنگە پايتەخت قىلغانىدى. 1907 - يىلى ئارخېئولوگلار بۇ جايدىن قەدىمكى ھىتتى مەدەنىيىتىگە ئائىت 20000 دىن ئارتۇق سىغىز تاختاي قېزىۋالدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئىنسانلار ھىتتىلار ھەققىدە ھېچنېمە بىلمەيتتى. كېيىن ئارخېئولوگلار يەنە شىمالىي سۇرىيىدىكى ھەلەب قاتارلىق جايلاردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1200 - يىللار ۋە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4000- يىللارغا تەۋە بولغان مادىدىي بۇيۇملارنى تاپتى. 1915 - يىلى چېخ ئارخېئولوگى ۋە شەرقشۇناسى Bedrich Hrozny (1879- 1952) تۇنجى قېتىم سىغىز تاختايلارغا يېزىلغان ھىتتى ئەسقىلىرىنى ئۇقۇپ، ئۇنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى دۇنياغا جاكارلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھىتتىلار يېقىنقى دۇنيادا ھېچكىم ئۇقالماسلىقتەك تارىخقا خاتىمە بېرىلىپ، خەلقئارا ھىتتى تەتقىقاتى باشلاندى.

بېرى تۇركلەر ھەربكتىنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەنلىكىنى دە-
لىللەپ، مىللەت بىلەن رايون ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمىي يېقىنچە-
لىقنى كۆچەيتتى. ئەمدى تۇركلەرنىڭ نەزەردە بۇرۇنقى كونا
ئىمپېرىيە يىراقتا قالدى، تۇركىيە جۇمھۇرىيىتىگە ۋەكىللىك
قىلىدىغان، جامائەتكە تونۇشلۇق بولغان بۇگۈنكى كۈندىكى تۆت
بۇرجەكلىك بۇ جاي تۇرك خەلقىنىڭ تەلپۈنىدىغان، ساداقىتىنى
ئىپادىلەيدىغان مۇقەددەس مەركەزگە ئايلاندى.

مۇستاپا كامال بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېدى:

«خەتەرلىك يارنىڭ لېۋىگە كېلىپ قالغان ۋە گۈمران بولۇۋاتقان بۇ دۆلەت ئۆزىنىڭ رەڭگارەڭ دۇشمەنلىرى بىلەن قانلىق كۈرەشلەرنى قىلدى . . . تالاي يىللار كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، ئاخىرىدا مەملىكەت ئىچىدە ۋە سىرتىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان بىر يېڭى زېمىن، يېڭى جەمئىيەت ۋە يېڭى دۆلەت بارلىققا كەلدى. ھالبۇكى بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن توختاۋسىز ئىنقىلابلار ئېلىپ بېرىلدى، بۇ بۇيۇك تۇركىيە ئىنقىلابىدۇر.»

تۇركىيە بىلەن شەرق ئىسلام دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى ھاڭنىڭ بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىشى، غەربلەشتۇرۇش بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇش ئارقىلىق شەكىللەنگەن، بارغانسېرى زورىيىۋاتقان ھەربىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ، دىن بىلەن ھاكىمىيەت ئايرىۋېتىلگەن ئۆرپ ـ ئادەت تەربىيىسىدە چوڭ بولغان ھەمدە خەلق بىلەن زېمىننىڭ ئاخىرقى جەۋھىرى ھېسابلانغان تۇركىيە جۇمھۇرىيىتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا تەييارلىنىۋاتقان يېڭى بىر ئەۋلادلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى كىشىلەرنىڭ رايون خاراكتېرلىك ئېڭىنى پەيدىنپەي چوڭقۇر-
لاشتۇردى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ شىددەتلىك دولقۇنىدا سىناقتىن ئۆتكەن تۇركىيىنىڭ بىتەرەپ مەيدانى بۇ روھنى تېخى-
مۇ كۈچەيتىپ، ئۇنىڭغا قايتا جان كىرگۈزدى.

ئونىنچى باب

تۇرك ۋەتىنىدە جۇمھۇرىيەت

مۇستافا كامال كېلەركى باسقۇچتىكى سىياسىي كۆرەشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىشقا جىددىي كىرىشتى ، ئۇنىڭغا بىر سىياسىي قورال لازىم بولغانىدى. ئاناتولىيە ـ رۇمىلىيە ھوقۇقىنى قوغداش جەمئىيىتى (ئانادولو ۋە رۇمەلى مۇداپائائى ھوكوك جەمئىيىتى) مىللىي ئازادلىق كۆرىشى ۋاقتىدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى، ئەمما تىنچلىق ئورنىتىلىپ مۇستەقىل بولغان دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. شۇڭا، مۇستاپا كامال ئۇنى ھەقىقىي بىر سىياسىي پارتىيىگە ئايلاندۇرماقچى بولدى.

1922 ـ يىلى 6 ـ دېكابىر كۈنى، مۇستاپا كامال ئاخبارت ساھەسىگە خەلق پىرقىسى دېيىلمىغان بىر يېڭى سىياسىي پارتىيىنىڭ پات ئارىدا قۇرۇلمىغانلىقى، مەملىكەت ئىچىدىكى ھەر قايسى ئىلمىي قاتلاملارنىڭ ئۇنىڭغا ئىپادە بىلدۈرۈشى ھەققىدە خەۋەر تارقىتىشنى ئۇقتۇردى. ئارقىدىن ئارمىيىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە يېڭى تەدبىرگە بولغان ئىنكاسنى ئاڭلاش ئۈچۈن، ياندۇرقى يىلىنىڭ بېشىدا ئاناتولىيىدىكى ئەسكى شەھەر، ئىزمىت ، بورسا ۋە ئىزمىر قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ چىقتى، ئۇنىڭدىن كېيىن 1923 ـ يىلى ئاپرېلنىڭ 8 ـ كۈنى «توققۇز ئۇمدە» (توققۇز پرىنسىپ) دەپ ئاتالغان بىر خىتابنامە ئېلان قىلدى. خىتابنامىدە پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى، ئاساسىي قانۇن ئورناتقان ھۆكۈمەت قۇرۇش، سۇلتانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇ-

رۇش قاتارلىق مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، شۇنىڭدەك مالىيىنى ۋە مەمۇرىي ئىشلارنى ئىسلاھ قىلىش قاتارلىق ئىشلار يىرىكرەك تەكىتلەنگەنىدى. بۇ پرىنسىپلار مۇستاپا كامالنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، شۇ كەمگىچە ئورۇندىغان ۋە ئەملگە ئاشۇرغان ھەممە ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ئەمما جۇمھۇرىيەت جاكارلاش، خەلىپىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىش، مەھكىمە شەرئىنى ئەملدىن قالدۇرۇش، مەدرىسەلەرنى تاقاش ھەمدە شىلەپە كىيىشنى ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق مەزمۇنلارنى بولسا تېخى ئۆز ئىچىگە ئالمىغانىدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، بۇ مەسىلىلەرنى «توققۇز ئۆمدە» نىڭ ئىچىگە بالدۇر كىرگۈزۈپ، نادان ۋە مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ پۈتكۈل مىللەتكە زىيانكەشلىك قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئورۇنلۇق ئىش ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىشلار ئاخىر مۇڭاپىق بىر پەيتتە ھەل قىلىنىپ، خەلقنىڭ رازى بولىدىغان كۈنلىرىمۇ ھامان كېلەتتى. گەرچە بەزىلەر بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ، «توققۇز پرىنسىپ» نىڭ تۈزۈلۈشى بەك ئاددىي بولۇپ قاپتۇ دەپ قاراشسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا سىياسىي تەرەققىياتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئىدى.

ئاپرېلنىڭ 16 ـ كۈنى بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ئۆزىنىڭ تۇنجى قېتىملىق ھەقىقىي سايلىمىنى ئۆتكۈزدى، ئىيۇندا 286 ئەزاغا ئىگە بىر مىللەت مەجلىسى بارلىققا كەلدى. تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشلىرىنى باشلىۋەتكەن بۈيۈك مىللەت مەجلىسىنىڭ ئاۋغۇستىنىڭ 11 ـ كۈنىدىكى 2 ـ سانلىق يىغىنىدا مۇستاپا كامال بىرەك ئېتىراپ قىلىنىپ رەئىسلىككە سايلاندى.

يېڭى بۈيۈك مىللەت مەجلىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مۇستاپا كامالنىڭ بۇ مەجلىسكە رەئىس بولۇپ سايلىنىشى ئىنقىلابىي تۈركىلەرنىڭ خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئورنىنى تېخىمۇ ئۆستۈردى. مەملىكەت ئىچىدە مۇستاپا كامالنىڭ

مۇددىئاسى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، سېنتەبىرنىڭ 9 - كۈنى خەلق پىرقىسى دېيىلگەن بىر پارتىيە رەسمىي دۇنياغا كەلدى، خەلقئا- رادا ئالدىنقى يىلى ئىمزالانغان لوزان شەرتنامىسىدە بەلگىلەنگەن يېڭى تۈركىيىنىڭ خەلقئارادىكى ئورنىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ھەققىدىكى سىياسىي تەدبىرلەر ئەمەلىيلىشىپ، ئۆكتەبىرنىڭ 2- كۈنى ئەڭ ئاخىرقى بىر تۈركۈم ئانتانتا دۆلەتلەر ئارمىيىسى ئىستانبۇلدىن چىقىپ كەتتى، 6 - كۈنى تۈركىيە دۆلەت ئارمى- يىسى شۆكرۈ نەيلى پاشانىڭ قوماندانلىقىدا ئىستانبۇلغا كىردى، ۋەتەن خائىنى داماد فەرىد پاشا دەل مانا مۇشۇ كۈندە فرانسىيىنىڭ نىس دېگەن يېرىدە ئۆلدى.

ئەنقەرە ھۆكۈمىتى بۇ چاغدا نېگىزلىك بىر مەسىلىنىڭ قارار قىلىنىشىغا موھتاج ئىدى، يەنى بۇ قەيەرنى پايتەخت قىلىپ بەلگىلەش كېرەك دېگەن مەسىلە بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ مەسە- لىگە جاۋاب تېپىلدى. ئۆكتەبىرنىڭ 9 - كۈنى، ئىسمەد پاشا خەلق پارتىيىسىنىڭ بىر قېتىملىق يىغىنىدا ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئەنقەرە تۈرك دۆلىتىنىڭ باش كەنتى بولىدۇ» دەپ قارار قىلدى. ئۆكتە- بىرنىڭ 13 - كۈنى، مىللەت مەجلىسى قارار ماقۇللاپ ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسىنى ئىشلەپ چىقتى. بۇ قارارنىڭ ماقۇللىنىشى ئىلگىرىكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى، شۇنداقلا سۇلتانلىق تۈزۈم ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىنكى ئىشلارنىڭ مۇۋا- پىق داۋامى ئىدى. سۇلتان ئەمدى مەۋجۇت بولمايدىغان، سۇلتان تۈرۈشلۇق ئوردىنىڭ مال - مۈلۈكلىرىمۇ سۇلتاننى ئاغدۇرۇۋەت- كەن ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى.

500 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان، ئىستانبۇل ئىزچىل ھالدا ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولۇپ كەلگەنىدى. بۇ ئۇزاق مۇساپە جەريانىدا قۇياشنىڭ پارلاق نۇرى گالاتاساريىي بە-

لەن ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ باشقا سارايلىرى ئۈستىدە ئايلىنىپ يۈردى. بۇ 500 يىل داۋامىدا، ئىستانبۇل ئۆزىنىڭ مەسچىت، خانىقا، ساراي، ئوردا، دىنىي ئۆلىمالىرى ۋە ئوردىنىڭ ۋەزىر-ۋۇزۇرالىرى بىلەن قوشۇلۇپ، يەنە كېلىپ يېقىن ئەتراپتىكى سەھرا - كەنتلىرى، شەھەر مەركىزىي كوچىلىرى، دەللال سودىگەرلىرى، ھەتتا تۈرك خەلقىنىڭ مەپكۇرىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ بەئەينى زىچ گىرەلەشكەن بىر قاداقتا ئوخشاپ قالدى، بۇ جاي ئىنقىلابىي يېڭى ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇستاپا كامال قۇرماقچى بولغان يېڭى تۈركىيىنىڭ پايتەختى بولۇشقا ماس كەلمەيتتى. شۇڭا، ھەدەپ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىۋاتقان، يېڭى خەلق ۋە يېڭى دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلالايدىغان بىر جاي — ئەنقەرە تاللاندى. يېڭى دۆلەت بىر سۈلالە، بىر ئىمپېرىيە ياكى ئېتىقاد ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى بىرلا مىللەت — تۈرك مىللىتىنىلا ئاساس قىلىپ قۇرۇلماقچى بولغاچقا، ئۇنىڭ پايتەختى چوقۇم ئەسلى تۈرك ئاھالىسى زىچراق ئولتۇراقلاشقان ئاناتولىيىنىڭ كىندىك رايونى بولۇشى لازىم ئىدى.

مۇستاپا كامالدا تېخىمۇ مۇكەممەلرەك بولغان بىر ئىسلاھاتنىڭ تەييارلىقىنى قىلىش — جۇمھۇرىيەت جاكارلاش ئىستىكى تۇغۇلدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، سۇلتانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ خەلىپىلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش، دۆلەت باشلىقى مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرماي ئۇزاققىچە يۇرۇۋېرىش ناھايىتى خەتەرلىك ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، بۇيۇك مىللەت مەجلىسى ۋە باشقا جامائەت سورۇنلىرىدىكى خېلى زور بىر تۈركۈم كىشىلەر «خەلىپە - قانۇنلۇق پادىشاھ ۋە دۆلەت باشلىقىدۇر، خەلىپىنىڭ ئۆزىلا ئاساسىي قانۇن ئورناتقان ھۆكۈمەت بىلەن تەڭدۇر» دېيىشىپ، خەلىپىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش دېگەندىن ئىمكانقەدەر ئۆزىنى قاچۇرماقتا ئىدى، بولۇپمۇ دىنىي كۈچلەر تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەمما، مۇستاپا كامال بۇ ئىشتا ئۇلارغا تامامەن ئوخشىمايدىغان

بىر قاراشتا ئىدى.

مۇستاپا كامال 1907 - يىلى سېلانىكتا «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» جەمئىيىتىگە قوشۇلغان چاغدا، ئۇلۇغ ئارزۇلارنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئەمما، بۇ جەمئىيەتنىڭ مەشرۇتىيەت تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش مەقسىتىنىڭ يېتەرسىز ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىسىنى دەرھال ئۈزدى. مۇستاپا كامالنىڭ ھاياتىدىكى ھەربىي ئاكادېمىيە دەۋرى ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، تولۇقلاش ۋە پىشۇرۇش دەۋرى بولغان بولسا، شامدىن ئايتقاندىن كېيىنكى ھاياتى كېيىنكى دەۋردە ئويلىغانلىرىنى بىر تەشكىلات ھالىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىش دەۋرى بولغانىدى. ئۇنىڭ دەسلەپكى چىقىش نۇقتىلىرىدا بىر ئاز رومانتىك تەرەپلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكى ۋاقىتلاردا «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» نىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى ئۇنىڭغا كېلەچەكنى ئەمەلىيەتتىن ئوچۇق كۆرۈشنى ۋە ساغلام بىر پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئۆگەتتى. شۇڭا، ئاشۇ يىللاردا سەپداشلىرىغا دائىم: «مەشرۇتىيەتنىڭ ئېلان قىلىنىشى يېتەرلىك جاردىلاردىن ئەمەس. مەشرۇتىيەت جاكارلانغاندىن كېيىنلا، جەمئىيەتنىڭ بىر سىياسىي پارتىيە ھالىتىگە كېلىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشى زۆرۈردۇر. پارتىيە ئالدى بىلەن بۇ ۋەزىپىسىگە ۋە قىلىدىغان ئىشلىرىغا ھازىرلىق قىلىپ قويۇشلىرى كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا ئىككىنچى مەشرۇتىيەتمۇ بىرىنچىسىنىڭ ئاقىۋىتىگە قالىدۇ» دەيتتى. مۇستاپا كامال ئۆزى قىلىۋاتقان ئىنقىلابنى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇن تۈرغۇزغان ھاكىمىيەت قۇرۇش بىلەنلا بولدى قىلىشنى ئويلىمىغانىدى. شۇڭا ئۇ مانا مۇشۇنداق سىياسىي مەۋقەسىگە كۆرە، 1919 - يىلى 6 - سېنتەبىردىكى سۇئاس قۇرۇلتىيىدا ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئىتتىھاتچى مەقسەتلەر بىلەن ھەرىكەت قىلمايدىغانلىقلىرى ھەققىدە قەتئىي قەسەمياد قىلغانىدى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى جۇمھۇرىيەت جاكارلاش ئىستىكى

دەل ئۇنىڭ مۇشۇ پىشىپ يېتىلگەن ئۆزگىچە ھاكىمىيەت قارىشى-
نىڭ ئەمەلدىكى كونكرېت ئىپادىسى ئىدى.

1923 ـ يىلى ئۆكتەبىرنىڭ بېشىدا، مۇستاپا كامال جۇمھۇ-
رىيەت جاكارلىماقچى بوپتۇ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر تەرەپ ـ
تەرەپكە تارقىلىپ، جەمئىيەتتە كۇچلۇك قارشىلىق ۋە كەسكىن
بەس ـ مۇنازىرىلەر پەيدا بولدى. بىر قاتار ئەتراپلىق ۋە پۇختا
سىياسىي پائالىيەتلەردىن كېيىن، مۇستاپا كامال 29 ـ ئۆكتەبىر
مىللەت مەجلىسى بىناسىغا كەلدى ۋە ئانا ياسا[1]غا تۇزىتىش كىر-
گۈزۈش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭدا سىياسىي تۈزۈل-
مىدە ساقلىنىۋاتقان ھەرخىل مۇجمەللىك ۋە قالايمىقانچىلىقلارنى
تۈگىتىش لازىملىقى كۆرسىتىلدى. ئالدىنقى كۇنى ئاخشىمى ما-
قۇللانغان تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىدە مۇنداق قۇرلار يېزىل-
غانىدى:

«تۈركىيە دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمەت شەكلى جۇمھۇرىيەتتۇر.
رەئىس جۇمھۇرنى بۇيۇك مىللەت مەجلىسىنىڭ بارلىق شۆبە مەج-
لىسلىرى مۇشۇ نۆۋەتلىك مەجلىس قاتناشقۇچىلىرى ئىچىدىن
سايلاپ چىقىدۇ . . . رەئىس جۇمھۇر بولسا دۆلەتنىڭ باشلىقى-
دۇر. ئۇ باش باكان[2]نى تەينىلەيدۇ . . . »

خېلى ئۇزاققىچە سوزۇلغان مۇزاكىرە ۋە مۇنازىرىلەردىن
كېيىن، شۇ كۇنى كەچ سائەت 8:30 دا 158 كىشىنىڭ ئاۋاز
بېرىشى بىلەن بىر قارار ماقۇللاندى. خېلى كۆپ ساندىكى ۋەكىل-
لەر ئاۋاز بېرىشتىن ۋاز كەچتى، ئەمما قارشى تۇرغۇچىلار بولمە-
دى. 15 مىنۇتتىن كېيىن مەجلىس مۇستاپا كامالنى جۇمھۇرد-
يەتنىڭ تۇنجى رەئىسى دەپ جاكارلىدى. مۇستاپا كامال ئىسمەد
پاشانى تۇنجى باش باكانلىققا تەينىلىدى. شۇ كۇنى كەچتە، بۇ
خەۋەر پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىغا ئاڭلىتىلدى. تۇن

---

① ئاناياسا — ئاساسىي قانۇن.
② باش باكان — ئىچكى كابىنىت زۇڭلىسى.

يېرىمىدىن ئۆتكەندە جاي ـ جايلاردا بۇنى تەبرىكلەش ئۈچۈن 101 پاي ھۆرمەت توپى ئېتىلدى.

سۇلتانلىق تۈزۈمى ۋاقتىدا پۇقرالار بۇ قېتىمقىدەك سىياسىي سەزگۈرلۈك ھەم تارىخىي رېئاللىزملىق كۆز قاراشتا تۇرۇپ، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا مۇئامىلە قىلىپ باقمىغانىدى، بۇ قېتىم مۇئامىلە ئوخشاش بولمىدى. نۇرغۇن جايلاردا جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلغانلىقى قىزغىن ئالقىشلاندى، خەلق ئۇنى بىر يېڭى دەۋرنىڭ باشلىنىشى دەپ قارىدى. ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىۋاتقانلار ئىچىدە ئابدۇراھمان شەرىف دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر تارىخچىسى، شۇنداقلا يېڭى تۈركىيە تارىخ ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ تۈنجى باشلىقى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېڭى ھاكىمىيەتكە بولغان چۈشەنچىسىنى مۇنداق بايان قىلدى:

«ھەرخىل ئوخشىمىغان شەكىلدىكى بارلىق ھۆكۈمەتلەر توغرىسىدا بىر ـ بىرلەپ چۈشەنچە بېرىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. سەن ھۆكۈمرانلىق شەرتسىز خەلقە مەنسۇپ دەپ خالىغان بىر كىشىدىن ئۇنىڭ مەنىسىنى سورىساڭ، ئۇ ئۇنىڭ مەنىسى جۇمھۇرىيەت دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ يېڭىدىن تۇغۇلغان ئوغۇلنىڭ ئىسمىدۇر. بەزىلەر بۇ ئىسىمغا ئانچە قىزىقمايۋاتىدۇ، قىزىقمىسا قىزىقماۋەرسۇن، بەربىر ئۇنىڭ كارى چاغلىق.»

جۇمھۇرىيەتنىڭ جاكارلىنىشى بىلەن تەڭ «خەلق پىرقىسى» دېگەن پارتىيىنىڭ نامى «جۇمھۇرىيەت خەلق پىرقىسى» (جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسى) گە ئۆزگەرتىلدى. جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلغىنىغا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ناھايىتى قىزغىن پوزىتسىيە تۇتقان كىشىلەر كۆپلەپ مەيدانغا چىقىپ بۇ يېڭى شەيئىنى قوللىغان بولسىمۇ، ئەمما بەزى جايلاردا بۇ يېڭى شەيئى بەزى كىشىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى توغرىلىق قورقۇنچ، غەم ـ قايغۇ

ۋە ئازاب ئېلىپ كەلدى. شۇڭا، ھايال قالمايلا مۇستاپا كامالنىڭ ھاكىممۇتلەقلىقى سۇلتانىنىڭ ھاكىممۇتلەقلىقى ئۇستىگە قويۇلا-
دۇ، يوق؟ ئۇنىڭ خەلىپىگە زىيانلىق تەرىپى قايسى؟ ئۇنىڭ تۈركىيىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى رەھبەرلىك ئورنىغا بولغان تەسىرى قانداق؟ دېگەنگە ئوخشاش غۇلغۇلا ۋە مۇنازىرىلەر ئوتتۇ-
رىغا چىقتى.

1923 ـ يىلى 11 ـ نويابىر كۈنى، سۇلتان ھۆكۈمىتىنىڭ كارنىيى بولغان «تانىن» گېزىتى باش ماقالە ئېلان قىلىپ. «ھەرقانداق كىشى ئۇلۇغ ئەقلىنى ئىشقا سالماي تۇرۇپلا بىلىۋالا-
لايدۇكى، ئەگەر بىزدە خەلىپە بولمىسا، تۈركىيە دۆلىتى ئۆزد-
ىنىڭ 5 ~ 10 مىليون كېلىدىغان ئاھالىسى بىلەن ئىسلام دۇنيا-
سىدىكى مۇھىم ئورۇننى قولدىن بېرىپ قويىدۇ ھەمدە ياۋروپادد-
كى سىياسىي ئەربابلارنىڭ نەزىرىدە كۆزگە ئىلىنمايدىغان كىچىك-
كىنە، تايىنى يوق بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قالىدۇ . . . خەلىپە دېگەن ئاتاقنى ئوسمانلىلار قولغا كەلتۈرگەن ھەم بۇ تۈزۈمنىڭ تۈركىيىدە مەڭگۈ داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ كەلگەن، ئۇنى يوقىتىۋېتىمەن دەيدىغان ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەممىسى ئىراده، ساداقەت ۋە مىللىي كەيپىياتقا مۇخالىپ» دېدى.

خەلىپىلىك ـــ ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ئىنتايىن ئۇزاق تا-
رىخقا ئىگە بولغان، دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىر گەۋدە بولۇپ قېلىپلاشقان سىياسىي ھاكىمىيەت شەكلى بولۇپ، دېمىسىمۇ ئۇ-
نىڭغا يەڭگىلىك بىلەن ئاددىي مۇئامىلە قىلىشقا بولمايتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ ھەقتىكى بەس ـ مۇنازىرە تۈركىيىدىن چەت ئەللەرگە كېڭەيدى. مۇستاپا كامال جۇمھۇرىيەت قۇرۇش مەسىلىسىگە قارىتا ھىندىستاندىن كەلگەن سوئال ـ سوراقلارنى تاپشۇرۇۋالدى. ئۇ بۇنىڭغا قارىتا: «جۇمھۇرىيەتكە ھۇجۇم قىل-
ماقچى بولغان كىشىلەر ھەرگىزمۇ ھېچنېمىنى بىلمەيدىغان ناتو-
نۇش ئادەملەردىن ئەمەس، بەلكى ئىلگىرى ئەنگلىيىنىڭ تۇغى

ئاستىدا داردانىل، شام ۋە ئىراقلاردا تۈركىيىلىكلەر بىلەن جان تىكىپ جەڭ قىلغان بەزى مۇسۇلمانلاردۇر» دەپ كەسكىن كۆر-سەتتى.

تۈركىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇتەئەسسىپ ئۆكتىچى كۈچلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى تۈر-كىيە خەلقىنىڭ ئىسلام دەۋرىدىكى ئۆتمۈشى بىلەن ئىمپېرىيە دەۋرىدىكى ئۆتمۈشىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرۇشقا پايدىسىز ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇلارنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيانقى ئۆزلىرىنى مەركەز قىلغان تېخىمۇ زور، تېخىمۇ قۇدرەت-لىك بولغان مۇسۇلمانلار دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكىمۇ پايدىسىز ئىدى. بۇ چاغدىكى ئەنئەنىۋى كۈچلەر بۇ ئىككى ئېغىر ھېسسىياتقا ئىگە ھاياتىي كۈچنىڭ سىمۋولى بولغان خەلىپىنىڭ ئەتراپىغا ئىستىخىيىلىك ھالدا زىچ ئۇيۇشقان، ئەمما خەلىپە ئاب-دۇلمەجىدخان بولسا بۇنداق مۇھىم ۋەزىپىگە لايىق كېلىدىغان زۆرۇر شەرتلەرنى ئۆز جىسمىدا تېخى ھازىرلىمىغانىدى، شۇڭا ئۇ 1924 - يىلى يانۋاردا جۇمھۇرىيەت رەئىسىنىڭ مۇنداق بىر ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىدى:

«خەلىپە ئۆز كابىنېتىدا، بولۇپمۇ ئۆزى بىۋاسىتە ئوتتۇرىغا چىققان چاغلاردا ئاساسەن دېگۈدەك ئۆزىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن سۇل-تانلارنىڭ كونا ئۇسۇلى بويىچە ئىش كۆرۈپ كەلدى . . . بىز ئەدەپ - قائىدىنى ساقلايمىز ۋە خەلىپىنىڭ يۈز - خاتىرسىنى قىلىمىز دەپ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇربان قىلىۋېتەلمەيمىز. خەلىپە ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ۋە ئۆز ۋەزىپىسىنىڭ نېمىلىكىنى ئوبدان بىلىۋېلىشى كېرەك.»

قارىماققا بۇ قېتىمقى كرزىسنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچىلار ھىندىستانلىق مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ خەلىپىگە بۇنچىلىك كۆيۈنۈپ كېتىشى خەلىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى ئەمەس، بەلكى لىپىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىنى تېزلەتتى.

1924 ـ يىلى 24 ـ نويابىردا، ئىستانبۇلدا چىقىدىغان ئاساسلىق ئۇچ گېزىت ئاغاخان① ۋە ئەمىر ئەلى ② قاتارلىق ئىككى نەپەر ھىندىستان مۇسۇلمانلىرى داھىيسىنىڭ ئىسمىد پاشاغا ئەۋەتكەن مەكتۇپىنىڭ تولۇق تېكىستىنى باستى. بۇ مەكتۇپتا خەلىپىلىك تۈزۈمى بىلەن سۇلتانلىق تۈزۈمى ئايرىۋېتىلگەندىن بۇيان سۇلتاندىن تۈزۈمىنىڭ مۇسۇلمانلارغا بولغان مۇھىملىقىنى بەكمۇ بىلىنىپ كېتىۋاتقانلىقى كۆرسىتىلگەن ھەمدە تۈركىيە ھۆكۈمىتىدىن خەلىپىلىك تۈزۈمىنى تەگمەسلىك، ئەكسىچە ئۇنى ھەرقايسى مۇسۇلمان ئەللىرى ئىشىنىدىغان ۋە ھۆرمەتلەيدىغان، شۇنداقلا تۈركىيە دۆلىتىگە ئالاھىدە كۈچ ۋە غۇرۇر بېغىشلايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇش لازىملىقى كۆچلۈك تەلەپ قىلىنغاندى.

بۇ ئىككىيلەندىن ئالدىنقىسىنىڭ بوۋاي جەمەتى 19 ـ ئەسىردىكى ئىرانىنىڭ كرمان ئۆلكىسىنىڭ نائىبى بولۇپ، بىر قېتىملىق غەلىياندا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ھىندىستانغا قېچىپ كېلىپ، بومبايدا يەرلەشكەنىدى. كېيىنكىسى بولسا، كالكۇتتىدىكى بىر شىئە ئاقسۆڭىكى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، ئىسلام جەدىدلىكى ئۇنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بولۇپ، ئېتىقادنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىۋاتقان دەۋر تەلىپىگە لايىقلىشىش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىغا يېڭىچە تەبىر بېرىشنى تەشەببۇس قىلاتتى ئۇ، كونىلىققا، خۇراپاتلىققا، قوللۇق تۈزۈمگە، كۆپ خوتۇنلۇققا، سوفىزم ۋە مازار

---

① ئاغاخان (1877～1957) شىئە ـ ئىسمائىلىيە مەزھىپى نىزارىيە تارمىقىنىڭ 46ـ ئىمامى ھەسەن ئەلى شاھ (1800～1881) نىڭ نەۋرىسى بولۇپ، 1885 ـ يىلى «ئاغاخان» لىقىغا كۆتۈرۈلگەن، 1908 ـ يىلى ئىنگلىزلارنىڭ يۆلەپ تۇرغۇزۇشى بىلەن قۇرۇلغان ھىندىستان مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولغان.

② ئەمىر ئەلى (1849～ 1928) 1868 ـ يىلى ئەنگلىيىدە قانۇنشۇناسلىق بويىچە ئىلىم تەھسىل قىلغان، 1873 ـ يىلى ئادۋوكات بولغان، 1876 ـ يىلى ھىندىستان ئىسلام دىنىغا جەمئىيىتىگە رەئىس بولغان. ئۇنىڭ «قىسقىچە ساراسۇن تارىخى»، «ئىسلام روھى»، «مۇھەممەد» نىڭ ھاياتى ۋە تەلىماتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار، مەشھۇر تارىخچى، شەرئىەت ئالىمى ۋە داھىلىق جەمئىيەتشۇناس ئىدى.

تاۋاپچىلىقىغا قارشى بولسىمۇ، سىياسىي ئىدىيە جەھەتتە سۇننىي مەزھىپى ئەقىدىسىنى ياقلاپ، دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە قەتئىي قارشى ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ھىندىستاندا شەرىئەتنى ئەنگلىيە-نىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى بىلەن ھۆكۈم قىلىش تەرتىپلىرىگە مۇۋاپىق لاشتۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىقنىڭ ۋاسپىلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر داشقاينىاق شەرىئەتنى بەرپا قىلغانىدى.

ھىندىستانلىق بۇ ئىككى داھىينىڭ ئىسمەد پاشاغا ئەۋەتكەن مەكتۇپىنىڭ مۇستاپا كامالغا نىسبەتەن ھېچقانداق ئۇنۇم بەرمەيدى-غانلىقى تەبىئىي ئىدى. دەل شۇنداق بولغانلىقتىن، مۇستاپا كامال بۇ مۇناسىۋەتلەرنى قەتئىي بۇزۇۋېتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ ئەتراپلىق بىر قاتار تەييارلىقلاردىن كېيىن، 1924 - يىلى-نىڭ باشلىرىدا يېڭى يىللىق سايامىتىنى باشلاپ ئىزمىرغا كەلدى ۋە ئۇ يەردە ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ كۆلەمدىكى ھەربىي مانېۋىرغا رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئىككى ئايلىق سەپىرى-گە باش باكان ئىسمەد پاشا، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى كازىم پاشا ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيە باش شتاب باشلىقى فەۋزى پاشالار ھەمراھ بولدى. مۇستاپا كامال 14 - فېۋرال كۈنى خەلىپىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش مەسىلىسى ھەققىدە باش باكان گېنېرال ئىسمەد ئېنۆنۇ بىلەن ناھايىتى ئۇزۇن بىر سۆھبەت ئۆتكۈزگەندىن كېيىن نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

«بىز ھەممىمىز خەلىپىلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا بىردەك قوشۇلدۇق، شۇنداقلا مەھكىمە شەرئى ۋە ئەۋقاپ دېگەن ئورگانلارنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مائارىپتا ئومۇمىي بىرلىكنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدۇق.»

1924 - يىلى مارتنىڭ 1 - كۈنى مۇستاپا كامال يېڭى بىر نۇۋەتلىك مىللەت مەجلىسىدە نۇتۇق سۆزلەپ، جۇمھۇرىيەتنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقى مەسىلىسى، خەلىپىلىكنىڭ بىكار

قىلىنغانلىقى مەسىلىسى، بىرلىككە كەلگەن مائارىپ تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش، شۇنىڭدەك «ئىسلام ئېتىقادىنى نەچچە ئەسىرىدىن بۇيان ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن سىياسىي قورال بولۇپ قېلىشتەك ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ، ئۇنى ساپلاشتۇرۇش ۋە ساپاسىنى ئۆستۈرۈش» قاتارلىق مۇھىم ئۇچ نۇقتا توغرىسىدا ئالاھىدە توختالدى. ئۇچىنچى نۇقتىنىڭ مەنىسى ئەتىسى ئۆتكۈزۈلگەن جۇمھۇرىيەت خەلق پىرقىسىنىڭ مەجلىسىدە ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. كۆپچىلىك رەئىس جۇمھۇرنىڭ تەكلىپىنى ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلدى ۋە بىر قاتار مەسىلىلەر توغرىسىدىكى تونۇشلار بىرلىككە كېلىپ، 3 ـ مارتتا بۇيۇك مىللەت مەجلىسىگە ئۇقتۇرۇلدى. بۇ مەسىلىلەر خەلىپە قويماسلىق، خەلىپىلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەمدە ئوسمانلىلاردىن بولغان مۇھىببى خانىدانىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى تۈركىيە چېگرالىرىدىن ھەيدەپ چىقىرىش قاتارلىقلار ئىدى.

ئىككىنچى كۈنى تاڭ يورۇشىغلا، چىرايىنى غەم باسقان ئەڭ ئاخىرقى خەلىپە ئابدۇلمەجىدخان خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرى ۋە خىزمەتچى، چاكار مۇلازىملىرى بىلەن بىللە ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ پويىز ئىستانىسىغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ قورشاۋىدا قېلىپ، ئوسال بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن سەيكىش ژوگزالىغا بارماي، شەھەر سىرتىدىكى كىچىكرەك بىر ژوگزالدىن شەرق پويىزىغا ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ ئەڭ ئاخىرقى خەلىپىسىنىڭ ھاياتىمۇ سۇلتان ژاھىدىنغا ئوخشاشلا مۇساپىرچىلىق ئىچىدە ئۆتۈپ ، 1934 ـ يىلى فرانسىيىدىكى نىشتا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئون بىرىنچى باب

ئالتۇن دەستەكلىك ئۇستاز

كوردلارنىڭ توپلىغى باستۇرۇلۇپ ئۇلارنىڭ قايتا ھەرىكەتلىنىش ئىقتىدارىغا قاتتىق زەربە بېرىلىۋاتقان چاغدا، مۇستاپا كامالنىڭ سىمۇوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە ئىنقىلابىنىڭ جانلىق ۋە روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە تاشقى كۆرۈنۈشى بولغان مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت دراماتىك ئۆزگىرىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى — كىيىم ـ كېچەك ئىسلاھاتى تاماملاندى.

ئىسلام — بىر خىل ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇ ياشقا ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەتتىن روشەن پەرقلىنەتتى. ئۇ بىر جايدىكى مۇسۇلمانلارنى باشقا بىر جايدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلەشتۈرەتتى. يەنە كېلىپ ئۇ ئۆزىنىڭ ئېتىقادى بولمىغان ئەجدادلىرىنى غەيرىي دىندىكى قۇلۇم ـ قوشنىلىرىدىنمۇ پەرقلەندۈرەتتى. كىيىم ـ كېچەك، بولۇپمۇ باش كىيىمى مۇسۇلمانلارنىڭ بىر تەرەپتىن ئىسلامىيەتكە سادىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ ھەر قانداق بىر جەمئەت بىلەن ئوخشاشمايدىغان، ئالاھىدە تاشقى بەلگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

ئوتتۇرا ئەسىردە ياشىغان مىسىر تارىخچىلىرىنىڭ قەيتىلىرىگە كۆرە، 13 ـ ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن مۇسۇلمان پادىشاھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسى جايلارغا قويغان نائىبلىرى مۇڭغۇللارنى دوراپ ئۆزۈن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، 1315 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئوسمانلى سۇلتانى ئاتتىن

پەرمان جاكارلاپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇشىنى مەنئى قىلدى.

سۇلتان سەلىم III بىلەن سۇلتان مەھمۇد II (ئەدلى) لەر تۇنجى بولۇپ مۇسۇلمانلارنىڭ قالاق كىيىم كىيىش ئادىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئالدى بىلەن ئارمىيىنىڭ فورمىسىنى ياۋروپاچىلاشتۇردى. 1826 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان يېڭى ئارمىيىنىڭ ھەربىي نىزامى ئارمىيە فورمىسىنىڭ ياۋروپاچە بولۇشىنى بەلگىلىدى. 20 يىلدىن ئاۋۋالقى تۈرك ئارمىيىسىنىڭ فورمىسىنى فرانسۇزلاشتۇرۇش ھەققىدىكى دەتالاش 1807 ـ يىلىدىكى ھەربىي ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلىپ، ئاخىرى سۇلتان سەلىم III نى تەختتىن چۈشۈرگەنىدى. 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۇ قېتىمقى ئىسلاھات بولسا، قارشىلىق قىلغۇچىلار بولغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ يەنە كۆپچىلىك كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدى. نەتىجىدە شۇبارا دېيىلىدىغان تەقىيە بىلەن ئۆتۈك قىسمىلارغا تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ فرانسۇزچە فورما كەلتۇرۇپ چىقارغان مەسىلە ناھايىتى چوڭ بولۇپ، بۇنى ھەربىي ئەشيالار باشقارمىسىنىڭ ئىسكىلاتىدا ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايتتى. كىيىم ـ كېچەك، بولۇپمۇ باش كىيىمى ئۇزاقلاردىن بېرى شۇ كىشىنىڭ ئۆزى تەۋە بولغان دىنىي ئېتىقادى ھەم ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ بىرخىل شەكلى ئىدى. شۇبارا رەختتىن تىكىلگەن تار باش كىيىمى بولۇپ، چوققىسى ئېگىزرەك، سوغا شەكلىدە ئىدى، ئۇنى ئەڭ ئاۋۋال پادىشاھ ئوردىسىدىكى مۇھاپىزەتچىلەر كىيدى، كېيىن سۇلتان سەلىم III نىڭ يېڭى ئارمىيىسى ئىشلەتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد II نىڭ يېڭى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىمۇ كىيىشكە ئادەتلەندى. ئەمما، ئۇنىڭ ۋاقتى بەك قىسقا بولدى.

1828 ـ يىلىغا كەلگەندە شىمالىي، ئافرىقىدىن كەلگەن مۇسۇلمانلار يېڭى بىر باش كىيىمنى سۇلتانغا تەقدىم قىلدى. سۇلتان ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى. بۇ باش كىيىمى فەس (Fez)

دەپ ئاتالغان پوسما ئىدى. بۇ چاغدا شەيخۇلئىسلامنىڭ ھوزۇرىدا سادرازام مەجلىس ئېچىپ، دەل مانا مۇشۇ ھەربىيلەر كېيىدىغان باش كىيىم (تەقىيە) نىڭ نۇسخىسىنى مۇزاكىرە قىلىۋاتاتتى. مەجلىس ئەھلى شۇبارانى تاشلاپ پوسمىنى قوبۇل قىلىشنى بىر-دەك ماقۇللاشتى. پوسمىنىڭ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن قوبۇل قى-لىنماسلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. شۇڭا، چاتاق چىقىپ قېلىش-نىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنى باس-تۇرۇشقا ئائىت بەزى كەسكىن تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنداق قىلىپ، بىر پەرمان بىلەن پوسما پۈتۈن ئارمىيىگە تارقا-تىپ بېرىلدى. ياندۇرقى يىلى كىيىم - كېچەك ئىسلاھاتى مۇلكىي ئەمەلدارلارغىچە كېڭەيدى. شۇ يىلى جاكارلانغان بىر پەرماندا ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئوخشىمىغان سورۇندا كىيىدىغان كىيىم - كېچەكلىرىگە تەپسىلىي بەلگىلىمىلەر چىقا-رىلدى. يەكتەك، سەللىلەر ئۆلىمالارنىڭ كىيىشىگە بۇيرۇلدى، ھەر دەرىجىلىك مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ پوسما، تىزىغىچە چۈ-شۈپ تۇرىدىغان كالتە ئاسما يەكتەك، ئۇزۇن شىم، قارا شىلىت كىيىشى تۈزۈم قىلىپ بېكىتىلدى. خۇرۇم كىيىم ۋە باشقا زىن-نەت بۇيۇملىرى بىردەك مەنئى قىلىندى. ھۆسن - چىرايىغا پەتىۋا چىقىرىلىپ، ساقال - بۇرۇتنى رەتلىك، چىرايلىق ياسا-تىش تەلەپ قىلىندى. بۇ جەھەتتە سۇلتان ئۆزى باشلامچى بول-دى. كەينىدىنلا ياۋروپاچە بولغان ئۇي جاھازلىرى بارلىققا كەل-دى. سۇلتانلار ئەمدى قوبۇلخانىلىرىدا مېھمانلىرىنى ياۋروپاچە كۆتىدىغان بولدى. پەيشەنبە كۈنى بىردەك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى-دىكى خادىملارنىڭ دەم ئېلىش كۈنى قىلىپ بېكىتىلدى، بۇ ئۇسۇل فرانسىيىدىن كىرگۈزۈلگەنىدى. تېخىمۇ ئەجەللىنەرلىكى شۇكى، ئورگاندىكى ئىشخانىلارنىڭ تاملىرىغا ئەمدى سۇلتاننىڭ سۈرەتلىرى ئېسىلىدىغان بولدى.

ئۆتكەن بىر ئەسىردە مۇسۇلمانلار كىيىنىش جەھەتتە ناھايە-

تى ئاز ئىسلاھات ئېلىپ باردى. شەرىئەتتە مۇسۇلمانلارنىڭ يە-
پەك رەختتىن كىيىم كىيمەسلىكى بەلگىلىگەندىن سىرت، باشقا
ھەرقانداق شەكىلدىكى فورمىلىرىغا چەك قويۇلمايتتى. ئەمما،
ئۆلىمالار يۇرۇش - تۇرۇش جەھەتتە دىنسىزلاردىن پەرقلىنىپ
تۇرۇشقا ، ئۇلارنى دوراپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا دائىم ئاگاھلاند-
ۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئۇلارچە بولغاندا ئۆزلىرىنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋ-
لادقا كىيىپ ئادەتلىنىپ كەتكەن كىيىم - كېچەكلىرىنى بىراقلا
تاشلاپ باشقىلارنىڭكىنى دوراش ئاسىيلىق ھېسابلىناتتى. شۇڭا
مۇسۇلمان بولمىغان ئادەمنىڭ ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ كىيىمىنى
كىيىشى مەنئى قىلىناتتى، مۇسۇلمانلارنىڭ مۇسۇلمان بولمىغاد-
لانىڭ كىيىمىنى كىيىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ھەتتا
مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەربىر تەبىقىلەرنىڭمۇ ئۆز-
لىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۆزگىچە تەقىيە ۋە سەللىلىرى بولاد-
تى. ئۆلىمالار، ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى، شۇنىڭدەك ئەدىبلەر-
مۇ ئۆزلىرىگە خاس بىر خىل كىيىم كىيەتتى. بۇ كىيىملەر
ئۇلارنىڭ سالاھىيىتىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى.

مۇستاپا كامالنىڭ كىيىم - كېچەك ئىسلاھاتى باشلانغان چاغدا، بۇنىڭدىن بىر ئەسىر بۇرۇن كىيىشكە ئادەتلەنگەن، يەنە كېلىپ دىنسىزلارنىڭ نەرسىسى دەپ قارالغانلىقتىن خەلقنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغاۋاتقان فەس دېيىلگەن تەقىيە تۇركىيە قاتارلىق نۇرغۇن مۇسۇلمان دۆلەتلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلد-
نىپ، مۇسۇلمانلىق سالاھىيەتىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدىغان بىر بەلگ-
گە ئايلىنىپ ساقلىنىپ تۇرماقتا ئىدى. شۇڭا بۇ دەۋردىكى ئىس-
تانبۇل مۇسۇلمان تۇركلىرىنىڭ ئۇچىسىغا كىيگىنى غەربچە،
بېشىغا كەيگىنى ئىسلامىيەتچە ئىدى. ئۇلارنىڭ بېشىغا ئېگىز
قىرلاپ كىيىۋالغان قىزىل پوسمىسى ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىدە بىر
تەرەپتىن ياۋروپالىقلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلغاندەك تۇيغۇ بەرسە،
يەنە بىر تەرەپتىن مۇسۇلمانلارنىڭ پېشانىسىنى يەرگە قويۇپ،

ئاللاغا سەجدە قىلىشىغا ئاسانچىلىق كەلتۈرەتتى. شۇڭا، مۇستاپا كامال ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئاددىي مۇسۇلمان تۈركلىرىنى قايىل قىلىپ، ئۇلارغا ئۆزلىرى قەتئىي چىقىشالمايدىغان غەيرىي دىندىن كىلەرنىڭ بەلگىسى دەپ قارالغان نەرسىنى قوبۇل قىلدۇرۇش زادى ئاسانغا چۇشمەيتتى.

1924 ـ يىلى 11 ـ ئايدا مۇستاپا كامال مىللەت مەجلىسىدە بەرگەن بىر قېتىملىق دوكلاتىدا مۇنداق دېدى:

«تۈركىيىدىكى بارلىق مىللەتلەر بىرقانچە ئەسىرلەردىن بۇيان تۈركىيىنىڭ ھەرقايسى مەدەنىي ئاللەر بىلەن بىللە تەرەققىيات يۆلىدا تەڭ قەدەمدە ئالغا ئىلگىرىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان نەرسىنىڭ سۇپۇرۇپ تاشلانغانلىقىنى ناھايىتى چوڭ خۇشاللىق ئىچىدە كۆردى.»

ئۇ يەنە بىر قېتىملىق نۇتقىدا، مۇنداق دېدى: «مەدەنىيسىز ئەلنىڭ خەلقى دائىم مەدەنىي ئەل خەلقلىرىنىڭ تاپىنى ئاستىدا يەنجىلىپ تۇرىدۇ، تۈركىيە ھايات تۈرماقچى بولىدىكەن، چوقۇم غەربلىكلەرنىڭ ھازىرقى زامان دۇنياسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشى كېرەك.»

بۇ كۆز قاراشنى دەسلەپ 1911 ـ يىلى ئابدۇللا جەۋدەت ئوتتۇرىغا قويغانىدى، مۇستاپا كامال ئۇنى تېخىمۇ بېيىتتى، راۋاجلاندۇردى ۋە ئاخىرى رېئاللىققا ئايلاندۇردى.

1925 ـ يىلىدىكى ئەھۋال مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنىڭ تېخىچە جاھىللىق بىلەن غەربلەشتۇرۇشكە كۇچلۇك قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. خەلىپىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش بىلەن ئىش پۈتمەيتتى، يەنىمۇ چوڭراق بىر ئىش قىلىپ، دۆلەت ئىچىدىكى ھەممە كىشىلەرنى خۇددى تاشقى كېسەل ئوپېراتسىيەسى قىلىنغاندەك ئىلھاملاندۇرۇپ، ئۇلارغا كونا تەرتىپنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ كەلمەسكە كەتكەنلىكىنى، يېڭى تەرتىپنىڭ باشلانغانلىقىنى بىردەك ھېس قىلدۇرۇش لازىم ئىدى.

پوسمىغا كەلسەك، ئۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سالاھىيىتىنى باشقا كىشىلەردىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ ئاخىرقى بىر بەلگە بولۇپ، ئۇمۇ دەرھال ئەملدىن قالدۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى.

مۇستاپا كامال 1927 ـ يىلى ئۆكتەبىردىكى بىر نۇتقىدا ئەينى چاغدا قوللانغان تەدبىرلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىپ مۇنداق دېدى:

«ئەپەندىلەر، بىز پۈتۈن خەلقىمىزنىڭ بېشىدىكى نادانلىق-نىڭ، بىخۇتلۇقنىڭ، سۇسلۇقنىڭ، ھورۇنلۇقنىڭ، دىنىي ئە-سەبىيلىكنىڭ، تەرەققىيات ۋە مەدەنىيلىككە ئۆچمەنلىك بىلەن قاراشنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان پوسمىنى تاشلاپ، پۈتكۈل مەدەنىي دۇنيا ئورتاق ئىشلىتىۋاتقان قالپاقنى كىيىشىمىز، بۇ ئارقىلىق تۇركلەرنىڭ پىسخىكا ۋە باشقا جەھەتلەردە تېخى مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن چەتلەپ كەتمىگەنلىكىنى ئىسپاتلىشىمىز كېرەك.»

بۇ خىزمەتلەر ناھايىتى چاپسان ئىشلەندى. 1925 ـ يىلى ئاۋغۇستىنىڭ ئاخىرقى ھەپتىسى، مۇستاپا كامال كاستامونى ۋە ئىنە بولو قاتارلىق ئىككى جايىنى زىيارەت قىلدى. بۇ قېتىمقى سەپەردە ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تۇنجى قېتىم پاناماچە يۇمۇلاق ئۆرە شەلپە كىيىپ ماشىنىدىن چۈشتى ۋە ئارقىمۇ ئارقىدىن بىرقانچە قېتىم قىياپەت ھەققىدە نۇتۇق سۆزلەپ، پوسما ۋە ئاناتولىيىدە كىيىلىۋاتقان كونىچە يەكتەك، كەڭ ئاغلىق ۋە كەڭ پۇشقاقلىق ئىشتان كەيمەسلىكىنى تەۋسىيە قىلدى. ئۇ بىر قاتار نۇتۇقلىرىدا بۇ خىل كىيىملەرنى ئىسراپخورلۇق، بىئازادىلىك، ئىپتىدائىيلىق دەپ قاراپ، ئۇنى مەدەنىي خەلقلەرنىڭ كىيىشىگە ھەرگىز مۇۋاپىق كەلمەيدۇ دەپ كۆرسەتتى. ئۇ شۇ قېتىم بىر ئاممىۋى يىغىندا مۇنداق دېدى:

«ئەپەندىلەر، تۇركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغان تۇركلەر مە-دەنىي كىشىلەردۇر. ئۇلار تارىختىمۇ مەدەنىي كىشىلەردىن ئە-

دى. هازىرقى رېئال تۇرمۇشتىمۇ مەدەنىي ياشىماقتا. ئەمما، مەن سىلەرگە بىرتۇغقان قېرىندىشىمىزلار، دوستۇمىزلار ۋەياكى ئۆز ئاتاىلارغا ئوخشاش كۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئېيتايكى، مەدەنىي تۇركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەزاسى بولغان كىشى چوقۇم ئۆزىنىڭ ئىدىيەسى، روھىي كەيپىياتى، ئائىلىۋى تۇرمۇشى ۋە تۇرمۇش ئادىتى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ مەدەنىي ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىشى ۋە ئىسپاتلىشى لازىم. بىر جۇملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ھەقىقىي مەدەنىي ھېسابلىنىدىغان تۈرك خەلقى... ئۆزلىرىنىڭ تاشقى قىياپەتلىرىدىمۇ مەدەنىي ۋە ئىلغار ئىكەنلىكىنى پاكىت ئارقىلىق كۆرسىتىشى كېرەك. مەن ئاخىرىدا پىكرىمنى مۇنداق بىرقانچە جۇملىگە يىغىنچاقلىسام، بۇنىڭ مەنىسىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ھەم پۈتۈن دۇنيا خەلقى بىلىسىكەن دەيمەن: قېنى جاۋاب بېرىڭلار! بىزنىڭ ھازىر كىيىۋاتقان كىيىمىمىز مىللىتىمىزنىڭمۇ (كۆپچىلىك ياق دەپ ۋارقىراشتى)؟ بۇ كىيىملەر مەدەنىي كىشىلەرنىڭ كىيىدىغان كىيىمى ۋە خەلقئارادا كىيىدىغان كىيىممۇ؟ (كۆپچىلىك يەنە ئۇنداق ئەمەس، ئۇنداق ئەمەس دەيىشتى).

مەن سىلەرنىڭ پىكرىڭلارغا قوشۇلىمەن، بۇنداق رەڭگا رەڭ ۋە غەلىتە فورمىلار مىللىتىمىزنىڭمۇ ئەمەس، خەلقئارانىڭمۇ ئەمەس... دوستلار، ئەمدى بىزنىڭ قەدىمكى تۇرانىيلارنىڭ فورمىلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ يۇرۇشىمىز ۋە ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىزنىڭ ھاجىتى قالمىدى، مەدەنىي ھەم خەلقئارالىق بولغان كىيىملەر بىزنىڭ مىللىتىمىزگىمۇ يارىشىدۇ ھەم مۇۋاپىق كېلىدۇ. بىز مانا مۇشۇ كىيىمنى قوبۇل قىلايلى، ئۆتۈك، شىلىپ، شىم، كوڭلەك، كاستيۇم، مايكا كىيەيلى، گالىستۇك تاقايلى، رەتلىك ھەم بىر يۈرۈش بولسۇن دېسەك، بېشىمىزگە گىرۋەكلىك قالپاق كىيەيلى، كۆپچىلىككە ئايدىڭ بولسۇنكى، بېشىمىزغا كىيگەن بۇ نەرسە شىلەپە دېيىلسۇن.»

مەخپىي سىرلار يېشىلىپ كەتتى، ئىككى كۈندىن كېيىن

مۇستاپا كامال كاستامۇنى ۋە پەنتودا ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى تېخى-
مۇ ئاشكارىلىدى. ئۇ مۇنداق دېدى:

مەن ئاراڭلاردىكى بىر كىشىنىڭ (ئالدىنقى رەتتە ئولتۇرغان بىر كىشىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ) بېشىغا پوسما كىيىپ، پوسما-
نىڭ ئۈستىگە يەنە بىر قەۋەت يېشىل سەللا يۆگىۋالغانلىقىنى، ئۇچىسىغا يەكتەك، ئۇنىڭ تۆپىسىگە بولسا يەنە مېنىڭكىگە ئوخ-
شىمايدىغان كاستۇم كىيىۋالغانلىقىنى كۆردۇم. مەن ئۇنىڭ تى-
زىنىڭ ئاستىنى كۆرەلمىدىم. ئېيتىڭلارچۇ؟ بۇ قانداقچە كىيى-
نىش؟ بىر مەدەنىيەتلىك ئادەم مۇشۇنداق ئەخمىقانە كىيىمنى كىيىۋالسا بولامدۇ؟ ناۋادا ئۇ مۇشۇ تۇرقى بىلەن چەت ئەلگە چىقسا، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ كۈلكىسىگە قالمامدۇ؟»

سېنتەبىرنىڭ 2 ـ كۈنى يېڭى بىر يۇرۇش قانۇن جاكارلا-
دى. ئۇ مەخسۇس دىنىي ساھەلەرگە قارىتىلغان قانۇن ـ نىزام ھەم مەنئى قىلىش بۇيرۇقى بولۇپ، دىنىي ئورگانلاردا ۋەزىپىسى بولمىغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ يەكتەك كىيىشى ھەم سەللە يۆگە-
شى مەنئى قىلىنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر پەرمان چىقىرى-
لىپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بىردەك كاستيۇم-
بۇرۇلكا ۋە شىلەپە كىيىشى بەلگىلەندى. دەسلەپتە ئاۋامنىڭ نېمە كىيىشىگە قارىتا قاتتىق چەك قويۇلمىدى، ئەمما 1925 ـ يىلى نويابىرنىڭ 25 ـ كۈنى يەنە بىر يېڭى قانۇن چىقىرىلىپ، ئەرلەر-
نىڭ ھەممىسىنىڭ بىردەك شىلەپە كىيىشى، پوسما كىيگۈچىلەر-
نىڭ گۇناھكار دەپ ئەيىبلىنىپ بىردەك جازالىنىدىغانلىقى بەلگە-
لەندى.

مۇسۇلمان مۇتەئەسسىپلىرى بۇ ئىنقىلابىي تەدبىرگە دەرھال ئىنكاس قايتۇردى. 1926 ـ يىلى مارتتا ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى-
نىڭ مۇدىرى بىلەن مىسىرنىڭ باش قازىسى بىرلىكتە ئىمزا قويۇپ «مىسىرپادىشاھلىقى ئىسلام جەمئىيىتى» نامىدا بىر خە-
تنامە چىقاردى.

«ئىش ناھايىتى ئايدىك، — دېدى ئۇلار خىتابنامىدە، — ناۋادا بىر مۇسۇلمان ئۆزىنى ياتلارغا ئوخشاتماقچى بولۇپ، مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئېتىقاد ۋە ئىش - ئەمەللىرىدە يەنىلا ياتلارغا ئوخشاش بولىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلار بىرەك مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، بىر كىشى باشقىلارنىڭ دىنىغا ئېغىپ ئۆزىنىڭ دىنىنى كەمستېپ بېشىغا شىلەپە كىيىدىغان بولسا، ئۇ دىنغا ساداقەتسىزلىك قىلغان بولىدۇ. بىر ئادەم ئۆزىنى مۇسۇلمان ئەمەس قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولۇپ شىلەپە كىيسە، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ دىنىي رەسمىيەتلىرىدىكى بەزى نەرسىلەرنى، مەسىلەن، چېركاۋغا كىرىش قاتارلىقلارنى ئۆگىنىۋالسا، ئۇنداق تا ئۇ مۇسۇلمانچىلىققا خىلاپلىق قىلغان بولىدۇ. ناۋادا ئۇنداق ئىشنى قىلمىدى دېگەندىمۇ، ئۇ يەنىلا گۇناھقا لايىق بولىدۇ... بىز مانا مۇشۇنداق دورامچىلىق شامىلىنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى يوقىتىپ، خەقلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىش ئارقىلىق ئۆز مىللىتىنىڭ بۇرۇنقى فورمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتەك ئىشنىڭ ئىنتايىن ئەخمىقانە ئىكەنلىكىدىن ئەجەبلەنمەي تۇرالمايمىز.»

مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلار ۋە روشەن سەۋەب كۆرسىتىلگەن نارازىلىقنامىلەرنى تۇركىيىدە زادىلا تاپقىلى بولمايتتى، ئەمما ناھايىتى ئېنىقكى، مىسىر ئۇلىمالىرىنىڭ بۇ خىتابنامىسى ئەمەلىيەتتە ئىسلاھاتقا قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان تۇركىيىلىكلەرنىڭ مۇددىئاسىنى دەل ئەكس ئەتتۇردى. خەلىپە ئەمدى ئۆزلىرى بىلەن ئالاقىسىز يېرىم ئەپسانىۋى شەخسكە ئايلاندى، شىلەپە توغرىسىدىكى قانۇن ھەرىبر تۇرككە تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا، بۇ جەھەتتە پەيدا بولۇۋاتقان ئىنكاسمۇ بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلىدى. شەرقتە يېڭى نىزالار پەيدا بولدى، باشقا جايلارمۇ شۇنداق ئىدى. 1925 - يىلى مارتتا كوردلارنىڭ توپىلىڭىغا

تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تۈزۈلگەن «ئامانلىق ساقلاش قانۇنى» بۇ چاغدا ئىجرا قىلىنىۋاتاتتى، ھۆكۈمەت قوراللىق قىسىم ھەم «مۇستەقىل سوت» نىڭ ياردىمىدە قارارلىرىنى ئىجرا قىلغۇزاتتى. مۇستاپا كامال مانا مۇشۇ ئەھۋال ئۈستىدە توختىلىپ، بىر قېتىملىق نۇتقىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى:

«بىز «ئامانلىق ساقلاش قانۇنى» داۋاملىق يولغا قويۇلۇپ ۋە ئىجرا قىلىنىۋاتقان بىر چاغدا شۇنداق قىلدۇق (پوسمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى دېمەكچى)، دېمىسىمۇ ئۇنداق قىلمايمۇ بولمايتتى، ئەمما بىز بۇ قانۇننىڭ بولغانلىقىدىن ئىشنى ھەقىقەتەن تېخىمۇ ئوبدانراق قىلالىدۇق. توغرا، مۇشۇ قانۇن بولغانلىقتىن خەلقىمىز بەزى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك زەھەرلىشىدىن ساقلىنىپ قالدى»

مۇستاپا كامال پوسمىغا قوشۇپ يەنە بەزى سىمۇوللۇق نەرسىلەرنىمۇ ئۆزگەرتتى. تۈركىيىنىڭ مالىيە كالېندارى يۇنان ھەم ھىجرىيە كالېندارىدىكى ئايلار بويىچە تۈزۈلگەنىدى. بۇنداق كالېندارچىلىق 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان ئوسمانلى ھۆكۈمىتىدە كۈندىن ـ كۈنگە ئومۇملىشىشقا باشلاپ، 1917 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاندىن غەربچە بولغان ئاي نامىلىرى قوللىنىلدى، يىل ھېسابى يەنىلا تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن ھىجرىيە كالېندارى بويىچە ئىدى. 1925 ـ يىلى دېكابىرنىڭ 26 ـ كۈنى، بۇ كونا كالېندار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، غەربنىڭ مىلادىيە يىلنامىسى رەسمىي يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىر كىچە ـ كۈندۈز 24 سائەتكە بۆلۈنگەن سوتكىلىق خەلقئارا ۋاقىت ئۆلچىمى بېكىتىلدى.

بۇ چاغدا ئوبدان بىر تەرەپ قىلغىلى بولمايۋاتقان يەنە بىر ئىش ئايالارنىڭ كىيىنىش مەسىلىسى ئىدى. 1925 ـ يىلى ئاۋغۇستنىڭ 30 ـ كۈنى مۇستاپا كامال كاستامونىدا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق نۇتقىدا پوسما كىيىمەسلىكنى تەكىتلەش بىلەن

بىللە، يەنە ئايالالارنىڭ پەرەنجە ئارتىشى ھەققىدە توختالدى. ئۇ مۇنداق دېدى:

«بەزى جايلاردا ئايالالارنىڭ رەخت، يۈك ياغلىق ياكى شۇ-نىڭغا ئوخشىغان نەرسىلەر بىلەن بېشىنى ئوراپ، يۈزىنى چۈمكە-ۋالغانلىقىنى كۆردۈم. ئۇلار يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئەرلەرگە ئۇچراپ قالسا، ئۇلارغا ئارقىسىنى قىلىۋالىدىكەن ياكى بولمىسا ئېڭىشىپ يەرگە قاراپ تۇرۇۋېلىپ نېمە قىلىشىنى بىلمەيلا قالە-دىكەن. بۇنداق قىلىشنىڭ زادى نېمە ئەھمىيىتى بار؟ ئەپەندە-لەر، بىر مەدەنىي دۆلەتتىكى ئانىلار ۋە قىزلارنىڭ مانا مۇشۇنداق غەلىتە، ياۋايى قىلىقلارنى قىلىشى دۇرۇسمۇ، بۇ ئىش دەرھال تۈزىتىلسۇن!»

بۇ ئۇلۇغ ئىسلاھاتچى گەرچە قولىدا «ئامانلىق ساقلاش قانۇ-نى» ۋە «مۇستەقىل سوت» تەك كۈچلۈك قورال تۇرغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، مەخسۇس قانۇن چىقىرىپ پەرەنجە ئارتماسلىقنى قاتە-تىق تەكىتلىيەلمىدى. ئايالالارنىڭ مەستۇرە بولماسلىقى توغرە-سىدىكى ئىسلاھات چوڭ - چوڭ شەھەرلەردىكى بىلىملىك ئادەم-لەر تەرىپىدىن تېز قوبۇل قىلىندى، ئەمما شەھەرلەردىن باشقا جايلاردا بولسا ئۇنىڭ قوبۇل قىلىنىشى بەك ئاستا بولدى.

مۇستاپا كامال 1925 - يىلى 30 - ئاۋغۇستتا كاستامونىدا ئىككىنچى قېتىم سۆزلىگەن يەنە بىر قېتىملىق مۇھىم ئەھمىيەت-كە ئىگە نۇتقىدا، سوپى - ئىشانلارنىڭ خانىقا - سۇلۇكلىرى، ئىبادەتخانا، ئېتىكاپخانىلىرى ۋە ئۇلار ئۇلۇغلايدىغان مۇقەددەس ئەۋلىيا - ئەنبىيالىرى، ئىخلاسمەن مۇرت - مۇخلىسلىرى نادان، خۇراپى كىشىلەرنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان مازار - ماشايىخلىرى ئۈس-تىدە توختالدى. ئۇ مۇنداق دېدى:

«بىز ئورۇنلىغان ۋە نۆۋەتتە ئورۇنلىماقچى بولۇۋاتقان ئىن-قىلابنىڭ مەقسىتى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى بارلىق خەلقلەرنى مەنىۋى ۋە تاشقى قىياپەت جەھەتتە تامامەن زامانىۋىلاشقان ھەم

مەدەنىيلەشكەن جەمئىيەتكە باشلاپ كىرىشتىن ئىبارەت. مانا بۇ بىزنىڭ ئىنقىلابىمىزنىڭ مەركىزىي تۈۋرۈكىدۇر ھەم ھەقىقەتكە يېتىش ئۈچۈن زۆرۈر ئېھتىياجلىق بولغان ئەقىدىدۇر. بۇگۈنكى كۈنگىچە بۇنداق ئەقىدىلەردىن نۇرغۇنلىرى بولغانىدى. ئەمما، بۇ ئەقىدىلەر مىللىتىمىزنىڭ ئىدىيىسىنى چۈشەپ ۋە بوغۇپ، تەرەققىي قىلغىلى قويماي تۇنجۇقتۇرۇپلا كەلدى. ئەمدى خەلقىمىزنىڭ ئىدىيىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن خۇراپاتلىقلار پاكپاكىز سۇيۇرۇپ تاشلىۋېتىلىشى كېرەك، بۇنداق خۇراپاتلىقلار يوقىتىلمايدىكەن، ئۇ ھالدا خەلقىمىزنىڭ ھەقىقەتكە يېقىنلىشىشى مۇمكىن ئەمەس.»

مۇستاپا كامال ھەقىقەت ئۈستىدە سۆزلىگىنىدە، تەسەۋۋۇپچى سوپىلارنىڭ شەرئىەت، تەرىقەت، مەرىپەت ۋە ھەقىقەت دېگەن يوللىرى ئۈستىدە توختالدى. ئۇ يۇقىرىدىكى نۇتقىغا ئۇلاپلا مانا مۇشۇنداق خۇراپاتلىقلارغا تەۋە بولغان بەزىبىر نەرسىلەر ئۈستىدە كونكرېت مىساللارنى كۆرسەتتى. ئۇ مۇنداق دېدى:

«ئۆلگەن ئۆلۈكتىن مەدەت تىلەش بىر مەدەنىي جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا نومۇس ئىش... ھازىرقى تەرىقەتچىلەرنىڭ ئۆز مۇرتلىرىنىڭ بۇ دۇنيالىقى ۋە ئەخلاقىي تۇرمۇشىنىڭ خاتىرجەملىكىنى ئىزدىشىدىن باشقا يەنە نېمە مەقسىتى بولسۇن؟ مەن ئىلىم ـ پەن، بىلىم ۋە مەرىپەت گۇللىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندىكى تۈرك مەرىپەت دۇنياسىدا يەنىلا ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇپ، بۇ شەيخ ياكى ئۇ شەيخنىن ئۆزىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى پاراۋانلىقىغا يېتەكچىلىك قىلىپ بېرىشىنى تىلىشىنى قەتئىي رەت قىلىمەن. ئەپەندىلەر، سىلەر ۋە پۈتكۈل مەملىكەت جەزمەن بىلىشىڭلار، بەلكى ناھايىتى ئوبدان بىلىشىڭلار كېرەككى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى شەيخ، ئىشان، سوپى ھەم چاكىنا پۇقرالارنىڭ دۆلىتى بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. ئەڭ تۈز ۋە ئەڭ توغرا تەرىقەت بولسا مەرىپەت يولىدۇر. بىر كىشىگە نىسبەتەن

ئېيتقاندا، ئۇ مەرىپەتنىڭ ئۇنىڭغا قويغان تەلىپى بويىچە ئىش قىلالىسىلا، يېتەرلىك ئىش قىلغان بولىدۇ، ھەرقايسى تەرىقەت سۇلۇكلىرىنىڭ باشلىقلىرى مەن قەتئىي كۆرسىتىپ بەرگەن مۇ-شۇ ئىشنى چوقۇم بىلىشى ھەم ئۆزلىرىنىڭ خانىقالىرىنى ئىختىيارلىقى بىلەن تاقىشى، ئۆز مۇرتلىرىنىڭ خېلى بۇرۇنلا چوپچوڭ ئادەم بولۇپ قالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك.»

ھەرقايسى تەرىقەت سۇلۇكلىرىگە زەربە بېرىش ئىشى ئانچە ئۇزۇنغا كېچىكتۈرۈلمىدى. سېنتەبىرنىڭ 1 كۈنى مۇستاپا كامال ئەنقەرەگە قايتتى، ئىككىنچى كۈنى بىر قېتىملىق ئىچكى كابىنېت يىغىنىدىن كېيىن، ئۇ بىر يۈرۈش يېپىيېڭى مۇراجىئەتنامىلەرنى چىقاردى. بۇ مۇراجىئەتنامىلەر مىللەت مەجلىسىنىڭ نويابىردىكى قانۇن چىقىرىش تەرتىپى ئارقىلىق مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ مۇراجىئەتنامىگە ئاساسەن، ھەرقايسى تەرىقەت سۇلۇكلىرى تارقىتىلىپ، پائالىيىتى مەنئى قىلىندى. مال ـ مۈلۈكلىرى ئومۇمغا ئۆتكۈزۈۋېلىندى، خانىقالار تاقىۋېتىلدى. دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشلار توختىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركىيە شەيخ، ئىشان، سوپى، مۇرت، مۇخلىس، دەدە، سەئىد، چەلەبى، بابا، ئەمىر، ناكىب، خەلىپەت، پالچى، سېھىرگەر، داخان، پېرىخۇن، باخشىلارنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرى بىلەن بىراقلا خوشلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان ھەم شۇنداق خاراكتېردىكى بەزى كەسىپلەر ھەم ئۇستىباشلار بىلەنمۇ تەڭ خوشلاشتى.

مۇستاپا كامال دىنىي سىياسىتىنىڭ ئاساسى لايىقچىلىق (دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئايرىۋېتىش) بولۇپ، ھەرگىز دىنسىزلاشتۇرۇش ئەمەس ئىدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» ۋاقتىدا دىندىن خالىي ئۆرپلەشتۈرۈش خاھىشى بىلەن پوزىتىۋىزملىق①

① پوزىتىۋىزم ـ ئىلمىنى ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىسپاتلاشنى تەشەببۇس قىلغۇچى بىر خىل بۇرژۇئا ئىدىيالىستىك پەلسەپە ئېقىمى.

تەشەببۇس مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ تىپىك ۋەكىلى لايىقچىلىقىنىڭ تەشەببۇسچىسى، پان تۈركىزم نەزەريىيىچىسى زىيا كۆك ئالپ ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، گېرمانلارنىڭ قوزغىغان ھۇجۇمى ۋە ئىنگلىزلار پەيدا قىلغان ئەرەب ئىسيانلىرى نەتىجىسىدە، دىنىنىڭ ئورتاقلىقى بىلەن دىنىي توقۇنۇشنىڭ ئاددىي چېگرىسى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمۇ بىلىپ بولغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە تۈتۈقلىشىپ كەتكەنىدى، مۇستاپا كامالنىڭ ئاناتولىيىدە خرىستىيانلار گرېكلىرىگە قارشى قوزغىغان ئىنقىلابىدىلا دىنىي ئالاقە ۋە دىنغا بولغان ساداقەتلىك ئاندىن ئوچۇقچىلىققا چىقتى، مۇستاپا كامال ئىسلام دىنىنى يوقاتماقچى ئەمەس، بەلكى دىن ۋە ئۇنىڭ شەرھلىگۈچىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىنى چەكلەپ، ئۇلارنىڭ ئېتىقاد ۋە ئىبادەت جەھەتتىكى ھوقۇقىنىلا ساقلاپ قالماقچى ئىدى.

لايىقچىلىق پرىنسىپى بۇيۇك مىللەت مەجلىسى تەرىپىدىن 1920 ـ يىلى 20 ـ ئاپرېلدىكى شەيخۇلئىسلام دوررىزادەنىڭ ئاناتولىيە مىللەتپەرۋەرلىرىگە قارشى چىقارغان ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشىغا جاۋابەن قارار قىلىنغان «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغۇچى ئۇنسۇرلارنى جازالاش توغرىسىدىكى قانۇن»دا ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا دىندىن قالايمىقان پايدىلىنىش بىلەن سىياسىي مەقسەتنىگە يېتىش قىلمىشى توغرىسىدا بىر قانچە ماددا بەلگىلەنگەنىدى. بۇ پرىنسىپ 1926 ـ يىلىدىكى جىنايى ئىشلار قانۇنىدا قايتىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

دىنىي ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىنى ئۆزگەرتىش ئىشى 1924 ـ يىلىدىكى قانۇندىن باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاساسەن شەيخۇلئىسلام دېگەن دىنىي مەنسەپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. دىنىي ئىشلار ۋازارىتى ۋە ئەنقەرە ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئىلگىرى شەيخۇلئىسلامغا تەۋە بولغان نۇرغۇن ھوقۇقلۇق ئورگان-

لار ئۇلارنى ئۆتكۈزۈۋالغان ھەرخىل فوند جەمئىيەتلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. ئارقىدىن دىنىي ئىشلار كومىتېتى ۋە دىنىي مال-مۈلۈك فوندىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى دەپ يېڭىدىن يەنە ئىككى ئورگان تەسىس قىلىندى. دىنىي ئىشلار كومىتېتى ھۆكۈمەتنىڭ قارىمىقىدا بولۇپ، ئۇنىڭ مەسئۇللىرى دۆلەت باشلىقلىرى تەرىپىدىن تەيىنلەندى. دىنىي ئىشلار كومىتېتى مەسچىت، خانىقا-لارنى باشقۇرۇش، ئىمام، خاتىپ، مۇئەززىن ۋە مەسچىتلەرنىڭ باشقا خىزمەتچى خادىملىرىنى تەيىنلەش ۋە قالدۇرۇش، مۇپتىلار-نى نازارەت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدىغان بولدى. دىنىي مال ـ مۈلۈك فوندىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى مەركەزدىكى ھەرقاند-اق بىر تارماقتا بىۋاستە قارىمايتتى، بەلكى دۆلەت ئۆتكۈزۈۋالغان ئەۋقاپ، ۋەخپە ئۆي ـ ئىمارەت ۋە دىنىي ئەسلىھەلەرنى رېمونت قىلىپ تۇزەشتۇرۇشكە مەسئۇل ئىدى. 1931 ـ يىلىدىن كېيىن، ئۇ يەنە دىنىي خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئىش ھەققىنى تارقىتىپ بېرىش ئىشىنىمۇ قىلىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ دىنىي ئىشلار كومىتېتىغا ئانچە كۆپ ئىش قالمىدى، نەتىجىدە ئۇلار خاتىپلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش، ئۇلارنىڭ تەبلىغ قىلىدىغان چاغدىكى سۆز تېكىستلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە «قۇرئان كەرىم» دىن جاۋاب چىقماي قالغان قىيىن مەسىلىلەرگە ھۆكۈم چىقىرىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدىغان بولدى.

سۇلتان مەھمۇد II دەۋرىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان ئۆلىما-لار تۇرىدىغان ئورگانلارنى تۇزۇملەشتۇرۇش ئىشى تەبىئىي ھالدا تاماملىنىدىغان ۋاقىتقا كېلىپ قالغان بولۇپ، بۇ مەزگىلدە ئىس-لامىيەت دۆلەتنىڭ بىرلا تارمىقىغا ئايلىنىپ، ئۆلىمالار تۆۋەن دەرىجىلىك دۆلەت خادىملىرى بولۇپ قالغانىدى، ئادەتتىكى مائا-رىپ ئەمدى ئۆلىمالارنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىمايدىغان بولدى، بەزى دىنىي مائارىپقا ئائىت قالدۇق ئىشلارمۇ ئەمدى ھۆكۈمەت دائىرە-لىرى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىنىدىغاندەكلا قىلىپ تۇراتتى.

1924 ـ يىلىدىكى قانۇنغا ئاساسەن كونا بىلىم يۇرتى ھېسابـ
لانغان مەدرىسلەر تاقىۋېتىلدى. دۆلەت ئەمدى دىنىي خادىملارنى
تەربىيىلەشنىڭ كويىغا چۈشتى. دەرىجىسى سەل ـ پەل تۆۋەنرەك
بولغانلىرىدا مائارىپ ۋازارىتى ئىمام ۋە خاتىپلارنى تەربىيىلەيدىـ
غان مەكتەپلەرنى ئاچتى. ئىلگىرىكى سۇلايمانىيە مەدرىسىگە
ئوخشاش دەرىجىسى سەل يۇقىرى بولغانلىرى ئىستانبۇل ئۇنىۋېر
ستېتى قارىمىقىدىكى دىنىي ئىنستىتۇت قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ،
ئەنقەرە مائارىپ ۋازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.
يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇ دىنىي ئىنستىتۇت بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ
ئەڭ زور تېپتىكى زامانىۋىلاشقان، ئىلمىي بولغان، يېڭى تېپتىـ
كى دىنىي مائارىپ مەركىزى بولۇپ، 1928ـ يىلى ئۇنىڭدا يەنە
بىر كومىتېت تەسىس قىلىندى. بۇ كومىتېت ئىسلام دىنىنى
ئىسلاھ قىلىش، ئۇنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ھەم بۇ ھەقتە تەكلىپ
بېرىش قاتارلىقلارنى، شۇنداقلا ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىـ
پىدىن مائارىپ مىنىستىرلىقىغا يوللىنىدىغان مۇشۇ ھەقتىكى
يوللانمىلارنى ئىشلەشكە مەسئۇل بولدى. بۇ كومىتېتنىڭ رەئىسى
مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈ ئىدى، ئەزالىرى پىسخولوگىيە ۋە لو
گىكا پروفېسسورلىرى ھەم بىرقانچە دىنىي ئۆلىمالاردىن تەركىب
تاپتى.
كومىتېت 1928 ـ يىلى ئىيۇندا ئېلان قىلغان دوكلاتىنىڭ
بېشىدىلا ئوچۇق قىلىپ، «دىن — باشقا بارلىق ئىجتىمائىي
تۈزۈملەرگە ئوخشاش بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈم بولۇپ، ئىجـ
تىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى، دەۋرنىڭ ئۆزگـ
رىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ مېڭىشى لازىم. شۇڭا، تۈرك
دېموكراتىيىسىدە دىنمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە ئىلغارلىقىنى
نامايان قىلىشى كېرەك» دەپ كۆرسىتىلدى..
«ھازىرقى جەمئىيەت كۆز قارىشىغا ئاساسلانغاندا، —
دېيىلدى بۇ دوكلاتتا يەنە، — تەسەۋۋۇپ ئەھلىدىن ۋە كالتە پەم

ئۆلىمالاردىن مۇشۇنداق بىر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى ئۈمىد قىلىش (مەيلى قانچىلىك پۈختا تەييارلىق كۆرۈلۈشىدىن قەتئىيىنەزەر) زادى مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ئىدى. دىنىي تۈرمۇشىمۇ خۇددى ئەخلاقىي تۈرمۇش ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئوخشاش جەمەن ئىلمىي يول بىلەن ئىسلاھ قىلىنىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن باشقا ھەرقايسى تۈزۈملەر بىلەن كېلىشىپ ئىناقلىقنى ساقلىيالايدۇ.»

بۇ كومىتېت يۇقىرىقى مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، مۇنداق تۆت تۈرلۈك تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى: بىرىنچىسى، ناماز ئوقۇغاندا مەسچىتنىڭ ئىچى پاكىز ۋە رەتلىك بولۇش، ئولتۇرغاندىن جاي بىلەن كىيىم قويۇلىدىغان جاي ئايرىم بولۇش، ناماز ئۆتىۋگۈچىلەر چوقۇم پاكىز ئاياغ كىيىپ مەسچىتكە كىرىش؛ ئىككىنچىسى، ناماز، دۇئا ـ تىلاۋەت، شۇنداقلا تەبلىغلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك تىلى بىلەن بولۇش؛ ئۈچىنچىسى، ناماز چىرايلىق، تەسىرلىك ھەم روھلۇق ئوقۇلۇش، بۇنىڭ ئۈچۈن مەسچىتتە مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن سازەندىلەر ھەم سازلار تەسىس قىلىنىش، تېخىمۇ زۆرۈر بولغىنى ھازىرقى زامانچە بولغان دىنىي سازلار بولۇش؛ تۆتىنچىسى، ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكام، ئەركانلىرىدىن تەبلىغ قىلىنىدىغان سۆز تېكىستلىرىگە پەلسەپە ۋە مەنتىقە ئىلمىدىن خەۋىرى بار كىشىلەر يېتەكچىلىك قىلىش بەلگىلەندى.

ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئەمدى مىللەت مەجلىسى بولغان بىر يېڭى مىللىي جۇمھۇرىيەتكە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن مەسچىتلەرنىڭ ناماز خانلار ئولتۇىدىغان جايى بولغان، ساز تەڭكەش قىلىنغان، يەنە كېلىپ ئىمام ناماز ئوقۇشقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان مۇسۇلمان ئىبادەتخانىسىغا بىراقلا ئايلىنىشى تەس ئىدى. بۇنى قويۇپ تۇرغاندىمۇ، كومىتېتنىڭ تەكلىپى ئېغىر قەغەز، قارىسى سىياھ بولۇپ، دىنىي ئىنستىتۇتنىڭ قارىشىچە، بۇ تەكلىپنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تولىمۇ بالدۇرلۇق قىلاتتى. ئوقۇت-

قۇچىلارنىڭ ئۆزى مەدرىس ئەنئەنىلىرىدىن ئايرىلالمىغانىدى. شۇڭا ئۇلارغا مۇنداق ۋەزىپىلەرنى ئارتىش ئۇلارنى بىزار قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ ۋاقىتتىكى نارازىلىق كەيپىياتىنىڭ كۈچەيۈكلۈكى بۇ ئىشنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ئىمكان بەرمەيتتى. 1929- يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكىدىن ئەرەب ۋە پارس تىلى چىقىرىپ تاشلانغاندىن كېيىن، دىنىي ئىنستىتۇت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى بىراقلا ئازلاپ كەتتى. ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن بۇ ئىسلاھاتنىڭ سىنىقىدا دىنىي ئىنستىتۇت ئاخىرى 1933- يىلى تاقىلىشقا مەجبۇر بولدى. كېيىن ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ قارىمىقىدا بىر شەرق تەتقىقات ئورنى قۇرۇلدى. دىنىي ئىنستىتۇت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان توققۇز يىلدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئاۋۇالقى 284 تىن بىراقلا 20 گە چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىمام ۋە خاتىپلارنى تەربىيىلەش مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانىمۇ بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. 1932 - يىلى ئەڭ ئاخىرغىچە داۋاملاشقان مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئىككى مەكتەپمۇ تاقالدى. ئەمدى مەخسۇس «قۇرئان كەرىم» ئۆگىتىدىغان مەكتەپلەردىن باشقا دىنىي مائارىپقا ئائىت بىرمۇ مەكتەپ قالمىدى. بىر مەزگىل شەكىللەنگەن زامانىۋىلاشقان دىنىي ئۇستازلارنى يېتىشتۈرۈشنى سىناق قىلىش دېگەنگە ئوخشاش ئىشلارمۇ ئۆزلۈكىدىن توختاپ قالدى.

1928 - يىلى كومىتېت تەرىپىدىن سۈنۈلغان تەكلىپتىكى نامازنى تۈركچە ئوقۇش دېگەن بىرلا ئىش رېئاللىققا ئايلاندى. «قۇرئان» ۋە «ھەدىس»لەرنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلاندى، 1932 - يىلى مىللەت مەجلىسى قارار ماقۇللاپ بۇنىڭغا 4000 تۈركىيە فوند ستېرلىڭى ئاجرىتتى. بۇ ئىش تامامىلانماي تۇرۇپلا، نامازغا قائىدىلىرىنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى، ئەمما قارشىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن توختىتىپ قويۇلدى. ھۆكۈمەت ئاخىرىدا مەسچىتلەردە يەنىلا ئەرەب تىلى

قوللىنىلمىسا بولمايدىكەن دېگەن قارارغا كەلدى. تۇركىزم نەزەرىيىسىچى زىيا كۆك ئالپ خېلى يىللارنىڭ ئالدىدا مەسچىتلەرنىڭ پەشتاقلىرا ئەرەبچە ئەزان توۋلاشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ تۇركچە ئەزان توۋلاشقا ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1932 - يىلى يانۋارنىڭ 30 - كۈنى ئايا سۇفىيە مەسچىتىنىڭ پەشتىقىدا تۇنجى قېتىم تۇركچە زۇۋان بىلەن ئەزان توۋلاندى، ئۇزاق ئۆتمەيلا دىنىي ئىشلار كومىتېتىغا تەۋە تىلشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ساپ تۇركچە ئەزاننىڭ تېكىستىنى ئېلان قىلدى، تۇركىيە مۇزىكا ئىنستىتۇتى ئۇنىڭغا ئاھاڭ ئىشلەپ چىقىپ نوتىغا سالدى. 1933 - يىلىنىڭ بېشىدا ئېنىق بەلگىلىمە تۇزۇلۇپ ئەرەبچە ئەزان توۋلاش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ھۆكۈمەتنىڭ بۇنىڭغا ئارىلىشىشى ئۇلارنىڭ باشقا ھەرقانداق ئىشقا قوللانغان تەدبىرلىرىدىنمۇ ئېشىپ چۈشتى.

تاشقى قىياپەتتىن قاچىغاندا، تۇرك خەلقى، بولۇپمۇ ئەرلەرنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى ئۆزگەرگەنىدى. ئەمدىكى مەسىلە تۇرك خەلقىنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇشى ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشتە قالدى. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ قانۇن سىستېمىسىنى ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگەرتىپ يېڭىلاشقا توغرا كېلەتتى. 19 - ئەسىردىكى ئىسلاھات نۇرغۇن قانۇنلارنى شەرەتتىن ئاجرىتىپ چىققانىدى. ئەمدى مۇستاپا كامال تېخىمۇ بىرقەدەم ئىلگىرىلەپ 1924 - يىلى ئاپرېلنىڭ 8 - كۈنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش بېجىرىدىغان مەھكىمە شەرئىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئەمما، مۇشۇنداق ئىسلاھاتتىن كېيىنمۇ شەرىئەت ھۆكۈمى يەنىلا مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئائىلىلەر ۋە شەخسلەردە ئوخشاشلا كۈچكە ئىگە بولۇپ تۇرىۋەردى، چۈنكى بۇ قانۇنلار ئۆرپ - ئادەت سوتىدا يەنىلا كونا مۇقەددەس قانۇننى ھىمايە قىلىۋاتقان قانۇنشۇناسلاردىن تەركىب تاپقان بىر تۇركۇم سوتچىلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىناتتى.

بىرقانچە قېتىملىق ئىسلاھات جەريانىدا، شەرىئەت ئۆلىما-لىرىنىڭ ئالاقىدار ئائىلە ۋە خۇسۇسىي ئىشلاردا بولىدىغان ئىمتىيازلىرىغا زادىلا تېگىش قىلىنمىغان بولۇپ، مۇستاپا كامال ئەدى غەيرەتكە كېلىپ بۇ ئىشنى ھەل قىلىۋېتىشنى ئويلىدى. 1924 - يىلىنىڭ بېشىدا ئەدلىيە مىنىستىرى سەئىد بىرقەدەر ئىلغارراق بولغان 1917 - يىلىدىكى ئائىلە قانۇنىنى سەل - پەل ئۆزگەرتىپ تۈزەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەكلىپىنى بەردى. ئەمما، بۇنداق شەرىئەت قانۇنىنىڭ ئەركىنلىك ۋە زامانىۋىلىشىشنى مەيلى قانداق چىرايلىق ۋە پەردازلاپ چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشلىرىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ مۇستاپا كامالنى ئۆزىگە جەلپ قىلالمىدى ھەم قانائەتلەندۈرەلمىدى. شۇڭا ئۇ 1924 - يىلى ئاۋغۇستنىڭ 30 - كۈنى، غەلىبىنىڭ بىر يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن دوملو پېنىاردا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق نۇتقىدا مۇنداق دەپ كەسكىن كۆرسەتتى:

«مەن قىلچە يۇز - خاتىر قىلماي شۇنى ئېيتايكى، ئائىلىۋى تۈرمۇش بولسا مەدەنىي بولۇشنىڭ ئاساسى، تەرەققىيپەرۋەرلىك ھەم ھوقۇقنىڭ ئۆلى. ناچار ئائىلىۋى تۈرمۇش چوقۇم ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى زەئىپلىككە ئېلىپ بارىدۇ. ئائىلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەر - ئاياللار ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈپ، ئائىلىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى جەزمەن ئادا قىلىشى كېرەك.»

مۇستاپا كامال بۇ نۇتقىنى سۆزلەپ بىرقانچە كۈندىن كېيىن، قانۇن ساھەسىدىكى 26 ھەيئەتتىن تەشكىل تاپقان بىر كومىتېت شۇ ۋېتىسارىيىنىڭ ھەق تەلەپ قانۇنىنى ئۇلگە قىلىپ تۈرۈپ، تۈركىيىنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر ھەق تەلەپ قانۇنىنى تۈزۈپ چىقتى، بۇ قانۇن 1926 - يىلى فېۋرالنىڭ 17 - كۈنىدىكى مىللەت مەجلىسىدە ماقۇللاندى ۋە ئۆكتەبىرنىڭ 4 - كۈنىدىن باشلاپ رەسمىي يولغا قويۇلدى.

مۇستاپا كامال تۇركىيە جەمئىيىتىدە ساقلىنىۋاتقان نادانلىق، خۇراپاتلىق، ئاياللارنى كەمسىتىش قاتارلىق ئىللەتلەرگە قەتئىي قارشى ئىدى. ئۇ مىللەتنى تەرەققىياتقا باشلاش ئۈچۈن، جەمئىيەتنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بولغان ئاياللارنى ئاۋۋال نادانلىقنىڭ ئىسكەنجىلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ، ئۇلارغا ھوقۇق بېرىش، ئويغىتىش، ئۇلارنى تەربىيىلەش ۋە ھۆرمەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ نۇتقىدا بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېدى:

«ئەگەر دۆلەتتە نادانلىق ھۆكۈم سۈرسە، بۇ ئالدى بىلەن ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەر ـ ئاياللار ئارىسىدا ئەۋج ئالىدۇ. ئاياللىرىمىز ئەرلىرىمىزگە قارىغاندا بەكرەك ئويغىتىلىشى، تېخىمۇ مەدەنىي بولۇشى ۋە تېخىمۇ ياخشى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىنىشى كېرەك. ناۋادا ئاياللار بىز بىلەن تەڭ ياشاپ دۆلەتنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە سەنئەت ئىشلىرىغا قاتنىشالىسا ھەم ئۆزى قاتنىشىۋاتقان پائالىيەتلىرى ئىچىدىن ئۆزى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئەخلاق ئۆلچىمىنى تاپالىسا، ئۇنداقتا مۇتلەق تەرىقەتچىلىك يولىغا ماڭغانلارمۇ ئۇلارنى ھۆرمەتلەيدۇ.»

«ئەگەر بىر جەمئىيەت ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن ئەر ـ ئاياللىرىنى ئورتاق ئاتلاندۇرمىسا، بۇ نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ، ئىلمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ دۆلەتنىڭ تەرەققىياتقا ئېرىشىشى ھەمدە مەدەنىي بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.»

«چوقۇم شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بىز يەر شارىدا كۆرگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئاياللارنىڭ ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مەھسۇلاتى، ئەگەر بىر دۆلەت پەقەت بىرلا جىنسنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ھازىرقى زامان مەدەنىيلىك دەرىجىسىگە يەتمەكچى بولىدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇ زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ.»

«ئانىلىق بۇرچى ئاياللارنىڭ ئەڭ مۇھىم مەسئۇلىيىتى. بىر

ئانىنىڭ قورسىقى بىر ئادەمنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەربىيە سورۇنى ئىكەنلىكى ئەسكە ئېلىنغاندا، يۇقىرىقى مەسئۇلىيەتنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسىگە ئاپىرىن ئوقۇماي بولمايدۇ. ھەر قايسى ساھەلەردىكى دۆلەت ئىشلىرىدا، بولۇپمۇ ئازادلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە، تۈركىيە ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ تالانتىنى، ئىقتىدارىنى ۋە ئالدىن كۆرەرلىكىنى نامايان قىلىپ كەلمەدىمۇ؟ يېڭىچاقلىغاندا، ئۇلارمۇ سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقىغا ئېرىشىشى كېرەك.»

1925 - يىلى «ئائىلە قانۇنى» يولغا قويۇلۇپ، ئاياللار ھوقۇقى تەكىتلەندى. بۇنىڭ بىلەن ئاياللارنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشى بىرقەدەر كاپالەتلەندۈرۈلدى. بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ تۈركىيە تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى ئاددىي تىل ئىپادىلەپ بېرىش ئاجىزلىق قىلاتتى. ئىلگىرىكى «تەنزىمات» دەۋرى، شۇنداقلا «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» زامانىسىدا نۇرغۇن قېتىم قانۇن تۈزۈش ۋە ئۆنگۈغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئەمما شەرىئەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان مەمۇرىي دەۋا، سودا ۋە جىنايى ئىشلارغا قارىتا ھېچنېمە دېيىلمىگەنىدى ياكى بولمىسا ئانچە - مۇنچە توختىلىپلا، ئاساسلىق پرىنسىپ ۋە بەلگىلىمىلەر تاشلاپ قويۇلغانىدى. ئەمدى بىر ئىسلاھاتچى تۈيۈقسىز ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئۇلۇغلىنىپ كېلىنىۋاتقان مۇقەددەس ئۆلىمالارنىڭ تەگكىلى بولمايدۇ، دەپ پەتىۋا بەرگەن ئائىلىۋى تۈرمۇشى بىلەن پۇقرالارنىڭ كۈندىلىك خۇسۇسىي ئىشلىرىغىچە ئارىلاشماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ تېخى ئوسمانلىلار تۈركىيىسىدە شۇ كەمگىچە قىلىنغان تۇنجى ئىش، يەنە كېلىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا سىناق تەرىقىسىدە ئەمەس، بەلكى جامائەت رەستىسىدە يۈزمۇيۈز تۇرۇپ قىلىنىۋاتقان ھۆجۇم ئىدى. مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئۆزگەرتكىلى

بولمايدۇ دەپ مۇقەددەسلەشتۇرۇۋېتىلگەن شەرىئەت ئەمدى مىللەت مەجلىسى تەرىپىدىن قىلچە يوز - خاتىرە قىلىنماي، ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئەھكام - ئەركانلىرى بىكار قىلىۋېتىلىپ، ئورنىغا تۈركىيىنىڭ ھەق تەلەپ قانۇنى چىقتى. كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش، تالاق قىلىش ھەم خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغىدىغان ۋە غورۇرىغا تېگىدىغان قەدىمكى ئەمرىمەرۇپلار بىر-دەك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەكسىچە، ئەر - ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر بولغان نىكاھلىنىش ۋە نىكاھتىن ئاجرىشىش تۈزۈمى ئورنىتىلدى.

شۇبېتسارىيىچە بولغان ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ بۇيۇك مىللەت مەجلىسىدە ماقوللىنىشى بىر كېچىدىلا تۈركىيىنى ئوتتۇرا شەرق-نىڭ شۇبېتسارىيىسىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن مۇھىم قاتناش تۈگۈنلىرى ۋە تۆمۈرىول بويلىرىغا جايلاشقان شەھەر، كەنتلەردە يېڭىچە تويلىشىش، نىكاھتىن ئاجرىشىش ۋە مىراسقا ۋارىسلىق قىلىشلار قايناپ كەتتى. باشقا جايلاردا بولسا كونا ئۇسۇللار يەنىلا ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. نىكاھلانماقچى بولغانلار خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا بېرىپ ئۆزلىرىنى تىزىمغا ئالدۇرسا قانۇنلۇق ئەر - خوتۇن بولۇشاتتى. قانۇنلۇق خوتۇنلار ئەرلەرنىڭ باشقا خوتۇنلىرىدىن تۈغۈلغان پەرزەنتلىرىنىمۇ ئۆز بالىلىرى قاتا-رىدا كۆرىدىغان بولدى. باشقا خوتۇنلار بولسا، دىندىن خالىيلاش-قان بۇ دۆلەتنىڭ نىكاھلىنىش رەسىمىيىتىنى ئۆتىمەي تۇرۇپمۇ، دىن ۋە ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەرلىرى بىلەن بولغان يېقىنچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلايتتى. گەرچە يېڭى قانۇن ئاياللارغا يېڭىچە بولغان چوڭ ھوقۇقلارنى بەرگەن بولسا-مۇ، يېزا - قىشلاقلاردىكى ئاياللار يەنىلا ئەرلەرنىڭ سىزىقىدىن چىقماي، ئەرلىرى، دادىسى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرىنىڭ كۆرسەتمە-لىرى بويىچە ئىش قىلاتتى، ئۆلكە دەرىجىلىك شەھەرلەردە كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش گەرچە تۈگىگەن بولسىمۇ، تېخى ئىسلاھاتنى

قوبۇل قىلىپ غەربىلەشمىگەن ھەرخىل تەبىقىلەردىكى ئاياللارنىڭ ئۇنى ناھايىتى ئۇزاق بىر ۋاقىتقىچە تېخى ئانچە ياخشىلىنىپ كېتەلمىدى.

كونا ئىستېمكامنىڭ پاچاقلاپ تاشلىنىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەتنىڭ ئىناۋىتى بۇ چاغدا ئىسلاھاتچىلار تەرىپىگە يۆزلەندى. ئەمما، ئەنئەنىۋى كۆچلەرنىڭ قوغدىغۇچىلىرى جاپالىق ھەم مەخپىي ھالدىكى قارشىلىق كۆرسىتىشلەرگە ھامان تەييار ئىدى. بىر قاتار مەغلۇبىيەتلەردىن كېيىن، ئۇلىمالار ئاخىرى ئۆزلىرى ئاياغ بېسىپ تۇرغان ئەڭ ئاخىرقى بىر كۆچلۈك بازىدىن ھەيدەپ چىقىرىلدى. بۇ چاغدا يولغا قويۇلغان قانۇننىڭ تەشكىلىي سىستېمىسى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مەجبۇرلاپ ئىجرا قىلدۇرۇش تەدبىرلىرىدىن قارىغاندا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قەتئىي غەيرەتكە كېلىپ مۇتەئەسسىپلەرنىڭ كۆچىنى ئۆزۈل ـ كېسىل يوقىتىۋېتىشنى ئويلاشقانلىقىدا گەپ يوق ئىدى. 1925 ـ يىلى نويابىرنىڭ 5 ـ كۈنى، مۇستاپا كامال ئەنقەرەدە يېڭىدىن قۇرۇلغان قانۇنچىلىق مەكتىپىنىڭ ئوقۇش باشلاش مۇراسىمىدا تەبرىك سۆزى سۆزلەپ، ئۆزىنىڭ مۇددىئاسىنى ئوچۇق بايان قىلدى.

«ئەپەندىلەر، ـــ دېدى ئۇ، ـــ سىلەرگە قانۇنىنىڭ ئاساسى ۋە يېڭى ئىھتىياجى تۇپەيلىدىن تۇزۇلۇشى جەزمەن زۆرۈر بولغان قانۇنلار توغرىسىدا سۆزلەۋاتقىنىمدا قانداقتۇر ھەرقانداق ئىنقىلابتا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تۇزۇلگەن قانۇنلىرى بولۇش كېرەك، دېگەنگە ئوخشاش ھېلىقى كونا گەپلەرنى تەكرارلاپ ئولتۇرۇشنى خالىمايمەن، شۇنداقلا ئىمكانقەدەر ئۆزىمىزگە پايدىسىز بولغان ئۆزئارا ئاغرىنىشلاردىن ساقلانسام دەيمەن. ئەمما، ئۆتۈپ كەتكەن 300 يىلدا تۈركلەرنىڭ قانداق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتسەم، ھازىرقى زامانداشلىرىدىن مەدەنىيەت ئۇسۇلى ۋە ھەققانىي ئىشلىرى ئىچىدىن تەربىيىگە ئىگە بولغانلىقىنى، ھالبۇكى شۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ تولىمۇ بىچارىلەرچە، يەنە كېلىپ قاتمۇقات توسقۇنلۇقلارنىڭ

لۇقلار ئارقىسىدا ئاندىن ئىشقا ئېشىپ، ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ كۆڭ-
لىنى شاد ئەتكەنلىكلىرىنى ئىنتايىن خۇرسىنىش ئىچىدە سەمىڭ-
لارغا سالماي تۇرالمايمەن.

مىللىتىمىزنى جەزمەن نابۇت قىلىدىغان، ئىختىساسلىقلار
ئىلگىرىدىن تارتىپ كەينى - كەينىدىن چىقىپ تۇرغان بۇ مىللە-
تىمىز ئىچىدىكى تەشەببۇسكار ۋە جىگەرلىك زاتلارنى ھەمىشە
شەرمەندىلىكتىن خالىي بولالمايدىغان قىلىپ قويغان پاسسىپ ۋە
ھەممىدىن غالىب كۈچ يەنىلا بۇگۈنكى كۈندە دەل ئۆزۈڭلار ئىگە-
داچىلىق قىلىپ تۇرغان قانۇن، قانۇن ۋە ئۇنىڭ سادىق قوغدىغۇ-
چىلىرىدۇر. . .

1453 - يىلىدىكى تۈركلەرنىڭ غەلىبىسىنى، يەنى ئىستاڭ-
بۇلنى ئېلىشنى ۋە شۇ قېتىمقى غەلىبىنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى
تۇتقان ئورنىنى ئەسلەپ ئۆتسەك ئورۇنسىز بولماس، پۈتۈن دۇڭ-
يانىڭ قارشىلىقىنى قىلچە مەنسىتمەي تۇرۇپ ئىستانبۇلنى تۇرك
خەلقىنىڭ مەڭگۈلۈك مال - مۈلكىگە ئايلاندۇرالىغان بۇ بىرلىك-
كە كەلگەن ھەربىي كۈچ ۋە ھوقۇق ئۆزۈ نۆۋىتىدە ھېلىقى ھوقۇق-
چىلىق ئىگىلىرىنىڭ يامان غەرەز بىلەن قىلغان قارشىلىقىغا دۇچ
كەلگەندە ئۇنى يېڭىشقا ئاجىزلىق قىلدى، ھەتتا تۈركىيە ئۆز
زامانىسىدا كەشپ قىلىنغان مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى قوبۇل
قىلىشقىمۇ قادىر بولالمىدى. ئۇچ ئەسىرلىك كۆزىتىش، ئارە-
سالدى بولۇش، ئۇچ ئەسىرلىك ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى
تىرىشچانلىق ھەم پۈتۈن زېھنىي كۈچىنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق
كونا قانۇن ۋە ئۇنىڭ تەپسىرچىلىرى ئاندىن مەتبەئەچىلىك تېخنە-
كىسىنىڭ ئېلىمىزگە كىرگۈزۈلۈشىگە ئىجازەت بەردى. بۇنداق
دېسەم مېنى مەقسەتلىك ھالدا قايتا مەيدانغا كەلمەيدىغان يىراق
قەدىمىي دەۋرلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، كونا قانۇن ۋە كونا ئادۇو-
كاتلارنىڭ رولىنى چۈشەندۈرىۋاتىدۇ دەپ قالماڭلار. ئەگەر مەن
بىزنىڭ يېڭى ئىنقىلاب دەۋرىمىزدىكى ئىشلارنى، كونا قانۇن ۋە

ئۇنىڭ تەپسىرچىلىرىنىڭ ماڭا كەلتۈرۈپ بەرگەن قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇلىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەشكە باشلايدىغان بولسام، ئېھتىمال سىلەر تولىمۇ بىئارام بولارسىلەر. . .

ئىنقىلابچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ھەم ئەڭ ھىيلىگەر دۇشمىنىنىڭ چىرىكلەشكەن قانۇن ۋە ئۇنىڭ چىرىك قوغدىغۇچىلىرى ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىزنىڭ مەقسىتىمىز پۈتۈنلەي يېڭىچە بولغان بىر يۈرۈش قانۇنلارنى ئورنىتىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە كونا قانۇنلارنىڭ ئاساسىنى ئۆزۈل - كېسىل يوق قىلىۋېتىشتۇر.»

مۇستاپا كامالنىڭ بۇ يەردە دەۋاتقان يېڭىچە قانۇنلىرى ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم بولغىنى ھەق تەلەپ قانۇنى ئىدى. بۇ چاغدا قانۇن — تۈزۈم كومىتېتى يەنە باشقا قانۇنلارنى تۈزۈشكە تەييارلاندى. ئۇلار تۈركىيىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ غەربنىڭ ھەرخىل قانۇنلىرىغا تەقلىد قىلىپ، ئۆزىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىنى بېكىتتى ۋە تۈزىتىش كىرگۈزدى. قىسقىغىنا بىر قانچە يىلدا تۈركىيىدە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىدى. توختام قانۇنى، سودا قانۇنى، دېڭىز قانۇنى، جىنايى ئىشلار قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى ۋە جىنايى ئىشلار تەرتىپ قانۇنىغا ئوخشاش بىر يۈرۈش يېڭى قانۇنلار تۈزۈلۈپ، مۇشۇ قانۇنلارنى يولغا قويۇشتىكى مۇناسىپ ئەدلىيە تۈزۈملىرىمۇ بېكىتىلدى.

1924 - يىلى تۈركىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا «ئىسلام دىنى تۈركىيىنىڭ دۆلەت دىنىدۇر» دېيىلگەن بولۇپ، بۇ 1876 - يىلى جاكارلانغان ئوسمانلىلارنىڭ تۇنجى ئاساسىي قانۇنىدىن بۇيان ئازراق تۈزىتىلىپ داۋاملىشىۋاتقان بىر خىل مۇقىملىشىپ قالغان يېڭىلىق ئىدى. 1928 - يىلى ئاپرېلنىڭ 5 - كۈنى، جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسى بۇنى ئاساسىي قانۇندىن چىقىرىۋېتىشنى قارار قىلدى، بەش كۈندىن كېيىن مىللەت مەجلىسى رەسمىي

يوسۇندا مۇشۇنداق بىر قانۇن ماقۇللىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەجلىس يەنە ئاساسىي قانۇننىڭ ئۇچ جايىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭدىكى دىنغا بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك چېتىلىدىغان جايلارنى ئېلىپ تاشلىدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈركىيە ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇن جەھەتتە دىندىن خالىي دۆلەتكە ئايلىنىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي قانۇنى، قانۇنلىرى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ روھىي كەيپىياتى زامانىۋىلىشىشقا قاراپ ماڭدى. ئەمما، بۇ چاغدا خېلى كۆچلۈك ھەم ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر نەرسە ئىسلاھ قىلىنماي قېپقالغانىدى. ئۇ بولسىمۇ تۈركىيىنى داۋاملىق شەرق بىلەن باغلاپ تۇرغان ئەرەب يېزىقى ئىدى.

تەنزىمات دەۋرىدىن بۇيان، بەزىلەر ئەرەب يېزىقىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدا كۆپ قېتىم تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى ئاز بولدى. چۈنكى، ئۇنىڭ نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويماق ئاسان بولغان بىلەن، ئەمەلىيلەشتۈرىمەك تەس ئىدى.

19 ـ ئەسىردە ئەڭ دەسلەپ چىقىرىلغان تۈرك گېزىتلىرى بىرخىل ئاددىيلاشتۇرۇلغان يېڭى تۈرك پروزىچىلىق ئۇسلۇبىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. 1908 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن گېزىتنىڭ رولى تېخىمۇ كۈچەيىپ باردى. ئىتتىھات ۋە تەرەققى پارتىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئون يىلدا ئاددىيلاشتۇرۇلغان تۈرك تىلى ئۇچقاندەك راۋاجلاندى. ئارقىمۇ ئارقىدىن بۇلۇڭۇتقان ھوقۇق تارتىۋېلىش كۈرەشلىرىدە خەۋەرلىشىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن يېزىقنىڭ ئاددىي ۋە توغرا بولۇشى تەلەپ قىلىندى. مەتبەئە ۋە تېلېگراممىلار تۈرك تىلىنى ئاددىيلاشتۇرۇشتا غايەت زور رول ئوينىدى. 1911 ـ يىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىغان سېلانىكتىكى «گەنج كالەملەر» (ياش قەلەمكەشلەر) دېگەن ئەدەبىي ژۇرنالنىڭ ئاپتورلىرى بىر-

خەل ساپ ۋە قوللىنىشقا ئوڭاي بولغان يېزىق نۇسخىسىنى تۇزۇپ چىقىپلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىمۇ ئۇنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇردى. ئۇنىڭ ئورنىنى پايتەختتىكى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى تىلىنى ئاساس قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈپ كەتكەن بىرخىل يەرلىك شېۋە ئىگىلىدى. بۇ خىل يېزىق نۇسخىسىدا خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان پارس ۋە ئەرەب تىلى سۆزلۈكلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاددىيلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاۋامنىڭ يەرلىك تىلى ئوتتۇرىسىدا يەنە ناھايىتى چوڭ پەرقلەر بار ئىدى. ھەر خىل بۇيرۇق ۋە ئۇستاپ، نىزاملاردا ئاددىيلاشتۇرۇلغان بۇ يېڭى ھەرپ قوللىنىلدى. ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، ساپ ئوسمانلىلار ئوردا يېزىقى نۇسخىسىنىڭ ئۆمرى ئاخىرلاشتى.

يېزىقنى لاتىنلاشتۇرۇش تەشەببۇسى ئاتا تۈرك دۆلىتى تارىخىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى باسقۇچىدىلا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1923-يىلى ئىزمىردا چاقىرىلغان ئىقتىسادىي خىزمەت يىغىنىدا بەزىلەر لاتىن يېزىقىنى قوللىنىش تەكلىپىنى بەردى، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق رەت قىلىندى، يانداۋرقى يىلى بۇ ئىش يەنە مىللەت مەجلىسىنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇلدى، ئۇمۇ ئوخشاشلا قوبۇل قىلىنمىدى.

دەل مانا مۇشۇ ۋاقىتتا، تۈركىيىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنىڭ سىرتىدا ياشايدىغان تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بەزىلىرى بۇ ھەقتە تەدبىرلەر قوللاندى. 1921 - ۋە 1922- يىللىرىدا ئەزەربەيجان ۋە شىمالىي كاۋكازدا لاتىن يېزىقىنى قوللىنىش سىناق قىلىندى. 1922 - يىلى ئىيۇلدا، ئەنقەرە ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتىنىڭ يېزىقنى لاتىنچىلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى بىر پارچە بايانناممىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. 1925 - يىلى 1 - ماي كۈنى، ئەزەربەيجان ئالىي سوۋېتى بۇيرۇق جاكارلاپ لاتىن ھەرپىنى تۈركي تىلنىڭ رەسمىي يېزىقى دەپ بېكىتتى.

1926- يىلى ئەتىيازدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى باكۇدا تۈركولوگىيە ئالىملىرى قۇرۇلتىيىنى ئاچتى، قۇرۇلتايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىچىدە لاتىن يېزىقىنىڭ ئەرەب يېزىقى ئورنىغا قوبۇلىدىغانلىقى قارار قىلىندى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېزىقنى لاتىنچىلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇشتىكى مەقسىتى، بىرىنچىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىنى تەدرىجىي ئازايتىش بولسا، ئىككىنچىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياشايدىغان تۈركىلەر بىلەن تۈركىيىدىكى تۈركىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى ئۈزۈۋېتىش ئىدى. تامامەن ئوخشىمىغان مۇددىئالار تۈپەيلىدىن، تۈركىيىدىكى مىللەتپەرۋەرلەرمۇ يېزىقنى لاتىنچىلاشتۇرۇشنى قۇۋۋەتلىدى. ئەمما تۈركىيە يېزىقنى لاتىنچىلاشتۇرۇۋاتقاندا، رۇسلار ئۆز ئىشغالىيىتىدىكى جايلاردا لاتىن يېزىقىنى قوللىنىشىنى دەرھال ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يېزىقنى سىلاۋيانچىغا ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياشايدىغان تۈركىي مىللەتلەر بىلەن تۈركىيە تۈركلىرى ئوتتۇرىسىدا يېزىق جەھەتتە بىر ئېگىز سېپىل سوقۇلۇپ، مەدەنىيەت ئالاقىسى توسالغۇغا ئۇچرىدى.

1925 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە تۈركىيىدە ئولتۇرۇشلۇق ئەزەربەيجانلىق مۇساپىرلار تۈرك يېزىقىنىڭ لاتىنچىلاشتۇرۇلۇشىنى كۈچەپ تەرغىب قىلدى. ئۇلارچە شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرت - ماكانلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ساقلاپ قالالايتتى. يېزىقنى لاتىنچىلاشتۇرۇش تەشەببۇسى گەرچە ئوخشاشمىغان نۇقتىدىن قارالغان بولسىمۇ، مۇستاپا كامالنىڭ سىياسىتىگە تازا باب كەلدى. مۇستاپا كامالنىڭ لاتىن ھەرپىنى قوللىنىش توغرىسىدىكى پىكىر - خىيالىنى سوۋېت ئەزەربەيجان جۇمھۇرىيىتى بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ قورالى دېگەندىن كۆرە، كونا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈش دېگەن تۇزۇك ئىدى. مانا مۇشۇنداق يېڭى يېزىقنى قوللى-

نىش ئارقىلىق راسا گۇللىنىۋاتقان يېڭى دەۋرگە ماسلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى.

مۇستاپا كامال ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىپ بېرىشى نەتىجىسىدە، بىرقاتار ئەجەللىك زەربىلەر ئارقىلىق دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ھېچقانداق ھاياتىي كۈچى قالمىدى. مانا مۇشۇنداق بىر چاغدا، يەنى 1926 - يىلى مارتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارارىغا ئۇلاپلا، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ماۋارىپ مىنىستىرى ناجات يېزىقنى لاتىنچىلاشتۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى ئۈستىدە سۆزلەشكە باشلىدى. 1927 - يىلىدىكى بىر يىللىق تەييارلىقتىن كېيىن، 1928 - يىلىغا كەلگەندە دەسلەپكى ھۇجۇمنىڭ تۈنجى زەمبىرەك ئاۋازى ئاڭلاندى. شەرئىەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتا ئاساسلىق رول ئويناغان رادىكال ئىسلاھاتچى، ئەدلىيە مىنىستىرى مەھمۇد ئەسەد 8 - يانۋار كۈنى نۇتۇق سۆزلەپ، لاتىن ھەرپىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئەۋزەللىكى ئۈستىدە توختالدى. ئىككى ھەپتىدىن كېيىن ماۋارىپ مىنىستىرى ھەمدۇللا سۇبھى «لاتىن ھەرپىنى قوللىنىش بىزگە بەكمۇ زۆرۈر، كونا ئەدەبىياتىمىزنى ئەمدى كېرەكسىز مالغا ئايلىنىپ قالىدىغان بولدى» دېدى. ماينىڭ 24 - كۈنى، قانۇن تۈزۈشتىكى تۈنجى قەدەم تاشلاندى ۋە ئىلگىرىكى تۈركىيە ھەم باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئەرەب رەقىمىنىڭ ئورنىغا خەلقئارالىق رەقەم ئىشلىتىش بۇيرۇق قىلىندى، ئىيۇننىڭ 26-كۈنى، بىر ئالاھىدە كومىتېت ئىستانبۇلدىكى دۆلما باغچە سارىيىدا يىغىن ئېچىپ، «لاتىن ھەرپىنى قوللىنىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى ۋە شەكلى» نى مۇزاكىرە قىلدى. مۇستاپا كامال بۇ ۋاقىتتا ئىستانبۇلدا دەم ئېلىۋاتاتتى. يىغىنىنىڭ مۇزاكىرىسىنى مۇستاپا كامال بىۋاستە باشقۇردى ۋە يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ كومىتېتنىڭ خىزمەتلەرنى تېز سۈرئەتتە قانات يايدۇرۇۋېتىلىشىدە مۇستاپا كامالنىڭ بىۋاستە تىرىشچانلىقى ۋە رولى بار ئىدى.

ئالته هەپتىدىن كېيىن يېڭى يېزىقنىڭ نۇسخىسى پۈتتى. مۇستاپا كامال ئۇنى مىللەتنىڭ ئۆزىگە تاپشۇرماقچى ئىدى. تۈرك خەلقى تەرىپىدىن «غازى پاشا» دەپ نام ئالغان رەئىس جۇمھۇر مۇستاپا كامال 1928 ـ يىلى ئاۋغۇستنىڭ 9 ـ كۈنى ئوقۇتقۇچى سالاھىيىتىدە خەلق ئارىسىدا پەيدا بولدى. شۇ كۈنى كەچتە ساراي بورنىدا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى، جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىرى ھەممىسى جەم بولغان بۇ سو-رۇندا مۇستاپا كامال نۇتۇق سۆزلىدى.

«دوستلار، — دېدى ئۇ، — بىزنىڭ مول ۋە ئاھاڭدار تىلىمىز پات يېقىندا تۈرك يېزىقى بىلەن ئىپادە قىلىنماقچى، بىز كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان ئىدىيىمىزنى چىرماپ تۇرىۋاتقان چوشـ-نىكسىز زىر ـ زەۋەرلەر ئىچىدىن ئۆزىمىزنى ئازاد قىلىشىمىز كېرەك. سىلەر ئەمدى يېڭى تۈرك يېزىقىنى تېزلىكتە ئۆگىنىۋې-لىڭلار، ئۇنى قېرىنداشلىرىڭلارغا، ئەلىرىڭلار ۋە ئايالىرىڭلار-غا، ھامماللارغا، كېمىچىلەرگە ئۆگىتىڭلار، بۇنى ۋەتەننى سۆ-يۈش دەپ چۈشىنىڭلار ھەم پۈقرالارنىڭ بۇرچى دەپ بىلىڭلار ... سىلەر بۇ مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىۋاتقان ۋاقىتلاردا سەمىڭلاردا بولسۇنكى، بىر مىللەتنىڭ ساۋاتلىقلىرى 10% ياكى 20% بولۇپ، ساۋاتسىزلىرى 80% ياكى 90% بولسا، بۇ بەكمۇ نومۇس ھېسابلىنىدۇ... بۇ بىزنىڭ سەۋەنلىكىمىز ئەمەس. بۇ بىز تۈركلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تازا بىلىپ كەتمەيدىغان، يەنە كېلىپ خەلقنىڭ ئىدىيىسىنى بوغۇپ قويغۇچى ئىلگىرىكىلەرنىڭ سەۋەن-لىكى، ئەمدى بونداق سەۋەنلىكلەرگە يول قويۇلمايدىغان ۋە ئۇنى يۇيۇپ پاكپاكىز قىلىۋېتىدىغان ۋاقىت كېلىپ قالدى. بىز بۇ خاتالىقلارنى تۈزىتىپ، ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈشىمىز لازىم. شۇنداق قىلىۋاتقان چېغىمىزدا، ھەممە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۇ-نىڭغا قاتنىشىشنى ئۈمىد قىلىمىز... مىللىتىمىز ئۆزىنىڭ يېزىقى ۋە ئىدىيىسى بىلەن مەرىپەت دۇنياسىدىكى ئورنىنى نامايان

قىلسۇن.»

بۇ قېتىمقى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشتىن كېيىن، غازى مۇستاپا كامال ئۆزى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى، يېزا ـ كەنتلەردە، مەكتەپلەرنىڭ دەرسخانىلىرىدا، شەھەر ـ بازارلاردىكى زال ۋە قەھۋەخانىلاردا خەلق ئاممىسىغا تۈرك ئېلىنىڭ يېڭى ئۇلارنىڭ يېڭى يېزىقىنى ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى، باش باكان، مىنىستىرلار ۋە ئالىي دەرىجىلىك خادىملارمۇ تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ شۇنداق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى، ئۇزاق ئۆتمەيلا پۈتكۈل تۈركىيە دەرسخانىغا ئايلاندى، زىيالىيلار قارا دوسكىلارنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ئاممىنى يېڭى يېزىقنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى. 1928 ـ يىلى نويابىرنىڭ 1 ـ كۈنى ئىدى، بۈيۈك مىللەت مەجلىسى ئۆزىنىڭ يېڭى بىر سانلىق يىغىنىدا قارار ماقۇللاپ، مۇستاپا كامالغا يېڭى يېزىق ئويۇلغان بىر ئالتۇن دەستەك ئىنئام قىلدى. ئۇچ كۈندىن كېيىن، ئۇلار بۇ ھەقتە بىر يېڭى قانۇن ماقۇللاپ، يېڭى تۈرك يېزىقىنى بېكىتتى ھەمدە كېلەركى يىلدىن باشلاپ ئەرەب يېزىقى بىلەن تۈرك تىلىنى ئىپادىلەش مەنئى قىلىندى. بىر قانچە كۈندىن كېيىن، ئىمتىھان ئېلىنىپ دۆلەت خىزمەتچى خادىملىرىنىڭ يېڭى يېزىقنى ئىگىلەش ئەھۋالى بىر قېتىم كۆزدىن كۆچۈرۈلدى. نويابىرنىڭ 11 ـ كۈنى، مىللىي مەجلىسنىڭ قارار قىلىشى بىلەن «مىللەت مەكتىپى» ئۇچۇن مەخسۇس خىزمەت نىزامى تۈزۈلدى، ئۇنىڭدا «ھەربىر ئەر ـ ئايال تۈرك پۇقراسى مۇشۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزاسىدۇر»، «مىللەت مەكتىپىنىڭ باش ئۇستازى جانابى رەئىس جۇمھۇر غازى مۇستاپا كامالدۇر» دېيىلدى.

يېزىق ئىنقىلابى ھەققىدە ھەرخىل شەرھ ۋە سەۋەبلەر كۆرسىتىلىشكە باشلىدى. ئەمما، مۇستاپا كامال پۇقرالارنى ئىنقىلابنى قوبۇل قىلىشقا ئاڭلىق يېتەكلىدى.

يېزىقنىڭ ئۆزگىرىشى تۈركىلەرنىڭ تىل ئىسلاھاتى ئۈچۈن يېڭى پۈرسەت ئېلىپ كەلدى. بۇ جەھەتتە 1932 ـ يىلىغا بارغاندا ئاندىن ئەمەلىي ئىشلار قىلىندى. شۇ يىلى ئىيۇندا مۇستاپا كامال تەرىپىدىن جاكارلانغان بىر بۇيرۇقتا تۈرك تىلى ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېيتىلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى «تۈرك تىلىنىڭ ھەقىقىي گۈزەل ۋە باي ئالاھىدىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى دۇنيادا يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە قىلىش» دەپ كۆرسىتىلدى. بۇ ھەقتىكى خىزمەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى خۇددى مۇستاپا كامالنىڭ جەڭ ۋاقتىدا شەھەر ـ قەلئەلەرنى ئېلىشتىكى ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنىڭ ئۆزىگىلا ئوخشايتتى، نەتىجىدە تىلشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، گرامماتىكا، لوگىكا ۋە لېكسىكولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنى بىرلىك قىلغان بىر قاتار كومىتېتلار قۇرۇلۇپ، ھەرقايسى ئۇرۇش سەپلىرىدىكى ئىستېھكاملاردەك قەد كۆتۈردى.

ئىككى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، تىلشۇناشلىق جەمئىيىتى بارلىق تەييارلىقلارنى ئىشلەپ بولۇپ، ئومۇمىي ھۇجۇمنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتتى. 1932 ـ يىلى سېنتەبىردە تۈنجى قېتىملىق تۈرك تىلى قۇرۇلتىيى دولما باغچە سارىيىدا يىغىلىش ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭغا مۇستاپا كامال ئۆزى بىۋاستە قاتناشتى، قۇرۇلتاينىڭ كۈن تەرتىپى ۋە ھەممە ئەھۋالى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىندى، شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە ئايلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن يەنە بىر قانچە قېتىم بۇيرۇق ھەم يوليورۇقلار جاكارلاندى. تىلشۇناسلىق ئىلمى جەمئىيىتى يىغىش، تەتقىق قىلىش ۋە نەشر قىلىش جەھەتتە نۇرغۇن ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى، ئەڭ مۇھىمى ساپ تۈرك تىلىنى ئاددىيلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. مۇستاپا كامالنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشىدىكى بۇ پائالىيەتتە ئىستانبۇل دىئالېكتىنى ئاساس قىلىش پىكرى دەسلەپتە ئۈستۇنلۈككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەڭ ئاخىردا كۆپ تەرەپ-

لىمە مۇھاكىمە قىلىش ۋە غۇلغۇلا قىلىش ئارقىلىق يەنىلا ئاددىي-لاشتۇرۇلغان تۈرك تىلىنىڭ ئۆلچەملىك دىئالېكتىنىڭ ئاناتولىيە قاتارلىق جايلاردىكى شەرقىي تۈرك تىلى دىئالېكتى بولۇشى كې-رەكلىكى ماقۇللىنىپ، 1933 - يىلىغا كەلگەندە، ئاندىن بەزى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

مۇستاپا كامال مەدەنىيەت - مائارىپ ئىسلاھاتى جەھەتتە مائارىپنى دىندىن ئايرىۋېتىپ، مەملىكەت بويىچە مائارىپ باشقۇ-رۇش تۈزۈلمىسىنى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇ ۋاقىتتا ئىسلام دىنىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان كونا مائارىپ تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ، غەربچە بولغان يېڭى مائارىپ تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئەمدى مۇستەقىل بولۇۋاتقان چاغدا، پۈقرالار ئارىسىدىكى ساۋاتسىزلار پۈتۈن ئاھا-لىنىڭ 80% ~ 90%نى تەشكىل قىلاتتى. مۇستاپا كامال مانا بۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا «بىر دۆلەتنىڭ جەڭ مەيدانلىرىدا قانچە-لىك شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىدىن قەتئىي نەزەر، ئەگەر ئۇنىڭ زىيالىيلار قوشۇنى بولمايدىكەن، بۇ غەلىبە مۇۋەپپە-قىيەتلىرىنى مۇستەھكەملىيەلمەيدۇ ۋە ئۇزاققىچە داۋاملاشتۇرال-مايدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسەتمە بەرگەنىدى. ئۇ مائارىپنى راۋاجلاند-ۇرۇپ، مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن بىر قاتار ئەمەلىي ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى، نەتىجىدە 7 ياشتىن 16 ياشقىچە بولغان ئۆسمۈر بالىلار ئارىسىدا باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى ئومۇملاشتۇرۇلدى. سانائەت، يېزا ئى-گىلىك، كانچىلىق ۋە دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق كەسپىي تېخنىكا مەكتەپلىرى كەينى - كەينىدىن قەد كۆتۈردى. ئالىي مەكتەپلەر ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى ۋە كېڭەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە مەدەنىيەت جەھەتتىكى قالاقلىققا دەسلەپكى قەدەمدە خاتىمە بېرى-لىپ، ئاھالىلەرنىڭ ساۋاتسىزلىرى ئازىيىشقا باشلىدى.

ئىلگىرى كىشىلەر ئاپەتكە ئۇچرىسا، كېسەل بولسا بۇنداق

بەختسىزلىك بىلەن كۆڭۈلسىزلىكنى تەقدىرگە باغلايتتى. مۇسـ
تاپا كامالنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك
مائارىپ، سەھىيە، ساقلىقنى ساقلاش بىلىملىرى تەرىبىسى،
شۇنداقلا تەشكىللىك ئىدارە قىلىش ھەم روھىي ھالەت قاتارلىق
جەھەتلەردىكى ئۇلۇغ ۋە سىناق قىلىش ئارقىلىق، بۇنداق خۇراپاتـ
لىققا خاتىمە بېرىلدى. كىشىلەر ئىلىم ـ پەن بىلىملىرىنى
ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۆز تەقدىرىنىڭ خوجايىنلىرى ئىكەنلىكىنى
بىلدى.

ئاۋۋالقى ئوسمانلىلار تەنھەرىكەتنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتـ
تى، ئۇلار ئوقيا ئېتىش، چەۋگەن ئويناش، ئات چاپتۇرۇش ۋە
چېلىشىش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە ناھايىتى ماھىر ئىدى، 18 ـ
ئەسىرگە كەلگەندە ئەھۋال تامامەن ئۆزگەردى. تەنھەرىكەت پەس
ئادەملەرنىڭ قىلىدىغان ئىشى، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىگە قاتنـ
شىش ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى تۆۋەنلەتكەنلىك دەپ قارالدى.
1938 ـ يىلى ئاتا تۈرك ۋاپاتىدىن بۇرۇن تۈركىيىدىكى بارلىق
شەھەرلەردە تەنتەربىيە سارايلىرى، كۇلۇبلىرى قۇرۇلۇپ پۈتتى.
تۈركىيىدىن تەنتەربىيە مۇسابىقىسىگە قاتنىشىدىغانلارنىڭ ئىسمـ
لىكى دۇنيا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ۋە بالقان تەنھەرـ
كەت مۇسابىقىسى تەييارلىق ھەيئىتىگە يوللاپ بېرىلدى. بۇ ۋاـ
قىتتا پۈتبۇل ھەرىكىتى پۈتۈن تۈركىيە تەۋەسىدە بىر دولقۇنغا
ئايلاندى ۋە مىسلىسىز تەرەققي قىلدى.

مۇستاپا كامالنىڭ كۆچلۈك مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، تۈرـ
كىيىنىڭ پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت،
بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق قاتارلىق ساھەلىرىدىكى ئۆزگـ
رىشلەر ناھايىتى تېز يۈكسەلدى. 1926 ـ يىلى ئۆكتەبىرنىڭ
3 ـ كۈنى ئىستانبۇلدىكى ساراي بورنىدا مۇستاپا كامالنىڭ ۋەـ
نىتسىيىلىك ھەيكەلتىراش كىرىفېل تەرىپىدىن ياسالغان تۇنجى
مىس ھەيكىلىنىڭ يوپۇقى ئېچىلغانىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن،

ئەنقەرە ۋە سامسۇندا، شۇنداقلا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىدا ئۇنىڭ ھەيكەللىرى ۋېنتسىيەلىك ۋە گېرمانلىك ھەيكەللىرى تېراشلار تەرىپىدىن ئورنىتىلدى. 1927 ـ يىلدىن باشلاپ، گېرمانىيەنىڭ بىناكارلىق ئۇستىلىرى جۇمھۇرىيەت پايتەختى ئەنقەرە شەھىرىدە ئەڭ يېڭى ياۋروپا ئۇسلۇبى بىلەن ئىش باشلىدى. تۈركىيەنىڭ بىناكارلىق ئۇستىلىرى ياۋروپالىق ئۇستىلارنىڭ تۈرتكىسىدە ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى ۋە چەت ئەل مىمارچىلىقى بىلەن تۈرك مېمارچىلىقىنى بىرلەشتۈردى، بۇ مەدەنىيەتى جەدىد (يېڭى مەدەنىيەت) ھەرىكىتىنىڭ ئىسلامىيەت چەكلىگەن ئوبراز يارىتىش سەنئىتىنى بېسىپ كېتىۋاتقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى. تۈركىيىدە فرانسۇزلارنىڭ تەسىرىدە نۇرغۇن تالانتلىق رەسساملار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى 1936 ـ يىلىغا بارغاندا ئافتىنادا كۆرگەزمىگە قويۇلدى.

مۇزىكىنىڭ ساپ شەرقچە بولغان پۈرىقىنىڭ مۇتەئەسسىپلىكى ۋە ئېزىلەڭگۈلۈكى 1928 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى. شۇنىڭغىچە بولغان ئارىلىقتا مۇزىكا ناھايىتى چۈشكۈن، مىسكىن ۋە غەمقايغۇ، ھەسرەت ـ نادامەتنىلا ئىپادىلەيتتى. مۇستاپا كامال مۇزىكىچىلىقىنى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي جۇشقۇن روھىغا مەدەت ۋە ئىلھام بېغىشلىيالايدىغان يېڭى تەرەققىيات يولىغا باشلىدى، ئۇنىڭچە بولغاندا، جەڭگىۋارلىققا ۋە ئىنقىلابىيلىققا ئىگە، تۇرمۇش پۇرىقى قويۇق بولغان، ئىنسانىنى مەرتىلەرچە ياشاشقا ئۇندەيدىغان مۇزىكىلا خەلقنىڭ جاراھەتلەنگەن دىللىرىغا شىپا بولالايتتى. شۇڭا ئۇ 1928 ـ يىلى ئاۋستىرىيەلىك بىر كومپوزىتورنى ئىستانبۇل مۇزىكا ئىنستىتۇتىغا ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلدى. 1934 ـ يىلى ئەنقەرەدە بىر زامانىۋى مۇزىكا ئىنستىتۇتى قۇرۇلۇپ، ياۋروپاچە مۇزىكىلار ئوقۇتۇلۇشقا باشلىدى.

ئىسلاھات ۋە ئۆزگىرىشلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى ئەدەبىيات، يېڭى شېئىر، يېڭى دراما ۋە يېڭى

تىياتىرلار مەيدانغا كەلدى. تۇرك خەلقىنىڭ ئايال داھىيسى ۋە يازغۇچىسى خالىدە ئەدىب ئادىۋار خانىم (1884～1964) ئۆزىدىنىڭ يېڭى ئۇسلۇبتا يېزىلغان «ئادەشىدەن گۆملەك» (ئوت كۆڭلەك) دېگەن رومانىدا تۇرك خەلقىنىڭ جاھانگىرلارغا قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنى كۆيلىدى. جەدىد ئەدەبىياتىنىڭ ئۇستازى نامىق كامالنىڭ شاگىرتى، بۈيۈك لىرىك شائىر ئابدۇلھەق ھەمىد (1851～1937) ئۇستازى نامىق كامالنىڭ سىياسىي مەقسەت يولىدا دائىم قۇربان بېرىپ كەلگەن سەنئەت غايىلىرىنى ئىشقا ئاشۇردى ۋە ئۇستازى ئارزۇ قىلغان يېڭى گۈللەنگەن مىللىي دۆلەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ 86 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. شائىر ئەخمەد ھاشىمى (1884～1933) «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» ژاقىتىدىكى ئەنئەنىۋى يېڭىلىقنى ساقلىدى، يېڭى رومانچىلىقنىڭ ئاساسچىسى ياقۇب قادىرى قارا ئوسمان ئوغلۇ (1889～1974) «قالپاق» قاتارلىق پوۋېست ـ رومانلىرى بىلەن مۇستاپا كامال ژاقىتىدىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە خىزمەت قىلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە رەشاد نۇرى كۈنتېكىن (1886～1956) ۋە شۇنىڭدەك شەۋكەت سۇرەييە قاتارلىق يازغۇچى ۋە دراماتورگلار ئاناتولىيىدە مەيدانغا كەلگەن يېڭى مىللىي دۆلەتنىڭ جەدىدچە تۇرمۇشىنى سەنئەتتە ئىپادىلىدى.

ئىلگىرى تۇركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ئىسىم قويۇلۇپ فامىلە ئىشلىتىلمەيتتى. 1934 ـ يىلى نويابىرنىڭ 24 ـ كۈنى ماقۇلانغان 2587 ـ نومۇرلۇق بىر قانۇن بىلەن تۇركلەر ئارىسىدا بۇرۇنلاردىن قوللىنىپ كېلىنىۋاتقان «پاشا»، «بەي» ۋە «ئەپەندى» دېگەنگە ئوخشاش نام ـ ئاتاقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، جۇمھۇرىيەتنىڭ قۇرغۇچىسى غازى مۇستاپا كامالغا «ئاتا تۇرك» دېگەن فامىلە بەخشەندە قىلىندى. ئۇنىڭ مەنىسى تۇركلەرنىڭ ئاتىسى دېگەنلىك بولاتتى. مۇستاپا كامالغا تۇنجى بولۇپ ئاتا تۇرك نامىنى بەرگۈچى كىشى تۇرك تىلى جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى

سافقەت ئاربكان ئىدى. ئۇ شۇ يىلى سېنتەبىرنىڭ 26 ـ كۈنى تىل بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن سۆزلىگەن رادىئو نۇتقىدا بىرىنچى قېتىم مۇستاپا كامالغا بۇ سۈپەتنى بەردى، دېكابىرنىڭ 17 ـ كۈنى ماقۇللانغان 2622 ـ نومۇرلۇق قانۇننىڭ 1 ـ ماددىسىدا ئاتا تۈرك دېگەن فامىلىنىڭ پەقەت غازى مۇستاپا كامالغىلا خاس ئىكەنلىكى، ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىسمى ياكى فامىلىسى ئورنىدا قوللىنىشقا بولمايدىغانلىقى، بۇ نامنىڭ قايتىلاپ يەنە بىرەر كىشىگە ئىسىم بولۇپ كەلمەيدىغانلىقى قەيت قىلىندى. 2ـ ماددىسىدا، ئاتا تۈرك دېگەن ئىسىمنىڭ بېشى ياكى ئاخىرىغا ھەرقانداق بىر سۆزنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشىگە بولمايدىغانلىقى بېكىتىلدى. غازى مۇستاپا كامال شۇنىڭدىن كېيىن ئاتا تۈرك دېگەن نام بىلەن ئاتالدى.

ئون ئىككىنچى باب

مۇستەقىل سوت ھەربكەتتە

خەلىپىلىك تۈزۈمىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى تۈركىيىدە-كى ئىسلام كۈچلىرىگە بىرىلگەن قاتتىق زەربە بولدى. ئەنئەنىۋى ئىسلام دۆلىتى نەزەرىيە جەھەتتە ۋە ئاۋامنىڭ نەزەرىدە ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئاللانىڭ ھوقۇقى ۋە قانۇنىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى، پادىشاھلار بولسا ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ۋەكە-لى ھېسابلىناتتى. دىنىي ئېتىقاد رېئال جەمئىيەتتىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپلەرنىڭ ئەقىدىلىشىشى ئىدى. بىر مەنبەدىن كەلگەن، يەنە كېلىپ بىر ئورتاق ئەدلىيە ھوقۇقى ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان مۇقەددەس قانۇن ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى، جىنايى ئىشلار قانۇنى، شۇنداقلا دىنىي ئەمرىمەرۇپ ۋە ھەر خىل رەسمىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. پادىشاھ مۇقەددەس قانۇنىنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىدىكى ئىپادىلىنىشى بولۇپ، دىنىي قانۇنغا ئاسا-سەن مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى، دىنىي قانۇنمۇ شۇ بولغاچقا مەۋ-جۇت ئىدى. ئۆلىمالار بولسا ئەنە شۇ دىنىي قانۇنىنىڭ يوللۇق قوغدىغۇچىسى ۋە شەرھلىگۈچىلىرى ئىدى.

ئوسمانلىلارنىڭ ئىسلاھاتى باشلانغاندىن بۇيان، ئۆلىمالار ۋە بەزى تەرىقەت سۇلۇكى باشلىقلىرىنىڭ ھوقۇقى تەدرىجىي كىچىك-لەپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى ناھايىتى زور ئىدى، دۆلەتنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان

مائارىپ ئەسلىمەلىرى شۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئائىلىۋى تۇر-مۇش ۋە پۇقرالىققا ئائىت نۇرغۇن مۇناسىۋەتلىك ئىشلار يەنىلا شۇلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى مۇقەددەس قانۇنغا تايىناتتى. خە-لىپە چېگرىدىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ، كونا ھاكىمىيەت ئورگىنى-دىكى بەزى تارماقلار بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلار تۇركىيە جەمئىيىتىدىكى ئىچكى يېغىلىش كۈچىگە ۋە تەشكىللىنىپ يېڭى ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە ئۇرۇش ئېلان قىلالىغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە بىر نوپۇزلۇق ئۆكتىچى كۈچكە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شۇ چاغدىكى تۇركىيىدە قادىرىيە، خالۋاتىيە، نەقشە-بەندى، بېكتاشىيە، مەۋلەۋىيە قاتارلىق مەزھەپلەر ناھايىتى ئا-رويلۇق ئىدى.

تارىخىي قەيتىلەرگە كۆرە، يۇقىرىقى مەزھەپلەر سوفىزم سۆ-لۈكلىرى بولۇپ، بەزىلىرى 13 ـ ئەسىردە، بەزىلىرى 15 ـ ئەسىردە، بەزىلىرى 17 ـ ئەسىردە، بەزىلىرى 18 ـ ئەسىردە، بەزىلىرى كامالىزم تارىخىغا يېقىراق تۇركىيىگە تارقالدى ۋە ئوسمانلىلارنىڭ سىرتقا ئېلىپ بارغان كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلە-رىدا ئاۋانگارتلىق رول ئويناپ، خرىستىئانلارنىڭ مۇسۇلمانلىشە-شىغا تەسىر كۆرسەتتى. بەزىلىرى 19 ـ ئەسىردىكى ياۋروپا تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۈرەشتە ناھايىتى چوڭ رول ئويناپ، كاۋكاز، شىمالىي ئافرىقا، سۇدان قاتارلىق جايلاردا مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشى قىلدى. بەزىلىرى ئوسمانلىلارنىڭ سۇل-تانلىرى تەرىپىدىن ئەتىۋارلىنىپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى ئۇستازلە-رىغا ئايلاندى①.

سۇلتان ئابدۇلھەمىد II ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى ۋاقتىدا بۇ مەزھەپلەرنىڭ بىرقانچە داھىيلىرى سۇلتاننىڭ دىنىغا قاتتىق ئەھ-

① ئوسمانلىلارنىڭ ئادەتتى بويىچە، ھەربىر سۇلتان تەختكە ئولتۇرغاندا، ئىمپېرىيىنىڭ قۇرغۇچىسى ھەم تۇنجى سۇلتانى ئوسمان (غازى) نىڭ قىلىچى يېڭى سۇلتانغا ھەدىيە قىلىناتتى. بۇ بىر قاتتىق تۇزۇم بولۇپ، قىلىچ تاپشۇرۇۋېلىش مۇراسىمى دېيىلەتتى، بۇنداق مۇراسىملارغا شۇ سۇلتان ئۆزى ئىخلاس قىلىپ قول بەرگەن تەرىقەت باشلىقلىرى رىياسەتچىلىك قىلاتتى.

مىيەت بېرىشى بىلەن ئەتىۋارلىنىپ ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىگە ئايلاندى. بۇ ۋاقىتتىكى سۇلتانغا يېقىنچىلىق قىلىدىغان تەرىقەت داھىيلىرىنىڭ ھەممىسى ئەرەبلەر ئىدى. ئۇلار رىغائە سۇلۇكىدە- كى سۇرىيىلىك ئەبۇلخۇدا، ھىجازلىق سەئىد ئەھمەد ئەسئەد ۋە شاخلىيە سۇلۇكىدىكى چوڭ ئىشان مۇھەممەد جەئفەرلەر بولۇپ شاھ ئابدۇلھەمىد II نىڭ ئۆزىمۇ مۇھەممەد جەئفەرگە مۇرت ئە- دى. سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ پان ئىسلامىزم سىياستىدە بەزى مەزھەپلەر ناھايىتى زور كۈچ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ساپ تۈركىي مەزھەپلەردىن بولغان بىكتاشىيە ۋە مەۋلەۋىلەر ئۇنىڭغا ئانچە قىزىقمىدى، شاخلىيە بىلەن رىغائە سۇلۇكىدىكىلەر بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىپ ئىسلامىيەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈچۈن ئانچە كۆڭۈل بۆلمىدى.

دىن ۋە سىياسىي جەھەتتە، ھاكىمىيەت بىلەن قارشىلىشە- ۋاتقان بەزى مەزھەپلەر ئابدۇلھەمىد II گە قارشى تۇرۇۋاتقان «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» نىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرىگە ھېس- داشلىق قىلاتتى. بۇ مەزھەپلەرنىڭ تەشكىلىي ئاساسى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، ئۇلار «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» نىڭ يارامليق ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالغان بولۇپ، شۇ چاغدىكى بىكتاشىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ بۇ پارتىيىنىڭ رەھبىرى تەلئەت پاشا ۋە رىزا تەۋپىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق ئىدى. شەيخۇل- ئىسلام مۇسا كازىم ئەپەندى نەقشىبەندى سۇلۇكىدە ئىدى، مىرا- مىيە مەزھىپىدىكىلەرمۇ ئۆزلىرىنى ئىنقىلابقا قاتناشتۇق دەپ ھېسابلايتتى.

1908 - يىلىدىكى ئىنقىلابتىن كېيىن، مەزھەپلەر بىر قانچە ئۆكتىچى پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ دىققەت قىلىدىغان ئوب- يېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ مەزھەپلەرنىڭ تارقالغان جايلىرى ناھايىتى كەڭرى، تەسىرى كۈچلۈك، ئادەملىرى خىل، ساپاسى يۇقىرى ئىدى، ئۇلار خەلقنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىش-

كەن بولۇپ، كونا سياسي تەرتىپلەرنىڭ شان ـ شۆھرىتى بىلەن سىناق قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان يېڭى سياسي تەرتىپلەر. نىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى روشەن بىر سېلىشتۇرمىنى شەكىللەيدۇ. دۇرۇپ تۇراتتى، ياش تۇركىلەرمۇ، قېرى تۇركىلەرمۇ بىردەك سۇلۇك ۋە خانىقالاردىن پايدىلىنىپ، ئۆز تەشۋىقاتىنى ئېلىپ باراتتى. ئۇلار مانا مۇشۇ يول بىلەن ئاۋامنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى پارتىيە ۋە گۇرۇھلارنىڭ سىياسەتلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىرتەرەپ قىلىدىغان ئەپچىل ئۇسۇلنى تېپىپ چىقىشقانىدى. بۇ ئۇسۇل ئىمپېرىيىنىڭ ئاخىرقى مەز. گىللىرىگىچە يولغا قويۇلۇپ، تاكى جۇمھۇرىيەت دەۋرىگە كەلگەن. دىمۇ ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتمىدى.

مەزھەپلەرنىڭ ئىككىنچى مەشرۇتىيەت دەۋرىدىكى سياسي پائالىيىتى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى. نەقشىبەندى مۇرتلىرى خەلىپىلىك تۇزۇمى بىلەن مۇقەددەس قانۇنغا زىيانلىق بولغان ھەرقانداق ئىشقا قارشى بولسا، بېكتاشىيە سۇلۇكىدىكىلەر سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلغانلى. قىدىن خۇشال بولۇپ، «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» پارتىيىسىدىكى. لەرگە ياردەم قىلاتتى. يېڭىچاقلىغاندا، دەرۋىشلەر بىر مەزگىل باشقىلارنىڭ دامىغا چۇشۇپ، ئۆزلىرى چۇشەنمەيدىغان سياسي مۇسابىقىلەرنىڭ قورالىغا ئايلاندى، نەتىجىدە بەزى سۇلۇكلەرنىڭ باشلىقلىرى يامان ئاقىۋەتكىمۇ قالدى. 1908 ـ يىلى مەۋلەۋىلەر. نىڭ داھىيىسى ئابدۇلخەلىم چەلەبى «ئىتتىھات ۋە تەرەققى» تەرد. پىدىن غۇلىتىۋېتىلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان چوڭ ئىشان ۋە. لىدى چەلەبى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ئۆلىما بولۇپ، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە مەۋلەۋىلەردىن بىر پىدائىيلار بىرىگادىسى تەشكىللەپ، چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلدى، گېزىتلەرگە ماقالىلەر يازدى. 1918 ـ يىلى ۋەتەن سانقۇچ سۇل. تان ئۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇۋېتىپ، ئورنىغا ئىلگىرىكى ئاب.

دۇلخەلىم چەلەبىنى قويدى. 1920 ـ يىلىغا كەلگەندە، ۋەلىدى چەلەبى مۇستاپا كامالنىڭ بىرلىكسىپىگە كىرگۈزۈلدى.

تۈركىيىدىكى ئىسلام دىنى مەزھەپلىرى مۇستاپا كامال ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئاناتولىيىدىكى مىللەتپەرۋەرلەرنى قوللىدى. 1920 ـ يىلى چاقىرىلغان تۇنجى قېتىملىق ئەنقەرە بۈيۈك مىللەت مەجلىسىگە مەۋلەۋىيە، بېكتاشىيە ۋە نەقشىبەندى سۇلۇكلىرىنىڭ ئون داھىيسى قاتناشتى. ۋەلىدى چەلەبى شۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ داڭلىقى بولۇپ، ئۇ تاكى 1943 ـ يىلىغا قەدەر مىللەت مەجلىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ تۇردى. بۇ ۋاقىتتا، بۇ بىرقانچە مەزھەپلەر ئىنقىلابتا ئىلغار رول ئويناندى، مۇستاپا كامال بىر مەزگىل بېكتاشىيە مەزھىپىدىكىلەر بىلەن ئىتتىپاق تۇزدى. ئەمما، دەرۋىش، سوپىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت دىنىي ئۆلىمالار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئوخشىغاچقا، مۇستاپا كامالنىڭ ئىستانبۇل ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ئەگىشىپ بۇ مۇناسىۋەتمۇ بۇزۇلۇپ، بەزى مەزھەپلەر خەلىپە ئارمىيىسىنى قوللاشقا پائال يۇزلەندى. 1924 ـ يىلىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتنى ئىسلاھ قىلىش ھەرىكىتى ئاساسەن شەرئەت ئۆلىمالىرىغا قارىتىلغانىدى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەيلا دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئايرىۋېتىشتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇنىڭ ئۆلىمالار تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى تەرىقەت ئەھلى تەرىپىدىن كېلىۋاتقانلىقى بىلىنىپ قالدى. ئىشان، سوپىلار ئەسلىدىنلا ئەركىن ھەم ئۆكتىچىلەرگە خاس مىجەزگە ئىگە بولغاچقا، ئاۋام خەلق ئاسانلا ئۇلار تەرىپىدىن رام قىلىنىۋالاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلارنىڭ غەرب تاجاۋۇزچى كۈچلىرى بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كېتىشىنىڭ ئازراقمۇ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. بۇ جەھەتتە ئۇلار دىنىي ئۆلىمالارغا ئوخشىمايتتى. شۇڭا، كوردلار ياشايدىغان جايلاردىكى دەرۋىشلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرنى تىكلەپ، ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن نائىبلار ۋە ئۆز ھەلەك-

چىلىكى بىلەن قېپقالغان شاھزادىلەرنىڭ ئورنىغا چىقىپ يەرلىك خوجايىنلارغا ئايلاندى.

بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا، دىنىي ساھەدىكى مۇتەئەسسىپلەر ئىسلاھاتچىلارنىڭ ئىشلىرىغا دائىم دېگۈدەك كاشىلا ۋە بۇزغۇنچىلىق سېلىپلا كەلگەنىدى. بۇ تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى قاتتىق يەكۈنلىگەن مۇستاپا كامال ئۇلارنىڭ يەنە بۇرۇنقىغا ئوخشاش يول تۇتۇپ ئىسلاھاتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولدى. چۈنكى، كامالىزمنىڭ ئالتە بۇيۇك پروگراممىسى كۆپ سانلىق سىياسىئونلار تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما يەنە بىر بۆلۈك بۇزغۇنچى كۆچلەر ھەدەپ ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى، جۇمھۇرىيەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىغا بىنائەن 1924 ـ يىلى ئاپرېلنىڭ 24 ـ كۈنى بۇيۇك مىللەت مەجلىسىگە قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بېرىلدى. بۇنداق جىددىي ئېلىپ بېرىلغان كەسكىن ئۆزگەرتىش كەڭ كۆلەمدىكى ئۆچمەنلىكنى پەيدا قىلىدى، ھەتتا مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ دەسلىپىدە مۇستاپا كامال بىلەن بىر سەپتە تۇرغان مۇناسىۋەتنى خېلى ياخشى سەپداشلىرى ئىچىدىمۇ ئۇنىڭغا قارشى كىشىلەر مەيدانغا كەلدى.

پايتەختتە مۇستاپا كامالنىڭ ئىلگىرىكى بەزى سەپداشلىرى ۋە قوللىغۇچىلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ، تەرەققىيپەرۋەر جۇمھۇرىيەتچىلەر پىرقىسى دېگەن بىر ئۆكتچى پارتىيىنى تەشكىللىدى. بۇ پارتىيىنىڭ رەھبەرلىرى 1919 ـ يىلى ئىيۇندا، مۇستاپا كامال بىلەن بىللە ئاماسىيادىكى مەخپىي مەجلىسكە قاتناشقان ھۈسەين رائوف (ئورباي)، گېنېرال ئەلى فۇئاد، گېنېرال رەفىد ھەم گېنېرال كازىم قارا بەكر، شۇنىڭدەك مىللەتپەرۋەرلەر ئىچىدىكى كونىلىقنى ياقلىغۇچى ئوقۇمۇشلۇق ھەربىي ۋە مەمۇرلار ئىدى. بۇ پارتىيىدىكىلەرنىڭ تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، بەزىلىرى سۇلتان ۋە خەلىپىدىن ئىبارەت مۇتەئەسسىپ ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى خىيال

قىلاتتى، بەزىلىرىنىڭ خۇسۇسىي قارا نىيىتى بار ئىدى. بەزىلەرى ئەركىن دېموكراتچىلار بولۇپ، مۇستاپا كامالنىڭ دېموكراتىيىنى قاتتىق قامال قىلىۋالغانلىقىغا نارازى ئىدى.

1924 - يىلى نويابىرنىڭ 21 - كۈنى، مۇستاپا كامال ھۆكۈمەتتە زۆرۈر تەڭشەش ئېلىپ بېرىپ، ھۆرىيەتچىلەردىن بولغان كونا دوستى فەتىش (ئوكيار) نى باش باكانلىققا تەيىنلەپ، ئىسمەد پاشانى ۋەزىپىسىدىن قالدۇردى. ياندۇرقى يىلى فېۋرالدا، شەرقتىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە كوردلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئىسيانچىلارنىڭ داھىيسى پالو دېگەن جايدىكى نەقشىبەندى سۇلۇكىنىڭ كاتىۋىشى شەيخ سەئىد ئىدى. مارتنىڭ بېشىدا ئىسيان شەرقىي جەنۇبى ئۆلكىلەرنىڭ ھەممە يېرىگە يامراپ، جۇمھۇرىيەت ھاكىمىيىتى ناھايىتى ئېغىر تەھدىت ئىچىدە قالدى، ئەنقەرەدە رەئىس جۇمھۇرنىڭ ئۆكتىچىلىرى ئىش تاشلاپ، ھۆكۈمەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتتىن ۋاز كەچتى، فەتىش بىر تەدبىرسىز ئادەم ئىدى. مارتنىڭ 3 - كۈنى، ئۇ باش باكانلىقتىن قالدۇرۇلۇپ، ئىسمەد پاشا قايتىدىن ھۆكۈمەتكە يېتەكلىدى. ئەتىسى مىللەت مەجلىسىتە ناھايىتى قاتتىق قوللۇق بىلەن تۈزۈلگەن «ئامانلىقنى ساقلاش قانۇنى» («پەۋقۇلئادده ھوقۇق قانۇنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ماقۇللاندى. بۇ قانۇننىڭ ماقۇللىنىشى بىلەن، ھۆكۈمەتكە ئىككى يىل ئالاھىدە ھوقۇق يۈرگۈزۈش مۇھلىتى بېرىلدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ سۈرۈكى 1927 - يىلىغىچە كۆچكە ئىگە بولىدۇ، دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 1929 - يىلىغىچە ئۇزارتىلدى. «ئامانلىقنى ساقلاش قانۇنى» نىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئۇچۇن مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ دەسلىپىدە قۇرۇلۇپ، كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن پەۋقۇلئادده «مۇستەقىل سوت» شەرقىي ئۆلكە ۋە ئەنقەرەدە قايتىدىن ئىشقا چۈشتى. «مۇستەقىل سوت»قا ئۆزىگە قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى ئېتىۋېتىش ھوقۇقى بېرىلگەنىدى.

جىددىي ۋە كەسكىن تەدبىر قوللىنىلغانلىقتىن، شەرقتىكى توپىلاڭ تېز ئارىدا بېسىقتۇرۇلدى، توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى شەيخ سەئىد قولغا ئېلىنىدى. «مۇستەقىل سوت» پارتىيىسىگە قارىشى ئۇنسۇرلارنىڭ داھىيلىرىنى بىر - بىرلەپ تۇتتى، ئاپرېلنىڭ 24 - كۈنى شەيخ سەئىد 46 شېرىكى بىلەن بىللە دىيار بەكرىدىكى مۇستەقىل سوت تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ ئەتىسى ئىجرا قىلىندى. ئىيۇننىڭ 3 - كۈنى، ئەنقەرە ئالاھىدە مۇستەقىل سوتىنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن، تەرەققىيپەرۋەر جۇمھۇرىيەت چىلەر پارتىيىسى قانۇنسىز تەشكىلات دەپ ئېلان قىلىندى. باش ياكانلىقتىن قالدۇرۇلغان فەتىش يارلىققا بىنائەن تۈركىيىنىڭ فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىلىكىگە تەيىنلىنىپ پارىژغا كەتتى.

كوردلارنىڭ 1925 - يىلىدىكى قوزغىلىڭى جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھە كىشىلىرى ئىچىدە ئوخشىمىغان غۇلغۇلىلارنى پەيدا قىلدى. بەزىلەر ئۇنى كوردلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى دېسە، بەزىلەر ئۇنى ئىنقىلابقا، دۆلەتكە قارشى مىللىي بۆلگۈنچىلىك دەيىتتى. يەنە بەزىلەر دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەت ئىسلاھاتىغا بولغان بىر قېتىملىق ئەكس سادا، دېيىشەتتى، مەيلى نېمە دېيىلىشىدىن قەتئىينەزەر، بىر جۇملە سۆزگە يىغىنچاقلىغاندا، كوردلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشتىكى مەقسىتى مۇستاپا كامال قۇرغان جۇمھۇرىيەتنى ئاغدۇرۇۋېتىپ خەلىپىلىك تۈزۈمنى تىرىلدۈرۈش ئىدى.

ئىسلاھاتنىڭ بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىشى ۋە ئىسلاھاتقا قارشى كۈچلەرنىڭ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، كورد لارنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن ئۆكتىچىلەر قايتىدىن جانلىنىپ كەتتى. 1926 - يىلى ئىيۇننىڭ 15 - كۈنى، بىر مەخپىيەتلىكنى ئاشكارىلىغۇچىنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن، ساقچى ئىدارىسى ئىزمىردا بىر چوڭ سۇيىد-

قەست قىلىش دېلوسىنى پاش قىلدى. ئۇنىڭ پىلانلىغۇچىسى 1924 ـ يىلىدا خەلىپىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا چىش ـ تىرىشقىنىچە قارشى چىققان سابىق پارلامېنت ئەزاسى زىيا خۇر- شىدى ئىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى مۇستاپا كامال ئىزمىرغا كەلگەن چېغىدا ماشىنىسىغا پارتلاتقۇچ بومبا تاشلاپ ئۆلتۈرۈش ئىدى. سۇيىقەست قىلغۇچىلار سۇيىقەستى ئىشقا ئاشماي تۇرۇپلا قولغا چۈشتى. ئىيۇننىڭ 16 ـ كۈنى، غازى مۇستاپا كامال ئاتا تۈرك ئىزمىر شەھىرىگە ئامان ـ ئېسەن كىردى. ئىككى كۈن ئۆتۈپ، مۇستەقىل سوت ئەنقەرەدىن چاقماق تېزلىكىدە ئىزمىرغا يېتىپ كەلدى. غازى ئاتا تۈرك خەلقە نۇتۇق سۆزلەپ: «مەن بەرىبىر ئۆلۈپ كېتىمەن، ئەمما جۇمھۇرىيەت داۋاملىق ياشىشى كېرەك» دەپ ئۇنلۇك جاكارلىدى.

مۇستەقىل سوت ئىيۇننىڭ 20 ـ كۈنى ئىزمىردىكى ئەل خۇمرا كىنوخانىسىدا ئوچۇق سوت ئاچتى. باش سوتچى ئەلى چەتىن قايا (1878～1949) باشتىن ـ ئاياغ مۇستاپا كامال بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كەلگەن پېشقەدەم جەڭچى ۋە مىللەت مەجلىسى ئەزاسى ئىدى. ئىيۇلنىڭ 13 ـ كۈنى، مۇستاپا كامالغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغان جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىد- لىپ، ئەتىسى ئېتىپ تاشلاندى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇستەقىل سوت ئەزالىرى ئەنقەرەگە قايتتى. ئاۋغۇستنىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ، ئىزمىردا يەنە بىر تۈركۈم يېڭى جىنايەتچىلەرگە جازا ھۆكۈم قىلىش باشلاندى، 26 ـ كۈنى ئەيىبكارلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ، شۇ كۈنلا ئىجرا قىلىنـ- دى.

«ئامانلىقنى ساقلاش قانۇنى» مۇستاپا كامالغا شەرقتىكى توپىلاڭلارنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى، شۇنداقلا ئەنقەرە، ئىستانبۇل ۋە باشقا جايلاردىكى سىياسىي رەقىبلەرگە تاقابىل تۇرۇشنىڭمۇ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى بەرگەنىدى. بۇ قانۇننىڭ يولغا

قويۇلۇشى بىلەن ئۆكتەچىلەرنىڭ گېزىت ـ ژۇرناللىرى، كۇلۇب-لىرىغا قاتنىشىق چەك قويۇلۇپ تەقسىم ئاستىغا ئېلىندى. داڭلىق تەھرىر ئەخمەد ئەمىن سۇرگۇن قىلىندى. ھۆرىيەتچىلەردىن بولـ-غان داڭلىق يازغۇچى خالىدە ئەدىب ئادىۋار خانىم ۋە ئۇنىڭ ئېرى دوكتور ئەدنان ئادىۋار ئەپەندى (1883～1955) لەر تۇركىيىدە تۇرالماي ياۋروپاغا كېتىپ، تاكى 1938 ـ يىلىدىكى «ئەپۇ ئومۇ-مىي»[1]غا قەدەر شۇ جايدا پاناھلاندى.

ئىزمىر سۇيىقەست قىلىش دېلوسى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنى سۇيىقەست قىلىشقا قۇتراتقانلارغا، شۇنىڭدەك باشقا ئۆكتەچى كۈچلەرگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ياخشى پۇرسىتى بىلەن تەمىنلىدى. ئىزمىر ۋە ئەنقەرە سوتلىرى سوراق قىلىشنىڭ دائىرىسىنى تېخـ-مۇ كېڭەيتتى. ئۇلار قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇق، مەجبۇرىيەت ۋە سوت قىلىش تەرتىپى دېگەنلەرگە ناھايىتى ئاز ئەھمىيەت بېرەتتى. ئەمەلىيەتتە، مۇستاپا كامالنىڭ ھەممە سىياسىي رەقىب-لىرىنى تازىلاشنى مۇھىم ئورۇنغا قويغانىدى. تەرەققىيپەرۋەر جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى بىلەن ئالاقىسى قويۇق بولغان كازىم قارا بەكر پاشا، رەفىد پاشا، ئەلى فۇئاد پاشا، جەئفەر تايار پاشا قاتارلىق تۆت نەپەر گېنېرالنىڭ ئىناۋەتتى يۇقىرى بولغاچقا قويۇپ بېرىلدى. «ئىتتىھات ۋە تەرەككى» ئەزاسى، سابىق سۇلتان ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە ۋەزىرى جەۋدى بەي، پولكوۋنىك ئالپ قاتارلىقلار ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. ئىزمىر سۇيىقەست قىلىش ۋەقە-سىنىڭ باش قوماندانى ھۇسەين رائوف (ئورباي) دېلو پاش قىلە-نىشتىن بۇرۇنلا ياۋروپاغا قاچقانىدى. «مۇستەقىل سوت» ئۇنىڭـ-غا سىرتتىدىن 10 يىللىق سۇرگۇن ھۆكۈم قىلدى.

1927 ـ يىلغا كەلگەندە، ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرىدىغان ھەربىي، دىنىي ۋە سىياسىي ساھەدىكى كۈچلەرنىڭ ھەممىسى

---

① ئەپۇ ئومۇمىي — دۆلەت ياكى پادىشاھلارنىڭ سىياسىي ۋە باشقا جىنايەتچىلەرنى كەچۈرۈم قىلىش يارلىقىنىڭ ئىلان قىلىنىشى.

باستۇرۇلدى. شۇ يىلى ئىيۇننىڭ 30 - كۈنى، مۇستاپا كامال ھەربىيلىكتىن ئايرىلدى ۋە ھەربىيلىكتىن ئايرىلىش ۋاقتىنىڭ ئىيۇلنىڭ 12 - كۈنىدىن ئېتىبارەن كۈچكە ئىگە بولىدىغانلىقى جاكارلاندى، كېيىن دۆلەت تەرىپىدىن ئۇنىڭغا 252 لىرا 56 كورۇ ئىش ھەققى بېرىش بەلگىلەندى. 8 -، 9 - ئايلاردا ئۆتكۈزۈلگەن 3 - نۆۋەتلىك جۇمھۇرىيەت مىللەت مەجلىسىنىڭ سايلىمىدا ھېچقانداق بىرەر ئۆكتىچى پارتىيە جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىگە قارشى رىقابەتكە چۈشمىدى. بۇ ئىستانبۇل ۋە ئەنقەرە، شۇنداقلا پۈتكۈل تۈركىيىدىكى ئۆكتىچىلەر تىنچلاندۇرۇلۇپ، مۇستاپا كامالنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى رەھبەرلىك ئورنىنىڭ تولۇق تىكلەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

1927 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 15 - كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ توققۇز كۈنگە سوزۇلغان قۇرۇلتىيىدا مۇستاپا كامال تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇيۇك بىر نۇتۇق سۆزلىدى. ئۇ ناھايىتى ئۇستا ناتىق ئىدى. ئۇنىڭ نۇتقى ئالتە كۈن داۋاملاشتى، نۇتۇق 1919 - يىلى 19 - مايدا ئۆزىنىڭ سامسۇندا قۇرۇقلۇققا چىققىنىدىن تارتىپ 1927 - يىلىغىچە بولغان پۈتكۈل ئىنقىلابىي ھاياتىنىڭ ھەممە جەريانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. «نۇتۇق» شۇنىڭدىن كېيىن مۇستاپا كامال ئىنقىلابىنىڭ كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ قالدى.

مۇستاپا كامال ئىستانبۇلدىن ئايرىلغانچە ئۇ يەرگە قايتا ئاياغ باسمىغانىدى. ئەمدى ئۆزىنىڭ بۇيۇك داھىيسى بىلەن سەككىز يىل كۆرۈشمىگەن كونا پايتەخت ئۇنى ئىززەت - ئېكرام بىلەن قىزغىن قارشى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇستاپا كامال ھەر يىلدا بىر قېتىم ئىستانبۇلنى زىيارەت قىلىپ تۇرىدىغان بولدى.

ئون ئۇچىنچى باب

زەمبىرەك هارۋىسىدىكى جەسەت

مىلادىيە 1935 ـ يىلى كۈزدە، ئىتالىيە ئېفىئوپىيىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا دېڭىز رايونىنىڭ ۋەزىيىتى جىددىيلىشىپ، نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە رايونلار ئىككىنچى قېتىملىق جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ قوينىغا كىرىپ كەتتى ئىتالىيىنىڭ كېچىك ئاسىياغا يېقىن بولغان دودىكانس تاقىم ئارىلىدا ھەربىي كۈچلىرىنى ئاشكارا كۆپەيتكەنلىكى، بولۇپمۇ لىياس ئارىلى ۋە لوت ئارىلىدا كۈچلۈك ھەربىي بازا قۇرغانلىقى تۇركىيىنى ئەنسىزلىك ئىچىگە سېلىپ قويدى.

1936 ـ يىلى ئىيۇننىڭ 22 ـ كۈنى، تۇركىيە جۇمھۇرىيىتى لوزان يىغىنىغا قاتناشقان توققۇز دۆلەتكە نوتا تاپشۇردى. كەينىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقى باشلىق توققۇز دۆلەت شۆبىتسارد. يىدىكى مۇنتىلۇ شەھىرىدە ئىتالىيىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن جازالاشنى مەقسەت قىلغان بىر يىغىن چاقىردى. بۇ يىغىنغا ئىتالىيە ئۆزى قاتناشمىدى. 28 كۈن داۋام قىلغان بۇ يىغىن شۇ يىلى ئىيۇلنىڭ 20 ـ كۈنى «بوغۇز تۈزۈمى ئەھدىنامىسى» نى ماقۇللىدى.

مۇنتىلۇ يىغىنىدىن كېيىن، مۇستاپا كامال باشچىلىقىدىكى ئىنقىلاب ئۆكتىچىلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. باش باكان ئىسمەد ئىنۆنۈنۇ مۇستاپا كامالنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ دەسلىپىدىكى پرىنسىپىلىرىدىن ئاشكارا ۋاز كەچتى. ئۇ گەرچە

مۇستاپا كامال بىلەن بىللە 17 يىل بىر سەپتە تۇرۇپ ئىنقىلاب قىلغان بولسىمۇ، مىجەز ـ خۇلقى مۇستاپا كامالغا زادى ئوخشىمايتتى. كىشىلەر ئارىسىدا ئېنۇنۇ رەئىس جۇمھۇر مۇستاپا كامالنى قورچاقتا ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، بارلىق ھوقۇقلارنى ئۆز ـ چاغىغىلىغا ئېلىۋاپتۇ دېگەنگە ئوخشاش سۆز ـ چۆچەكلەر تارقالىدى. بۇ ۋاقىتتا، ئىسمەد ئېنۇنۇ دۆلەت ئىشلىرىنى مۇستاپا كامالنىڭ مەسلىھەتىنى ئالمايلا، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھەل قىلماقتا ئىدى. 1937 ـ يىلى يازدا فرانسىيەدىكى نىستا خەلقئارالىق يىغىن چاقىرىلىپ، تۈركىيىنىڭ تەدبىر قوللىنىپ فاشىست دۆلەتلەر سۇ ئاستى پاراخوتلىرىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىزدىكى قاراقچىلىق ھەرىكەتلىرىنى دەرھال توسۇش مەسلىسى مۇزاكىرە قىلىندى. شۇ يىلى كۈزدە، قاراقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش مەسىلىسىدە تۈركىيە ئۇستىگە ئالغان مەسئۇلىيەتلەر توغرۇلۇق باش باكان ئىسمەد ئېنۇنۇ بىلەن دىپلوماتىيە مىنىستىرى تەۋپىق رۈشۈد (ئاراس) ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئىختىلاپ يۈز بەردى، ئاتا تۈرك بۇ مۇنازىگە ئارىلاشماي تۇرالمىدى. ئۇ ئىسمەد ئېنۇنۇنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئاۋۋال ئۇنى «دەم ئېلىش» قا، ئارقىدىن ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە قىستىدى. بۇ مىلادىيە 1937 ـ يىلى ئۆكتەبرنىڭ 25 ـ كۈنىدىكى ئىش ئىدى.

مۇستاپا كامال شۇنىڭدىن كېيىن بىر ئاز ئويلىنىۋالدى ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلىقتىن كېلىپ چىققان داڭلىق جامائەت ئەربابى جەلال بايارنى ئېنۇنۇنىڭ ئورنىغا باش باكانلىققا تەيىنلىدى. جەلال بايار دەسلەپتە مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگە قاتناشقان، كېيىن سودا ۋە كەسپىي بانكا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ داڭق چىقارغان ئادەم بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا جۇمھۇرىيەت ئىقتىساد مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى ئىدى. بايارنىڭ باش باكانلىققا تەيىنلىنىشى كۈتمىگەن يەردىن تۈركىيەدىكى زەردارلار ۋە دەللاللارنى خۇشال قىلىۋەتتى. چوڭ بۇرژۇئازىيە ئۇنىڭدىن ناھايىتى چوڭ ئۈمىد-

لەرنى كۆتۈپ، ئۇنىڭ غەرب كاپىتالىستلىرى بىلەن تۈركىيە مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىق بولغان سودا ئالاقىسىنى ئورنىتىپ، جاھانگىرلارنىڭ، بولۇپمۇ فاشىستىك دۆ-لەتلەرنىڭ ئىشەنچ قىلىدىغان نوپۇزلۇق ئەربابى بولۇپ قېلىشىنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىشاتتى. ئۇ باش باكانلىققا تەيىنلەنگەندىن كې-يىن، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنى غەرب جاھانگىرلىكى بىلەن بارغاد-سېرى يېقىنلاشتۇردى.

مۇستاپا كامال ئۆزىنىڭ بارلىقىنى تۈرك خەلقىنىڭ مۇستە-قىللىقىغا ئاتاپ ئۆزۈلدۈرمەي ئىنقىلاب قىلغاچقا، بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە سالامەتلىكى ناچارلىشىپ، دۆلەتنىڭ چوڭ - چوڭ ئىش-لىرىغا كۆڭۈل بۆلگۈدەك ھالى قالمىدى، ئۇنىڭ جىگەر ۋە بۆرەك كېسىلى ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى، شۇڭا دۆلەتنىڭ نىشانلىرى بايار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولۇشۇۋالغان بىر ئوچۇم ئادەملەر تەرد-بىدىن تىزگىنلەنگەنىدى.

ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال 1938 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئاناتولىيە سایاھىتىگە چىقتى، ئەمما سەپەر ئۇستىدە جىگەر كېسىلى ئۇش-تۇمتۇت قوزغىلىپ كەتتى. كېسىلى بىردەم ياخشىلانسا، بىردەم يامانلىشىپ كېتەتتى. خەلق مۇستاپا كامالنىڭ سالامەتلىكىگە ناھايىتى قاتتىق دىققەت قىلىشقا باشلىدى، ھۆكۈمەت ئاخىر ئاتا تۈركنىڭ سالامەتلىكى توغرىسىدا دىئاگنوز ئاخباراتى ئېلان قىل-دى. 1938ـ يىلى مارتنىڭ 31 ـ كۈنى، ئاتا تۈرك مۇستاپا كامالنى داۋالىتىشقا مەسئۇل كىشىلەردىن رەئىس جۇمھۇرنىڭ باش سېكرېتارى ھاسان رىزا سۇياك (1888 —— 1970) ئاخبا-رات ئېلان قىلدى. ئۇنىڭدا: «جىگەر كېسىلى رەئىس جۇمھۇر-نىڭ سالامەتلىكىنى ناچارلاشتۇردى، ئەمما كۆچلۈك تەدبىر قول-لىنىلغانلىقتىن خەتەر ئۆتۈپ كەتتى» دېيىلدى. گەرچە ئاخباراتتا «خەتەر ئۆتۈپ كەتتى» دېيىلگەن بولسىمۇ، بۇ ھامان بولىدىغان ئىش ئىدى. ماينىڭ 20 ـ كۈنى، ئاتا تۈرك خاتاي مەسلىسىگە

مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن مەرسىن[1] ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، يەتتە كۈن ئۆتكەندە ئىستانبۇلغا كەلدى. بۇ يەردە ئۇنى رۇمىنىيە پادىشاھى كۈتۈپ تۇراتتى. 19 - ئىيۇندا، ئۇ پادىشاھ كارول II بىلەن كۆرۈشتى. بۇ ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر دىپلوماتىيە پائالىيىتى ئىدى. ئاتا تۇركنى داۋالاشقا مەسئۇل تەببىي خادىملارنىڭ تەكلىپى بويىچە، خەلق ئۇنى بوسفور بوغۇزىدا ئالدىن تەييارلانغان سايادەت كاتېرىغا ئېلىپ چىقىپ، دېڭىزنىڭ ساپ ھاۋاسىدىن نەپەس ئالدۇرغاچ تىنچ مۇھىتتا دەم ئالدۇرۇپ، كېسەل ئازابىنى يەڭگىللىتىشكە تىرىشتى. ئەمما، ئۇنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىدىن ئازراقمۇ ئۈمىد يوق ئىدى. ئەمدى بارلىق دۆلەت ئەربابلىرى مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىدىن ئىستانبۇلغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشكە باشلىدى. ئىستانبۇلدا ھەرخىل ئۆسەك سۆزلەر تارقالماقتا ئىدى. بەزىلەر ئاتا تۇركنىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭدىن تەخت ۋارىسىغا ئادەم بەلگىلەشنى تەلەپ قىپتۇ دېسە، يەنە بەزىلەر ئاتا تۇرك ئۇلارغا پوزىتسىيە بىلدۈرمەپتۇ، ئۇلارغا دەرھال ئەنقەرەگە قايتىشنى دەپ، ئۆزىنىڭ يەنىلا رەئىس جۇمھۇر ئىكەنلىكىنى، ئورنىغا كىمنىڭ تەخت ۋارىسى بولىدىغانلىقىنى ئويلىشىشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقىنى ئېيتىپتۇ، دېيىشەتتى.

مۇستاپا كامال ئاخىرى 1938 - يىلى سېنتەبرنىڭ 5 - كۈنى ۋەسىيەت قالدۇرۇشنى لايىق تاپتى، ئۇ دولما باغچە سارىيىدىكى 71 - نومۇرلۇق ئۆيدە تۇراتتى، ئۇ ئىنتايىن تەمكىن ئىدى، يازاتتى ھەم بەزىلىرىنى تۇزىتىپ باراتتى، جۇملىلەرنى مەنىلىرىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىك ئاساسىدا قىسقارتاتتى ياكى ئاددىيلاشتۇ-

① شەھەر ئىسمى.

راتتى. شۇنداق قىلىپ، ۋەسىيەتنامىنىڭ تۇزىتىلگەن لايىھىسى قولدىن چىقتى. ئۇنى ئاتا تۈرك مۇستاپا كامالنىڭ تاپشۇرۇقىغا ئاساسەن، 5 ـ كۈنى ھاسان رىزا سۈياك بىلەن سالاھىددىن يارگىلار تەييارلاپ چىققاندى. ۋەسىيەتنامە ئاتا تۈركنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن بىر بەت يېزىلغاندى. ئاتا تۈرك ۋەسىيەتنامىسىنىڭ مەخپىيرەك تۈتۈلۈشىنى تەكىتلىدى.

1938 ـ يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 6 ـ كۈنى سائەت 11 دىن 10 مىنۇت ئۆتكەندە، ئىستانبۇل 6 ـ گۈۋاھلىق ئورنىنىڭ گۈۋاھچىسى ئىسمائىل كۈنتەرگى مۇستاپا كامالنىڭ تەلىپى بويىچە دولما باغچا سارىيىغا چاقىرتىپ كېلىندى. ئۇ يەردە باش سېكرېتار ھاسان رىزا سۈياك بىلەن دوكتور نەشەد ئۆمەر ئىردەلىپلەر ھازىرلىنىپ تۇراتتى. ئىچىگە ۋەسىيەتنامە سېلىنىپ ئاغزى ھىم ئېتىلگەن لېپاپا ئىستانبۇل 6 ـ گۈۋاھلىق ئورنىنىڭ كونا ئەزاسى ئىسمائىل كۈنتەرگىگە تاپشۇرۇلدى. ئۆكتەبىرنىڭ 17 ـ كۈنى، ئاتا تۈركنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى ھەققىدە كۈندىلىك خەۋەرلەر بېرىلىشكە باشلىندى. 29 ـ ئۆكتەبىر كۈنى، ئاتا تۈركنىڭ جۇمھۇرىيەت بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن پۇتۇن ئارمىيەگە يوللىغان يازما تەبرىك سۆزى ئېلان قىلىندى. 1 ـ نويابىر كۈنى، يېڭى بىر نۆۋەتلىك مىللەت مەجلىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى ئۈچۈن ئاتا تۈرك نامىدا بىر سۆز تەييارلىنىپ، ئۇنى باش باكان جەلال بايار ۋاكالىتەن ئوقۇپ ئۆتتى، ئارقىدىنلا رەئىس جۇمھۇرنىڭ ۋەسىيەت قالدۇرغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر مەجلىس ئەھلىگە ئۇقتۇرۇلدى. ئەمما، ۋەسىيەتنامىنىڭ مەزمۇنىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى.

مۇستاپا كامالنىڭ كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي يېڭى ئىش باشلاش يىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، 7 ـ نويابىردا ئۇ بۈيۈك مىللەت مەجلىسىگە بىر يازما سۆز ئەۋەتتى. 8 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئۇنىڭ كېسىلىنىڭ ئېغىر-

لاشقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر مەملىكەتكە كۈندە ئىككى قېتىم ئاڭلىتىپ تۇرۇلدى. 10 ـ نويابىر كۈنى سائەت 9 دىن 5 مىنۇت ئۆتكەندە، تۈركىيىگە 20 يىل رەھبەرلىك قىلغان بۇ ئۇلۇغ داھىي ئىستانبۇل دولما باغچە سارىيىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ شۇ چاغدا ئەمدىلا 57 ياشقا كىرگەنىدى. تۈرك ئېلىگە ۋە پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ناھايىتى چوڭ مۇسىبەت يەتتى، بۇ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئۇچۇن، مىللىي ئازادلىق ئۇچۇن، كۈرەش قىلىۋاتقان بارلىق شەرق ئەللىرى خەلقى ئۇچۇن مىسلىسىز چوڭ جۇدالىق ئىدى. پۈتۈن دۆلەت قايغۇ ـ ئەلەم ۋە يىغا ـ زارغا چۆمدى. ھۆكۈمەت ئاخباراتىدا مۇنداق دېيىلدى: «تۈرك ۋەتىنى ئۆزىنىڭ قۇرغۇچىسىدىن ئايرىلدى، تۈرك مىللىتى ئۆزىنىڭ داھىيسىدىن ئايرىلدى، ئىنسانىيەت بىر ئۇلۇغ ئوغلىدىن ئايرىلدى.»

1938 ـ يىلىنىڭ 16 ـ نويابىر كۈنى، بۈيۈك تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۇلۇغ مىللىي قەھرىمان ئاتا تۈرك مۇستاپا كامالنىڭ جەسىتى ئىستانبۇل دولما باغچە سارىيىنىڭ چوڭ زالىدىكى دۆلەت بايرىقى يېپىلغان كاتافالكىغا[1] قويۇلدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەر مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ بۇ رەھبىرىگە چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈردى. نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەردىن كەلگەن ۋەكىللەر ئۆمەكلىرى دەپنە مۇراسىمىغا قاتناشتى. ماتەم بىلدۈرگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈچ كېچە ـ كۈندۈزگىچە ئۈزۈلمىدى. 19 ـ كۈنى دىنىي ئىشلار ۋازارىتىنىڭ مۇدىرى پروفېسسور شەرىپىددىن يارتقايا جىنازا نامىزىنى چۈشۈردى. ئارقىدىن ئېغىر مۇسىبەت سۈكۈناتى ئىچىدە جىنازا يېنىدا قاتار تىزىلىپ تۇرغان 12 گېنېرال سارايىنىڭ تاشقىرىسىدا ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان زەمبىرەك ھارۋىسىغا جىنازىنى ئاۋايلاپ ئالدى. ھەيۋەتلىك مېيىت ئۇزاتقۇچىلار قوشۇ-

---

① كاتافالكا — جەسەت قويۇلغان تەكچە.

ئارقىدىن «ياۋۇز» (بۇرۇنقى گوبىن) ناملىق كاراپقا يۆتكەپ ئېلىنىدى. جىنازا ئىزمىتتا قۇرۇقلۇققا ئېلىپ چىقىلدى ۋە نويا-بىرىنىڭ 20 - كۈنى ئاپتوموبىل بىلەن ئەنقەرەگە يەتكۈزۈلۈپ بۇيۇك مىللەت مەجلىسى بىناسى ئالدىدىكى كاتافالكىغا قويۇلدى. ئەتىسى جەسەت ئالىي دەرىجىلىك ھەربىيلەرنى دەپنە قىلىش ئادەتى بويىچە ئېتنوگرافىيە مۇزېيىغا تەۋە بولغان ۋاقىتلىق بىر قەبرىگە ئىززەت - ئېكرام بىلەن دەپنە قىلىندى. بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتا تۈرك مۇستاپا كامالنىڭ ۋەسىيەتنامىسى 3 - تىنچلىق سۈلھ ھوقۇق مەھكىمىسىدە ئېچىلدى. ۋەسىيەتنامىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

مېنىڭ ئىگىدارچىلىقىمدىكى بارلىق خۇسۇسىي مۈلكىم ۋە ھەسسىدارلىق چەكلىرىم بىلەن چانقايادىكى تۇراقلىق ۋە تۇراقسىز مۈلكىمنىڭ ھەممىسىنى تۆۋەندىكى شەرت بىلەن جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىگە بېرىشنى ۋەسىيەت قىلىمەن: بىرىنچى، خۇسۇسىي ۋە شېرىك چەكلەر ھازىرقى ئىش بانكىسىغا قويۇلغاي؛ ئىككىنچى، يىللىق ئۆسۈمىدىن ماڭا تەۋەلىرى چەك ئىگىلىرى ماقبۇلەگە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئايدا 1000 لىرا، ئافەتكە 800 لىرا، سابىھا گۆكچەنگە 600 لىرا، ئۇلگۇگە 200 لىرا ۋە رۇقىيە بىلەن نەبىلەرگە 100 لىرادىن بېرىلگەي؛ ئۈچىنچى، سابىھا گۆكچەنگە بىر ئۆي ئېلىپ بېرىلگەي، ئۇنىڭدىن باشقا پۇلمۇ بېرىلگەي؛ تۆتىنچى، ماقبۇلەنىڭ چانقايادا ئولتۇرۇۋاتقان ئۆيى ئۇلگىچە ئۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغاي، بەشىنچى، ئىسمەد ئېنۇنۇنىڭ بالىلىرىغا ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈۋېلىشى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان يارەملەر بېرىلگەي؛ ئالتىنچى، ھەر يىللىق پايدىسىنىڭ تەڭ يېرىمى تۈرك تارىخى ۋە تىل جەمئىيەتلىرىگە بېرىلگەي.

كامال ئاتا تۈرك

1938 - يىلى 5-سېنتەبىر دۈشەنبە دولما باغچە

غازى مۇستاپا كامال ھەزرەتلىرىنىڭ بۇ ۋەسىيەتنامىسى ئۇ-
نىڭ يېتەكچىلىكىدە تۇزۇلگەن مەدەنىي قانۇننىڭ 452 - ماددە-
سىغا ئاساسەن ئاتا تۇركنىڭ ئۆزى ئۆچۈنلا چىقىرىلغان بولۇپ،
ئۇنىڭدىن كېيىنكى رەئىس جۇمھۇرلارغا تەتبىقلانمايتتى، شۇڭا
ئۇ پەۋقۇلئادده بىر ھوقۇق بىلەن ئىسمائىل كۆنتەرگىنىڭ ئىجرا
قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى.

مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشى غەلبە قىلىپ يېڭى تۇركىيە
جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1923 - يىلى نويابىرنىڭ
27 - كۈنى ئاتا تۇرك مۇستاپا كامالغا قىزىل، يېشىل پۆپۈكلۈك
مۇستەقىللىق مېدالى بېرىلگەنىدى. 1938 - يىلى دېكابىرنىڭ
26 - كۈنى، جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ پەۋقۇلئادده قۇ-
رۇلتىيىدا ئۇنى ئەبەدىي داھىي دەپ تونۇش قارار قىلىندى.

ئەسلىدە 1934 - يىلىدىن ئېتىبارەن، ئىستانبۇل ئۇنىۋېر-
ستېتىنىڭ بارلىق بۆلۈملىرىدە ئىنقىلاب تارىخى دەرسلىكى تە-
سىس قىلىنىپ، ئازادلىق ئۇرۇشى تارىخى، يېڭى تۇركىيە جۇم-
ھۇرىيىتىنىڭ غايىلىرى، ئاتا تۇرك ئىنقىلابىنىڭ ئالاھىدىلىكلە-
رى قاتارلىق مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن، شۇنداقلا پروفېسسور،
دوكتور سادى ئىرماكنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاتا تۇركنىڭ كىملىكى،
ئۇ قاتناشقان تارىخىي ۋەقەلەر، شۇنداقلا ئۇنىڭ قىلغان ئىنقىلاب-
لىرى ▮ى ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئىستانبۇل
ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىر فاكۇلتېت تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا «ئاتا
تۇرك ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىش فاكۇلتېتى» دەپ نام بېرىلگەن-
دى. 1947 - يىلىغا كەلگەندە ئاتا تۇركنىڭ ھاياتىنى، ئۇنىڭ
كىملىكىنى تەتقىق قىلىش، ئۇنى پۈتۈن دۇنياغا تونۇتۇش ۋە ئۇ
رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابنىڭ مېۋىسىنى قوغداش مەقسىتىدە
ئىستانبۇلدا «مۇستاپا كامال دەرنىكى» دېگەن يەنە بىر تەشكىلات
قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلات ئەڭ ئاۋۋال مۇستاپا كامالنىڭ تۇغۇلۇش
تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئىستانبۇلدىكى ئاتا
تۇرك ئىنقىلابى مۇزېيىغا قويۇلغان مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشىغا

ئائىت يازمىلار ۋە پاكىتلىق ماتېرىياللارنى بېيىتتى ۋە تولۇقلىدى. دەرنەك ھەر يىلى نويابىرنىڭ 10 - كۈنى ۋە ئاتا تۇركنىڭ تۇغۇلغان كۈنىدە خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇپ تۇزۇملەشتۇردى. ئاتا تۇرك ئىنقىلابىغا قارشى ھەرخىل ھۇجۇملارغا رەددىيە بېرىدىغان كۆچلۈك ھۆججەتلىك ماتېرىياللار، ئەسەرلەر ۋە ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ تەشكىلات ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاتا تۇرك ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىش فاكۇلتېتى، ئاتا تۇرك ھەققىدە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ۋە ئىلمىي خادىملار بىلەن بىرلىكتە بۈيۈك بىر ئىنقىلابنى ئورگانغا ئايلاندى.

1953 - يىلى 10 - نويابىردا، يەنى ئاتا تۇرك ئالەمدىن ئۆتۈپ توپتوغرا 15 يىل ئۆتكەندە، ئۇنىڭ مۇبارەك جەسىتى مۇتەبەررەكە مازارلىرى بۇرۇنقى ئېتنوگرافىيە مۇزېيىغا تەۋە ۋاقتىلىق قەبرىدىن پايتەخت ئەنقەرە يېنىدىكى رەشاد تەپەدە قايتىدىن تەمىر ئېتىلگەن يېڭى خاتىرە قەبرىسىگە يۆتكەپ يەرلەشتۇرۇلدى.

ئاتا تۇرك مۇستاپا كامالنىڭ جەسىتى يەرلەشتۇرۇلگەن رەشاد تۆپلىكى ئەنقەرە بويىچە ئەڭ ئېگىز جاي بولۇپ، ئاتا تۇرك خاتىرە قەبرىسىنىڭ بۇ جايدا ياسىلىشى ئىنتايىن ئوبرازلىق ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ تۇرك خەلقىنىڭ ئۆز داھىيىسىغا بولغان ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىنى، شۇنداقلا ئاتا تۇركنىڭ ھەر دائىم ئۆز خەلقىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىگە سەپسېلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ناماياں قىلىپ تۇراتتى.

خاتىرە قەبرىگە 1944 - يىلى سېنتەبىردە ئىش باشلانغان بولۇپ، توققۇز يىلدىن كېيىن — 1953 - يىلى ئاۋغۇستتا پۈتتى، بۇنىڭغا 20 مىليون تۇرك لىراسى خەجلەندى. ئۇ سېرىق ۋە كۆكۈش كۇل رەڭ مەرمەر تاشتىن قويۇرۇلغان بولۇپ، ناھايىتى ھەيۋەتلىك خاتىرە قەبرىنىڭ ئۇدۇلىدا كەڭ كەتكەن تاندۇغان (مەنسى تاڭ تۇغقان) مەيدانى بار، خاتىرە قەبرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئىشىكنىڭ ئىككى يان تەرىپىدە ئىككى قەلئە بار، سول

تەرەپتىكىسى ھۆرىيەت قەلئەسى، ئوڭ تەرەپتىكىسى ئىتتقلالىيەت قەلئەسى. قەلئەنىڭ تاملىرىغا «ئايال»، «ئەسكەر» ۋە «دېقان» نىڭ قاپارتما سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تۈرك خەلقىنىڭ مۇستەقىللىق ۋە ھۆرلۈك ئۈچۈن باتۇرانە كۈرەش قىلغانلىقىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. خاتىرە قەبرە ئاتا تۈركنىڭ قەبرىسى (جەسەت كۆمۈلگەن گۆرلۈك)، كارىدورلۇق قورۇق (ئىككى تەرىپى تام، ئوتتۇرىسى يول) ۋە مەيدانىدىن تۈزۈلگەن. قورۇقنى بويلاپ يەنە «ھۆرىيەت»، «ئىستىقلالىيەت»، «مەشرۇتىيەت»، «جۈمھۇرىيەت»، «13 ـ ئاپرىل»، «تىنچلىق»، «ئىنقىلاب»، «غالىبىيەت» ۋە «ئەسكەر» نامىلىق 10 قەلئە قاتار ياندىشىپ تۇرىدۇ. ئاتا تۈركنىڭ قەبرىسى زەھەر (غالىبىيەت) مەيدانىنىڭ سول تەرىپىدە بولۇپ، مۇستاپا كامال مانا مۇشۇ يەردە ياتىدۇ.

تۈركىيە جۈمھۇرىيىتىنىڭ ھەربىر چوڭ ھېيىت ـ بايراملىرىدا تۈركىيە دۆلەت رەھبەرلىرى بۇ يەرگە كېلىپ قەبرىنى يوقلايدۇ، مۇھىم چەت ئەل ۋەكىللەر ئۆمەكلىرى زىيارەتكە كەلسە، بۇيەرگە كېلىپ قەبرىگە گۈل چەمبىرەك قويۇپ قايتىدۇ.

ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال تۈرك خەلقى ئۈچۈن تۇغۇلدى، تۈرك خەلقى ئۈچۈن جەڭ قىلدى، تۈرك خەلقى ئۈچۈن سۆز قىلدى، تۈرك خەلقى ئۈچۈن ئىشلىدى، تۈرك خەلقى ئۈچۈن ئۆلدى.

ئۇنىڭ ئانىسى ئوغلىنىڭ داڭلىق بىر دىنىي ئۆلىما بولۇپ چىقىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى. ئەمما ئۇ ئانىسى بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا، ئانىسىغا مەڭزىنى يېقىپ تۇرۇپ: «مەن ھەربىيلىك ئۈچۈن تۇغۇلدۇم، ئاخىرىدا يەنە ھەربىيلىك ئۈچۈن ئۆلىمەن» دېدى. ئۇ ھەربىي كىيىمنى قۇرۇق سۆلەت، پاخال ئابروي، يالغان شان ـ شەرەپ ئۈچۈن كىيمىدى، بەلكى ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى، مىللەتنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ئاق قار، كۆك مۇزلۇق

تاغ ـ دالىلاردا يېتىشقا، يامغۇر، پاتقاقلارغا مىلىنىپ، قان كېچىپ جەڭلەر قىلىشقا كىيىدى، ئۇ ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدا شېئىر-غا ھەۋەس قىلدى، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ھەۋىسى غەزەلخانلىق ئۇچۇن ئەمەس، كەلگۈسىدىكى داھىيدا ھازىرلىنىشقا تېگىشلىك ناتىقلىق ئۇچۇن ئىدى. ئۇ ھۆرلۈكنى تەرەققىياتنىڭ ئانىسى دەيتتى، شۇڭا ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا ئىنقىلاب ئارقىلىق مۇس-تەبىتلىككە جاۋاب قايتۇرۇشقا قەسەم ئىچتى. ئۇ ھەقىقەتەن دېگەن-نىنى ئەملەدە كۆرسىتىدىغان، تىلى بىلەن دىلى بىر ئەركەك ئىدى.

مۇستاپا كامال ئاتا تۇرك چىن ئىنسان ئىدى. ئۇ ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشاش ئائىلىگە موھتاج بولسىمۇ، ئەمما ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقى، مىللەتنىڭ بەخت ـ ساائادىتىنى دەپ، بۇلارغا ئارتۇقچە كۆڭۈل بۆلمىدى، مۇستاپا كامالنىڭ ئۇرۇش ۋاقىتلىرى ۋە ئادەتتىكى چاغلاردا ناھايىتى يالغۇزلۇق تارتىۋاتقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، مىدھەت بەي ئۇنىڭغا ئاتا تۇركنىڭ ئۆگەي دادىسى غالىب ئەپەندىنىڭ جىيەن قىزى فىكرىيە خانىمنى ئۆي خىزمەتچىلىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ بەردى. فىكرىيە خانىم ئاتا تۇرككە ئىككى يىل خىزمەت قىلدى. مۇستاپا كامال باش قوماندانلىقىدىكى تۇركىيە مىللىي ئارمىيىسى 1921 ـ يىلى گرېتسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنى سۇر ـ توقاي قىلىپ ئىزمىرغا كىرگەن كۇننىڭ ئەتىسى ئىزمىر-لىق بىر مۆتىۋەرنىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، ئەمدىلا ياۋروپا-دىن قايتىپ كەلگەن قىزى لەتىپە خانىم ئۆزى ئارمىيە قوماندا-لىق شتابىغا كېلىپ، ئاتا تۇركنىڭ بىخەتەرلىكىنى دەپ ئۇنى دادىسىنىڭ گۆزىتەپە دېگەن يەردىكى خۇسۇسىي تۇرالغۇسىدا تۇ-رۇشقا تەكلىپ قىلدى. بۇ چاغدا ئىزمىرنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى كەسكىن ۋە جىددىي ئىدى. مۇستاپا كامال لەتىپە خانىمنىڭ ياخشى نىيەت بىلەن قىلغان بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. ۋاقىت-نىڭ ئۆتۈشى بىلەن، مۇستاپا كامال لەتىپە خانىمغا ئۆيلەنمەكچى

بولدى، بۇ تەكلىپنى ئۇنىڭ سەپداشلىرىدىن كازىم قارا بەكر، ئىسمەد ئېنۇنۇ، تەۋپىق ۋە رۇشتۇ قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغاندى. مۇستاپا كامالنىڭ ئۆيلەنمەكچى بولغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر ئۆي خىزمەتچىسى فىكرىيە خانىمنى ئاغرىتىپ قويدى. ئاتا تۇرك فىكرىيە خانىمنى مەخسۇس داۋالىنىپ كېلىش ئۈچۈن گېرمانىيىنىڭ مىيۇنخېن شەھىرىگە ئەۋەتتى. 1923 ـ يىلى 29 ـ يانۋار كۈنى، مۇستاپا كامال لەتىپە خانىمغا ئۆيلەندى. فىكرىيە خانىم ئاتا تۇركىكە ئىنتايىن كۆيۈنەتتى، ئۇنى ھۆرمەتلەيتتى. ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلغانلىقىدىن پەخىرلىنەتتى، ئۇ ئاتا تۇركىنىڭ ئۆيلەنگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ تېخى كېسىلى ساقايماي تۇرۇپلا، دەرھال تۇركىيىگە قايتىپ كەلدى. فىكرىيە خانىم گېرمانىيىدىن ئاتا تۇركىكە ئاتاپ مەخسۇس بىر سوۋغات ئالغاچ كەلگەنىدى. ئاتا تۇركنىڭ مۇھاپىزەتچىسى ئۇنى ئاتا تۇركىكە بەرگىلى قويمىدى، فىكرىيە خانىم خاپىچىلىقىدا تاپانچا بىلەن ئۆزىنى ئېتىۋالدى. ئاتا تۇرك خۇسۇسىي تۇرمۇشىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە لەتىپە خانىم بىلەن ئوبدان ياشىدى. كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، بۇ ئالىي مەلۇماتلىق خانىم ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ چوڭ ـ چوڭ سورۇنلاردا، زىياپەتلەردە ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى، پۈتۈن ئۆمرىنى تۇرك مىللىتىنىڭ، تۇرك ئاياللىرىنىڭ ھۆرلۈكى ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن ئاتىغان بۇ داھىي ئاخىرقى ھېسابتا خوتۇنى لەتىپەنىڭ بۇ قىلىقلىرىنى كۆڭلىگە سىغدۇرالمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنى دەسلىپىدە مۇھاپىزەتچىلىرىگە قوشۇپ ئىزمىرغا يولغا سالدى، كېيىن — 1925 ـ يىلى 5 ـ ئاۋغۇست كۈنى ئارقىسىدىن نىكاھ خېتىنى ئەۋەتىپ بەردى. لەتىپە خانىم شۇنىڭدىن كېيىن ئاتا تۇركنى قايتا كۆرەلمىدى ۋە ئاتا ـ ئانىسى ئۆلگەندىن كېيىن، قاتتىق ھەسرەت نادامەت ئىچىدە ئىزمىردىن ئىستانبۇلغا كېلىپ يەرلەشتى.

كامال ئاتا تۇرك چاقماقتەك تېز ھەرىكەت قىلىدىغان چەبدەس

دەس، چېچەن، ھەر دائىم تۈيۇقسىز قارار چىقىرىدىغان قەيسەر جەڭچى ۋە كۆزگە كۆرۈنگەن ھەربىي ئالىم بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر خىل سېھرىي كۈچ ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇ تالانتلىق بىر ئىستراتېگىيىچى ۋە تاكتىكىچى ئىدى. ئۇ ئۇرۇش مەزگىلىدە دوست ئارمىيە قوماندانلىرىنىڭ ئىشەنچىسى ۋە ماختىشىغا ئېرىشىپلا قالماستىن، دۈشمەن ئارمىيە باشلىقلىرىنىڭمۇ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەنىدى. داردانىلنى قوغداش جېڭىدە گېرمانىيە ئارمىيىسى باش مەسلىھەتچىسى گېنېرال لىمان فون ساندىرس ئۇنى «ناھايىتى مەسئۇلىيەتچان رەھبەر» دەپ ماختىسا، مۇش ۋە بېتلىسلارنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭىدە چارروسىيە ئارمىيىسى ئالىي باش قوماندانلىق شتابى ئۇنىڭغا «ئەڭ داڭلىق، ئەڭ باتۇر، ئەڭ ئىقتىدارلىق، ئەڭ كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق، ئەڭ مول ئىجادچانلىققا ئىگە گېنېرال» دەپ باھا بەردى.

كامال ئاتا تۈرك 1923 ـ يىلىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇدا تۆت قېتىم رەئىس جۇمھۇرلۇققا سايلاندى، ئۇنىڭ زامانداشلىرىدىن بەزىلەر ئۇنى ھاكىممۇتلەق، مۇستەبىت دېيىشەتتى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ھەقىقەتەن شۇنداق ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىستىلىدا تۈنۈگۈنكى ۋە بۈگۈنكى ياۋروپالىقلار ھاكىممۇتلەقلەر دەپ ئاتىغان ئوتتۇرا شەرقنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلەر بار ئىدى. ئۇ توغرا ئىشلارغا، ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشقا، يۇرۇش ـ تۇرۇش ۋە سىياسىي مىزانلارغا ناھايىتى قاتتىق ئەمەل قىلاتتىيۇ، ئەمما ئۇنىڭ تەبىئىتىدىكى چۈسلۇق ۋە كەسكىنلىك ئۆزىنىڭكىنى راست دەيدىغان ئادەتنى يېتىلدۇرۇپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ھاكىممۇتلەقلىق ۋە مۇستەبىتلىكى ھەربىي كۈچنى ئىشقا سېلىپ باشقۇرۇش، ئىنقىلاب ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىۋاتقان چاغدا جۇمھۇرىيەتنى قۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشتە بولمىسا بولمايتتى. ئەمما، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇ ھەربىي

كۆچنى ئىشقا سالمىدى. 1926 ـ يىلىدىكى چوڭ باشقۇرۇشتىن كېيىن، شەخسلەرنىڭ ھايات ۋە ئەركىنلىكىگە ئاساسەن دەخلى ـ تەرۇز قىلىنمىدى. ھاكىمىيەتكە قارشى سىياسىي خاراكتېرلىك پائالىيەتلەرگە يول قويۇلمىدى. ئەمما، سۆز، مەتبۇئات ئەركىنلىكى ئاساسەن ئۆز ئىختىيارىغا قويۇۋېتىلدى، ھاكىمىيەت كە بولغان تەنقىد ئەگەر تۆۋەن تەبىقىدىن كەلگەن بولسا، ئۇنىڭغا يول قويۇلدى، ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرۇۋاتقان يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى تەرىپىدىن كەلگەن بولسا، ئىلگىر ئوسمانلىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋاقتىدىكى قائىدە بويىچە يىراق ئۆلكىلەرگە ۋالىي قىلىپ ئەۋەتىلدى ياكى پالاندى. زوراۋانلىق قىلىش مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، زوراۋانلىق قىلغۇچىلار بىلەن ئۇنىڭغا قارشى تۇرغۇچىلار مەيدانغا چىققاندا بولسا، ئۇ زوراۋانلىقنى ئىشقا سالاتتى.

ئاتا تۈرك قورالغا تايىنىپ سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان ئوفېتسىر ئەمەس، بەلكى دۆلەت ئىدىتايىن يامان ئەھۋالدا قالغاندا، قەتئىي باتۇرلۇق قىلىپ، ھاكىمىيەت بېشىغا تەدرىجىي چىققان گېنېرال ئىدى. ئۇنىڭدا ئۆزىدىنىڭ خىزمەتداشلىرىنىڭكىگە ئوخشاش يېڭى غايە، يېڭى پىكىرلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئورنى ھەم ئادەتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ يەنىلا بىر قانچە ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھەربىي ئىمپېرىيە تەجرىبىسىگە تەۋە بولغان ئوسمانلى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىچىدىكى ئادەم ئىدى.

ئاتا تۈرك — ئالدى بىلەن ھەربىيلەرگە خاس خۇسۇسىيەت بىلەن خەلقنى يېتەكلىدى. ئۇ كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىيالايدىغان داھىي ئىدى. ئۇ تۈركىيىدىن ئىبارەت بۇ كېسەل كۆرپىسىگە يېڭى ھايات ۋە كۈچ بەخش ئەتتى. ئۇنىڭ ئەڭ دەسلىپىدىكى ئۇلۇغ تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئاللىقاچان خارابىيلىققا ئايلىنىپ كەتكەن ئىمپېرىيىنىڭ كونا تۈپرىقىدا بىر ئارمىيە تەشكىللىدى، بىر ھەربىكەت قوزغىدى، بىر دۆلەت قۇردى. تاجاۋۇزچىلارنى

تۇركىيە زېمىنىدىن پاكىتاكىز قوغلاپ چىقاردى.

كامال ئاتا تۇركىنىڭ بۇ مۇۋەپپەقىيەتلىرى قالتىس ئىش ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ قالتىسلىقى ۋە ئۇلۇغلۇقى كېيىن نامايان بولدى. ئۇ ھەربىي جەھەتتە غەلىبە قىلغانلىقى بىلەن قانائەتلەنمىدى. 1923 ـ يىلى ئۇ ھەدەپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان ۋاقىتتا، بىر ھەربىي قوماندانداا بولۇشقا تېگىشلىك تېخىمۇ زور شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش، بىر مىللەتپەرۋەر داھىي بولۇشقا تېگىشلىك يېڭى مىللىي قىزغىنلىقنى قوزغاش پۇرسەتلىرى كۆپ قېتىم كەلگەنىدى. ئەمما، ئۇ ئۇنداق قىلمىدى، ئەكسىچە ھەممىنى تاشلاپ قەھرىمان شەخسلەردە ئاز كۆرۈلىدىغان بىرخىل رېئاللىققا يۈزلىنىپ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى، كاللا قىزىپ كەتكەندە، بەزى ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلىپ قويماسلىق ھەققىدە خەلقنى سەۋرچانلىق بىلەن تەربىيىلىدى.

ئاتا تۇركچە بولغاندا، غەلىبە قىلغاندىن كېيىن يەنە داۋاملىق ئۇرۇش قىلىپ، ئوسمانلىلارنىڭ ئاۋۋالقى خەرتىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇلغان تارىخىي ۋەزىپە بولماستىن، بەلكى ئىچكى قىسمىنى تەرتىپكە سېلىش، ئەمدىلا قۇرۇلغان دۆلەتنى خەلقئارادا پۈت دەسسەپ تۇرالايدىغان قىلىپ مۇستەھكەملەپ چىقىش ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇلغان تارىخىي ۋەزىپە ئىدى. چۈنكى، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تاجاۋۇزچىلىقنىڭ مەينەتچىلىكلىرىنى تازىلىغاندىن كېيىن، قانداق قىلىپ ئەسلىدىكى قالاق بولغان، يەنە كېلىپ ئۇزاق مۇددەتلىك ھەربىي ئۇرۇش ھەم ئىچكى نىزالار تۈپەيلىدىن ئاجىزلاپ كەتكەن دۆلەتنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش مەسىلىسى ئۇنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. ئاتا تۈرك ئوسمانلىلارنىڭ گېنېرالى ۋە غەلىبە قىلغان قەھرىمانى ئىدى. ئۇ رۇشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان تۈرك جەمئىيىتىدە يېتىلگەن بۇ غازى بىردىنلا ئۆزگىرىپ، مۇلكىي ئەمەلدار — رەئىس جۇمھۇرغا ئايلاندى. ئۇ ھەربىي فورمىنى سېلىپ

تاشلاپ، ئۇستىگە پەلتۇ، بېشىغا شلىپە كىيىپ خەلق ئاممىسى-
نىڭ ئارىسىدا پەيدا بولدى. ئىجتىمائىي سىمۇزولىزمنىڭ ئۇستا-
زى بولغان ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال ئۆزىنىڭ بۇ ئوبرازى ئارقى-
لىق خەلققە غازات ۋە قەھرىمانلىق دەۋرىنىڭ كەلمەسكە كەتكەنلى-
كىنى، ئەكسىنچە دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ،
خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق،
ئىقتىسادچىللىق ۋە راستچىللىق بىلەن جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ
ئىشلەيدىغان يېڭى بىر دەۋرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ناماياں
قىلدى.

ئاتا تۈرك سىياسىي ئىدىيە جەھەتتە ئەينى چاغدىكى ياش
تۈركلەر پارتىيىسى ئىچىدىكى مىللىي مەسىلىك ۋە پوزىتسىيىزم
تەرەپدارلىرىدىن بولغان غەربلىشىشنى تەكىتلىگۈچى كۈچلەر بە-
لەن تومۇرداش ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ھاياتىدا تۈرك مىللىتى
ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىك دەيدىغان مۇھىم ئىككى ئېتىقاد ھۆكۈم
سۈردى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئىستىقبالى مەربىتكە باغلىق ئىدى.
ئۇنىڭچە بولغاندا، مەربىەت — غەربنىڭ ھازىرقى مەدەنىيىتى
بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا نەرسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئى-
دى. ئۇ كۈچەپ تەرغىپ قىلغان مىللىي مەسىلىك ساغلام، ئەقىلە-
گە مۇۋاپىق بولۇپ، ئۇنىڭ مىللەتچىلىكى باشقا دۆلەت ۋە مىللەت-
لەرنىڭ ھوقۇقىنى ئاياغ - ئاستى قىلىشنى مەقسەت قىلمىغانى-
دى. ئۇ تۈرك خەلقى ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن
بۈيۈك خەلق، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلەر يامان تەسىرلەرگە
ئۇچراپ خاتا يولغا مېڭىپ قالغان، ئۇلارنى قايتىدىن توغرا يولغا،
يەنى تەرەققىيپەرۋەرلىك يولىغا سېلىپ، ئۇنىڭ مەدەنىي دۆلەتلەر
ئائىلىسىدىكى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش لازىم، دەپ قارىدى.

«— تۈركلەر، — دەيدۇ كامال ئاتا تۈرك 1924 - يىلىدە-
كى بىر نۇتقىدا، — بارلىق مەدەنىي ئەللەرنىڭ دوستى. دۆلەتلەر
ئوخشاشمايدۇ، ئەمما مەربىەت پەقەت بىرلا. ئەگەر دۆلەت تەرەق-

قىي قىلماقچى بولىدىكەن، ئۇنداقتا جەزمەن مۇشۇ يولدا مېڭىشى لازىم.»

ئاتا تۈرك ئىلگىرىكى نۇرغۇنلىغان ئىسلاھاتچىلار ئويلىغاندەك، يالغۇز زامانىۋىلاشقان تاشقى قىياپەت بولسىلا بولىدۇ، دەپ قارىمىدى. ئۇ ئەگەر تۈركىيە ھازىرقى دۇنياداپۇت دەسسەپ تۇرىمەن دەيدىكەن، ئۇنداقتا پۈتكۈل جەمئىيەتنى ھەم مەدەنىيەت قۇرۇلمىلىرىنى تۈپ نېگىزىدىن ئۆزگەرتىشى لازىم، دەپ قارىدى. ئۇ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى تېزلىتىدىغان ئامىللارنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھلىدى. ئۇنىڭ يازغانلىرى ۋە دېگەنلىرىدىن شۇنەرسە ئېنىق ئىدىكى، ئۇ غەرب مەدەنىيىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نەرسىلەر ئىچىدە ئىككى نەرسىنىڭ ھەرقانداق مەدەنىيەتنىڭ ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقىنى بايقىدى. ئۇنىڭ بىرى شەخسلەر-نىڭ كىشىلىك ھوقۇقى، يەنە بىرى بولسا «لايىقچىلىق» (ئەمەلىيەتچىلىك) ئىدى.

ئاتا تۈرك ھوقۇق ۋە ئازادلىققا ئېرىشكەن شەخسلەر ئۆز تالانتىنى ئەركىن راۋاجلاندۇرالايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىلىم - پەن، تېخنىكا، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە ئىقتىسادىي ساھەلەردە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ھوقۇق ۋە ئازادلىققا ئېرىشمىگەنلەر-نىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ. پۇقرالىرى تولۇق ھوقۇق ۋە ئازادلىقا ئىگە بولغان ئەلدىلا دېموكراتىك پارلامېنت تۈزۈمى روناق تاپالايدۇ. لايىقچىلىق ئىنسانلارنى چوڭقۇر يىلتىزلاپ كەتكەن دوگما ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرىدىن ئازاد قىلىپ، يولنى تەبىئىي ھالدا پاكىت تەرەپكە بۇرايدۇ. بۇنىڭ بىلەن دۇنيا بىر - بىرلەپ ئېچىلىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىلمىي پىكىر قىلىش نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىدۇ، ئەمەلىي تەپەككۇر قىلىش ھەمدە ھېچقانداق چەكلىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايى، ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىش مەدەنىيەتنى ئۆز - ئۆزىنى مەڭگۈ يېڭىلاپ تۇرىدىغان ۋە توختىمايى ئۆزلۇكسىز داۋاملىشىپ تۇرىدىغان ئىجادچانلىق بىلەن

تەمسن ئېتىدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ مانا مۇشۇ ھەقىقەتلەرنى بايقىغاندىن كېيىن، «لايىقچىلىق» نى ئۆز ئىسلاھاتىنىڭ ئاساسى قىلىدى. مۇستاپا كامالنىڭ چۈشەنگەن «لايىقچىلىق» ى ئىلمىي قىزغىش دائىرىسىنىڭ كەڭ بولىدىغانلىقى، ئىنسانلارنىڭ ھەربىر نەرسىنىڭ ھەقىقىتىنى ئىزدەيدىغانلىقى، ئىلىم ـ پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ھەرگىز دوگما بولمايدىغانلىقى، بەلكى داۋاملىق ئىزدىنىپ تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان، مەسىلىلەر ئۈستىدە يەكۈنلۈلۈك بىلەن قارار چىقارمايدىغان كىشىلەردىن ئىكەنلىكى قاتارلىق مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شۇڭا، كامال ئاتا تۈرك ئۆزىنىڭ بىر يۈرۈش ئىسلاھاتلىرى بىلەن ئىلمىي، ئەركىن تەپەككۇر قىلىشقا ۋە شەخسلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇن بولىدىغان بەزى پۈتلىكاشاڭلارنى يوقاتتى. ئۇ كەلگۈسىنىڭ ئىگىسى بولغان تۈرك بالىلىرىنىڭ تېخىمۇ ئېنىق بولمىغان تارىخ، جەمئىيەت، تەبىئەت ۋە كائىناتنىڭ سىرلىرىنى ئېچىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىشىغا يول ئاچتى ۋە بۇ يولنى ناھايىتى روشەن قىلىپ كۆرسەتتى.

كامال ئاتا تۈركنىڭ يېقىنقى زامان مۇتەپپەككۇرلىرى ۋە سىياسىئونلىرىدىن پەرقى شۇ بولدىكى، ئۇ باشلىغان ئىسلاھاتنىڭ نەزەرىيىسى ئىنسانلارنى ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ئىسلاھات ئارقىلىق بەرپا قىلىنغان يېڭى زېمىندا بۇرۇنقىلار تەرىپىدىن ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ دەپ ھۆكۈم قىلىۋېتىلگەن بەزى ئەقىدىلەرنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئەركىن خىزمەت قىلىش ئارقىلىق ھەر ساھەلەردىكى ئىلمىي ھەقىقەتلەرنى تېپىپ چىقىشقا رىغبەتلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مۇستاپا كامال مۇشۇنداق مۇھىتتا خىزمەت قىلغان يېڭى ئەۋلادلارلا ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەت ۋە دۇنيانى قۇرۇپ چىقىشنىڭ يېڭى يولى ۋە ئۇسۇللىرىنى بايقىيالايدۇ، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ نەزەردە غەرب دۇنياسى ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىگە كېلىشتىن بۇرۇن خىلمۇ-

خىل كەچۈرمىشلەرنى باشتىن ئۆتكۈزگەن، ئۇلار ئەركىن كىشى-لەر بولۇپ، ئەمەلىي پىكىر قىلىشقا ئادەتلەنگەن، ئۇلارنىڭ ئادى-مىيلىك خاراكتېرى تەرەققىي قىلغان، ئۆزلىرى ئۈچۈن تەپەك-كۇر قىلىشقا ناھايىتى پۇختا ۋە ماھىر، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ قارارىنى ئۆزلىرى چىقىرالايدىغان خەلق ئىدى. مۇستاپا كامال غەرب دۇنياسىدىكىلەردىن باشقىلارنى مۇستەقىل كىشىلىك خا-راكتېرگە ئىگە ئەمەس ، ئۇلار ساخاۋەت ياكى يارەمنىڭ ئاسارى-تىدىن ئۆزلىرىنى ئازاد قىلىشقا قادىر ئەمەس. ئۇلار گەرچە «ئەركىنلىك» ، «مۇستەقىللىق» دېگەن سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە بەك ھېرىسمەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ سۆزلەرنىڭ ھەقىقىي مەنىسى-نى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار روھىي دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ئائى-لە باشلىقى شەكلىدىكى ھۆكۈمەتكە تەلپۈنىدۇ. بۇ ھۆكۈمەت ئۇلار ئۈچۈن پىكىر قىلىپ قارار چىقىرىدۇ، شۇنىڭدەك مەڭگۈ-لۈك ئۆزگەرمەس دەپ قارىغان تەلىماتلارنى ئۇلارغا زورمۇزور تاڭىدۇ، دەپ قارىدى. ئاتا تۈرك ئەركىن تەپەككۇر قىلىشنىڭ خۇراپاتلىق تەرىپىدىن كېلىپ چىقىدىغان چەكلىمىلىرىنى يوقاتتى ھەم بۇ بىر يۇرۇش ئىسلاھاتلار ئارقىلىق تۈركىيىنىڭ قايتا گۈللىنىشىنىڭ سەھىپىسىنى ئاچتى.

ئاتا تۈرك ناھايىتى يىراقنى كۆرىدىغان ئۆتكۈر سىياسەتچى ئىدى. ئۇ 1927 ـ يىلى يېتەپ كېلىشى ھامان مۇقەررەر بولغان بىر سىياسىي بوھران ھەققىدە توختىلىپ، تۈرك ياشلىرىغا مۇ-داق دەپ خىتاپ قىلدى:

«تۈركىيە ياشلىرى! مىللىي مۇستەقىللىق ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تۈزۈمىدە مەڭگۈ چىڭ تۇرۇش ھەم ئۇنى قوغداش سىلەرنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان بۇرچۇڭلار، بۇ سىلەر-نىڭ ھايات تۇرۇشۇڭلارنىڭ، شۇنداقلا كەلگۈسىڭلارنىڭ بىردىنبىر ئاساسى، بۇ سىلەرگە نىسبەتەن ئەڭ قىممەتلىك تەۋەرۈك-تۇر. كەلگۈسىدە مەيلى دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولسۇن ياكى

دۆلەتنىڭ سىرتىدا بولسۇن، سىلەردىن بۇ تەۋەرۈكنى تارتىۋېلىش-
قا ئۇرۇنىدىغان يامان نىيەتلىك ئادەملەر ھامان مەيدانغا كېلىدۇ.
سىلەر ھامان بىر كۈنى مۇستەقىللىقنى ۋە جۇمھۇرىيەتنى قوغداش
ئۈچۈن ئۆزۈڭلارنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىسىلەر، شۇڭا سىلەر
چوقۇم ھامان بىر كۈنى كېلىدىغان يامان كۈنلەرنى ئوبدان تەسەۋ-
ۋۇر قىلىشىڭلار كېرەك. ئېھتىمال بۇ كۈنلەر سىلەرگە قولايـ
سىزلىقلارنى ئېلىپ كېلەر، سىلەرنىڭ مۇستەقىللىقىڭلارنى ۋە
جۇمھۇرىيىتىڭلارنى يوقىتىۋېتىشكە ئۇرۇنىدىغان كىشىلەر چو-
قۇمكى يەر شارىدا قەدىمدىن تارتىپ يېڭىش قىيىن بولغان كۈچ-
لۈك دۆلەتلەردۇر. . . تېخىمۇ يامانراق بولغان مۇمكىنچىلىكلەر-
نى ئويلاپ ببقىڭلار، دۆلەتنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالىدىغان-
لار چوقۇم بىخۇدلىشىدۇ. ئۇلار بىر تۈركۈم گادىرماش ئادەملەر
ياكى خائىنلاردۇر. ئەڭ ئاخىرىدا مۇشۇ رەھبەرلەر ئۆزلىرىنىڭ
خۇسۇسىي ۋە سىياسىي مەقسەتلىرىنى دۇشمەنلىنىڭ سىياسىي مەد-
پەئەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرىدۇ. ئېھتىمال، مىللەت قانىتىق
قىيىنچىلىق ۋە يوقسۇللۇق ئىچىدە قالار ياكى پارچىلىنىپ خوراپ
كېتەر. ناۋادا ئاشۇنداق ئەھۋال يۈز بەرسە، كەلگۈسىدىكى مىڭلـ-
غان، ئون مىڭلىغان تۈرك پەرزەنتلىرىنىڭ بۇرچى مۇستەقىللىقـ-
نى ساقلاش ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قوتۇلدۇرۇش بولۇپ
قالىدۇ.»

ئەينى چاغدا ئاتا تۈركنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۇچۇن ئوتتۇ-
رىغا قويغان بىر يۇرۇش تەلىماتلىرى، تۈزگەن سىياسەتلىرى،
ماقۇللىغان قانۇنلىرى، قىلغان مۇراجىئەت ۋە خىتابنامىلىرىدىن
بەزى كىشىلەر گۇمانلىنىپ، غەلىبىگە ئېرىشەلەيمىزمۇ، يوق؟
دانالىق بىلەن تۈزۈلگەنمۇ، قانداق؟ شۇنداق ئىشلار يۈز بېرەرمۇ؟
دېگەنگە ئوخشاش پىكىر - خىياللاردا بولغانىدى. ئەمەلىيەت ئىس-
پاتلىدىكى، تۈركىيە خەلقى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىدا ئەڭ زۇلمەت
دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان چاغدا، مۇستاپا كامال ئىنقىلابى

ئۇنىڭغا يېڭى هايات ۋە ئۇنۇم ئاتا قىلدى، كۈچ ۋە غورۇر بېغىش-لىدى. مۇستاپا كامال ئۇلارنى هېچبىر تەۋرەنمەستىن مۇستەقىل-لىق يولىغا، يەنە كېلىپ دۇنيادا ئاز كۆرۈلىدىغان، تولۇق ئىس-تىقلالىيىتى ئىشقا ئاشقان، تېخىمۇ قىممەتلىك بولغان گۈزەل هۆرلۈكنىڭ يولىغا باشلىدى.

گەرچە ئاتا تۈرك مۇستاپا كامال ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ 1927 - يىلى تۈرك ياشلىرىغا قىلغان هېلىقى مەشهۇر خىتابىدىكى بەزى ئىشلار خۇددى ئاتا تۈركنىڭ سۈرەتلەپ بەرگە-نىدەك ئۆز ئەينى سادىر بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ هاياتلىقىدا قەتئىي قارشى تۇرغان ۋە ئالدىنى ئېلىش هەققىدە كۆپ قېتىم ئاگاهلاند-ۇرغان ئەهۋال ئاخىرى مەيدانغا كەلدى.

ئاتا تۈرك ۋاپات بولۇپ ئەتىسى ئىسمەد ئېنۆنۈ رەئىس جۇمـ-هۇرلۇققا سايلاندى. خەلق ئىسمەد ئېنۆنۈ بىلەن ئاتا تۈرك ئوتتۇ-رىسىدىكى نېگىزلىك پىكىر ئىختىلاپىنى بىلمەيتتى. ئۇزاق ئۆتـ-مەيلا، ئۇ جۇمهۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ رەئىسى بولۇپ، هۆكۈمەت ئورگىنىغا تەڭشەش ئېلىپ باردى، ئاراس دىپلوماتىيە ۋەزىرلىكىدىن قالدۇرۇلدى. جەلا بايارنىڭ ئورنىغا رەفىق سادام ئىچكى باش باكان قىلىپ تەيىنلەندى. مۇستاپا كامالنىڭ ئەينى چاغدىكى رەقىبلىرىدىن كازىم قارا بەكر، هۈسەين جاهىد (يال-چىن) هۈسەيىن رائوف (ئورباي)، ئەلى فۇياد (جەبسوي)، ئەلى فەتىش (ئوكيار) قاتارلىقلار بۈيۈك مىللەت مەجلىسى بىلەن هۆكۈمەتتە مۇهىم ۋەزىپىلەرگە قويۇلدى. بۇلار ئەينى چاغدىكى ياش تۈركلەر پارتىيىسى، تەرەققىيپەرۋەر جۇمهۇرىيەتچىلەر پار-تىيىسى هەم ئەركىن جۇمهۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى قاتارلىق پارتـ-يە - گۇرۇهلارنىڭ باشلىقلىرى ئىدى. بۇلار ۋەزىپىلەرگە تەيىنـ-لىنىشى بىلەنلا، جاهانگىر دۆلەتلەرنىڭ مەبلەغلىرى كىرىشكە باشلىدى، مۇهىم تارماقلاردا چەت ئەللىك «مۇتەخەسسىس» ۋە «مەسلىھەتچىلەر» پەيدا بولدى. 1939 - يىلىنىڭ ئاپرېل ئېيىدا

ئەلى فۇياد (جەبسۇي) باشچىلىقىدىكى تۈركىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى گېتلىرنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرلەش ئۈچۈن بېرلىنگە بارـ دى. گېتلىر ئۇلارغا «تۈركلەر بىزنىڭ ئۇلگىمىز» دېدى. ئۇ 1948 ـ يىلىنىڭ بېشىدا كازىم قارا بەكر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇيۇك تۈركىيە مىللەت مەجلىسىنىڭ باشلىقى بولدى. 1948 ـ يىلى ئەتىياز مەزگىلىدە دېموكراتلار پارتىيىسى پارچەـ لىنىپ، ئىيۇلدا مارشال فەۋزى چاقماق باشچىلىقىدا مىللەت پارتىيىسى دېگەن بىر يېڭى پارتىيە قۇرۇلدى. جۈمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن تەرەققىيپەرۋەرلىكنى ياقلايدىغان پروفېسسورلار ۋە مۇئەللىملەر ئەنقەرە، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسـ تېتلىرىدىن ھەيدەلدى. لېكىن، بۇ ئىش دەۋرىنىڭ ئاساسىي ئېقـ مىغا ئايلىنالمىدى.

كامال ئاتا تۈرك قۇدرەتلىك، يېپىيېڭى بىر تۈرك ئېلىنى ئۆز خەلقىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تۈركىيىدىكى كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئۇنىڭغا بولـ غان سېغىنىش كەيپىياتى كۈنسېرى كۈچەيدى. ئاتا تۈرك بىر ھۆكۈمران بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز زامانىسىدا مەيلى كىم بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قالغان بولمىسۇن، ياكى كىمنى باستۇرغان بولمىسۇن خەلق ئۇنى چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن سېغىنىشقا ۋە مۇھەببەت بىلەن ئەسلەشكە باشلىدى. ئاتا تۈركنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، بۇيۇك تۈركىيە جۈمھۇرىيىتىدە مۇستاپا كامالنىڭ تەربـ يىسىدە يېتىلىپ چىققان كۈچلۈك دېموكراتىك ئىدىيىلەر شىدـ دەت بىلەن تەرەققىي قىلدى ھەم بۇ زېمىندا جۈمھۇرىيەتنىن باشقا يەنە بىرەر سىياسىي تۈزۈمنىڭ بارلىقىنى بىلمەيدىغان يېڭى بىر ئەۋلاد تۈرك بالىلىرى دۇنياغا كۆز ئېچىپ، توپ ـ توپى بىلەن زامانىۋى مەكتەپلەردە ئوقۇپ قاتارغا قوشۇلدى.

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئەركىن شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى : ئەخمەتجان مۆمىن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

مۇستاپا كامال

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورمات : 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى : 11.5 قىستۇرما ۋاراقى : 2
2000 ـ يىل 11ـ ئاي 1ـ نەشرى
2000 ـ يىل 11ـ ئاي 1ـ بېسىلىشى
تىراژى : 3000 —— 1
ISBN7—228—06106—3/K • 882
باھاسى :18.00 يۈەن